

821(430)/11.10.100

В. 11

1516

МАРТИН ВАЛЬЗЕР

ФІЛІПСБУРЗЬКІ
ПОДРУЖЖЯ

РОБОТА ДУШІ

МАРТІН ВАЛЬЗЕР

ФІЛІПСБУРЗЬКІ
ПОДРУЖЖЯ

РОБОТА ДУШІ

Романи

Переклали з німецької
Євген Попович та Олекса Логвиненко

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1984

Больше двух десятилетий отделяют первый, вошедший в книгу, роман от второго. Но в обоих известный западногерманский писатель остался верен своим прогрессивным идеалам: с присущей ему едкой иронией рассказывает он о пороках современного капиталистического общества, в котором даже освященные веками семейные отношения превращаются в ширму, в способ для достижения карьеры.

Передмова Дмитра Зятонського

~~Перекладено~~ за виданнями:

Martin Walser. Ehen in Philippsburg.

© Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1957;

Martin Walser. Seelenarbeit.

© Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1979.

Alle Rechte vorbehalten.

470300000—163

В—————Бз.39.17.83.

М205(04)—84

- © Передмова, художнє оформлення. Видавництво «Дніпро», 1984.
- © Український переклад роману «Філіпсбурзькі подружжя». Видавництво «Дніпро», 1984.
- © Український переклад роману «Робота душі», Всесвіт», 1982

ДВА РОМАНИ МАРТИНА ВАЛЬЗЕРА

Вальзер — не тільки видатна постать у літературі ФРН (з перших п'яти-шести), а й досить своєрідна. Тобто з таких, чий шлях є незвичайним і водночас знаменним, бо в ньому відбиваються певні найістотніші особливості літератури країни.

Після війни в ФРН з'явилася література соціально зумовлена й ангажована, гостро критична, навіть нещадна щодо вад навколишнього суспільного життя. Але туга за нездійсненою свободою робила її часто нестримно експериментальною, захопленою грою у форму. До того ж у специфічних умовах країни саме викривальний пафос повертав її обличчям до недавнього «неподоланого минулого», яке існувало в сучасному, органічно зрослося з ним. І саме те, що це минуле ніяк не поступалося, що його несла було подолати, настроювало письменників не тільки на бойовий лад. Їхня непримиренність химерним способом поєднувалась із глузуванням з власного донкіхотства, власного захоплення боротьбою з вітряками. Але якщо одних це помалу привчало до пасивності, то інших, навпаки, спонукало до пошуків такого розв'язання проблеми, при якому активність не збігалася б із донкіхотством.

Вальзер — один із тих, що шукають. А втім, і серед них він вирізняється сміливістю, безкомпромісністю, він рішучіше, ніж багато хто з його побратимів, пішов на зближення з найпередовішим світоглядом епохи.

Досвід кількох попередніх десятиліть німецької історії (зокрема й післявоєнної історії ФРН) викликав у письменників особливий страх перед пристосовництвом і пристосуваннями. Проте, вдивляючись у суперечності сучасного державного ладу, вони часом починали плутати

приспосовання до ідеї із служінням ідеї. Будь-який «союз між духом і владою» здавався їм небажаним.

З цього погляду Вальзер не відрізняється від більшості: зблизившись з комуністами, він був занепокоєний тим, щоб часом не злитися з ними, будь-що зберегти свою власну позицію, що розходилася з їхньою лінією; усе це надає певної неоднозначності не лише вальзерівському шляху в цілому, а й кожному окремому відтинку цього шляху.

«Мартін Вальзер — егоцентрик», «він руйнує роман, бо не довіряє йому», «його словниковий запас приголомшливий», «...Вальзер топить своїх персонажів у розкішній мові», «володар слів, розчарований у слові», — на безліч таких і подібних оцінок, оцінок, що суперечать одна одній, стикаються одна з одною, можна натрапити у відгуках про Вальзера, рецензіях на Вальзера, статтях про нього.

От як починається, наприклад, рецензія критика Ф. Зібурга на вальзерівський роман «Половина гри» (1960): «Коли цю щойно народжену книжку передали мені в руки — дуже обережно, з коментарями, що викликали мало не побожний трепет, — клен іще стояв у своєму повному вбранні. Птахи ще не видзьобали ягід на горобині, і каштани тільки-но починали жовкнути. Сьогодні, коли її прочитано, дерева стоять голі, а між кущами залягає мертво листя. Я ледве подужав близько дев'яност сторінок. Бо раз у раз губив нитку оповіді, даючи захопити себе досить-таки похмурими жартами автора, якого вся історія в цілому начебто зовсім не тішить».

Якби хтось, в очі не бачивши «Половини гри», познайомився з нею тільки з рецензії Зібурга, він мав би право подумати, що йдеться про роман, зшитий за цілком модерністськими канонами. Правда, дещо раніше Вальзер написав роман «Філіпсбурзькі подружжя» — книжку загалом добротно-реалістичну, певною мірою навіть «старомодну». Написано її 1957 року, і за час, що минув відтоді, художник міг (у мінливих умовах ФРН) стати зовсім іншим. Він і став іншим. До того ж не тільки 1960 року, але й 1973-го, коли в статті «Як і про що розповідає література», сказав, що «художня діяльність сама собою найвищою мірою соціальна; вона — вияв становища класів». І з цієї позиції Вальзер засудив формалістичне експериментаторство: «Авангардистом називає себе найчастіше письменник аполітичний, зовсім далекий від тенденції, тобто той, хто, сам того не помічаючи, виступає на боці панівного ладу, іншими словами, авангардист — це консерватор».

Такого Вальзера узяв під захист Оскар Нейман — один із видавців мюнхенського марксистського журналу «Кюрбіскерн»: «Багато років він належить до тих письменників ФРН, які виступають в перших лавах борців за антиімперіалістичну солідарність, за співробітництво літераторів на антимонополістичному профспілковому ґрунті, за реалістичне мистецтво».

То хто ж такий Вальзер — авангардист чи противник авангардизму, словесний штукар чи соціальний критик? Серед його інтерпретаторів немає щодо цього згоди не лише тому, що їхні погляди — так само є «ви-явом становища класів». Причина також і в характерній суперечливості вальзерівської творчості.

• • •

Мартін Вальзер народився 24 березня 1927 року в Вассербурзі, на березі Боденського озера. Батько його мав шинок, був корінний — з діда-прадіда — житель цих прикордонних із Швейцарією місць. Лісистий і гористий, аграрний і патріархальний німецький південь відчутно вплинув на творчість Вальзера.

Працювати для газет, журналів, радіо Вальзер почав ще в студентські роки, але літературний успіх йому принесла тоненька книжечка оповідань, назву якій дало перше з них — «Літак над будинком» та інші історії» (1955).

Рецензенти цієї книжечки квапливо оголосили Вальзера «учнем» Кафки. Подібність іноді справді разюча. Вона насамперед в атмосфері оповідань — напружений, загрозливо агресивний і водночас якийсь дивний, невиразний, багатозначний і значущий. І все ж навряд чи мають рацію Вальзерові критики, які вважають, що в ранніх творах письменника ніби-то немає протесту.

Безробітний молодий піаніст з оповідання «Чим ми були б без Бельмонте» роками ходить до імпресаріо Бельмонте, який відрізняється від інших тим, що не позбавляє своїх клієнтів надії. Бельмонте наймається в готель на посаду адміністратора, безробітних піаністів влаштовує служителями, ліфтерами, розсильними. Заповзятливо намагаючись висловити своєму благодійникові вдячність і відданість, вони втрачають людську подобу, перетворюються на якусь особливу породу муштрованих собачок. Коли це перетворення цілком завершиться і підопічні Бельмонте вже зовсім не відрізнятимуться одне від одного, він знову відкриє агентство. І тоді на естраду вийдуть і почнуть грати собачки, яким забезпечений небачений успіх...

Зміст новели прозорий. Це — сатира, що має кілька адресатів. Уїдли-во висміюється меркантильне ставлення до мистецтва, розкривається становище художника в буржуазному суспільстві, засуджується готовність артиста йти на компроміс із невігласом, який став законодавцем смаків. А незвична форма, що провокує і піддражнює читача, лише загострює проблему.

Отже, починав Вальзер як художник, що вдавався до незвичних, нетрадиційних форм. А проте за якихось два роки після збірника «Літак над будинком» він видав роман, написаний, як уже зазначалось, у зовсім іншій, певною мірою бальзаківській манері.

Бальзак бачив свою письменницьку місію в тому, щоб подати в е с ь складний організм епохи Реставрації в розтині, щоб провести читача по в с і х колах її пекла. Цілком природна річ, що на цьому строкатому gobелені значне місце відводилося сценам із життя верхів. Тим часом сучасні письменники Заходу віддають перевагу зображенню тих, кого за звичкою називають «маленькими людьми»: скромних службовців, майстрів, домогосподарок, нещасливих інтелігентів. Як правило, вони — пасинки «суспільства споживання», а отже — втілення свідомого чи не-свідомого протесту проти нього. Що такий герой виштовхує з літературної авансцени «великих світу цього», по-своєму симптоматично. Процес демократизації мистецтва свідчить про перерозподіл суспільних сил на історичній арені. А все ж, оскільки «великі світу цього» й далі існують, то навряд чи реалістично зовсім відмовлятися від їхнього безпосереднього зображення. Адже закулісне джерело зла завжди має вигляд ірраціональнішого, непозбутнішого.

«Філіпсбурзькі подружжя» — це критичний реалізм саме в бальзаківському значенні слова. Вальзер спробував дати розтин західнонімецької дійсності. І навіть композиційний засіб, до якого він удався, примушує згадати про Бальзака. Растіньяка з «Батька Горію» приймають у вищому товаристві як кузена віконтесі де Босеан; але він — бідний і живе в пансіоні Воке разом із злиденними студентами, збанкрутованими негодіантами і переодягненими розбійниками. А Ганс Бойман із «Філіпсбурзьких подружжів» учився з донькою пана Фолькмана в університеті, і його запрошують на влаштовану матусею Фолькман «party», де збираються верхки світського товариства. Але Бойман — позашлюбний син служниці, і тому змушений наймати помешкання у родині Фербер, серед простого люду.

Втім, схожість на цьому й кінчається. І це, певна річ, цілком природно. Перед нами не Франція, а Боннська республіка, до того ж понад сто років після Бальзака. Змін багато. І не тільки в обстановці, костюмах, а й у характері людських стосунків, у структурі суспільства. Та є, проте, один момент, який може здатися не так відмінністю, як просто слабким, вразливим місцем Вальзера.

Растіньяк приїхав завойовувати Париж, і він діє в «Людській комедії» активно, напружуючи всі свої сили й неабиякі таланти. А Бойман — звичайнісінький, Бойман — пасивний. Він приїхав до Філіпсбурга з дуже скромною метою: одержати обіцяне місце в газеті Гаррі Бюсгена. Місця

в Бюсгена він так і не одержує. Зате стає зятем електротехнічного магната Фолькмана й шефом служби друку тієї спілки промисловців, яку очолює його тесть. І це без жодних зусиль з його боку.

Про те, що в світі капіталізму, який духовно занепадає, все дістається нікчемам, знав уже Мопассан. Але його Жорж Дюруа — «любий друг» — нікчема діяльна, грубий, але спритний інтриган. А Бойман — вайлуватий, боязкий нуль. І те, що відбувається з ним у вальзерівському романі, на думку деяких західнонімецьких критиків, неправдоподібно: в житті, кажуть вони, такого не буває.

Насправді ж кар'єра Боймана — одна з найцікавіших ліній «Філіпсбурзьких подружжів». «Що таке пізньокапіталістичний світ? — розмірковує Вальзер. — Не так навіть царство переможних нікчем, як царство слухняних, ідеальне середовище для конформістів».

ФРН з її «економічним чудом», побудованим після катастрофи на руїнах рейху, природно, стала країною нуворішів, тобто людей, багатих у першому поколінні. Не те щоб «давні династії» промислових магнатів чи королів фінансів, що з давніх-давен звикли до влади грошей, не «регенерувалися». Просто поруч із ними виник новий клас людей, що нажили свої мільйони на «послужові», а також завдяки «хистові» не випадати з шеренги. Якщо додати до цього, що післявоєнний час на Заході — взагалі «епоха менеджерів», то причини адаптації фолькманами «кухарчиного сина» вже зовсім не викликають здивування.

Бажання якось влаштувати життя Анни, що засиділася в дівках, не було серед цих причин головною. Принаймні для самого пана Фолькмана: його привабила покірливість «кухарчиного сина», внутрішня готовність служити. І класова різниця в даному разі його не бентежила. Фолькман угадав у Бойманові людину, що заперечує капіталізм абстрактно і визнає кожного капіталіста зокрема. До того ж Фолькман, що вибився з головних інженерів, позбавлений елітарних забобонів, йому властивий своєрідний «демократизм». На що, між іншим, іронічно вказує його прізвище («Volkmann» у перекладі: «народна людина», «людина з народу»).

Було б, проте, неправильно тлумачити усє це в душі якоїсь «суспільної інтеграції». Роман завершується сценою, що цілком знімає таке припущення. Головний редактор радіопрограм Кнут Релов вводить майбутнього фолькманівського зятя в закритий нічний клуб «Святий Себастьян». І там Бойман опиняється віч-на-віч з таким самим, як і він, селянським хлопцем. Але стоять вони по обидва боки суспільного кордону. Герман — робітник-сміттяр, який виграв силу-силенну грошей у лотерею і десь роздобув заповітний ключ від дверей клубу, — це узурпатор. Його багатство — випадковість, а не нагорода за вміння пристосовуватись, не наслідок вродження у середовище. Він не визнає тутешнього закону, а приходить сюди зі своїм. Тому й залишається

чужинцем — незрозумілим, страшнуватим, ненависним. І виграшний шаховий хід Вальзера в тому й полягає, що «вигнати» Германа «з храму» він доручає саме Бойманові — колишньому товаришеві по класу й теперішньому смертельному ворогові.

Бойман як рішучий захисник принципу елітарності — це не просто зла й гірка іронія. Це й свідчення того, що «виховання почуттів» героя завершилось, ілюзії повністю втрачені, конформістська маска приросла до обличчя.

Герой не з'являється на сторінках роману цілком сформованим. Спершу йому властива певна провінційна наївність і незграбність, яка так розважає досвідчених дівчат із секретаріату головного редактора Гаррі Бюсгена. Але автор по-своєму використовує і її. Вигаданий Філіпсбург — таке собі зразкове західнонімецьке місто, реальним прототипом якого був, напевне, Штутгарт, — відкриває перед зачудованим поглядом «простака» чимало своїх вад.

Павуча боротьба честолюбства і амбіцій, зіткнення замаскованих інтересів, що кінець кінцем зводяться до інтересів грошових, демагогічне лицедійство, розігрування фальшивих ролей — от що спостерігає Бойман на «фолькманівському» обрії роману.

Зміна, як у калейдоскопі, найрізноманітніших персонажів лише на перший погляд може здатися безладною. Помалу все складається у певне силове поле, центрами якого є такі магніти, як Фолькман. «Цей чоловік дедалі дужче вражав Ганса. Від здавався йому маленькою точною машиною з тисячами коліщаток і частинок, що з ранку й до вечора виробляла вплив: вплив на креслярські дошки в конструкторському відділі, вплив на рекламу, на швидкість конвейера, на вибори до виробничих рад, на муніципальну політику, на партійні центри, на редакції і радіомовлення, вплив на всі боки, завжди застосовуваний нишком, ледь помітно».

Але Фолькман якраз не показаний у його виробничій сфері. Переважно він постає перед нами у сфері приватній: за обідом чи під час «parties» пані Фолькман.

Бальзак у «Шагреновій шкурі» використав бал у банкіра Тайфера, щоб змалювати вище товариство. Вальзерівські «parties» — це й бальзаківська традиція, і власний винахід. І насамперед тому, що вони для нього — мало не головний засіб. Причому навіть не стільки у «Філіпсбургських подружжях», скільки в таких пізніших творах, як «Половина гри» та «Одноріг» (1966). Значна частина цих великих за обсягом творів заповнена вечірками, званими обідами, бенкетами з нагоди ювілеїв. І йдеться не лише про те, що атмосфера діяльного неробства рельєфніше виявляє буржуазне суспільство взагалі. В ній з головою виказує себе саме сучасне письменникові суспільство — його зрощення побуту й служби, що спричинюється до безликої анонімності індивіда, його

породжений анахронічністю тотальний паразитизм, його балакуча безцінність, його гвітючий рух по замкненому колу.

Вальзер у «Філіпсбурзьких подружжях» виступає як мораліст. Несправедливість, сумнівність суспільного ладу виявляє себе передусім у брехливості, нестійкості, меркантильності стосунків усередині первинного суспільного осередку — родини. Для цього письменникові потрібно було зобразити кілька її варіантів. Не тільки бойманівські заручини з донькою Фолькмана, а й ускладнений любовним зв'язком з Сесіль шлюбний союз доктора Бенрата, що невблаганно котиться до трагедії, і вистелена зрадами «суспільна угода» між адвокатом Альвіном і дочкою генерального директора фон Залова, яка, проте, опирається ще на міцну матеріальну основу.

Як і завжди, Вальзерові байдуже до проблем архітектоніки. В даному разі до того, що його роман перетворюється на ряд новел з бойманівським, так би мовити, обрамленням, у якому — як «лялька в ляльці» — «схована» ще й історія нонконформіста Бертольда Клафа, полярної протилежності головного героя.

Можна було б подумати, що Клаф — вияв авторського ідеалу. Але це не так. Він — тільки альтернатива. З Філіпсбургом можна бути або в таких стосунках, як Бойман, або в таких, як Клаф. Третього начебто не дано. Клаф і радий був би пристосуватися, та не може. Тому він — не боєць, не конститутований противник системи. І для нього немає іншого виходу — тільки смерть.

Якщо не брати до уваги Боймана — та й то Боймана з першої «новели» роману, — всі його персонажі наперед визначені, цілком однозначні; зовсім не розвиваються (через це роман називали навіть «людською комедією» без людей»). Можливо, тут позначилась певна недосвідченість романіста-початківця. Не слід, однак, забувати й про те, що майже «пуританський» задум книги диктував негативну визначеність характерів. І це, до речі, аж ніяк не заважає їм бути живими. Дуже добре змальований, наприклад, Альвін — «Тартюф у дрібну клітинку», як влучно сказав про нього один з критиків. Так само й нікчемний базікало тен Берген. Зрештою, не всі вони — внутрішньо монолітні. Скажімо, власниця антикварного салону Сесіль чи її коханець доктор Бенрат, якого Бойман бачить зовсім по-іншому, ніж той сам себе.

Як з погляду людських образів, так і з погляду стилю «Філіпсбурзьким подружжям» належить певною мірою проміжне місце між вальзерівськими новелами й «Половиною гри», «Однорогом» та «Катастрофою» (1973).

Це — ще «маленький роман», і мова його, як і в оповіданнях, досить афористична, а герої представлені в третій особі, отже без зайвої психологічної деталізації. І водночас світ поданий уже з їхньої індивідуальної перспективи й тому не описується (але й не

трансформується «сюрреалістично»). Він будується за допомогою деталей реально побачених і позначених особистістю героя. «Філіпсбурзькі подружжя» — найтрадиційніший роман Вальзера.

• • •

«Половина гри» не тільки набагато грубша книжка, а й набагато складніша. Проте сюжет її досить простий і сам собою ніякого істотного значення не має — навіть як привід для розповіді історій. Тому що Вальзерові для цього зовсім не потрібен привід. 1965 року він дав інтерв'ю критикові з НДР Й.-Х. Заутеру, де, між іншим, сказав: «Я гадаю, що ми здатні лише відтворювати за допомогою мови деталь за деталлю. І якщо ти взагалі маєш хист що-небудь висловити, то витвориш тим самим щось таке, що матиме значення, а може, навіть сенс...»

Навряд чи слід сказане Вальзером розуміти дослівно. Крім того, коли він говорить «деталь», то має на увазі не предмет, особу чи жест, а значно складніший художній фрагмент із певним внутрішнім змістом. З таких фрагментів (начерків людських характерів, уривків спогадів, замкнених у самих собі епізодів чи «відкритих» сценічних етюдів) складається вальзерівський «текст». Незважаючи на це і навіть (хоч'це парадоксально) завдяки цьому, визнає західнонімецький літературознавець Р. Баумгарт, у Німеччині ще ніхто не написав книжки, багатшої на думки про наше «суспільство добробуту».

Попри всі відмінності, «Половина гри», як і «Філіпсбурзькі подружжя», не втрачає зв'язків із бальзаківською традицією, можливо, навіть розвиває її (зрозуміло, у формах, адекватних сучасному станові буржуазного суспільства). Ця перша частина трилогії про Ансельма Крістляйна починає об'єднання вальзерівських романів у цикл. Так само, як персонажі «Людської комедії», що переходять з твору в твір, Диков і подружжя Францке з'являються в «Половині гри», а на сторінки «Однорога» повернуться Ганс Бойман, тен Берген, адвокат Альвін, мета якого — зробити політичну кар'єру. Щодо багатьох інших персонажів, що з ними, як і з самим Крістляйном, читач знайомиться лише в «Половині гри», то вони будуть супроводжувати його аж до останнього роману трилогії — «Катастрофи». Тим самим створюється єдина, широка панорама життя ФРН десь протягом півтора десятиріччя. Причому в межах «Половини гри» вона ще ширша, ніж у «Філіпсбурзьких подружжях». Композиційно Крістляйн у своєму оточенні посідає таке ж проміжне становище, як і Бойман. Завдяки селянському походженню й колишній праці комівояжера він стикається з «простолодом», а сьогоднішні ділові успіхи зводять його з верхівкою концерну Францке, з елітою рекламного бізнесу й з усіма тими людьми «вільних професій», що біля них годуються.

Через дев'ять років після «Літака над будинком» Вальзер видав ще один збірник коротких оповідань під назвою «Брехливі історії». Про

будь-яку залежність від Кафки вже ніяк не скажеш, але зібрані тут твори так само незвичайні. Автор, так би мовити, ловить своїх героїв «на гарячому»; повсякденна буденщина доводиться тут до вибухового стану. Люди, перебуваючи в ненормальних, хворобливих стосунках одне з одним, повсякчас говорять неправду. Правдиві лише почуття ворогів.

Це, безперечно, не означає, що Вальзер-новеліст нічим не схожий на Вальзера-романіста. Навпаки, перед нами художник у чомусь дуже цілісний і послідовний, вірний собі. Як і романам, його новелам властива гра словом, досконале володіння ним, що породжує яскраву образність. Хоча вальзерівські новели короткі, вони не меншою мірою, ніж об'ємні вальзерівські романи, позначені своєрідним нехтуванням архітектонічною симетрією, композиційною завершеністю.

Сказане стосується і п'єс Вальзера, хоча тут він постав перед читачем чи глядачем знову-таки в зовсім іншій подобі.

Вальзер своїми поглядами на світ і на життя з самого початку суттєво відрізнявся від більшості своїх колег. Він не лише антифашист, не лише критик «суспільства споживання», але (що трапляється набагато рідше серед лівих інтелігентів) глузує з проповідників антикомунізму: «Як висміюємо ми тепер французофобію бравих вільгельмівських патріотів,— писав він 1962 року,— і зовсім не думаємо про те, що любий нашому серцю антикомунізм перетворить нас колись на такі самісінькі карикатури».

Вальзер ніколи не тіпив себе ілюзіями щодо нинішньої вітчизняної соціал-демократії. Тим часом як Грасс, Шаллюк чи Ленц агітували за неї на виборах, він лише знижував плечима, бо не бачив ніякої практичної різниці між СДП й ХДС. «Обидві партії застигли одна проти одної, як дві гігантські рептилії, що змагаються в нерухомості». Письменник вважав, що слід розірвати це ганебне коло, й робив ставку на позапарламентну опозицію.

Це й привело його до співробітництва з комуністами. Спочатку він поділяв їхні позиції в чисто тактичних питаннях: наприклад, як викривати американську політику у В'єтнамі чи на якому ґрунті будувати роботу тільки-но створеної Спілки письменників. А згодом з'явився роман «Хвороба Галлістля».

Твір розповідає про людину, що захворіла на якусь чудну недугу. Хворий не може навіть сказати, чи в нього болить голова, чи все тіло; дуже болить чи ледь відчутно. Ясно одне — йому дуже погано, він нічого не може й не хоче робити. Все йому байдуже. Він хворий своїм суспільством, своєю соціальною системою, їхньою страхітливою, непоправною безцільністю. І от, коли вже, здавалося б, Галлістлеві немає порятунку, він випадково знайомиться з групою комуністів. Він їх не дуже розуміє. Адже це люди з іншого світу, майже з іншої планети. Це позначається на їхніх незвичних іменах: Панкрац Пуденц, Квалісто Кверіос, Сільвіо Шмон, Таня Тішбайн. Проте, як не дивно, саме серед

них Галлістль не відчуває себе самотнім: уперше він починає здогадуватись, що означає досі беззмістовне для нього слово «солідарність». І Галлістль розуміє, що він на шляху до видужання...

Книжка про Йозефа Георга Галлістля дещо умоглядна, якась наче стерильна. Це — «маленький роман», швидше навіть повість, що й за стилем своїм близька до економних вальзерівських новел. Воно й зрозуміло. Письменник лише примірявся до нового матеріалу, освоювався з ним, не знаючи ще всіх його можливостей. Але рішучий крок було зроблено, і крок не випадковий: він — наслідок його попереднього життя, попередньої творчості й так чи інакше впливає на творчість подалішу.

* * *

Передусім слід відзначити, що після «Хвороби Галлістля» у прозі Вальзера триває, так би мовити, ера «маленьких романів». Це і «По той бік любові» (1976), і «Робота душі» (1979), і навіть «На всьому скаку» (1978). Можливо, для письменника взагалі минув період великих за обсягом творів.

Власне, якоїсь принципової різниці між «великими» й «маленькими» вальзерівськими романами немає. І ті, й ті показують світ, так би мовити, зсередина, з перспективи героя чи героїв. Це ніби потік їхньої свідомості. І суб'єктивність сприйняття усього, що відбувається навкруги, така велика, що вже не має значення — чи розповідь ведеться від першої особи, чи від третьої. Але в «Половині гри», «Однорозі», «Катастрофі» подробиці, деталі, химери нагніталися, свідомість сахалася на всі боки, вихоплювала з минулого брили спогадів, ішла до своєї мети далеким, кружним шляхом. З цього погляду «По той бік любові» й «Робота душі» стрункіші, прозоріші, цілеспрямованіші, зібраніші. Але якщо говорити про мету, то вона завжди була в кінцевому наслідку одна: показати людину, яка загубила себе й не знаходить серед найновішої містифікованої західної дійсності, заблукала в цьому «царстві кривих дзеркал». Ансельм Крістляйн — герой трилогії — був майстром мімікрії, пристосуванства, конформізму. Він — не тільки об'єкт критики, але й форма авторського самоаналізу. Бо Крістляйн — письменник, принаймні стає ним протягом своєї еволюції. Й зазнає катастрофи. Однаковою мірою і як людина, і як письменник.

Мета одна, але засоби різні. Різні не лише з погляду архітектонічної побудови роману, а й з погляду вибору героя. У «По той бік любові» його ім'я Франц Горн. Він — середня людина (без літературних і взагалі інтелектуальних амбіцій), не здатна вистояти у цілком звичайній життєвій ситуації. Горн служить у зубопротезній фірмі, обіймає там навіть досить високу посаду. Щоправда, освіченіший, молодший, беручкіший і безпринципніший співробітник, доктор Ліст, помалу відтісняє його на другий план. Але до справжньої катастрофи (якщо така тут взагалі ви-

мальовується) ще далеко. Власник фірми Тіле доброзичливо ставиться до Горна, і він, і навіть доктор Ліст по-своєму панькаються з цим малокомпетентним невдахою. Те, що Горна пригнічує і мучить, — не матеріальна скрута або хоча б її примара, що маячить на обрії, а жахливий, непоправний душевний розлад. Він — жертва відчуження, алієнації особистості. І ступінь руйнівності цих реальних фантомів залежить не тільки від летаргії соціальної системи, а й від внутрішньої ситуації самої особистості.

Людина, відторгнена середовищем, не завжди буває відчуженою. Відокремленість може означати протистояння, конфлікт, боротьбу й не зазіхати на порушення внутрішньої її цілісності. Болісний розлад із самим собою — неодмінний супутник відчуження (особливо відчуження у сфері духовній) — настає лише тоді, коли середовище, яке відторгує людину, і далі залишається для неї с о ї м, може, навіть єдиним, коли воно не випускає її зі свого полону. Це і є ситуація Горна. Він не придатний для того світу, в якому живе: надто він м'який, совісний, делікатний, інертний. Наприклад, він кілька днів не користується душею, бо у ванну до нього заліз павук, і Горн не уявляє собі, як би він дивився на приниження такого великого павука, змушеного рятуватися втечею. Так само важко переживає він і власні приниження, хоча й маскується сліпучими усмішками. Саме через це він і ненавидить директора Тіле й потихеньку йому шкодить. Та коли б Тіле зробив бодай найменший крок йому назустріч, він про все б забув. І це, мабуть, найстрашніше з того, що могло з Горном трапитись. Його світ буквально заповнений Тіле: обуренням проти нього, гіпертрофованим, панічним страхом перед ним і готовністю йому служити. Навіть у сні він бачить переважно Тіле — огидного, погрозливого і потай від самого себе обожнюваного. І це роздратування через власний розлад Горн зганяє на інших, іще слабших — на дружині й на дітях. Дійшло до того, що він, наляканий нестримною своєю зненавистю до дітей, утік від сім'ї. А в кінці роману спробував накласти на себе руки. Ця спроба, як і всі інші його спроби, закінчилася невдачею.

Роман «Робота душі» має багато спільних рис із попереднім. Збігається і загальний задум, і тип героя, й душевна його ситуація, і навіть деякі характерні деталі. Проте, як і кожний справжній митець, Вальзер не повторюється. Досить ледь помітного зміщення, і, здавалося б, тотожний конфлікт починає розгортатися по-іншому. Лінії лягають близько, але ніде одна на одну не накладаються. І, розгалужуючись ніби самі собою, зрештою створюють зовсім інший психологічний малюнок. Немає сумніву, що це — малюнок на ту саму соціальну тему. Але в творі художньому не менше значення має індивідуальність, окреме, конкретне середовище, особливості моменту. Із Ксавером Цорном, головним персонажем «Роботи душі», все відбувається так, як і з Францом Горном, і водночас зовсім не так. Так, бо вони обидва живуть в одній країні,

за однієї суспільної системи й однаково повинні підкорятися її законам. Не так, бо вони — люди різні й стикаються так само з різними людьми, бо їхнє минуле й сьогодення теж різні, бо кожного з них оточують зовсім інші речі. Немає такого шляху, який міг би пройти один з них, ступаючи в слід того, що йде попереду. Хто знає, чи прагнув Вальзер акцентувати увагу на цій думці, пишучи після роману «По той бік любові» роман «Робота душі». Можливо, його просто зацікавила варіація тієї ж теми. А проте він акцентував-таки увагу на ній, на цій думці, важливій тим, що, заперечуючи жорстоку детермінованість, вона залишає місце для людської свободи, а отже — і для людської надії. Саме тому роман «Робота душі» найближчий до роману «Хвороба Галлістля». Навряд чи з'явився б він на світ, коли б раніше не було написано книгу про хворобу Йозефа Галлістля.

Ксавер Цюрн служить шофером у багатого фабриканта доктора Гляйтце. І його почуття до шефа дуже схожі на ті, що їх Франц Горн відчував до свого директора Тіле. Тільки межі цього почуття набагато ширші: від послужливої відданості до нав'язливої ідеї вбити й по-дикунському поглумитися над трупом ворога. Така суперечлива, мало не абсурдна «широта» пояснюється водночас і властивостями індивідуальності героя, і характером його залежності від господарів. Його та їхнє місце на ієрархічній драбині життя не можна навіть порівнювати з місцями Горна й Тіле, бо вони певною мірою належали до одного суспільного прошарку, й форма панування й підлеглості цим прошарком так чи інакше охоплювалась. Між Ксавером Цюрном і Гляйтце пролягає безодня. Вона нездоланна.

У цьому аспекті вальзерівський роман можна розглядати як твір на традиційну, одвічну тему: «хазяїн і робітник». Але як її розв'язано! З якою іронією, з якою психологічною вишуканістю і як сучасно й точно. Хазяїн Гляйтце й робітник Цюрн живуть у новому, післявоєнному світі, в якому навіть та його частина, що не зазнала фундаментальних соціальних змін, змушена все ж перебудовуватись, зважаючи на такі зміни. І перший соромливо називає себе «роботодавцем», а другий — «роботоодержувачем», що має свідчити про «класовий мир», який нібито існує між ними. Ксаверові Цюрну не наказують, його просять, надто тоді, коли їхати треба після закінчення робочого дня. Ради цього родина Гляйтце не погребує навіть завітати до родини Цюрнів. «Роботодавець» іде на зближення з «роботоодержувачем», здавалося б, переступає через безодню. Та саме в цю мить виявляється вся її глибина.

Ксавер бачить шефа таким, яким може побачити, а шеф Ксавера — таким, яким хоче побачити. До першого з цих бачень ми маємо доступ і маємо змогу переконатися в тому, що самі Гляйтце, їхня права рука Труммель, їхні родичі й різні гості зливаються для Цюрна у «віддалений образ», щось епічно-міфічне, непроникне, глибше, ніж обриси його зов-

нішності, незабагненне. Всі вони здаються йому таємничою «білою расою», навіть інтимне споглядання якої майже нестерпне. Це, власне, одна з причин того, чому Ксавер уникає бувати у віллі доктора Гляйтце.

Про те, як Гляйтце насправді сприймає Ксавера, до ладу не знає ні він, ні читач. Ксавера це цікавить, його це мучить. Знати про це йому важливо з багатьох міркувань і не в останню чергу тому, що їхня думка — це свого роду суд «вищої інстанції». Автомобільну прогулянку із служницею Алоїзією, яка обернулася для нього такою несподіванкою, Цюрн і влаштовує заради того, щоб випитати в неї, що говорять про нього Гляйтце.

А щодо читача, то він реконструює гляйтцівське сприйняття власного шофера за допомогою ряду дрібних, але значущих штрихів. Тут так само створено міф. Шеф переконаний, що Ксавер — колишній чемпіон Німеччини із стрільби з дрібнокаліберної гвинтівки, що він не курить і не п'є. Цього «ідеального» Ксавера доктор Гляйтце регулярно пригощає морозивом, хоча тому воно з душі верне. Вазочка з политими шоколадним кремом кульками з'являється ніби з казкового царства, де всім байдуже, який же він, цей Ксавер, насправді. Йому належить бути відшліфованою шефом поверхнею. І він не тільки удає її (тобто слухняно їсть морозиво), а й до певної міри стає нею. П'ятнадцять років він грав у лото, а Гляйтце, сам про те не здогадуючись, відучив його від цього.

Отже, зближення немислиме. Хазяїн і робітник, хоч вони довгі години їздять в одній автомашині, — це зовсім різні світи. Перший, надівши навушники, слухає свого незмінного Моцарта, другий — крутить кермо й напружено розмірковує, як би йому примудритися і таки розповісти, що його брат Йоганн загинув під тим самим Кенігсбергом, звідки родом шеф. Та всі його спроби розбиваються об невидиму, не відчутну на дотик, перешкоду. Цією перешкодою, певна річ, є не тільки суспільна несумісність; перешкода і в самому Цюрні, у його вдачі. Але ж його вдача багато в чому — продукт обставин. Німотність Цюрна виникає внаслідок їхнього зіткнення.

Ксаверові не тільки тому хотілося про це розповісти, щоб переступити через безодню. Це і його наївна форма самоствердження: якби брат був живий, Ксавер не служив би Гляйтцевим шофером, лакузою, а став би вчителем. Це, зрештою, форма опору гнітючій владі Гляйтце. Бо Цюрн пасує перед нею не з уродженого лакузництва. Тут усе складніше. Як і у Франца Горна, тільки по-іншому.

Цюрн — суб'єкт, що живе у незгоді, в розладі з самим собою. І перша ознака, навіть символ цього розладу — його хвороба. З неї — з того, що в нього болить щось усередині, — роман починається, вона залишається в центрі уваги героя, та і його оточення, майже до самого кінця. Але насправді він, виявляється, не хворий; принаймні найкращі лікарі й найдосконаліша апаратура, буквально вивернувши його навиворіт, нічого в

нього не виявили. І, повернувшись додому з цією, власне, радісною звісткою, він відчуває себе ошуканцем. Але він не ошуканець. Хвороба його має інший, моральний, як і в Галлістля, характер.

У «Роботі душі» Вальзер як художник, як пластик, як реаліст набагато твердіше, упевненіше стоїть на ногах, ніж у «Хворобі Галлістля». Г'хворий — Ксавер Цюрн — сприймається як цілком імовірна індивідуальність, і його хвороба (не втрачаючи своєї метафоричності) має недвозначні фізіологічні симптоми, як-от спазми й таке інше. Недаремно спробам її розпізнання надано так багато місця в романі, вони обставлені такою незаперечною матеріальністю: аналізами, рентгенограмами, гастро- і ректоскопіями. І все-таки світило медицини не здатний виявити причини Цюрнового болю. Бо та судома, що зводить його шунок, — це червова реакція на доктора Гляйтце, на пані Гляйтце, на директора Трумеля, на упослідженість свого існування поряд з ними, а також на себе, на негідність своєї поведінки, приниження, аби тільки не позбутися місця при них. Реакція ця підсвідома, сам Ксавер її зовсім не контролює. Вона — наслідок його глибокого розладу з самим собою і водночас — спотворена форма протесту його живого, ще не притлумленого відчуженням людського «я».

Дія роману розгортається на півдні Німеччини, на березі Боденського озера, біля кордонів Швейцарії, де здавна пустили коріння Вальзерові предки.

Ксавер — також місцевий селянський син, який і досі ще «сидить» на землі, хоч від неї й одірвався й відчуває її тільки під колесами великого гляйтцівського «мерседеса». Хоч і немає в ньому тієї майже фолкнерівської непокірної збентеженості, яка властива його родичеві Конраду; але й він не випадково годинами ладен розповідати дружині й дочкам про місцеві народні повстання і переживає їхні невдачі як свою особисту поразку. Він ставить собі запитання: «Чому й досі існують пані?» — й відповідає на нього: «Бо кожен сподівається й сам стати паном...»

У цьому є чимала частка самокритики. Ксавер задрить своїй меншій дочці, життєвий ідеал якої — не робити ніякої кар'єри, і подумки говорить їй: «Ти з-поміж нас перша, з ким вони не зможуть зробити того, що зробили з усіма нами. Ти прагнеш униз, а не вгору». А з нього «вони» — цей нелюдський світ, зорієнтований на гроші й успіх, — як і з Франца Горна, зробили щось страшне. Ксавер здатний на істеричний бунт, але не на свідомий, дійовий опір. Він може зчинити бійку в телевізійній майстерні, може на зло Гляйтце випити заборонений кучоль пива, може навіть плекати думку про вбивство господаря і впритул підійти до його здійснення. Однак яка тоненька нитка його непослуху...

Влада Гляйтце майже безмежна. Причому це навіть не так влада над дійсним життям, як влада над фантомами Ксаверової свідомості. Так само, як Франц Горн свого Тіле, так і Ксавер Цюрн панічно боїться свого

шефа; так само, як у Горна, шеф панує у Ксаверових снах, так само, як Горн, він зганяє свої страхи, свою слабкість, свої комплекси на сім'ї.

Ці страхи, ця слабкість, ці комплекси визначають і його стосунки з дочками, й особливо з дружиною. Вони вже просто не здатні подолати щоденні прикриття, щоб уночі прагнути одне одного. «І це означає, що пан Гляйтце весь час панує і тут, у нашій спальні»,— читаємо в романі.

Вальзер — знавець творчості Кафки. Він вивчав її в університеті і в свій час написав про нього книжку. Отже, цілком можливо, що остання фраза наведеної цитати — свідомо кафківська алюзія. Так, у романі «Замок» сказано, що влада шефа Х. канцелярії Кламма над службою уявного землеміра К.— майже ніщо порівняно з тією владою, яку Кламм має у його спальні. Кафка помітив дуже істотну рису найновішого буржуазного буття — зростання тотальності впливу капіталістичної системи на всі сфери життя, зокрема й на суто приватні. Але він завуальював свої спостереження у форму символів, метафор, притч, перетворював на образи майже міфічні. Вальзер «розшифрував» символіку, поставив сучасні стосунки хазяїна і робітника на ґрунт почуттєвої і водночас суспільної реальності.

Крім того, «Робота душі» певною мірою суперечить Кафці. Йому примарна влада замкових чиновників уявлялась фатальною, а Вальзер, відштовхуючись саме від спальні Цюрнів, показав вихід із мороку відчуження. Принаймні паростки надії, що такий вихід можливий. Ця надія уособлена в Агнес, Ксаверовій дружині, що завжди була проти його служби у Гляйтце. Агнес — за походженням селянка, і вона, не знаючи відпочинку, працює на своїй землі. Але над нею не стоїть хазяїн, і в цьому розумінні на її долю випало більше моральної свободи.

Гляйтце звільняє Ксавера з роботи. І уявна катастрофа обертається на можливість одужання, визволення від гіпнозу «чар». Принаймні мир з Агнесою відновлено, місяцем взаємного відчуження настає кінець. Цим «Робота душі» відрізняється від попереднього вальзерівського роману, і результатом «роботи» є повернення на цей бік любові.

Безперечно, результат досить скромний, а в чомусь, може, й сумнівний. Але ж ми маємо справу не лише з Вальзером, а і з його героєм Ксавером Цюрном. І важливо, що навіть перед таким героєм двері в майбутнє не зачинені.

У книжці, що відкривається цією передмовою, вміщено два «маленьких» Вальзерових романи — «Філіпсбурзькі подружжя» і «Робота душі». Між ними пролягло понад два десятиліття, і вони певною мірою обрамляють весь творчий шлях письменника. У передмові зроблено спробу показати те, що міститься в цій «рамі», тобто хоча б пунктирно визначити шлях Вальзера від ранніх «Філіпсбурзьких подружжів» до

значно пізнішої «Роботи душі». Читачеві, певно, буде цікаво прочитати підряд обидва твори, самому переконатись, що Вальзер водночас і разуче змінився, і, власне, залишився таким, як і був. Змінилася манера письма і передусім ракурс, у якому автор бачить і зображує дійсність. Другий роман не випадково названо «Робота душі»: зовнішній світ поданий у ньому зсередини, у вигляді, якого надала йому свідомість Ксавера Цюрна. Це не в останню чергу пов'язано із змінами, що відбулися в житті країни: багато які кризові моменти, не втрачаючи своєї гостроти, набули іншої форми і навіть іншої якості, зокрема змістились із сфери «чисто матеріальної» до сфери духовної, моральної, до сфери складних людських стосунків, а отже, тоншої, так би мовити, субтильної, завуальованої, для розкриття якої потрібен був інший художній ключ. Але за його допомогою розкривається та ж проблематика, ті ж, власне, незмінні закони капіталістичного буття, та ж нерівність. Вальзер був і залишився художником чітко окресленого соціального таланту, к р и ч н и м реалістом у прямому, мало не в буквальному розумінні слова. І з цього погляду він анітрохи не змінився. Тільки зросла, стала зрілішою його майстерність. Втім, дещо він набув. Це — ступінь переконаності в тому, що навколишній світ можна змінити.

Життя Вальзера в мистецтві ще далеке від завершення. Письменник у розквіті своїх творчих сил. Будемо сподіватись, що наші читачі познайомляться ще не з однією його талановитою, соціально й психологічно точною книжкою.

Дмитро Затонський

ФІЛІПСБУРЗЬКІ ПОДРУЖЖЯ

У цьому романі немає жодного портрета якогось конкретного сучасника, проте автор тішить себе надією, що він сам досить сучасний для того, щоб його навіяні дійсністю вигадки дехто сприйняв як свій власний досвід.

М. В.

ПРИСВЯЧУЮ СВОЙ МАТЕРІ

ЗНАЙОМСТВА

1

У переповненому ліфті люди завжди дивляться одне повз одного. Ганс Бойман також зразу відчув, що не можна втуплюватися в обличчя незнайомої людини, коли стоїш так близько від неї. Він помітив, що кожен знайшов собі місце, на якому міг спинити погляд: табличку, що вказує, скільки осіб підіймає ліфт; правила користування ліфтом; смужку сусідової шиї, яка маячить так близько перед очима, що потім ще довго можна з пам'яті намалювати мереживо зморщок на ній; зарослу потилицю з пружечком коміра або вухо — погляд поволі мандрує його нерівними рожевими звивинами, доходить до невеличкого темного отвору і вже тримається його, аж поки ліфт доїде до кінця. Бойман згадав рибинок у готельних акваріумах, з очима, втупленими в скло або в плавець такої, як і самі вони, бідолахи, що, здавалося, вже ніколи не поворухнуться.

Люди, що їхали з ним, були, мабуть, збирачі передплати і агенти реклами, журналісти, фотографи і аматори скарг; вони підіймалися до «Вечірньої газети» на перших поверхах, до «Філіпсбурзьких щоденних вістей» на поверхах від п'ятого до дев'ятого або й ще вище, на верхні шість поверхів, де, оголосив ліфтер, розмістився «Міжнародний огляд»: аж на останньому, п'ятнадцятому, сидів

головний редактор «Міжнародного огляду» Гаррі Бюсген. Вийшовши з ліфта, Бойман трохи постояв, щоб передихнути,— йому аж у животі залоскотало, а по спині й по щоках пробіг дріж, коли він уявив собі цю велетенську вежу зі скла й бетону, хребтом якої він піднявся в ліфті за кілька секунд, без жодних зусиль, нечутно й так легко, як ртутний стовпчик у термометрі, коли раптом підскочить температура.

У приймальні перед кабінетом пана Бюсгена дві дівчини клацали на друкарських машинках. Їхні руки легко опускались і підіймалися, а ще легше танцювали на клавішах пальці. Двоє облич одночасно обернулися до Боймана і однаково всміхнулись. Одна дівчина спитала, яка в нього справа, а тоді показала на двері, що вели з цієї кімнати в іншу, де сиділа тільки одна жінка, вже старша, дрібна, жовтолиця, чорнява, з великими, трохи навскіс поставленими очима. Вона підвела на нього очі й спитала, чого йому треба і чи редактор знає про його прихід. Бойман дав їй листа від свого професора, якого той написав панові Бюсгену. Жінка натиснула на кнопку і сказала в апарат, що прийшов пан Бойман, якого рекомендує професор Бове з кафедри журналістики крайового університету. Голос з динаміка звелів переказати панові Бойману, щоб він лишив свою філіпсбурзьку адресу, і йому пришлють відповідь, бо тепер, на жаль, його прийняти не можуть. Бойман сказав, що не встиг ще знайти квартиру у Філіпсбурзі, але, щоб не схибити, все ж таки лишив у приймальні головного редактора адресу Анни Фолькман. Це була його університетська знайома, родом із Філіпсбурга. Вона кинула навчання і, мабуть, жила тепер з батьками. Бойман однаково думав раніше чи пізніше її відвідати, щоб побачити, як склалося її життя.

Бралось до полудня, і місто вже втратило своє ранкове обличчя, коли Бойман вийшов крізь скляні шлюзи висотного будинку на вулицю — тільки на тротуар, бо вулиця обернулася на знівисілу металеву гадюку, що мчала наосліп, виблискуючи кожною часткою свого гулястого тіла, випльовуючи праворуч і ліворуч задушливий чад просто в обличчя перехожим. Гарячий дух асфальту, гуми, бензину й куряви душив людей, і вони, понуривши голови, поспішали кожне в свій бік, щоб якнайшвидше втекти з розпеченого річища головної вулиці. Бойман скоро перестав ухилятися від струменів перегрітого повітря, обминати інших перехожих. Сорочка на ньому змокріла від

поту, ще коли він ішов до висотного будинку, руки стали неприємно липкі, легені вже звикли до цього чаду; мабуть, такого дня повітря вистачало десь до дев'ятої ранку, а тоді знов треба було чекати ночі, коли припиниться рух і вулиці спорожніють, щоб воно очистилось. Трамваї, ніби тверді нарости на спині залізної почвари, званої вулицею, зі скреготом поминали Боймана, і він думав, що найгірше, мабуть, у тих розпечених коробках: кожний дивиться, як пітніє його сусід, кожний стоїть, піднявши руку вгору і вчепившись нею в кільце, тому скрізь, куди не повернешся, перед носом у тебе розчахнута западина пахви.

Бойман помітив, що звернув у бічну вулицю. Отже, й він довше не витримував. Нова вулиця йшла трохи вгору. Бойман сів аж тоді, коли натрапив на якусь кав'ярню на вільному повітрі. Тут теж було гаряче. Відвідувачі важко побвисали на стільцях, ніби гумові кулі, з яких спущено частину повітря. Кельнерки немов-поприлипали до кори каштанів і дихали швидко й натужно. Очі їхні тримались тільки на нижніх повіках, непорушно втупившись у жорству на доріжці. Бойман довго не зважувався щось замовити — боявся, що в дівчини, до якої він звернеться, очі зовсім випадуть, а може, й коліна остаточно вклянуть, і вона, лишивши на стовбурі каштана мокру пляму, звалиться на гарячу жорству. Зрештою, він прийшов сюди не для того, щоб удавати з себе постійного відвідувача кав'ярень: просто він побачив садочок, каштани, стільці і зайшов тихо, не привернувши до себе майже нічийої уваги. Лише дехто з відвідувачів ковзнув по ньому оком, схожим на око рибини, яка лежить на піску і вже не має сили усвідомити, що таке становище добром не скінчиться.

Але все-таки Бойман дуже обережно, ніби випадково, врешті звернувся до однієї з розп'ятих спекотою дівчат. Та відірвалася від стовбура, ледь поточилась, і він швидко підтримав її. І ось він уже помалу крізь шар крижинок устромив у чашку соломинку й заходився смоктати каву. Поступово він настільки заспокоївся, що почав уже втішатися своєю втомою. Він відчував, що в таку спекоту розтоплюється, зникає багато перепон. Як під час катастрофи. Люди стають ближчі одне одному, бо їх об'єднує спільне лихо. На щастя, така спека не дає прикрих побічних явищ, як справжня катастрофа, а людей єднає ще дужче. Бойман прочитав це в очах кельнерки. Він міг би

поцілувати її, і дівчина, мабуть, не опиралася б. І решта відвідувачів хіба що всміхнулися б. Адже всі вони сидять наче вдома, коміри в них порозстібувані й опали, як крила мертвої чайки. І коли в якоїсь жінки надто зсунеться набік блузка, вона не дуже квапиться поправляти її.

Бойманові не хотілося змарнувати цей день. Йому здавалося, що саме такого дня легше пустити коріння у Філіпсбурзі, завести тут знайомство. Але це тільки так здавалося. Ніхто не потребував його допомоги. Хоч як промовисто дивився він на людей, ніхто не озвався до нього, не запропонував перейти на «ти», ніхто не похвалив затінку, в якому вони сиділи; незважаючи на спеку, що тримала у своїй пащі ціле місто, Бойман лишився самотній. Дистанція нітрохи не зменшилась. Та й, врешті, чого він хотів досягти? Уявлення Боймана про кращий лад у світі були надто вузькі, породжені його власними скромними потребами, для задоволення яких сам він мало що міг зробити. Щоб йому було добре, мусив якимось змінитися весь світ. Але Бойман ще не знав, чим він сам міг би прислужитися світові. Просто гарячий день. Мозок топиться, та й годі. Меланхолія, що якраз пасує до цієї спеки. Якби був лютий мороз, то, може, Бойман пустив би все людство в танок або захотів би такого вбрання, в якому б одночасно вміщалося і могло вільно рухатись багато людей. Іж своє морозиво, Гансе Боймане, і пошукай собі квартири. Бо насамперед ти хотів би тут лишитися. Врешті, завжди є більше причин десь лишитися, аніж звідкись піти.

Він знайшов кімнату в східному районі міста, на короткій, наче обрубаній поперечній вулиці, забудованій тільки з одного боку. Кімната була вузька, як рукав. Уздовж дороги стояв ряд цегляних коробок, потемнілих від часу, таких подібних одна до одної, що їх можна було розрізнити тільки за номерами на вузеньких дверях, добре помітними за малесенькими, з метр завширшки, палісадниками. На цій вулиці таблички з номерами впадали в око більше, ніж будь-де, бо вхідні двері йшли так густо одні за одними, що, мабуть, тільки господарі знали, де кінчається їхній будинок і починається сусідній. Пані Фербер, господиня Боймана, пишалася похмурою комірчиною, до якої завела його, бо хоч там було темно й порожньо, зате дуже чисто.

Її чоловік, — вона показала на портрет в алюмінієвій рамці, що стояв на комоді, і Бойман, глянувши на худе,

кутасте обличчя свого майбутнього господаря, на його запалі очі в круглих окулярах з дротяною оправою, на рідкий їжакуватий чуб, зробив висновок, що в нього штучні зуби, що він хворий на шлунок, дуже роботящий, запальної вдачі, фанатик свого скромного добробуту, але цілком безсилий перед життєвими несподіванками, на які, мабуть, відповідає кожним своїм нервом, зразу спалахуючи люттю,— її чоловік щоранку о пів на п'яту йде на роботу, він працює десятиником на фабриці ювелірних виробів,— пані Фербер гордо наголосила на тому, що її чоловік обробляє благородні метали,— а додому вертається о п'ятій вечора. Почавши говорити, вона, видно, вже не могла швидко спинитися, тому розповіла також, що її старший, п'ятнадцятирічний син працює підсобником у цеху на заводі автомобільних кузовів, на жаль, це правда, хоч він дуже обдарований, має справді золоті руки, але вони не могли його віддати в науку, тому що будували цей будиночок; учнем він три роки працював би майже задарма, а помічником уже тепер приносить додому тридцять п'ять марок на тиждень. Поки що вони не могли б обійтись без цих грошей, хоч її чоловік майже весь дім спорудив сам, хоч він усе залізо, яке було потрібне на будівництві, повишукував із купи брухту по той бік вулиці,— та купа належить Шпорерам з двадцять четвертого номера, «Брухт, ганчірки, папір»,— авжеж, треба міряти свої забаганки на свої достатки, бути чесними, не так, як Шпорери, в яких сьогодні знов була поліція, бо старий Шпорер і досі купує крадене залізо, навіть не боїться розбирати батареї, крадені на залізниці, може, без нього не обійшлося навіть у... Пані Фербер, розповідаючи про обладки своїх сусідів, боязко притишила голос, тож Ганс Бойман, хоч нічого не зрозумів, про всяк випадок удав із себе приголомшеного. Він глянув у вікно на незабудований бік вулиці, на купу іржавого брухту, біля якої, мов стара згорблена баба, стояла триколісна машина, що, мабуть, наносила цю купу на своєму горбі. Пані Фербер негайно заходила давати пояснення. Той обдертий барак належить уже не Шпорерам, а свекрові його старшої дочки. Той відкупив барак у старого Шпорера і тепер виробляє там штучні самоцвіти разом зі своїм сином, невісткою і коханкою — з дружиною він розлучився рік тому. Недавно він перебрався й жити в задню кімнату барака зі своєю коханкою, і вона тепер навіть насмілюється серед білого дня відчиняти вікно, бо вони ку-

пили нову канапу й два стільці. В тому другому бараці, трохи показнішому, два студенти, один хімік, а другий музикант, у вільний час роблять замазку до вікон. А колоди, цементові труби, стоси цегли, залізні тринози з розчином і склади, що зайняли більшу частину площі, належать великій фірмі будівельних матеріалів, тому доводиться терпіти і гармидер, і куряву, бо та фірма часто вантажить товар до пізньої ночі. Тоді в її чоловіка, що приходить з роботи о п'ятій, пропадає весь вечір. Так, і їй теж скоро вже треба йти, о четвертій вона починає прибирати в поліційному відділку і вертається аж об одинадцятій годині вечора. До того часу чоловік глядить двох найменших дітей; п'ятирічну Моніку вона вже часом бере з собою на роботу, бо та о дев'ятій може сама вернутися додому. Лейтенант не забороняє їй приводити дитину. Навіть дозволяє впускати її до свого кабінету,— пані Фербер уже віддавна прибирає там, це її привілей, а інші замітають кімнати вахмістрів, коридори і сходи,— і, поки вона працює, дитина грається собі на килими.

Боймана ніщо не злякало. Кімната відповідала його фінансовим спроможностям. Більше як сорок марок він поки що не міг платити за житло. Перед ним у цій кімнаті жила одна дама з вар'єте, так, дама, він може собі уявити...

Дворічний Горст, трирічна Ельза і п'ятирічна Моніка пильно приглядалися до нового дядька, смикали його за штани, пропонували йому свої іграшки, чіплялися за коліна. Моніка прихилилася до його ноги і водила пальчиком по заправованій складці на штанях. Горст, найменший, умовився верхи на його правій нозі, там, де кінчається черевик, і Бойман відчув, як спочатку шкарпетка, а тоді й нога стала тепла й мокра. Він легенько спробував звільнитися, пояснюючи, що котрась дитина може вдаритись об нього, а Ельза — просто задушитися, якщо так засовуватиме обличчя йому під коліно, але пані Фербер, виснажена сорокарічна жінка з товстими губами, завжди розтуленими аж до ясен, — рот її закривали зуби, і то не зовсім, бо були щербаті, — добросерда, роботяща пані Фербер нітрохи не боялася за своїх нащадків, навпаки, розмовляючи з Бойманом, вона весь час заохочувала малих якнайшвидше заприятелювати з новим пожитцем, він, мовляв, того вартий, тож хай покажуть йому, які вони раді, що дядько тепер житиме в них.

Близько четвертої Бойман, трохи пригнічений, вийшов з дому разом з пані Фербер і Монікою. Ельзу й Горста зам-

кнули в кімнаті. Пан Фербер відімкне їх, коли повернеться додому, вмие, нагодує, забавить і покладе спати, а потім або полагодить стіну в підвалі, або вставить нові двері в дровітні, або скопає свою триметрову грядку, бо ж хотілося б мати нарешті перед вікном куц троянд. Пані Фербер і Моніка попрощалися з Бойманом надзвичайно тепло й гучно, наче хотіли всім оголосити — і старим сусідам, що сиділи на ящиках кожен у своєму палісаднику, й сяк-так одягненим сусідкам, які мили шибки або шили коло відчинених вікон; і навіть тим німечним бабусям, які лежали десь у глибині кімнат у сірому сутінку,— що вони знайшли нового пожилця, яким можуть пишатися. Гляньте, ось він: молодий, гарно підстрижений і зачесаний, а який високий, проте зовсім не пихатий, гляньте, як він просто поводитьсь і трохи схилєє наперед голову, бо тягнеться до людей, а тому на кожному кроці легенько помахує руками, але не в такт ході — в нього й сліду скрутости, суворості, надмірної твердості. Так, цей новий пожилець — добродушний, веселий здоровань, досить глянути на його повні губи, і зразу видно, що він любить посятися й пожартувати, а ще, мабуть, добре вміє цілувати. Та й учений чоловік. Пише в газеті. Скоро ви самі будете його читати, тут, на нашій вулиці.

Авжеж, пані Фербер та її дітям було чого пишатися. Пані Фербер вважала, що вона дуже добре знає людей. Дівчиною вона служила в кількох добрих ролинах. Її ніхто не обдурить! А що вони дали маху з тією дамою з вар'єте, що вона попала в їхній дім, винен чоловік пані Фербер, то він любесенько про все домовився між п'ятою і сьомою, не встояв перед падлюкою. Ну, аж до того, що думають сусідки, не дійшло. Це вже вона знає краще за них. Хоч він таки танув як віск перед тим стервом, що вже було, те було. І їй, господині дому, потрібно було цілих сім місяців, щоб здихатись тієї напарфумленої брютетки, що на сцені міського вар'єте показувала таблички з номерами програми. То був тяжкий час, за ті місяці вони з Ойгеном сварилися більше, ніж за всі роки свого подружнього життя. Чи, може, між Ойгеном і танцюристкою (так на їхній вулиці називали ту дівулю з вар'єте) все ж таки щось було? Пані Фербер якось сказала це танцюристці просто у вічі: мовляв, їй тепер відомо, що та лигається з її чоловіком. Почувши це, танцюристка так зареготала, що пані Фербер довелося перечекати, поки вона затихне. Нарешті танцюристка заспокоїлася, випросталась — а вона була

висока, нічого не скажеш, — і поволі, з притиском, дивлячись на господиню згори вниз, відповіла: «Люба пані Фербер, вибийте собі з голови такі дурниці! Я з вашим чоловіком?! Та він для мене (вона роздула ніздрі, як кобила) просто слабак! Розумієте? Просто слабак!» Ці слова зачепили за живе пані Фербер. Та хоч як їй було прикро, що її чоловіка хтось має за слабака, зате вона тієї хвилини переконалася, що в нього з танцюристкою нічого не було. А коли вона сказала чоловікові, що він для танцюристки слабак, то його думка про ту особу також змінилася. І через два тижні її вже не було в їхньому будинку.

З ним вона краще ладнатиме, запевнила Боймана пані Фербер, розповівши йому все про його попередницю; він її також більше влаштовує, аніж безробітний, що живе в мансарді. З того взагалі мало пуття. Його прізвище Клаф, Бертольд Клаф, безробітний, який цілими днями, а часом ще й уночі, щось пише; дуже мовчазний чоловік, якийсь дивак, хоч має щонайбільше тридцять років. Щось у нього негаразд, але вона ще довідається, що з ним таке. Не диво, що від нього навіть жінка втекла. Похапцем спакувала манатки, хоч там не дуже й було що пакувати, і виїхала, не попрощавшись. А пан Клаф і досі не вважає за потрібне пояснити їй, господині, що там у них сталося. То такий, що тільки гляне на людину, і її вже дрижаки беруть. Але довго він тут не проживе, бо вже знюхався із Шпорерами. Дуже підозрілий чоловік, неотесаний, потайний, та ще й боїться роботи. Не треба з ним знайомитися, сказала вона і захоплено глянула на Ганса; вона вже бачить, що він, Ганс, не Клафові пара, а тому й певна, що з ним якнайкраще ладнатиме.

Зацікавлені погляди сусідів уже тепер підтверджували, що вона не помилилася. Вже не кажучи про те, що молодий пожилець зразу погодився платити сорок марок, а танцюристка довго торгувалася, поки пристала на тридцять п'ять. (Щоправда, Ганс довідався про це набагато пізніше від котроїсь сусідки).

Під допитливими поглядами мешканців Бойман нарешті вибрався з Траубергштрассе, де тепер мав кімнату. Він був радий, що так швидко знайшов житло, і найкраще ліг би тепер трохи відпочити, але тоді йому довелося б лишитись у будинку з дітьми, і, якби вони зчинили бешкет чи побилися б, він би мусив забавляти їх, а це йому аж ніяк не подобалось. А тоді о п'ятій вернувся б пан Фербер, зайшов би в дім, ні про що й гадки не маючи, і Бойманові

довелося б усе пояснювати йому,— ні, краще вже поче-
кати, поки об одинадцятій з'явиться господиня, хай сама
скаже чоловікові про нового пожильця, тоді досить буде
зайти, коротко відрекомендуватися, одним реченням
пояснити, що він стомився, замкнувся в своїй кімнаті й
заснути.

Коли другого ранку Бойман вийшов з будинку Фербе-
рів, усе його тіло пронизувало приємне почуття: він був
задоволений собою, бо зумів раз і назавжди переконати
пані Фербер,— та ще й не образивши її,— що він ненави-
дить сніданки в будь-якій формі, тепер і на віки вічні.
Звичайно, довелося трошки прибрехати,— господи боже,
а як же інакше він відчепився б від пані Фербер? Він не
витримав би сніданку з нею і з її дітьми (чоловік, узявши
термос, тихенько вийшов з дому, коли ще всі спали). Бой-
манові було б навіть страшно вставати, якби з самого ран-
ку, ще навіть не хапнувши свіжого повітря, він мав з ки-
мось балакати, сміятися, спілкуватися. Йому спершу
треба було трохи пройтися, а тоді можна сісти десь у ку-
точку кав'ярні, показати пальцем кельнерові в меню, що
він хотів би замовити, мовчки попоїсти і потроху підготу-
вати свої голосові зв'язки, легені, все тіло до вимог дня.

Власне, він залюбки просидів би довше в тій кав'ярні,
куди зайшов снідати, хоча б до обіду: тут так гарно прибр-
рано, підлога блищить, скатертини на столиках чисті,
він — чи не єдиний відвідувач, кельнери — сама ввічли-
вість, тільки час від часу краєчком ока позирають на
нього від буфету, а повз вікна, приглушена завісами, тече
вулиця, дедалі голосніше й швидше. Але йому треба від-
відати Анну Фолькман, він твердо вирішив попередити її,
що до неї може подзвонити головний редактор Бюсен,
щоб запросити його на розмову. Бойман захвилювався,
уявивши собі, як Бюсен дзвонить до Фолькманів і про-
сить покликати його до телефону, Анна ж (або служниця)
взагалі не знають, що він у місті, виникає прикре непоро-
зуміння, обоє неприємно здивовані, і врешті головному
редакторові не залишається нічого іншого, як сердито по-
класти трубку і раз назавжди викреслити зі своєї пам'яті
легковажного претендента. Ця думку швидко погнала
його на вулицю і далі, до найбільшого кварталу віл у
Філіпсбурзі, до пагорба, де на самій вершині, оточена ви-
соким муром і рядком старих дерев, ховалася в садку віл-
ла Фолькманів.

Пані Фолькман сама провела Ганса нагору, до Анниної кімнати, і сповістила дочку про його прихід, як про радісну несподіванку. Що за жвава жінка! І як одягнена! Чорні штани, завужені донизу, такі вузькі, що Гансові кортіло запитати, як у такі штани взагалі можна влізти, і тонесенький, бузкового кольору пуловер з таким глибоким викотом, що погляд мимоволі спинявся на білій шкірі. Ганс ще зроду не бачив такої білої шкіри, вона вся світилася, ніби аж мерехтіла зеленим відтінком; ту білість ще дужче відтіняли буйні, блискучі, чорні як смола коси.

Ганс нерішуче спинився. Але пані Фолькман схопила його за руку, мов приятеля з дитячих років, і вигукнула: — Університетський товариш! (Хоч він відрекомендувався тільки Анниним однокурсником). Ходіть, ходіть. Анна буде рада!

І пурхнула попереду, як балерина, долаючи щонайменше по два східці за одним кроком. Ганс, засапавшись, наздогнав її аж нагорі. Анна сиділа на старовинному стільці з різьбленою спинкою — він зразу відзначив, що це було найнезручніше місце в цій кімнаті, — і щось плела. Вона підвала на нього очі. Йй, видно, було незручно за материну галасливість. Вона ледь усміхнулася, встала Гансові назустріч і привітала його тихим, дуже тонким голосом. Рот у неї був великий, але губи тонкі, темно-каштанове волосся було викладене над широким обличчям у товсті, непорушні буклі, руки й ноги були дужі і здавалися трохи важкуватими для дівчини (Ганс пригадав, що вона завжди рухалась дуже повільно, немов через силу); тому з її уст дивно було чути такий тоненький, кволий голосок. Вона просто пищить, подумав Ганс. Може, він тепер тільки тому звернув на це увагу, що її мати, яка мала такий самий великий рот, але була далеко тендітніша, говорила глибоким, трохи хрипким голосом; мабуть, вона дуже багато курила. Ганс знав, що, поки пані Фолькман буде в кімнаті, він не зліпить як слід жодного речення. Так з ним завжди бувало, коли його відрекомендовувала чи приводила в чужий дім людина, що дуже швидко й багато говорила. Якщо йому не вдавалося першої ж хвилини взяти слово, якщо розмова точилася так, що він не міг у неї встряти, його сковувала мовчанка, горло пересихало, язик дерев'янів, і він ставав німим слухачем. Від нього тоді вже годі було сподіватися якогось зауваження, він почував себе так, ніби йому навіки заткнули рота. В такій ситуації хіба якби за спиною в присутніх сталося щось жахливе,

пожежа або щось іще гірше, і він єдиний побачив би її, то, може, спромігся б крикнути. Анна, здавалося, розуміла його. Може, їй і самій часом була нестерпна материна балакучість. Вона почала випихати матір з кімнати, хоч та не переставала говорити, а тоді замкнула двері, посадила Ганса, сіла сама й знов заходилася плести. Швидко і, здавалося, байдуже, як людина, що працює за плату, вона цокотіла дротиками, немов хотіла якнайшвидше обернути два клубки вовни, темно-рудий і ясно-рудий, у візерунчасте плетиво; але плетіння завжди справляє враження поспіху, хоч жінки за цією роботою дивляться на миготливий поєдинок дротиків так спокійно, наче він їх зовсім не стосується.

Був уже пізній вечір, коли Ганс кам'яними, вкопаними в землю сходами вийшов на вулицю. Йому довелося пообідати у Фолькманів, перекусити, повечеряти і ще випити пуншу, приготованого на його честь, а також познайомитися з господарем дому й дізнатися все про минуле й теперішнє Анни; її майбутнє, що помалу вимальовувалось на обрії, він міг тепер уявити сам. В університеті Анна пробула тільки чотири семестри. Він тоді не встиг познайомитися з нею ближче. Він пригадував кілька лекцій у величезних аудиторіях, мляве жебоніння професорського голосу, що силкувався прокласти шлях до студентських вух крізь навскісні смуги сонячного проміння, пригадував прогулянки по гарячих стежках університетського парку. Яюсь їм набридло слухати лекції, байдуже було до науки, і Анна запропонувала піти на річку; він не дуже хотів, але пішов, потім протанцював з нею мало не цілу ніч у ресторані і провів її додому, навіть поцілував, просто тому, що так годиться, коли танцюєш з дівчиною, як годиться замикаєти двері, коли ввечері останній заходиш до будинку. Але сьогодні, опинившись в Анниній кімнаті, він раптом подумав: вона ніколи не вийде заміж. Анна сиділа, як шістдесятирічна жінка, рівно, в незручній позі, і завзято працювала, хоч у тій праці не було ніякого глузду, — типова стара дівка, дарма що одяг на ній був модних кольорів. Може, це через матір, з протесту: мовляв, краще буду старою дівкою, ніж такою, як ти. Звичайно, вона хотіла мати чоловіка, це легко було помітити. Але насамперед вона хотіла бути не такою, як мати. Вона розповіла Гансові, що кожного ранку, поснідавши, зачинається у своїй кімнаті, аби тільки не розмовляти з матір'ю. Вона ненавиділа материні нескінченні спроби зав'язати з нею

товариські стосунки, стати її повірницею, провадити з нею довгі розмови. Анна зовсім не бажала бути матері за товаришку. Вона знала, що мати пишалася своїм ставленням до дочки. Берта Фолькман хотіла, щоб дочка ставилась до неї, як до старшої сестри. Та Анні було соромно за матір.

Ганс волів би не слухати цієї сповіді. Проте Анна не мала з ким поговорити. Її філіпсбурзькі приятельки всі належали до одного з нею кола, тому відверті розмови з ними були дуже ризиковані. А Ганс був чужий, йому вона могла розповісти все. Їй байдуже, казала вона, що мати весь час показує, наскільки вона сучасніша, навіть молодша за свою дочку. Такими потайними, як Анна, такими мовчазними у всьому, що стосується делікатних, проте надзвичайно важливих проблем молодого організму, дівчата бували десь п'ятдесят років тому, і відомо ж, до чого це призводило: до всіляких комплексів, до нещасливих шлюбів, до приховування справжніх почуттів, до безнадійних зусиль зберегти на людях задоволену міну. Він же сам бачив, хто така Берта Фолькман: палка ораторка з гарними руками. Але дочку нітрохи не зворушувало її красномовство. Вона, мабуть, сиділа, похмуро дивлячись поперед себе, і на обличчі в неї не було й сліду зацікавлення чи просто ввічливої уважності, а мати підступала до неї з усіх боків, знов і знов пригладжуючи руками волосся на скронях, знов і знов пробуючи переконати дочку, що вона повинна почувати себе щасливою, маючи вільну від вузьких традиційних уявлень матір, з якою можна відверто поговорити геть про все, матір, що не визнає ані дріб'язкових релігійних обмежень, ані сміховинних приписів лицемірної міщанської моралі, матір, що в своїх думках і вчинках виходить швидше з глибокого розуміння вищої, не розкладеної на полицьки релігійності й моралі. Та Анна не хотіла відкрити своє серце тим чудово виголошеним ліберальним теоріям. Мати говорила, а вона сиділа вперто відчужена і жодним порухом, жодним словом не показувала, чи взагалі ще слухає її.

Анна сказала, що мати до одруження була мало не художницею. Картини з тих часів у коштовних рамах висіли по всіх кімнатах вілли Фолькманів. Деякі з них Ганс бачив. Здебільшого то були зображення квіток, але не в яскравих барвах, не як втілення найкращих місяців року, ні, — квітки Берти Фолькман мали такий вигляд, ніби вирости взимку, правда, на теплому вітрі, але в ту пору, коли за барви треба змагатися, коли треба додати власної крові,

щоб червінь ожила на полотні. Та серед тих картин не було жодної з самими лише квітками. Щоправда, квітки заповнювали передній план, товсті, такі важкі, що їх не поворухнув би ніякий вітер, завжди без стебла, самі головки, накидані одна на одну, ніби скорчені в смертельній агонії тіла, завжди бляклих, похмурих кольорів — хризантеми з пелюстками, подібними до безбарвних черв'яків, айстри, які нагадували бешиху на людському тілі; але з-за тих квіток, з-за погрунтованої в темно-рудий колір поверхні непорушно дивилася пара очей, або виглядала рука чи бліда жіноча спина, або щирила зуби, наче в глузливій посмішці, коняча паща, або видніла рука священика, яка міцно стискала хреста, не для того, щоб благословляти ним, а щоб з-за квіток ударити глядача тим хрестом в обличчя. Потім ця жінка, що малювала всупереч своєму еству, познайомилася з головним інженером Фолькманом, після війни він почав працювати самостійно, став фабрикантом, домашнє господарство збільшилось, їхнє суспільне становище зміцніло, пані Фолькман дофарбувала пасмо свого й досі чорного як смола волосся в сивий колір, показуючи цим, що вона ще досить молода і може покочетувати зі своїми роками.

Ганс кілька разів пробував перебити Анну, задля ввічливості захищав її матір, бо йому було дедалі ніяковіше, що його так глибоко втаємничували в життя цієї великопанської вілли, про яку вчора він ще навіть не знав. Проте Анніні широкі уста посуворішали, на блідій шиї набрякли жили, і вона виголосила цілу промову, яку віддавна глушила в своєму серці. Гансові довелося вислухати її. Він познайомився з паном Фолькманом, колишнім головним інженером і теперішнім фабрикантом іще до того, як був відрекомендований йому за вечерею. То був чоловік, який зумів завдяки післявоєнним економічним можливостям і своїм фаховим знанням створити фабрику радіоапаратури. Через ту фабрику йому вже не вистачало часу дбати ще й про свою дружину, єдину дочку і своє духовне життя. Не диво, що він, на думку дружини, був черствий і відсталий. Пані Фолькман як митець мала інші, вищі потреби, казала Анна. Вона була незамінна у веселому філіпсбурзькому товаристві, запрошувала до своєї вілли музикантів, що приїздили на гастролі в місто, та письменників, що любили виступати на вечорах, і вимагала від Анни, щоб вона також брала участь у заходах, які додають вишуканості світському життю. Проте Анні, видно, був

ближчий інженерський дух її батька, вона не вміла так голосно сміятися, як того сподівався від слухачів на вечірці з коктейлем певний своєї дотепності оповідач анекдотів, не мала напихваті тих легеньких, мов пір'їнка, речень, якими перекидаються, ніби м'ячем, гості, коли виходять з чаркою вина в руці з салону на терасу, не здатна була в розмові з чоловіками вдаватися до чарівних, повних зацікавлення, заспокійливих чи підбадьорливих жестів, які заохочують їх говорити далі, бо в тих жестâх, ніби в чарівному дзеркалі, чоловіки вбачають чудову дію своїх слів. Анна лишилася, на материн жаль, тихою, неповороткою дівчиною, що недовірливо ставилась до її заходів. З відвертістю, аж неприємною для Ганса, вона сказала, що її мати зраджує батька.

— Ну, боже мій, це теж вид самооборони,— мовив Ганс; чогось кращого він не міг придумати.— Кожен мусить рятуватись, як може,— повів далі він.— Пані Фолькман обдарована незвичайною уявою, а коли людина має уяву, то вона, як відомо, має і якісь особливі потреби, незвичайній уяві відповідають, певне, і незвичайні потреби.

І справді, господня вілла здавалась йому тепер ніби якоюсь білошкірою твариною, може, ланню. Зеленоока, гола й дужа, вона пасеться в якихось казкових хащах, підозріло принохуючись довкола, чи не з'явиться знов десь її чоловік у вигляді робота, щоб схопити її своїми руками, змайстрованими згідно з технічними формулами, і забрати назад у свій діловий світ, що існує для нижчої мети. Анні ж він сказав, усміхаючись, що це боротьба Пікассо з Гогеном, чи взагалі боротьба, яка буває в кожному подружжі. Найгірше, звичайно, доводиться дітям, бо вони хоч-не-хоч поступово стають на чийсь бік, а мали б бути однаково близькими до обох батьків.

Після обіду Анна сама вже соромилася, що вранці стільки йому набалакала. Мабуть, теж відчула, що ще надто мало знає Ганса. І раптом за один ранок зробила з нього близького приятеля. Аж дорогою додому Ганс усвідомив, як тісно вона його прив'язала до себе цією сповіддю. Силоміць зробила його своїм повірником. Тепер він мусить прийти ще раз, хоче того чи ні. Після такої інтимної розмови було б нечемно більше не показуватись їй на очі.

Завжди та сама біда: куди не з'явишся, зразу хтось прагне зробити з тебе найближчого приятеля. Ще й дня не минуло, як він приїхав у це місто, а діти Ферберів уже почали чіплятися йому за штани, лоскотати його, товкти

йому кулаками і головами в живіт, пані Фербер годинами розмовляла з ним, хотіла все довідатись про нього і все розповісти йому. Що в ньому було такого? Ось і Анна — не встигла привітатися, як почала переказувати йому свої багаторічні чвари з матір'ю. Хіба він викликав її на таку щирість? Анітрохи. Та оскільки йому не спадало щосекунди якась нова думка, він слухав, схиливши голову, дивився на килим або на носки своїх черевиків у пошуках теми для розмови, але ті, з ким він говорив, завжди випереджали його, — мабуть, вважали його позу за прохання бути відвертими, сказати нарешті те, що їм так довго доводилось приховувати. Їм, здавалося, було зовсім байдуже, чи він радо їх слухає, чи ні. За вечерею у Фолькманів теж дійшло до такого прикрого становища. І взагалі, що то була за вечеря! Ганс ніколи ще не вечеряв у розкішних віллах промислових магнатів, тому був зовсім не підготовлений до цього. О сьомій годині шановна господиня вдарила на терасі в гонг. Тричі. Це означало, що лишилося ще півгодини до початку вечері, отже, прохання приготуватись, make up¹, переодягтись, чи що там ще. Ганс помив руки, засоромлений, що не має темного костюма. Коли вже доходило пів на восьму, на крутому під'їзді від вулиці зашурхотів чорний лімузин, шофер, довгий, як жердина, вискочив з передніх дверцят, метнувся до задніх і випустив з величезної машини малесенького чоловічка — це був пан Фолькман. З тераси пролунало п'ять ударів гонга. Пора. Ганс зайшов до ідальні поряд з Анною. Він стулив долоні і зразу ж розтулив знову, бо відчув, які в нього гарячі руки, а його ж, мабуть, зараз будуть відрекомендовувати численним гостям. І вражено побачив, що в кімнаті, крім них з Анною і господині, нікого немає. П'ять ударів у гонг — чи трохи не забагато? З трьома попередніми навіть вісім, а до столу, як видно, сяде разом з паном Фолькманом усього чотири особи, і серед них він, Ганс, єдиний гість!

Появу пана Фолькмана господиня зустріла вигуком «О!» — радісним чи просто голосним, Ганс не міг визначити, в кожному разі той вигук поклав край безглуздому, прикрому для всіх очікуванню біля стільців. Ганса швидко й енергійно відрекомендовано як Анниного університетського товариша і як молодого журналіста (він хотів запе-

¹ Попудритись, підфарбувати губи (англ.).

речити, але як?). Пан Фолькман зайшов дрібним, нерівним кроком; голова його, мабуть, з давніх-давен похилена наперед, була вкрита коротким білим, як молоко, волоссям, подекуди аж жовтим, на маківці якраз таким завдовжки, що можна було зробити сякий-такий проділ. Він трішечки підвів голову, звернувши догори очі так, щоб не випростувати шиї більше, ніж йому було звично, швидко промурмотів: «Дуже приємно»;— різко зігнув праву ручку під гострим кутом так, що вона вище ліктя навіть не ворухнулася, і перед очима в Ганса з'явилася п'ясть, яка висіла, мов нежива. Ганс вчасно підхопив її, злякано потис, боячись, що вона розтечеться крізь його пальці,— така та п'ясть була м'яка, така безвладна,— зразу ж відпустив і простежив поглядом, як вона знов опала вниз і, падаючи, дякувати богу, набрала своєї попередньої форми, яку на мить була втратила від потиску. Опустившись, вона ще хвилю погойдалася, поки остаточно замерла. Оскільки пан Фолькман за своїм звичаєм знов похилив голову, а крім того, сів уже до столу, Ганс не міг визначити, як той сприйняв його потиск; щоб побачити вираз його обличчя, треба було б хіба що стати навколішки. Дружина й дочка, коли зайшов фабрикант, тільки швидко, ледь помітно кивнули головою. Пані Фолькман подзвонила в маленький дзвоник, і до їдальні відразу вбігли дві однаково вбрані служниці, несучи спаржевий суп, заправлений сметаною. Пані Фолькман тим часом почала розмову з Анною і Гансом — голосно, безтурботно, так, наче в кімнаті було їх троє. Пан Фолькман, схилившись над тарілкою, рівномірно черпав суп. Ложка в його маленькій ручці кольору слонової кістки здавалася велетенською, а особливо, коли він підносив її до дрібного, майже недосяжного для чужого погляду, похиленого обличчя. Видно, пан Фолькман давно звик, що ввечері в них були гості, з якими дружина розмовляла про те, що його не цікавило. Він прийшов попоїсти і, мабуть, думав про свої справи. Нехай собі дружина розмовляє з гістьми, тим паче що вона бозна-коли почала ту розмову, може, ще до полудня. Але як у цій ситуації мав поводитись гість? Ганс розпачливо шукав нагоди залучити до розмови господаря. Говорилося по черзі про фільми, про акторів, про книжки, виставки, архітектуру, концерти. О, нарешті з'явилась якась можливість: пластинки, радіо, приймачі, хвалити бога, розмова звернула на те, що йому треба, — на приймачі, тепер або ніколи, він мусить щось сказати про

Фолькманові приймачі, хоч не має уявлення, як називаються апарати цієї фірми, мусить здобутися на якийсь комплімент, хай йому чорт, півцарства за комплімент панові Фолькманові, його приймачам! Але негайно, бо розмова перекинеться на інше, шановна господиня — владна співрозмовниця, схильна несподівано перескакувати від однієї думки до другої, її важко затримати довше як хвилину на одній темі, та, може, вона потім знову повернеться до неї, неодмінно повернеться, бо завжди вертається до якихось тем, отже, почекаємо; першу нагоду пропущено, ми вже знов розмовляємо про реалізм у мистецтві,— вона його не визнає, і слава богу, може, швидше рушимо далі; а що шановна пані думає про сучасну музику? Незграбне запитання, але воно мені потрібне, авжеж; тепер, дякувати богу, можна вдатися й до пана Фолькмана; що я хотів сказати?

— Сучасна музика надзвичайно багато завдячує інженерам,— це було перше речення, яке Ганс спромігся запустити в бік пана Фолькмана.— Освоєння ультракоротких хвиль, виробництво приймачів з ультракороткими хвилями...

Ганс не знав, що казати далі. Пані Фолькман вражено глянула на нього, але не поспішила з допомогою: мабуть, відчула, що він хотів залучити до розмови її чоловіка, тож хай тепер спокутує свій гріх! Проте Анна — Ганс ладен був поцілувати її — докінчила місток, що жалюгідно повис на півдорозі до її батька; вона сказала:

— В цій галузі тато має великі заслуги. Він перший почав випускати приймачі з ультракороткими хвилями.

Пан Фолькман, що тим часом скінчив їсти,— власне, він більше нічого й не робив,— відхилився на спинку стільця настільки, що, не підводячи голови, показав своє обличчя, і справді приєднався до розмови. Дружина, мабуть, рада була б перешкодити цьому, принаймні спробувала досить несподіваними стрибками відвернути їх від теми, та оскільки ні Анна, ні Ганс не пішли за нею, їй довелось вернутися до музики й радіо; чоловік відповів на ту її спробу злісною посмішкою. Як виявилось, пан Фолькман взагалі був схильний до сухих, іронічних коментарів. Він ніколи не казав за раз більше як два-три речення, проте Ганс подумки визнав, що кожне з тих речень викликало усмішку, почуття вдовolenня,— так добре воно було складене і так спокійно, без зайвої гарячкості сказане, завжди приязно, ніби якась стороння думка. Складалося

враження, що він не сприймає поважно ні себе, ні тих речей, про які говорить. Кілька разів він двозначним тоном вибачався, що, будши простим інженером і діловою людиною, взагалі зважується втручатись до розмови про ту царину, де панує його дружина; вона ж бо жриця мистецтва, а він тільки буде святині, хоч це також перебільшення, адже він не має нічого спільного з мистецтвом, близький тільки з його жрицею — тобто має щастя зватися її управителем, а може, навіть служником. Кажучи це, пан Фолькман повернув дрібне довгасте обличчя, скривлене посмішкою, до дружини, яка, скептично відкопилівши нижню губу, оцінювала його слова; цього разу вони їй здалися такими вдалими, що вона простягла вузькі довгі руки, ще дужче видовжені коштовною інкрустацією полакованих у червоний колір нігтів, погладила чоловіка по жовтаво-білому, як молоко, волоссі і сказала:

— Славний мій Артуре!

Ганс був би радий-радісінський відразу ж попрощатися, але в сусідній кімнаті служниці вже наливали пунш. Шановна господиня відпустила пана Фолькмана, Гансові ж довелося лишитися на той пунш.

Виходячи, пан Фолькман сказав ще кілька слів про Гаррі Бюсгена, бо Анна вже встигла розповісти йому про Гансові наміри.

— О так,— пан Фолькман усміхнувся, не ворухнувши губами,— в Бюсгена можна багато чого навчитися, то такий собі маленький монарх, Наполеон ілюстрованих журналів. Парфуми Бюсгена чути навіть, коли дивишся на його фотографію, але навчитися в нього можна; ні в кого нема такого хисту домагатися успіху, як у нього. То король Філіпсбурга,— сказав пан Фолькман.

Ганс, коли його нарешті відпустили, поніс ці слова з собою в місто. Була вже майже північ, вулиці спорожніли, він похитувався, бо забагато випив, йому кортіло співати або танцювати. Коли б Ганс тепер пішов на Траубергштраسه, до своєї кімнати, то міг би набити собі синців у тому вузькому рукаві, повному незграбних меблів. Йому треба було місця, простору, людських голосів, звичайно, найкраще, щоб біля нього були жінки, сестри пані Фолькман, молодші і не такі розумні, не такі страшенно новомодні. Щоправда, вона поводитися дуже вільно, викот у кофті був ще глибший, ніж у светрі зранку, але ж Анна! Крім того, вона ж дама, навіть смішно про щось таке думати, а про-

те вона його впоїла, веліла танцювати з Анною, заводила небезпечні розмови, пригасила світло, тлумачила зміст своїх картин, потім сіла до рояля і заходилася грати Ліста й Рахманінова так, що Ганс зовсім сп'янів, йому вже не було ніяково, але тоді Анна підвелася, майже криком, мало не плачучи, попросила матір більше не грати, сказала: «На добраніч»,— і вибігла. Ганс поцілував руку шановній господині, разом з нею посміхнувся з Анниної втечі, ніби вони були двоє змовників, і теж попрощався. Нічне повітря було на диво холодне, сусідні вілли дримали в садках. Він радів, що спускається в місто, у квартали, де ще панує життя, де люди хапають розваги швидко, квапливо, ніби пшеницю з поля, коли насувається жовта хмара, яка віщує град; загроза нового дня немов батоном гонить людей до ресторанів, бо день починається ще серед глухої ночі, хоч ніколи, ніколи не мав би початися; тому так гучно й жваво грає музика, тому стільки сліпучого барвистого світла, стільки напоїв — всупереч новому дню... А о четвертій усе парасло, о четвертій дівчата ховали руки, згортали, наче парасольки, свої обличчя, стягали губи, щоб на них не лишилося усмішки, зате перед гістьми виростали випростані кельнери, виписували в маленьких записниках вироки, тоді подавали на карточках гостям, що злякано дивились на них, оркестр застигав, інструменти миттю вмирали, не боронячись, коли їх клали, мов у труни, в облуплені футляри.

Надворі Ганс ще трохи постояв, але нікого вже не впізнавав. Удари годинника поглинули все: і блискучі уніформи розваг, і прегарні плечі та ноги, і неземні обличчя; тепер на всі боки розбігалися нудні, схожі одна на одну постаті в безбарвному цивільному вбранні. І до яких помешкань, до якого сну? Поліційна година, подумав Ганс, і по спині в нього пройшов мороз. Він поплентався в східний район міста, на Траубергштрассе, 22. Ноги були важкі, мов налиті свинцем, литки боліли. Змокріла від поту білизна липла до тіла. Небо — рожево-сіре, може, скоро піде дощ.

Коли Ганса переганяли трамваї, він випростувався, ніби кудись поспішав, бо ніяковів, як бачив, що вагони повні людей з тоненькими течками в руках. Вони сиділи двома рядками одні проти одних, застиглі ляльки, повантажені в трамвай, і тільки ледь похитувалися в лад їзді. Їхні змучені обличчя ще верталися до снів, яких їм не вдалося доснити до кінця і вже й не вдасться. Кондуктор без-

церемонно пробирався поміж них і славив день. Ганс захоплювався ним.

На Траубергштрасе Ганс майже навшпиньки почав скрадатися до убогого фасаду ферберівського будиночка і аж злякався, коли двері — він саме зайшов у хвіртку, і від сходів його відділяло два метри, — відчинилися і звідти вийшов чоловік, з яким його познайомили ще позавчора ввечері: пан Фербер в круглих окулярах у дротяній оправі, зі штучними зубами, запалими щоками й глибоко посадженими очима, що тепер дивилися на Ганса. Ганс хотів щось сказати, але не знав що. Він краще вернувся б чимдуж на вулицю, залишив би назавжди і кімнату, і своє мізерне майно, але не міг навіть утекти, — погляд господаря прикував його до кам'яних плит доріжки. Та ось пан Фербер рушив йому назустріч і сказав:

— Добрий день, пане Боймане.

Щоб не стояти опустивши руки, Ганс витяг ключа, якого дала йому, підморгнувши, пані Фербер, але не послався на те підморгування, хоч вона мала на думці саме такі випадки, як оце тепер.

— Добрий день, — ще раз сказав пан Фербер і зник на вулиці.

— Добрий день, пане Фербере, — надто пізно озвався Ганс і зайшов до будинку.

2

Коли Бойман знов опинився в ліфті, який вистрілив ним на п'ятнадцятий поверх, де містилася редакція «Міжнародного огляду», він почав розмірковувати про те, що могло спонукати могутнього головного редактора влаштувати свою резиденцію так високо, бо чув, що Бюсген низький на зріст.

Як і першого разу, обидві друкарки підвели голови, коли він зайшов. Спека, що й досі розпинала над Філіпсбургом шовкову плахту, видно, нітрохи не заважала цим дівчатам. Друкарки були в таких легеньких кофтинах і так необережно скроєних, що Ганс злякано подумав: від найменшого поруху вони неодмінно позсуваються з плечей.

Бюсген кудись поїхав. Тому вони сьогодні не друкують. Та, може, він побалакає з панною Біркер, секретаркою шефа, може, домовиться з нею, коли прийти, принаймні нагадає про себе. Швидко й дзвінко падали поради — то

від одної, то від другої. Бо ж тепер якраз така пора, коли мало відвідувачів, і якщо йому не вдасться поговорити з Бюсеном, через місяць буде вже пізно. А може, він поговорив би з котримось редактором? Усе-таки вийде, що не дарма приходив.

Ганс почав їх розрізняти. Щоправда, обидві вони скидалися на кіноактрис, але одна мала ширше обличчя і ще біліші коси. Господи, які дівчата, зітхнув Ганс, але вони напевне належать могутньому головному редакторові. Ту, з ширшим обличчям, звати Маргою, він уже встиг підслухати. Вбрана вона була в червону, як кров, кофтину, шкіру мала білу-білісіньку (як вона береже її від цього жахливого сонця?), а нігті — того ж кольору, що й кофта; тепер обидві друкарки дивилися на нього, і, звичайно, треба було щось казати, обидві вже почали всміхатися, широкі уста Марги розтягалися все дужче, не було кінця тому розтяганню; ну що ж, він тільки хотів навідатися, щоб про нього зовсім не забули, він уже має філіпсбурзьку адресу, атож, має кімнату, надворі така жахлива спека, що аж страшно подати комусь руку, хоч саме тепер кожна друга людина має такий вигляд, наче зараз зомліє, впаде, і її треба підтримати. Але в них, мабуть, багато роботи, він не буде їм більше заважати.

Вони засміялися, показуючи йому — як він цього не помітив! — що саме п'ють каву. Може, й він вип'є з ними? У висотному будинку все-таки найкраще витримуєш спеку. Завдяки кондиціонерові. Хай сідає до них. Але тієї миті зайшла панна Біркер і поглядом розітнула товариство при каві на три частини; одну з них, а саме Маргу, вона забрала до свого кабінету. Пана Боймана вона втішила надією на повернення головного редактора.

Другого дня Ганс знов з'явився на п'ятнадцятому поверсі, ніби не знав, що Бюсена немає. А ще через день знов, сподіваючись, що його пильність оцінять. Хоч тепер його вже нітрохи не цікавило, візьмуть його на роботу чи ні, він поводився так, ніби дуже хвилювався за свою кар'єру. Навіть зважився запросити дівчат на вечерю. Вони погодились і домовилися зустрітись у літній кав'ярні з садком. Ганс прийшов туди на годину раніше і склав собі цілий запас корисних висловів. Він не залицятиметься до Марги, не скаже їй, що вона гарна, чи добра, чи знадлива або що, ні, він так поводитиметься, що Марга сама зверне на нього увагу. Він уявив собі цілу низку чоловіків, що з ними Марга могла досі зустрічатися, може, кохала їх, а тоді

почав зважувати, чим кожен з тих чоловіків примітний. Мабуть, то були журналісти, зо три журналісти,— може, фотограф, штатний редактор і фейлетоніст, або ще референт, актор і... ні, більше не повинно бути, бо він не зміг би їх усіх наділити якимись рисами, досить і п'яťох двадцятидворічній дівчині, коли їй справді є вже двадцять два роки. Але в такому оточенні і менше як п'ять напевне не було, ох, а ще й сам головний редактор, як він міг про нього забути. Адже це суперник номер один. Той недорослий шанолюбець, напарфумлений Наполеон ілюстрованих журналів з квадратним обличчям і напوماдженим чубом. Ганс уже бачив знімок Бюсгена у «Міжнародному огляді». Чи Марга й досі його любить? Мабуть, вона просто піддалася йому, слухняно, як рабіня. Ганс пригадав собі обличчя головного редактора. Воно ніби утворилося під незвичайної сили тиском. Між бровами, наче намальованими сірою кравецькою крейдою, і густою щіткою чуба майже не було місця на чотирикутне пласке чоло, вилиці подалися вгору, і підборіддя також здавалося понад усяку міру задертим, здавленим знизу; воно лишало для рота тільки вузьку смужку, в яку гострим клинком уплішився ніс. Лише очі уникнули того тиску: вони плавали в очних ямах, наче м'які, чутливі істоти, вразливі, завжди ладні заплакати. Мабуть, Марга саме й любила в ньому очі, хоч Гансові здавалося, що тут доречніше було б співчуття, а не любов. Та в жінок усе буває навпаки. Ганс вирішив не сушити собі голови над іншими можливими симпатіями Марги. Поки він не переможе головного редактора, то взагалі не повинен думати про них. А що ж він протиставить Гаррі Бюсгенові? В якому світлі він має постати, щоб образ суперника погас для дівчини? Краще було б підвестись і вернутися додому, хай навіть довелось б вислуховувати довгі розмови пані Фербер чи бавитися з дітьми, або, може, ще краще піти до Анни і втішити себе її турботами. Ганс уже кілька днів не навідувався до вілли Фолькманів — відколи почав засвідчувати на п'ятнадцятому поверсі відданість своєму фахові. Він почував себе винним перед Анною, хоч педантично довів собі, що не має на це анінайменшої підстави.

А що, якби вона побачила його з Маргою? Їй було б прикро. Напевне прикро. Але ж чому? Адже вони не пара закоханих. Він її університетський приятель, та й годі. А все ж...

Ганс іще раз швидко витер хусточкою руки, бо на вході

з'явилися дівчата. Під їхніми високими каблуками голосно й прикро зарипіла на доріжці світла жорства. Вони майже не посувалися вперед. Після кожного кроку, ставлячи на землю одночасно підошву й каблук, вони ніби знов спинялися, з півсекунди їхні черевички тільки розсували і втоптували жорству, тоді рушали далі, ні, не спинялися, а тільки на мить завмирили, коли тіло всією своєю вагою подавалося за ногами, досягало їх і знов відставало, бо ноги тим часом ішли далі. Він ще зроду не бачив, щоб дівчата так ходили. Перед вели стегна, особливо в Марги, а ноги й тулуб усе ніби хотіли залишитися ззаду. Вагання і скута сила водночас — така була їхня хода, і Ганс дивився на неї, мов зачарований.

Які ж неоднакові думки снуються в голові у кожного з трьох людей, що сидять за столиком! Гансові й досі марився головний редактор, а десь поряд виринала згадка про те, як підходили ці дві дівчини, що тепер, випроставшись, сиділи перед ним і мило всміхалися. Зате його уста як уміли давали собі раду самі. Ганс спробував досягти внутрішньої рівноваги, він мусив зосередитись, якщо не хотів за перші ж півгодини зіпсувати весь вечір. Чого б він тільки не дав, якби можна було хоч на мить зазирнути за котрийсь із цих дівочих лобів! Та де там — думаєш, що знаєш людей, а насправді твоє знання сміховинно куце: нерухомі зірки у мільйон разів більше знають одна про одну, ніж двадцятичотирирічний юнак про двадцятидворічну дівчину. Чи їм уже з ним нудно, чи вони думають, що він цілком пристойний хлопець, чи питають себе, навіщо він їх, власне, запросив, якщо тепер не вміє двох слів до пуття зліпити, чи вважають, що одна з них йому більше подобається, чи перед цим розмовляли про нього? Суцільна темрява, глибша за всесвітній простір, без найменшого промінчика, він, бідолашний мандрівник, заблукав у неї і повинен тепер говорити, а може, й діяти, владно, з ефектною впевненістю, знаючи, що треба казати в літній вечір, як людина, що словами перекидає місток від однієї самоти до другої, щоб зустрітися на ньому або принаймні подати комусь руку. А що він робив? Плив на крижині в неосяжне море, що холодно й загадково хлюпотіло навколо нього. Проте дівчата сиділи з такими мінами, ніби весь світ був солодким морозивом. Ганс випив добрий ковток білого вина з газованою водою і задоволено відчув, як воно захищало в його прокуреному роті. Щось він їм уже сказав. Дякувати богу, тепер слово взяла Габі, — так звали

приятельку Марги. Намагаючись слухати її, він ковтнув ще вина, тоді ще, замовив другу пляшку, знов випив. І йому полегшало. Щоправда, рот став наче ватяний, і, говорячи, він майже не відчував, як губи торкалися одна до одної, але тепер принаймні йому щось наверталося на язик, він міг розповідати, і наче так, що його варто було послухати; він уже не бачив причин ховати в собі все, що думав, і тільки гратися в піжмурки. Боже, як він завжди сердився на себе, що йому вічно спадало на думку тільки те, чого не годилося казати! Взагалі найбільша Гансова біда в будь-якому товаристві була та, що він ніби мав у собі перекладача, який мляво і здебільшого досить невдало переказував словами його справжні думки. Але тепер усе йшло добре. Він закохався в цей вечір, у жорству, в грубі стовбури дерев, серед яких вони сиділи, йому приємно було говорити. А дівчата без кінця сміялися. Для нього вони були цілим оркестром порухів і звуків, вони так піднесли його настрої, що він насилу стримувався, щоб не заспівати. Поступово йому стало легко розповідати про найдрібніші події, дівчата не зводили з нього очей, голови їхні під враженням його слів похитувалися, мов квітки на вітрі, тіла, мов пушинки, линули до нього. Господи, аби тільки тепер не схибити, адже він знайшов нарешті дорогу до людей. Це цілком нормальні дівчата, яким не треба платити, якими можна захоплюватися, не покрививши душею перед самим собою. Не можна навіть думки такої припускати, що тепер усе могло піти шкереберть! Як вони сміялися, Габі дужче за Маргу. Обережно, Гансе, застеріг він себе, Марга чомусь притихла, вона вже не сміється, лише дивиться на тебе. Якби можна було розірвати серпанок, що маяв у нього перед очима! Ганс бачив усе ніби крізь брудні шибки на ходу в швидкому поїзді. Марга зливалася з Габі, їхні русьві кучері перемішалися, але споважніле обличчя Марги вирізнялося щораз дужче; він загнав нігті собі в стегно: чи в сміхові Габі не бринить уже глум, а обличчя Марги не виражає вже саму зневагу? Губи в нього обм'якли, в горлі раптом стало сухо, тоді запекло, він затнувся, видушив із себе ще кілька слів, які впали посеред столика й згасли, і засоромився, зненацька збагнувши, що сидить перед дівчатами геть мокрий від поту. Габі й досі хихотіла, але він уже мовчав. І тепер Ганс Бойман помітив, що його слухали й біля сусідніх столиків, навіть пооберталися до нього, ніби він був конферансьє, що мав розва-

жати їх цього вечора; зараз вони почнуть машинально аплодувати. Дві кельнерки також стояли неподалік і безцеремонно розглядали його, навіть тепер, хоч він уже й замовк. Марга дивилася кудись поперед себе. Ганс помахав кельнерці банкнотою, потім у товаристві Марги й Габі залишив кав'ярню.

— Де ви мешкаєте? — спитав він.

Перша відповіла Габі. Дякувати богу, вона мешкає ближче, ніж Марга, подумав Ганс. Але рота він більше не розтулить. Марга запечатала його своїм поглядом, запечатала назавжди. Він не міг собі уявити, що ще колись скаже хоч слово. Німий, навіки німий, думав він, камінь, об який вони перепинятимуться. Ніколи вже не скажу ні слова, ніколи не розмовлятиму з людьми, краще лежати в канаві разом з іншим камінням, коли йде дощ і струмок біжить по тобі, провадячи монотонну балачку, до якої ти причетний, не подаючи голосу. Але як часто з ним уже таке бувало! Хіба всі його спроби перекинути місток до людей не кінчалися падінням у таке саме провалля, хіба він щоразу не зарікався ніколи більше не робити ніяких спроб наблизитись до людей? Та не встигав він підвести побиту голову й знов побачити людину, як уже біг за нею, мов пес, скімлив і благав очима, щоб вона позирнула на нього, розтікався в словах...

Габі весело попрощалася і сказала, що вечір був дуже приємний. Його розсердило, що вона так легко відімкнула двері й так легко з ним попрощалася. Виходить, вона нічого більше від нього й не сподівалася. Отже, й Марга нічого більше не сподіватиметься, скаже «на добраніч», обернеться, звично засуне ключ у замок, відімкне двері і, більше не оглядаючись, спокійно рушить нагору сходами, ніби щойно провела на вокзал байдужого їй родича.

Він тупціяв поряд з нею далі, ладен прийняти все, що вона йому присудить. Коли Марга скаже «на добраніч», він лише кивне головою, щоб вона хоч останньої миті помітила, що покидає нещасну людину. Він одягнувся в свій смуток, мов у гарно пошитий костюм. Приємно бути смутним, відчувати жаль до всього світу, а особливо до цих двох дівчат, почувати, що тебе не визнано. Якщо вони так його відштовхнули, то й він не має ніяких зобов'язань, може собі впасти де хоче, атож, і нехай, здригаючись, дивляться на його падіння, хай тоді каються, що не підтримали його.

Ганс чекав, що Марга щось запитає. Їй він признався б,

як йому тяжко на серці. Відразу зіскочив би зі своєї чорної скелі, помчав би, як дитина на поклик матері, коли б Марга дала йому хоч найменший знак. Адже не йтимуть вони мовчки цілу дорогу. Вони ж бо трохи випили разом, посміялися, він навіть на мить торкнувся її руки, коли давав їй прикурити; якби він опинився в такій ситуації хоча б рік тому, то просто поглянув би на неї, обняв за стан і все скінчилося б принаймні поцілунком! Невже він втратив усі ті свої молодечі таланти, невже дасть цій дівчині, яка за найскромнішими підрахунками напевне кохала вже трьох-чотирьох чоловіків, невже дасть їй зникнути в темному коридорі і навіть не торкнеться її, а потім битиметься головою в двері, які поволі, проте невблаганно зачиняться за нею? Ні, ні, крикнув собі Ганс, та відразу ж усвідомив, що нічого не вдіє, коли Марга не піде йому назустріч. Може, їй теж нестерпна вже ця мовчанка, може, вона мучиться так само, як і він?

Але тієї миті Марга спинилася, глянула на нього, розтягнувши уста в широкій, безконечній усмішці, дістала з сумочки ключа, якого він так боявся, маленького зловісно блискучого меча, який мав тепер розітнути все, що вони наткали протягом кількох останніх годин, відчинила ворожо блискучі двері білого будинку, так спокійно, так невблаганно, що йому аж не вірилось, простягла далеко від себе негнучку руку, яку йому довелось потиснути, сказала «на добраніч», повернулася — Ганс і сам не знав, чи відповів їй щось, він усе ще бачив її обличчя з широкою усмішкою, — і двері почали зачинятися просто перед його носом. Він чекав, чекав, тиша дзвеніла йому у вухах, аж поки щось ніби човгнуло, пролунав приглушений, але твердий стук — то клацнув замок, і двері зачинилися. Ганс почував себе вбивцею без зброї, найсміховиннішою істотою, яку будь-коли носила земля. Безглуздо насвистуючи, він подався на Траубергштрассе і під акомпанемент хропіння, що крізь тонкі стіни долинали до нього з усіх боків, ліг на своє вузьке, прикро рипуче ліжко.

Надворі, вздовж убогих цегляних фасадів, по підвіконнях з крихкого пісковика шастали від будинку до будинку нічні павуки, що розносили сни, часто надто важкі для їхніх малесеньких лапок. Ганс думав про них, тому вони поминали його вікно, лишали його висіти в поплутаному павутинні власних думок, нічних думок, порятунком від яких міг бути тільки ранок, бо його покинули і люди, і сон.

Може, десь у лабораторії науковці в білих халатах ще мучили жабу, хтось напевне помер цієї ночі, хтось кохався, поки він борсався в своїх думках; його участь у всьому цьому була мізерна. Він колінкував під замковою щілиною кожних дверей і вважав, що то вже щастя, коли в дверях не стирчав ключ.

Ганс скинув із себе ковдру. Над ним ще чулася хода. То пан Клаф. Так пізно, а він ще не спить. Ходить з кутка в куток. Ганс розумів, що пожилець, який замість спати цілими ночами ходив по кімнаті, здавався пані Фербер небезпечною людиною. До того ж він ступав не однаково на обидві ноги. Мабуть, мав протез. Часом він спинявся, але забути про нього не можна було. Ганс чекав, коли він знов почне ходити: стук-гуп, стук-гуп... У котромусь із дальших будинків заплакала дитина. Денна спека просочилася крізь дахи і опустилася до кімнат. Дитина плакала жалісливо, і те пронизливе скигління було для Ганса ніби вітанням. Тепер, мабуть, вилізе із затхлого подружнього ліжка якась заспана жінка, щоб обдурити чимось дитину. Проте плач ставав голосніший. До нього прилучилося ще одне немовля, підхопило той плач і повело далі. Ось озвався і третій крикун, збудив ще одного, потім ще. Ганс підійшов до вікна, вихилився надвір і спробував порахувати їх, але тепер надто багато дитячих голосів злилося в один, праворуч і ліворуч злякано спалахувало світло, кидаючи на вулицю яскраві прямокутники; Ганс почав рахувати тіні стурбованих, сердитих матерів, що миготіли на тлі освітлених вікон. Тепер дорослі мешканці всієї вулиці відчували себе безпорадними перед дитячим криком, що дедалі дужчав. До кого вдатися — до поліції чи до лікаря? Ганс теж міркував над цією проблемою разом з усіма мешканцями вулиці. Ось один голос сягнув вище за інші, і решта підтримала його, мов злагоджений хор. Але, боже мій, то ж був не спів! Його важко було слухати, здавалося, що тепер той крик нарешті мусить досягти межі, зараз, зараз досягне; а він усе дужчав і дужчав, — як тут зважишся просто заткнути вуха і під ковдрою чекати кінця! Може, це підготовка до чогось, що зараз неодмінно станеться? Та хоч як усі дослухалися, крім плачу, нічого не почули, та й він поволі слабшав. А потім і зовсім затих. Люди вернулися до своїх ліжок. Тільки одне світло не згасло. Мабуть, котрась дитина вмерла, подумав Ганс.

— Ходи ж, — сказала вчителька домоведення з двадцять четвертого номера.

— Ет, лиши,— почувся у відповідь чоловічий голос. Ганс давно вже дізнався від пані Фербер усе, що можна було дізнатися про цих сусідів. Учителька домоведення знайшла собі чоловіка, який тепер спав з нею. Одружитися з нею він не міг, бо не мав грошей, щоб утримувати дружину з трьома дітьми та ще й заснувати нову родину. Його дружина була в санаторії, хворіла на сухоти, в однієї дитини вже теж затемнені легені, сказала пані Фербер. Він збирав оголошення до телефонних книг.

— Ти на мене чогось сердишся? — почув Ганс учительчин голос.

— Не чіпай мене, я хочу спати,— відповів чоловік.

— У таку спеку,— сказала вона.

В і н. Я втомився.

В о н а. О Фреде! *(За хвилину)*. Ти був у Анни.

В і н. Ні.

В о н а. Скажи мені правду.

В і н. Я не був у неї.

В о н а. Був.

В і н. Що ти вигадуєш!

В о н а. Я знайшла квиток.

В і н. Де?

В о н а. В твоєму гаманці.

В і н. Я їздив туди в справах.

В о н а. І не зайшов до санаторію?

В і н. Ні.

В о н а. Ти міг би мені сказати. Вона ж твоя дружина. Прошу тебе, Фреде, скажи мені, я не серджуся на тебе, тільки хочу знати, я не витримаю, коли ти брехатимеш мені. Усе що завгодно, Фреде, тільки не бреш. Прошу тебе, скажи.

В і н. Дай мені заснути.

В о н а. Ти дзвонив їй?

В і н. Так.

В о н а. А чому не кажеш мені?

В і н. Я ж щойно сказав.

В о н а. Надто пізно. Тепер я вже не вірю тобі.

В і н. Як хочеш.

В о н а. Фреде!

В і н. Я втомився, Ліно, й не можу розмовляти цілу ніч. Прошу, зрозумій мене, яка з того користь, що ми сердимось, кричимо в темну стелю, не бачачи одне одного. Я все це знаю, Ліно, раз уже таке пережив. Відклади це до ранку, люба, добре?

Що вона відповіла, Ганс не розчув. Потім до нього долинув шурхіт простирадл і нічних сорочок упереміш із схлипуванням і, нарешті, звуки машинального парування. А перед самим кінцем — спалах справжньої пристрасті. Минуло ще кілька хвилин, і їхній рівний віддих влився в могутній хор сонного сопіння, що з усіх боків пробивалося крізь тонкі стіни.

Яка вона з себе, та вчителька доведення Ліна? Досі Ганс бачив тільки її моторолер перед будинком. Мабуть, виходячи з дому, вона одягає темно-зелений шкіряний плащ і ясно-зелений шолом. Їй було років тридцять два, і вона так прагнула мати власного чоловіка, що розпачливо боялася його втратити, тому й швидко втрачала.

Ганс почував себе тепер приємно втаємниченим у доли родин, що мешкали в цій шерензі цегляних коробок. З шести будинків праворуч і шести ліворуч долинали покашлювання старих дідів. У кожному будинку було принаймні по одному дідові, отже, Ганс чув ненастанний кашель десь із дванадцяти дідів. А крім того, звісно, розмови, пестощі, суперечки і крик у багатьох родин.

У будинку під номером шістнадцятим мешкала Йоганна, руда й багата на пагорки й видолінки; здибаючи її, Ганс щоразу довго озирався на неї, звичайно, тільки тоді, коли був певен, що ніхто його не бачить. Йоганна мала звичку дуже повільно повертати голову; здавалося, що то відчиняється велика, важка брама. Коси ж її, що спадали на плечі, при цьому навіть не ворушилися. Коли Йоганна сміялася на вулиці, Ганс аж здригався. Її сміх був хрипкий і скидався швидше на вовчий гавкіт чи рипіння черевиків, аніж на сміх молодої дівчини. Пані Фербер казала, що, скільки вона знає Йоганну, в неї завжди був хрипкий голос. Спершу через неї зчинялися сварки. Одна жінка витягла з ліжка в Йоганни свого чоловіка. Відтоді Йоганна не приймала клієнтів з цієї вулиці. Це було велике нещастя. Ганс часом мріяв знов стати чотирнадцятирічним хлопцем, побігти й попросити в неї кохання. Десь у суботу, після обіду, коли вона саме збиралася б вийти з дому. Вона сиділа б у шовковій білизні на столі і бавилася б своїми довгими пальцями, ніби чимось чужим, а коли він, збунтований своїми чотирнадцятьма роками, заволав би до неї, вона пригорнула б його до себе й миттю заспокоїла, і він присягнувся б бути їй вірним довіку за те, що

вона його прийняла, хоч він з цієї вулиці. Він заплатив би їй, як дорослий, на цьому він стояв би твердо. Заплатив би, звичайно, частинами, бо не зміг би роздобути відразу тридцять марок. А Йоганна звеліла б йому присягнутися, що він нікому з вулиці не скаже про те, що сталося. Ганс присягнувся б і дотримав би присяги, хоч як би йому кортіло вибвкати своїм одноліткам, що в нього було з хрипкою Йоганною, яка має таку гладеньку шкіру. Принаймні він смакував би слова, якими можна було б розповісти про цю найбільшу, поряд з першим причастям, подію в його житті. Але ж Йоганна сказала, що рішить його, коли він писне хоч слово, так і сказала, і в очах її можна було прочитати, що вона здатна виконати свою погрозу...

Звичайно, для дванадцяти-, тринадцяти- й чотирнадцятирічних хлопців було тяжкою і солодкою мукою жити на тій самій вулиці, де отаборилася Йоганна. А може, вона все-таки потай приймає клієнтів із своєї вулиці? Може, вона погодилася на таку умову тільки для того, щоб тутешні жінки дали їй спокій? Адже пані Фербер казала Гансові, нібито декотрі жінки навіть раді, що поблизу є Йоганна. Ті жінки, що їхні чоловіки, як висловились пані Фербер, надто багато вимагають.

Мабуть, діти, що живуть на Траубергштрассе, в певному розумінні переважали в школі дітей з інших вулиць. Мабуть, їм там доводилось чути такі речі, з яких на Траубергштрассе сміялася б навіть мала дитина. Бо тут за обідом говорили про Йоганну так, як десь про погоду. Особливо в неділю, перше ніж піти на спочинок, батько з матір'ю завжди згадували ім'я Йоганни. І взагалі, в таких помешканнях далеко не підеш. Найкраще було тим господарям, у яких Йоганна наймала кімнату. Бо за кожного клієнта, якого приймала Йоганна, вони брали з неї п'ять марок. Тож легко зрозуміти, що вони добре ставились до Йоганни, хоч задрісні сусідки й звали ті п'ять марок гріховними грішми. Суперечки виникали тільки тоді, коли Отто (господар) вранці твердив, що Йоганна за ніч прийняла п'ятьох чоловіків, а хоче заплатити тільки за трьох або чотирьох. Але завжди якимось доходили до згоди. З розповідей пані Фербер можна було зробити висновок, що найбільшу задрість викликали в сусідів післяобідні години, які господарі проводили разом з Йоганною. Бо до обіду дівчина спить, адже часом останні клієнти йдуть додому аж удо світа. Але десь близько другої, третьої чи о пів на четвер-

ту, як коли, Йоганна встає, накидає на голе тіло свій червоно-бурий халат, виходить з кімнати, йде в туалет, а тоді до ванної. Господар будинку Отто був бляхарем і єдиний міг зробити собі те, що, принаймні на Траубергштрасе, звалося ванною. Саме завдяки цій обставині дівчина й оселилася в них, бо ж без купелі, заявила вона, їй не можна обійтися. Отже, вона й купалася. Хлюпалась скільки їй хотілося. Аж приємно було слухати. А потім,— і тепер голова оповідача й голови слухачів просто-таки святобливо схилялися до купи, не з сорому, а з глибокого почуття й зацікавлення, пані Фербер також присунулася ближче, коли дійшла до цього місця,— потім ішла на кухню, до господарів. Там вона сідала на стіл, ставила босі ноги в червоних капчиках на стілець і ніколи не застібала халата, так і лишала поли розгорненими. А як вона вміла розповідати! Про яких тільки хочеш чоловіків! Годинами могла розказувати, як вони поводитися в неї, адже вона щонаочі дізнавалася щось нове. У квартирі Отто збирався гурт кумась, охочих до пліток. Ерна, його дружина, була балакуча жіночка і грілася в промінні Йоганниної слави. Часом Йоганна зовсім скидала халат, щоб показати жінкам якісь сліди й знаки на своєму тілі на potwierдження того, про що вона саме розповідала. А коли ті, наслухавшись досхочу, виходили з розпаленими головами з будинку Отто, то спотикались об дітей, які облипали двері, щоб і собі хоч дещо дізнатися або принаймні почути Йоганнин голос. Пані Фербер ніколи не забувала зауважити, що її чоловік нічого не мав і не матиме з Йоганною. Ганс, уявляючи собі його жовтаве обличчя, вірив у непорушність ферберівського подружжя. Крім того, пан Фербер мав повно роботи коло свого будиночка, завжди мусив щось лагодити, добудовувати чи прибивати,— іноді здавалося, що він довіку буде горбитись над сходами, пазами, виступами й плінтусами свого помешкання, обмацувати й вигладжувати їх, чаклувати над ними, щоб на них не позначився час. І все-таки Йоганна, видно, грала якусь роль і в цьому подружжі, як, мабуть, для всієї вулиці була втіленням якоїсь сили, своєрідним підземним морем, звідки не один струмок на поверхні брав свої соки, навіть не усвідомлюючи цього. Для мешканців вулиці вона була не чим іншим, як трохи наближеною до них платонічною ідеєю: з думкою про неї творилася дійсність. А про мораль тутешній люд дбав куди більше, ніж справжні клієнти Йоганни; серед них найменше

було мешканців з цієї вулиці, бо чоловіки, що тут жили, могли собі дозволити таку витрату хіба що на високосний рік. Тридцять марок тільки за те, щоб переспати з жінкою,— ну ні, господарське сумління цих батьків родин на таке ніколи не пішло б, а їхні жінки могли б висунути слушний доказ, що те саме, ну, більш-менш те саме, вони можуть отримати набагато дешевше. Якби не ця фінансова перешкода, то всі угоди, вкладені Йоганною з сусідками, мабуть, нічого б не дали, а в цих умовах якось дотримувалися. А якби хто захотів засуджувати цнотливість, яку не порушують тільки тому, що немає нагоди, то йому можна сказати, що на цій землі вже й те добре, коли ти не зробиш гріха, а причини дошукуватися не треба. Так уже буває, що людина, якщо тільки випадає нагода, робить зло, а якщо такої нагоди не випадає, то нехай хоч має втіху в тому, що може похвалитися цнотливістю. Отже, цнотливість — це не що інше, як відсутність нагоди, міркував Ганс, з прикрістю відчуваючи, як глибоко ця думка влучає в нього самого. Це мої погляди, думав він, досвід, здобутий із спостережень над собою і над мешканцями Траубергштрасе. Звичайно, є багато й кращих людей, може, там, у горішній частині міста, де стоять вілли. Хіба пані Фолькман не була прикладом вищого способу людського життя? Вона весь час говорила тільки про мистецтво й митців, відвідувала виставки, музеї і концерти, запалювалась питаннями стилю і духу, а якщо й носила пуловер з глибоким викотом, то в неї це, напевне, не було виявом простої хіті, а, мабуть, демонстрацією якоїсь вищої незалежності від тіла та його спокус, демонстрацією, яку він поки що, звичайно, не міг оцінити, бо ще не збачув її, тому що бачив лише тіло, а не ту незалежність чи що там вона хотіла цим показати. І коли пані Фолькман зраджувала свого чоловіка — та чи доречно тут взагалі це слово? Чоловік напевне про це знав, то просто в Анни такий застарілий спосіб висловлюватися,— то зраджувала, чи, краще сказати, заміняла його не якимись буденними людьми, а чоловіками вибраного фаху, яким також ішлося, не про звичайну розвагу, а про створення вищого, йому ще неприступного настрою. Ганс посмутнів, дійшовши в своїх думках, породжених безсонням і сп'янінням, до висновку, що, мабуть, він, людина з села, безсила перед багатьма спокусами, ніколи до кінця не збачне витончених почуттів міського товариства, не кажучи вже про те, що сам ніколи не матиме таких почуттів.

Ганс протягом кількох днів не навідувався до висотного будинку, хоч усе-таки мав би поцікавитись, чи недосяжний головний редактор взагалі думає його прийняти, чи ні. Та, щоб дістатися до кабінету Бюсгена, він швидше в найбільшу полудневу спеку подряпався б муром на п'ятнадцятий поверх, аніж зважився б відчинити двері, зустріти Маргу й Табі, привітатися і з байдужою міною запитати про головного редактора. Дівчата напевне вже доскоху насміялися з нього і, мабуть, розповіли про все панні Біркер, коли не цілій редакції «Міжнародного огляду». Грошей у нього лишилося ще на вісім днів.

Пригнічений, без жодних планів, Ганс подався вгору до району вілл. Пані Фолькман у пляжному костюмі гуляла в парку зі своїми пуделями. Ганс хотів був відвернутися, дати їй змогу щось накинути на себе, але вона, видно, вважала себе одягнуеною, бо радісно підбігла до нього, привіталася, як з давнім знайомим, і заходилася галасливо гукати Анну. Та, не поспішаючи, з'явилася на балконі з плетивом у руках, але потім відклала роботу — і що до серед літа можна плести! — помахала йому рукою й запросила до себе нагору. Але мати не хотіла так легко віддати свою здобич. Нехай, мовляв, Анна сама зробить їм таку ласку і зійде вниз, зрештою, під деревами найпрохолодніше.

— Тато буде радий, що ти прийшов, — мовила Анна. — Він уже двічі питав про тебе.

— Про мене? — здивувався Ганс і почервонів.

— Так, здається, він хоче тобі щось запропонувати, — сказала Анна.

— Але нам нічого не каже, — додала пані Фолькман і великодушно всміхнулася: та усмішка мала означати, що вона не гнівається на чоловіка, хоч він і насмілився з чимось таїтися перед нею. — Мабуть, щось ділове, — пояснила вона.

Отже, таке, що про нього в її присутності не годилося говорити. Боронь боже, ділові угоди, інженерна нудота, крамарські обрахунки! Ганс бачив, що їй було боляче навіть думати про цю вбивчу буденність. Робот і сарна!

Коли врешті прийшов пан Фолькман, Ганс весь аж напружився з цікавості, що ж він хоче йому запропонувати.

До речі, пан Фолькман, здавалося, не звертав ніякісінької уваги на те, що повітря було гаряче, аж біле, а небо вже кілька днів скидалося на величезний пухир після

опіку. Він був у краватці і в костюмі, застебнутому на всі гудзики, які годилося застібати. Жінок він відіслав. Анна пішла охоче й швидко, а пані Фолькман спершу наголосила, що й сама не лишилася б, тоді, граючись із пуделями, подалася в глиб зеленого парку.

Пан Фолькман підвів голову, всміхнувся і хвилину приглядався до Ганса, водячи м'яким вказівним пальцем по своїх щоках. Палець вигинався на всі боки, хоч навряд чи натикався на кістки.

Ганс був захоплений цим кволим чоловічком, який міг собі дозволити мовчки дивитися на когось і всміхатися. Для кого він живе? Може, якби його хто спитав про це, він відповів би: для своїх шести тисяч робітників, для своєї фабрики! Може, навіть сказав би: для своєї родини, для Анни. Гансову увагу відвернув комар, він потягся за ним рукою, замахнувся, але не спіймав, скоса позирнув на тінисто-зелене плетиво дерев і раптом почув гучний щebet пташок, ніби він щойно почався. Пташок не було видно, і здавалося, ніби то з самих гіллячок, з листя лине той рівномірний, майже механічний звук. Дякувати богу, пан Фолькман скінчив його оглядати й почав говорити. Обличчя Гансове спалахнуло, він відчув свої брови, губи, ніс до самого кінчика: пан Фолькман вирішив організувати для концерну, де він був президентом, прес-бюро, і Ганс мав ним керувати; адже ж його в університеті вчили на журналіста? Ганс уявив собі, як він іде головною вулицею, потім зашкеленими тунелями прохолодного будинку прес-бюро, уявив, як він піднімається ліфтом, як, вклоняючись на всі боки у відповідь на вітання, іде коридором, відчиняє двері, і дві секретарки кидаються до нього, одна бере течку, а друга капелюх і пальто, аякже, він у капелюсі, м'якому сірому літньому капелюсі; ось він легко й невимушено заходить у розчинені двері до свого кабінету, сідає до велетенського чорного письмового столу, що стоїть на струнких ніжках посеред просторого приміщення; перед ним поліскують два телефони, а один уже дзвонить, не різко деренчить, а приємно туркоче, так приємно, що Ганс залюбки бере трубку й відповідає на чемні, шанобливі питання того, хто дзвонить, приязно, не заникуючись, розумно й дотепно. Його праця комусь потрібна! Вперше в житті він комусь потрібен! Вперше в житті він не боязкий прохач, що, уривчасто дихаючи з хвилювання, наближається до ворожо зачинених дверей і тричі спиняється, поки зважиться постукати; вперше в житті страхливо

непрístupне море будинків розступилося, назустріч вийшов чоловік і сказав: «Ми чекаємо на вас». Ганс ладен був обняти пана Фолькмана, але вчасно згадав, що він відчув, коли вперше потис йому руку. Він уже не буде більше тинятися попід мурами, не буде людиною без мети. Чи він погоджується? Так! Так! Так! Але,— тепер хвиля спадає,— чи він зможе керувати таким бюро? Плечі його зігнулися під тягарем майбутньої відповідальності. Ті панове з концерну дуже добре вирахують, чи завдяки прес-бюро оборот справді так збільшиться, як вони сподіваються і, мабуть, твердо визначили.

На закінчення розмови пан Фолькман сказав:

— Ми теж тільки люди.

І всміхнувся.

Анна мала також працювати в Гансовому бюро. Вона вже знала про це. Йому вона нічого не сказала, бо не була певна, чи він погодиться. Що тільки цим багатіям не спаде на думку! Навіть, що хтось може відмовитись від посади. Такий собі, наприклад, Ганс Бойман, що ціле своє життя тинявся по факультетах, що завжди був тільки глядачем, що захоплювався кожним, хто мав роботу, над якою міг гнути спину, заздрив кожному, хто так вірив у свою корисність, що та віра була написана в нього на обличчі, навіть коли він ішов на вулиці. І Анна ще й питає, чи він добре подумав! У нього грошей стане ще на вісім днів, а від матері він більше не має права нічого брати. Рекламний відділ, замаскований під прес-бюро,— ну то й що? Анна сказала, що не знає його політичних поглядів. Ганс глянув на неї. Он як, політичних. Авжеж, це інша справа. Але він волів розмовляти про щось інше.

Політичні погляди! Звичайно, він був проти фабрикантів, проти багатіїв, які купаються в розкошах тільки тому, що успадкували маєтки чи принаймні хист здобувати маєтки. Хто надав їм право зробити з цього приватного хисту, з таланту здобувати гроші загальний життєвий закон, піднести його до рівня обов'язкової умови справді гідного людини існування? Вони просто загарбали собі все і зробили з своєї спритності найвищу добродетель. Хто не відповідав їхнім умовам, той міг або лишитися збоку нікчемним глядачем, або стати помічником, служником; а щоб утримати того служника в побожній покорі, його обдурювали гучними іменами і втішали якоюсь крихтою прав. Ганс був вічно всім невдоволений, хоч знав, що з такими людьми, як він, не можна було б побудувати навіть

трамвайної колії, не кажучи вже про якесь велике підприємство, знав, що він нікому не потрібен, зайвий у цьому добре організованому світі, хоч усі його уявлення про інший суспільний лад майже вміщалися в одному реченні: «Треба, щоб усім жилося однаково добре». Він вважав, що художники чи скульптори могли б так само піднести свій хист до рівня життєвого закону, і тоді кожен, хто не вмів би з фарб, ліній і площин створити цікаву композицію, не мав би права претендувати на суспільну вагу й добробут; чому музиканти, альпіністи, математики чи артисти не могли б піднести свій фах до рівня мірила людських стосунків, чому це право мають тільки грошороби? Але пан Фолькман був добродушним чоловіком, а його вілла — зручним місцем для товариських зустрічей, де можна було провадити довгі розмови і тим самим виробляти приємні форми громадських стосунків. І коли внизу, в місті, люди, вулиці й будинки розтоплювались від спеки в суцільне липке й неприємне тісто, тут кожен походжав собі легким кроком великими, мов зали, прохолодними кімнатами або стежками парку під тінистим листяним балдахіном, підставляючи обличчя свіжому вітерцеві чи погладжуючи рукою зелений, як рута, доглянутий моріжок. Ці люди не так пітніли, тому з ними легше було вітатися за руку. І хіба ж це його справа — зрівняти цей пагорб, забудований віллами, з тим асфальтовим дном? Ганс уявив собі, як сміялися б із нього знавці економіки. То було б дев'ятнадцяте сторіччя! Революція, піднесення, класова боротьба, повстання мас, палкі серця! Тоді, може, ще досить було мати гарячу голову й палке серце, а сьогодні потрібні знання, необхідно бути фахівцем, щоб запобігти безробіттю та інфляції. А він не вмів навіть прочитати в газеті біржевий бюлетень. Між реченням «Платіжний баланс спирається на солідні підвалини» і його бажанням, щоб усім людям жилося однаково добре, лежить провалля, через яке не можна перекинути ніякого містка. Отже, турботу про добро народу він повинен лишити тим, хто виступає на міжнародних конференціях з питань забезпечення людства пшеницею, хто обізнаний з курсом окремих валют, хто обраховує продукцію суспільства і на свій розсуд розподіляє одним розкоші, а іншим тяжку працю. Якби Руссо народився в наш час, то мусив би бути банкіром або юристом, щоб зважитись ще раз написати свої книжки; та, мабуть, ніхто тепер таких книжок не пише, бо всі Руссо нашого сторіччя — фахівці.

• А фахівець — це людина, що дозволяє своїй фантазії тільки такі мрії, які його розум може перетворити в дійсність. Отже, він думає тільки про найреальніші речі. Те, що не можна відразу здійснити, він вважає за нереальне. А думати про нереальне для фахівця просто смішно. Звичайно, Ганс відчував докори сумління, коли сидів на фолькманівській веранді й попивав холодний, густий овочевий сік. Звичайно, йому боляче було дивитися на покірність літньої служниці, бо вона нагадувала йому матір чи котрусь із тіток. Але що він міг зробити?

Він, нешлюбний син служниці, самотня, позбавлена родини дитина, що виросла на селі! З матір'ю він бував тільки під час перерви, з другої до третьої; щодня то була година безкінечних пестощів і сліз; потім він з мокрим від поцілунків обличчям залишався сам, а мати знов напинала білий фартух, похапцем поправляла перед дзеркалом коси і мчала назад до шинку подавати пиво селянам, що порозсідалися за столами. Ганс тоді обережно виходив на вулицю і вештався навколо чужих подвір'їв, доки його хто-небудь кликав щось допомогти — в стайні, в повітці або в давильні. Коли хтось звертався до нього по допомогу, клав йому руку на плече, розмовляв чи жартував з ним, для нього це вже було як дарунок: він не міг собі уявити, що комусь потрібен. Майбутнє здавалося Гансові неосяжною, безкраєю крижаною поверхнею, що губилася вдалині, рівна, гладенька, як дзеркало, без поруччя, без стежки, хоч, мабуть сповнена можливостей, адже вона не мала меж! Але як поставити ногу на цю гладеньку поверхню, в який бік рушити, коли погляд не мав на чому спинитися, отже, властиво, й не було ніякого напрямку; тільки його віддзеркалення полискувало на темному крижаному люстрі, і більше нічого, він і його віддзеркалення, що посувалося попереду, коли він рухався. Тепла рекомендація для всевладного редактора Бюсгена, яку йому написав професор Бове, була першою пробоїною в безформній панорамі майбутнього, але скоро виявилось, що редактор не дуже квапився прийняти його: власне, Ганс і сподівався цього, принаймні сподівався куди більше, ніж того, що Бюсген відразу прийме його, щиро зацікавившись, що йому хоче сказати якийсь там Ганс Бойман.

І щоб він тепер відмовився від такої посади? Удавав із себе праведника, тихо, без глядачів, пожертвував своїм майбутнім, знов поринув до кінця своїх днів у непевність?

Дуже благородно, але хто його винагородить за це зречення? Кому воно потрібне? Він же навіть не мав твердої думки, чи промисловість зло, чи добро, а якби відмовився від посади, панові Фолькману нічого не варто було б знайти собі когось іншого; отже, посаду однаково хтось займе, бюро працюватиме, він йому анітрохи не зашкодить, коли відмовиться. І він прийняв пропозицію.

У голові в Ганса грало водночас десять різних оркестрів, і він був єдиним диригентом, що мав звести їх до гармонії. Думка, що від нього щось залежало, що він міг вибирати чи принаймні вдавати, ніби має якийсь вибір, вирішувати так чи інакше, розпалила йому голову і зволожила очі; він зіграв собі самому патетичну сцену, відчув, як його особа набрала ваги, і прагнув натішитись тією вагою, натішитись скільки можна, адже він не знав, чи довго так буде, чи наступної миті він її не втратить, чи не стане знов сповненим вагань глядачем, позбавленим мети і напрямку, яким був досі.

І якщо б кілька його товаришів з університету, синів дрібних міщан і таких пролетарів, як він, голодних книгодів, що самі заробляли собі на навчання або п'ять разів на рік випрохували стипендію (для цього їм доводилось добре слідкувати за виразом свого обличчя, бо панове, що призначали стипендію, пронизували їх поглядом наскрізь), якщо б ті товариші, з якими він просиджував ночі на незручних стільцях, провадячи гарячі суперечки, почали зневажати його, то нехай! Хтозна, де вони тепер самі, хтозна, чи й вони не переконалися, що сказане вночі — тільки балаканина, бо його не можна здійснити вдень; мабуть, кожен з його товаришів учинив таку саму зраду, як він, кожен для себе, без галасу і практично, — розум відпав, розпливлася і відтяв молодість від тіла життя, вона відпала, розпливлася і стала спогадом, поживою для мрій на ціле життя. Господи боже, це ж аж надто відома біографія в Середній Європі, стереотипний уже перебіг подій, багато разів сформульований і втілений в образ, — зрада, що робить з юнака чоловіка. Хтозна, може, таку біографію навмисне пропагують, щоб заохотити інших юнаків до такої зради. Що ж, коли навіть і так, він не міг вчинити інакше, він був сам.

Тим часом із зеленої глибини парку знов з'явилася пані Фолькман, показуючи в усмішці всі зуби, так само скупко одягнена, виставляючи напоказ своє подекуди вже зів'яле тіло; пуделі, звисивши голови, дріботіли ззаду, не дуже

веселі; мабуть, їхня господиня своїми шаленими іграми виснажила до краю їхню вразливу собачу натуру, а може, ті ігри — хоч пуделі були для них створені, принаймні підстрижені,— давно вже їм набридли, і вони тужили за справжнім хлопчаком, що вмів би як слід шпурнути каменем.

Пані Фолькман похвалила Ганса за його рішення (наче він мав щось вирішувати, наче міг відмовитись,— боже, як вільно живеться цим людям!) і відразу влаштувала з цієї нагоди невеличке свято, як вона сказала, «party»¹; мабуть не було в світі такої події, що не могла б стати для пані Фолькман нагодою влаштувати party.

Отже, він пив з дамами сік з джином, потім джин без соку, а коли нарешті вирушив додому, то йшов на котурнах. Він переможно оглядався на обидва боки, ляскав пальцями і, навмисне фальшуючи, насвистував знайомі мелодії; фальшував він їх так, що перехожі все-таки впізнавали мелодію і сердито позирали на нього. Та Ганс свистів ще дужче і насилу стримався, щоб на найближчому перехресті не зіпхнути поліця з круглого помосту й не стати самому посеред вуличної течії. Йому захотілося або впевнено й спритно, на подив перехожих, керувати рухом, або зовсім його спинити й виголосити перед спантеличеним натовпом промову про компроміс і кар'єру, промову, якої ще ніхто не чув у Філіпсбурзі. Та, на щастя, йому вдалося придушити в собі це бажання й донести своє гірке й радісне водночас піднесення до Траубергштрассе, де він під сміх і сопіння сусідів поховав його в своїй постелі з грубого лляного полотна.

3

Найкраще було б, якби Ганс поклав свою святкову сорочку й краватку у валізочку й одяг їх аж у будинку Фолькманів. Півгодинна їзда трамваєм у таку спеку, а тоді ще десять хвилин ходи від зупинки до вілли — і сорочка стала вже не зовсім чиста й не годилася для літнього бенкету у Фолькманів. Але Ганс мав тільки теку і обчовгану дорожню валізу; а маленькі валізочки-дипломати, такі, як йому тепер була потрібна, він бачив тільки в кіно і в швидких поїздах, коли з неухважності заходив до вагона пер-

¹ Вечірку. (англ.).

шого класу, де такі (і зовсім інші) валізочки блищали в сітках над вродливими, цікавими обличчями. А може, взяти таксі? Адже він мав у кишені свою першу місячну платню. Та що сказала б його мати? Брати таксі тільки на те, щоб кудись поїхати,— це ж авантура! Та й хтозна, скільки доведлося б їти до найближчої стоянки. Ні, мабуть, Гансові не лишалося нічого іншого, як обережно одягнути сорочку, не застібнувши коміра, і так поволі йти, щоб не торкатися до нього шиєю. Адже на цьому балу, як передчував Ганс, ніхто не зважить на те, що гості йтимуть до вілли пішки в таку спеку, найбільшу, як кажуть знавці, за останні двадцять сім років. Навіть коли якась менша газета написала, що такого стихійного лиха не було вже двадцять два роки, то тільки тому, що в малої газети не було такої пам'яті на минуле, як у великої, наприклад, у «Філіпсбурзької щоденної газети», «Філіпсбурзького кур'єра» чи «Вечірнього Філіпсбурга». А з їхніх повідомлень, а також зі слів старих дідів та бабів на Траубергштрассе, які, говорячи про це, вдивлялися в себе, ніби рахували по своїх вікових кільцях, котре із вісімдесяти через таку спеку, як тепер, виросло найтонше, Ганс довідався, що цього літа витримує найвищу температуру за всі свої двадцять чотири роки. Відколи він дізнався про це, то вже здригався, ще тільки беручись за клямку хвіртки, від найменшого поруху пітнів і дихав лише напіврозтуленим ротом. З іншого боку, Ганс дивувався, що все ж може так добре рухатися, має ще силу думати, запам'ятовувати номери телефонів, взувати черевики. Тридцять вісім градусів у затінку — таку температуру він знав лише з фільмів, то була температура, при якій здатні жити тільки одягнені в біле люди, поштриховані тінями від крилець вентиляторів і прутиків жалюзі, але й вони здебільшого втрачали тоді моральні мірила, що в поєднанні з алкоголем призводило до крайнощів у всіляких насолодах, до азартної гри, насильства і вбивств. Проте філіпсбуржці виявляли дивовижну витримку, були майже понад міру чемні й порядні. Вони влаштовували свої справи, пильнували, щоб на їхніх обличчях не проступили якісь недозволені почуття, і хоч, звісно, пітніли так, що видно було здалеку, проте не кидали праці, навіть не дуже сповільнювали її темп, дарма, що витрачали на неї вдвічі більше зусиль, ніж звичайно. Якби Філіпсбург лежав не в Німеччині, а десь у Марокко, Єгипті чи Персії, але заселений був філіпсбуржцями, можна було б довести, що не середовище творить людину, а

людина середовище; вони б не байдикували, лінуючись навіть відганяти мух від обличчя, бо немає ані такої температури, ані такого клімату, що міг би обернути філіпсбуржців на повільних, нехлюйних мешканців півдня. Звичайно, й тут відпало кілька слабших, яких це жакхливе літо, так би мовити, викрило; то, мабуть, були не справжні філіпсбуржці — пильне дослідження дало б цьому незаперечні докази, — а зайди, люди непевного походження, без коріння, перелітні птахи, що тільки паразитували у Філіпсбурзі, але не належали до основного ядра його населення, завдяки якому це місто навіть у Німеччині, де працюючі люди ростуть мов бур'ян, здобуло особливу славу своєю працюючістю. Водогін, каналізація, транспорт діяли ідеально, на вулицях і в парках було позамітано, хоч би як сонце пекло на термометр. А все-таки філіпсбуржці, коли їх збиралося разом більше ніж двоє, розповідали, які їм цього літа доводиться витримувати рекорди, і страх приємно лоскотав їм нерви. Найсухіше літо за останні вісімнадцять років, найгарячіше за двадцять сім, найбезхмарніше за чотирнадцять, найбезвітряніше за двадцять, а вода в міському озері начебто вже тридцять два роки не спадала так низько. Пані Фербер могла всі ці числа та ще деякі незвичайні порівняння, взяті з її власного господарства, — наскільки швидше скисає тепер молоко, за який час висихає вбиральня тощо, — швидко проказувати напам'ять, тож Ганс поволі навчився шанувати це рекордне літо і слідкувати за ним, як за бігуном на десять кілометрів, що, біжачи, побиває один за одним рекорди на короткі дистанції і раз по раз викликає в глядачів недовірливий, здивований шепіт; кожен думає, чого ще можна від нього сподіватися.

Тим, хто такого літа подорожує і серед натовпу туристів поспішає до своєї сонячної мети, невтомно посилаючи з найвіддаленіших земних широт вітання своїм близьким і найближчим знайомим, завжди здається, що рідні міста тепер порожні й покинуті; але ті, хто лишається вдома, знають, що трамваї ходять такі самі повні, як і за два дні перед різдвом. Завжди і скрізь вистачає людей, щоб утворити натовп і викликати враження, що їх забагато.

На той час, на який був призначений бенкет у Фолькманів, — «уряджений», як сказала пані Фолькман, граційно звівши руки й очі вгору, ніби стежила за корком від шампанського, що на певній висоті обернувся на велетенську вогнисту парасольку, яка, розсипаючи іскри, опала додо-

лу, — на той час, згідно з календарем і сподіваннями, які на підставі довгого людського досвіду також хотілося б зарахувати до постійного репертуару кожної пори року, літо, власне, мало б уже прив'язати, а сонце вгамувати свій шал; була вже половина вересня, пора, коли люди звичайно починають шукати сонця і прихилитись до південної або південно-західної стіни будинку, щоб хоч на хвилину підставити обличчя його промінню. Але цього року навіть старі люди на Траубергштрассе не мали бажання грітися.

Party пані Фолькман — надаймо врешті цій учті гідної її назви — також була задумана як свято проведів літа, своєрідний ритуал «вимітання» тепла, спалення опудала літа, ліквідація, якою пані Фолькман хотіла довести собі і своїм приятелям, що вищий спосіб життя і з цього погляду став не залежний від самої природи.

Ганса на цьому бенкеті мали ввести в філіпсбурзьке товариство. Так сказала Анна, і вона ж таки взяла на себе обов'язок познайомити його з корисними, на її думку, людьми. Сподівалися, що Гаррі Бюсген також прийде. Він тепер їхній супротивник, пояснила Анна, бо належить до газетного концерну, отже, виступає проти майбутньої телереклами.

— Чому? — запитав Ганс.

Бо через телерекламу зменшиться кількість оголошень у газетах концерну «Молле», до якого належать «Філіпсбурзька щоденна газета», «Міжнародний огляд», «Вечірній Філіпсбург» і з десятків інших; концерн матиме мільйони збитків, тому Бюсген і його спільники виступають проти запровадження телереклами. Зате промисловість, яка випускає телевізори, зацікавлена в ній, бо реклама призвела б до створення другої програми, легшої і приємнішої, ніж та, що її передають тепер, і це, звичайно, може неабияк «підігріти» продаж телевізорів.

— Ага, — мовив Ганс, а сам подумав: «Виходить, ти тепер став супротивником того чоловіка, в якого хотів працювати».

Він дивувався з Анни, яка так добре знала всі ті взаємозв'язки, дивувався з її слів, що реклама неабияк «підігріє» продаж телевізорів.

— То навіщо взагалі запрошувати того Бюсгена, коли він супротивник?

Анна всміхнулася.

— На ринку радіоприймачів він наш спільник, бо в

своїх програмах радіопередач виступає за розповсюдження приймачів з ультракороткими хвилями і за розширення програм для них; щоправда, за це він дістає винагороду: заводи радіоапаратури друкують у газетах концерну «Молле» добре оплачувані рекламні оголошення.

Дорогою до району вілл Ганс ще раз спробував укласти в себе в голові всі ті комбінації, але не зміг зрозуміти їх до кінця; він був радий, що з ним працювала Анна, яка з фанатичним зацікавленням стежила за грою в котика й мишку тих могутніх угруповань. Гансові було приємніше писати коротенькі статейки, в яких він критикував радіо- і телепрограми, що не заохочували людей купувати приймачі й телевізори, навіть статті про особливі досягнення в галузі радіотехніки й портрети конструкторів і промисловців (у нього вони завжди були сміливої думки, винахідливі, сповнені душевної гармонії і почуття відповідальності перед людством), аніж коментарі до цих економічно-політичних загравань. На щастя, пан Фолькман якраз ці коментарі хотів неодмінно писати сам.

— Він такий радий, що має це бюро,— сказала Анна.— Досі йому доводилося все терпіти, а тепер він нарешті може видобути шпату з піхов і проголосити цілком відверто своє економічне кредо.

Насправді, гадала Анна, пан Фолькман тому й створив цей «Огляд програм» (так звався бюлетень прес-бюро, який вели Ганс і Анна), що хотів мати рупор для проголошення своїх думок. Ганс міркував: «У кожному разі мене він узяв на роботу тому, що від початківця не сподівається ніякого опору».

Ганс виявився першим гостем. По кімнатах, приготованих для різних етапів бенкету, ще нечутно сновигали служниці і, півголосом передаючи одна одній накази, розносили келихи, чарки, квітки й попільнички; здавалося, що кожна з них якраз себе вважала відповідальною за сьогоднішній бенкет, і через те на їхні обличчя наче хто понатягав урочисті маски. Пробігаючи повз Ганса, вони намагалися загадково всміхнутись; мовляв, ми з тобою сьогодні спільники, але все-таки вміємо дотримуватись потрібної відстані. Ганс не зважився спитати їх, де господині. Мабуть, метушилися десь по зачинених поки що кімнатах, нахилялися до шухляд, заглядали в шафи, крутилися перед дзеркалами, щоб надати собі останнього лоску. Ганс походив по вестибюлю, вражено оглянув бар, поставлений там для гостей, щоб вони, заходячи, могли

щось випити, тоді за звичкою піднявся широкими сходами на другий поверх, пройшовся вздовж поруччя, що оточувало хол, мов галерея в театрі, помилювався згори всією сценою, зважився виглянути на балкон, та відразу вернувся, дедалі більше ніяковіючи: він боявся, що служниці потай сміятимуться з нього, коли він і далі походитиме поміж столами й стільцями, ніби старший кельнер, який перевіряє, чи все приготоване. Та куди він мав дітися? Хіба ж не ганьба, хіба ж не смішно, що він, мабуть, єдиний, хто прийшов сюди пішки, вештається тут по залі, коли ще ніхто не з'явився, й дивиться на все голодними очима, ніби не може дочекатися, коли почнеться бенкет! Врешті, зовсім розгубившись, він постукав до Анни, почув, як вона обернула ключа, побачив її голе плече й половину обличчя в прочинених на долоню дверях, перелякався й хотів вибачитись, проте Анна затягла його в кімнату. Ніколи ще ці яскраві квітчасті шпалери так не бентежили Ганса, як тепер, коли він прикипів поглядом до темно-червоних троянд, щоб Анна не подумала, ніби він хоче бачити її неодягнутою, в самій сорочці.

Коли йому треба ще щось поправити, сказала Анна, хай скористається її туалетним столиком, а сама вона майже готова, ще тільки сукня... Ганс майже не чув її, кров стугоніла йому у вухах, у горлі, він не міг вимовити жодного слова, його поійняло бажання, він учепився в ліжку — в довгу бамбукову дощечку, що правила за поперечку низького широкого ліжка. Як вона взагалі могла його впустити! Може, думає, що він навмисне прийшов так рано, щоб застати її ще не одягнутою? Анна засміялася — чого він втупився в стіну? В її тонкому голосі бриніло піднесення, викликане очікуваним банкетом. І йому довелось обернутися, довелось спокійно дивитися, як вона ходить по кімнаті в самій ясно-жовтій сорочці. Та сорочка заледве сягала їй до стегон, така була коротка, проте Анна сьогодні, мабуть, теж захотіла не відставати від часу, і Ганс тепер мав розмовляти з нею так, ніби вони сиділи в трамваї, одягнені в зимові пальта; кров прилила йому до обличчя, і він відчув, що почервонів, як рак. Анна теж не була вже така невимушена, як удавала. Вона щось сказала, він, затиноючись, відповів їй, знов спаленів, незграбно махнув рукою, силувано засміявся, тоді підійшов до вмивальника, намочив руки, намилив їх і заходився так старанно мити, ніби готувався до важкої операції. Коли він знов обернувся, Анна, хвалити бога, була вже вбрана і саме чіпляла

колье на шию, поправляючи його так, щоб підвіски були проти грудей. Нарешті вони спустилися вниз. Ганс, насили пересуваючи обжажнілі, немов свинцем наліті ноги, тримався весь час на півкроку позад Анни й не знав, куди діти руки. Коли він побачив у вестибюлі перших гостей, комір його сорочки прилип до шиї, а з-під пахов холодними струмочками поповз до стегон піт, збираючись там лоскітливими плямками і викликаючи на тілі сироти. Анна попрямувала до бару, де вже зібрався чималий гурт гостей; Ганс не відрізняв чоловіків від жінок, усі вони сміялися, всі розмовляли, всі тримали в руках чарки, і в усіх чарках плавало по маленькій круглій ягодині. Та ось почалася процедура вітання. Ганс якраз устиг витерти руку об штани, коли довелося простягати її веселим гостям, з якими він по черзі знайомився: при кожному потискові він тільки стиха вимовляв своє прізвище й додавав: «Дуже приємно»,— Анна ж голосно й чітко називала прізвища гостей, а проте, коли церемонія закінчилась, він не запам'ятав жодного з них. Надто він зосередився на своїй руці, що ставала дедалі пітніша, і не тільки з його вини: серед тих, хто тиснув Гансові руку, теж було кілька таких, які ще дужче зволожили йому долоню, тож скоро вже зовсім нелегко було схопити ту слизьку вузьеньку руку, потиснути й передати далі так, щоб вона не вислизнула, мов рибина, й не метнулась угору, може, просто в обличчя котромусь із тих, що стояли поряд.

На щастя, гості відразу ж перенесли всю свою увагу на Анну. Чоловіки схилялись до неї, складали губи в усмішку, яка їм не коштувала ніяких зусиль, і замовляли в барі для Анни чарку. Ганс пізно, аж надто пізно похопився, що зробити це мав він. Може, тепер він повинен щось замовити й для себе? Ні, буде страшенно незручно. Та враз Анна сама гукнула найнятому на бенкет барменові, щоб дав чарку Гансові («Моему приятелю»,— сказала вона), і гості повернули голови до нього, щоб і йому подарувати усмішку, оскільки Анна назвала його своїм приятелем. Ганс узяв чарку. Але що зробити з ягодою, що плаває в прозорому напої? Ягода скидалась на оливку. З'їсти? Він вирішив спершу подивитися, що роблять з оливкою інші гості, при звичаєні до таких бенкетів. Одні й справді з'їдали ягоду, а другі залишали на дні чарки. Хто з них робив так, як належало? Ганс був переконаний, що або ті, або ті давали маху, бо ж важко собі уявити,— Ганс настільки

вже був обізнаний з міськими звичаями,— ніби з тією ягодою можна зробити, що кому хочеться. Або проковтнути її належало до правил доброго тону, або це було б смішно й ганебно. Він покуштував напій. Якийсь гіркий. І це навело Ганса на думку, що можна поставити недопиту чарку з ягодою на котрийсь із багатьох столиків: такий вчинок, мабуть, не порушував звичаю. Тим часом гурт, з яким його познайомили, невимушено подався разом з Анною до зали, де стояли меншими групами гості з чарками в руках і усмішками на обличчях,— Ганс уже знав ті усмішки, бачив їх коло бару. Поміж ними спритно сновигали служниці, уважно вдивлялися їм в обличчя: чи не вичитають у чиємусь погляді бажання, яке вони могли б задовольнити тим, що в них було на тацях. Одні розносили різні тістечка, інші — різні напої.

Ганс зауважив, що не годилося стояти довго на одному місці, помітив також, що час від часу треба було оглядатися, чи ти, бува, не стоїш до когось спиною; така поза, мабуть, була неприпустима, бо винний відразу задкував доти, доки опинявся збоку від того, кому щойно показував спину. Через ці та інші правила в залі панував повільний ритмічний рух; але Ганс, хоч як намагався, не міг у нього влитися. Він то робив кілька швидких кроків уперед, то раптом спинявся, минав когось, озирався, то дивився на квіти, що яскріли в численних вазах, особливо приглядався до високих ваз на підлозі, бо в них стояли найкращі й найбільші квітки, таких Ганс ще зроду не бачив, але тепер, на жаль, вони розпливалися в нього перед очима. Треба триматися якнайближче до стін, ходити попід ними, там він найменше стикався з цими чужими людьми, а крім того, на стінах висіли картини пані Фолькман, до яких можна було приглядатися, ніби вони його страшенно цікавили. Анна подалася зі своїм гуртом у глибокі зали. Мабуть, забула про нього. Скільки ще все це триватиме, це швендяння по залі, притишені розмови, які час від часу переривав раптовий вибух жіночого сміху? Чи це й є party? А пані Фолькман? Вона ще не з'явилася. Зате пан Фолькман... о, він прямує просто до нього, ще й веде з собою якогось високого худого чоловіка. Що воно за опудало? Авжеж, вони таки йдуть до нього. Ганс непомітно витер руку об штани й прибрав усміхненого виразу,— вдома він довго вчився перед дзеркалом цього виразу, який, на його думку, личив у вишуканому товаристві, доти вчився, що вмів уже приборати його і без дзеркала, самим

порухом відповідних м'язів обличчя,— з таким усміхненим виразом на обличчі він зустрів тепер двох добродіїв. Ага, з ними ще й дама. Знов процедура знайомства, але тепер вона відбулася краще. Пан тен Берген і його дружина. Головний режисер радіо й телебачення.

— Дуже приємно. Отже, ви й є той новий критик,— сказав пан тен Берген, приглядаючись до Ганса великими, майже білими очима.

Маленькі блакитні зіниці під час розмови так часто ховалися під верхніми повіками, що як часом і вертали на своє місце, то їх уже можна було й не помітити. Невисока дама поряд з ним усміхнулася і сказала, що з критиком треба випити. Обидва добродії засміялися. Ганс спробував і собі приєднатися до них.

— Отже, лишаю вас із вашим супротивником,— мовив пан Фолькман і швидко подріботів далі.

Почалася розмова, яку пан тен Берген, схиливши набік голову, провадив сам-один. Його мова скидалася на безперервний гугнявий спів, суцільне легато від початку до кінця, що давалося йому без будь-якого напруження. Він пабирав повітря не після якогось слова чи речення, а, почавши слово, уривав його на якомусь складі, видихав з грудей те повітря, що залишилось, щоб з наступною голосною набрати нового. Справді віртуозне досягнення, хоч на тому переході він усе-таки легенько хрипів. Взагалі його спів приємно лоскотав вухо, та ніколи не міг проникнути глибше в голову. То були хвилі, високі хвилі, мерехтливий пінявий прибій; але він ніколи не досягав берега, звідки на нього дивилися люди, хвилі розбивались одна об одну й породжували нові хвилі, яким судився той самий кінець. Ганс вирішив час від часу кивати головою.

Раптом залогою покотився шепіт, звідусіль почулося «Тс-с-с!», всі почали обертатися, шукаючи причини того шепоту, і відразу ж знайшли: сходами спускалася пані Фолькман, ні, вона крокувала вниз, легенько зсуваючи одну руку по дерев'яному поруччі; при кожному кроці вона ледь угинала коліна, і через те здавалося, ніби вона ширяє, плаве в повітрі,— великий птах у червоному шовку, якого гості вшанували безліччю «ахів» і «охів». Пан тен Берген, звичайно, миттю замовк і виявився одним із перших біля сходів, кому дозволено схилитися до руки шановної господині. Пані тен Берген теж рушила за чоловіком, але куди повільніше, давши дозвіл Гансові, щоб він супроводив її.

Отже, аж тепер почнеться справжня party. Пані Фолькман повела гостей на другий поверх, прохаючи їх розташовуватись у трьох просторих кімнатах або на терасі, «невимушено», сказала вона, як кому подобається. На сходах пан тен Берген стиха сказав Гансові, щоб той колись навідався до нього — оглянути студію і познайомитися з його співробітниками. Найкраще цього ж таки тижня. Принаймні нехай прийде на чергове чаювання для преси. Ганс подякував. Нагорі він побачив, як головний режисер попрямував до якогось іншого гостя, виголосив перед ним промову, скінчив і пішов до третього, знов виголосив промову, знов скінчив; мабуть, головний режисер під час бенкету мав виконати якусь дуже напружену програму, бо раз по раз витягав маленького календарика й заглядав до нього, не припиняючи промови. Коли Анна знов заопікувалася Гансом, він спитав у неї, що то за люди, з якими по черзі розмовляв головний режисер. То був Міркенройт, професор політехніки і член ради з питань радіомовлення, далі Гельмут Марія Диков, письменник і член ради, тоді доктор Альберт Альвін, адвокат і член ради, потім директор Францке, фабрикант консервів і член ради й, нарешті, Гаррі Бюсен, авжеж, могутній головний редактор, коротконогий чоловічок, що розлігся в кріслі, відкинув голову далеко назад і заплющив очі, граючись окулярами, а пан тен Берген промовляв до нього, мов служник, що хоче оживити померлого господаря. Часом Бюсен усміхався, часом підводив голову, дивився на головного режисера, зводив брови, тоді знов опадав у кріслі.

— Він поводитьсь просто обурливо,— прошепотіла Анна.

— А хто той юнак біля Бюсена? — запитав Ганс.

— Лоні,— відповіла Анна й засміялася.— Бюсен педераст і завжди бере на бенкет котрогось із своїх хлопців.

— О-о!— тільки й вимовив Ганс.

Він був прикро вражений, що Анна сказала «педераст». На його думку, це слово було надто грубе, щоб його могла вживати жінка. Справжня жінка мала б сказати «гомосексуаліст», і то спершу подумала б. Та потім Ганс згадав Маргу і розсердився й зрадів водночас. Бо в такому разі Бюсена з Маргою напевне нічого не зв'язує, отже, головний суперник відпадає; Ганс вирішив завтра подзвонити в редакцію «Міжнародного огляду». Він уже випив кілька чарок, і йому здавалося, що він завтра матиме відвагу по-

дзвонити Марзі. Так, це Бойман. Що чувати? Ні, я більше не прийду до вашої редакції. Маю іншу job¹. На біса мені той Бюсген. Що він за цяця, щоб стільки мене морочити? Інші он б'ються за мене. Якийсь там огузкуватий педераст! Годі! З мене досить. Але вас, панно Марго, вас я залюбки побачив би ще раз. Тільки саму. Без Габі. Авжеж, без Габі. Взагалі без нікого. Бо я вас кохаю. О, не смійтесь так... прошу вас...

— Відрекомендувати тебе Бюсгенові? — запитала Анна.

— Не знаю, — злякався Ганс. — Мабуть, краще я протягом вечора якось опинюся поблизу нього, щоб знайомство зав'язалося саме собою.

Після того, що Ганс почув від Анни, славнозвісний редактор став у його очах ще таємничішим. Йому кортіло послухати, як Бюсген говорить. Та поки що цей Наполеон ілюстрованих журналів демонстративно нудився під зливою слів головного режисера. І як тому тен Бергенові не соромно розмовляти з людиною, яка його просто не слухає! Літній же чоловік, має щонайменше років п'ятдесят. Його дружина сиділа, випроставшись, поряд з ним і, хоч розмовляла зі своїм сусідом з другого боку, стежила, криво усміхаючись, за двобоєм чоловіка. Вона була така сама худа, як і він, але невисока на зріст, з ріденькими косами, такими короткими, що вони ледве досягали вух, і тому здавалась якоюсь жалюгідною; проте її суворі темні очі, якими вона метала на всі боки грізні погляди, свідчили, що вона звикла боротися разом з чоловіком, бути йому за товаришку в ненастанних воєнних походах, подавати зброю, прикривати його і спонукати до нових дій. Зате вже як часом доводилось зазнавати поразки, навряд чи він міг сподіватися від неї співчуття.

— Мабуть, йому потрібна підтримка Бюсгена на перевиборах, — пояснила Анна, побачивши, що Ганс не зводить очей з тен Бергена.

— А промисловці на його боці? — запитав Ганс.

— Ні, — відповіла Анна, — він схибнувся на культурі. Переговдує людей різним історичним мотлохом тощо, протягом цілого дня дає програми, що годяться тільки на вечір. Тому ніхто й не купує приймачів.

— Отже, його не перевиберуть, — сказав Ганс.

¹ Роботу (англ.).

— Ні, якщо й Бюсген відступиться від нього,— підтвердила Анна.

— Але ж Бюсген не член ради.

— Зате має вплив. За ним стоїть концерн.

Тепер Гансові стало шкода головного режисера. Йому закортіло підійти до Бюсгена і крикнути йому просто в обличчя: «Таж допоможіть бідоласі!»

— А хто ж тоді стане головним режисером? — запитав він.

— Мабуть, Кнут Релов, той, що саме так приязно розмовляє з дружиною пана тен Бергена. Тепер він керівник програми. А раніше був диригентом танцювального оркестру.

— Той у жовто-зеленому смокінгу?

— Той.

— У нього гарні зуби.

— О так! І чудовий спортивний автомобіль. З кузовом спеціальної конструкції, «Алемано Турін». У змаганнях «Мілле Мілья» він уже втретє потрапляє до першої десятки свого класу, раз був навіть другим. А ось іде його колишня коханка. Я мушу тебе відрекондувати.

Отже, Ганс познайомився з Алісою Дюмон, тілістою брүнеткою; здавалося, що стегна в неї починалися відразу з-під пахов, обличчя було застигле, як маска,— мабуть, витримало не одну пластичну операцію,— а від погляду її гарячково блискучих очей йому аж стало боляче. Потім Анна пояснила, що Аліса Дюмон наркоманка. Аліса налетіла на досить мовчазне товариство за столом, мов ураган; Ганс навіть глянув на повні чарки, боячись, що вони розхлюпаються від такої навали слів і сміху. Аліса, не чекаючи, поки її попросять, почала розповідати про гастролі, з яких щойно повернулася. Десятеро артистів, серед них дві співачки, імпресаріо — йолоп йолопом. Подавати її разом з Маргіт Бреде! Але вона вже їй добре допекла за цих шість тижнів. Повідбивала в неї всіх чоловіків, а коли та зчинила вереск, відняла ще й усі її штуки. А саме: поставила умову, що в програмі гастролей вона співатиме перед Бреде, і в своєму виступі просто вдавалася до всіх тих викрутасів, яких навчено Бреде, і тій уже потім не лишалося нічого іншого, як проспівати свою пісеньку в супроводі кількох безпорадних жестів. Так їй і треба! І взагалі, ці молоді співачки — всі, як одна, дурепи, привласнили собі її стиль, бо ж, врешті, це вона, Аліса Дюмон, перша перейшла на американську манеру, перша відкрила

горлові тони й півтони, почала багато звуків зливати до купи, не наголошуючи їх, а тепер ці глухі до музики дівулі хизуються тим, що вона робила вже десять років тому. Що Анна скаже про її новий ніс? Йї самій він не дуже подобається. Але зараз вона не може знов його чикрижити. Чи Анна буде на бенкеті кіномитців у жовтні? До речі, «Огляд програм» міг би колись надрукувати й про неї якусь замітку. Про Маргіт Бреде Анна, мабуть, згадає в кожному другому номері. А вона, Аліса Дюмон, провадить переговори про запис навіть з американськими фірмами грампластинок. Кого ж тоді й записувати, як не її! І пропозицію на гастролі по Північній Африці з грудня по лютий вона теж має. Найближчими днями Анна й Ганс повинні обов'язково прийти до неї. Вона має пікантні книжки. І приготує *fondue bourguignonne*¹, вони зроду такої не куштували!

Присутність Аліси Дюмон привабила до кутка, де сиділи Ганс і Анна, чимало чоловіків, серед них доктора Альвіна, молодого гладкого адвоката, молодого художника, якого всі звали Клодом, і навіть огрядного фабриканта консервів Францке. В Алісі була, мабуть, чи не найсміливіша сукня на цьому бенкеті. Та сукня напиналася на її розкішному тілі, і Ганс боявся, що вона ось-ось трісне. Мабуть, на це сподівалися й інші чоловіки, тому з такою приємністю втуплювали погляд в Алісу. Груди в неї були майже до половини відкриті, і якби не чітка темна риска, що показувала, де вони стиснені до купи, можна було б втратити орієнтир у цій горі м'яса. Аліса пила багато й жадібно і своїм пронизливим сміхом щоразу захочувала до цього й інших.

Вона ніби весь час кудись страшенно поспішала, хоч і не мала ніякої мети, і весь час шукала супутників для своєї шаленої гонитви, що вічно замикалася в коло.

— Не йдіть! — гукала вона кожному, хто хотів відійти. — Не лишайте мене саму, прошу вас, я не можу сидіти сама в кімнаті, хіба як причісуюсь і підмальовуюсь, та, коли вже одягаюсь, мені треба, щоб хтось на мене дивився. Ну, а як роздягаюсь — то мені навіть потрібна допомога.

Чоловіки сміялися, особливо гладкий адвокат; лише Клод, хлопчакуватий художник зі старечим виразом об-

¹ Яечню з сиром по-бургундському (фр.).

личчя, майже не усміхався. Потім Аліса розповіла про те, як вона намучилась під час останнього курсу голодування, і про графа фон Грайфена, що хотів з нею одружитися. Але до весілля ще далеко. У відповідь на це Францке поцілував їй руку і вже не схотів відпускати її, та цього не міг стерпіти доктор Альвін, — хіба що йому дістанеться друга рука. Він відразу отримав її і почав обхоплювати пальцями дедалі вище, як контрабасист обхоплює гриф свого інструмента, а рука в Аліси була оголена до самого плеча. Клод несхвально стежив за ним.

— Клоде, визволи мене, — сказала Аліса. — Ти ж ху дожник, отже, ми з тобою споріднені душі.

Анна спохмурніла. Здавалося, вона вже не рада була присутності Аліси. І мала на те причину. Відколи з'явилась Аліса, ніхто більше не цікавився Анною. Помітивши це, Ганс вирішив розважити її. Але не мав сили навіть озватися до неї, Аліса полонила всі його почуття. Вона ніби вкрила його собою, заповнила йому очі й вуха, він палко захотів вирвати її від адвоката й фабриканта консервів і повести в парк, щоб розчинитися навіки в її велетенських тілесах. Він спробував утворити з Клодом і Анною свій окремих гурток.

— Глядіть, щоб не побачила ваша дружина, докторе! — гукнула Аліса з канапи.

— Її добре стереже Бюсен, — відповів адвокат Альвін, і всі засміялися.

Клод почав говорити про Алісу. Йому не треба було навіть притишувати голос, бо адвокат і фабрикант консервів поводитись дедалі галасливіше. І взагалі, стриманий гомін вже давно перейшов майже в крик. До того ж десь ввімкнули музику. Клод неначе відчув себе зобов'язаним пояснити Гансові й Анні поведінку Аліси Дюмон. Вона ж артистка і має тридцять два роки (Ганс злякався; він не думав про її вік, а все ж злякався, що їй ще тільки тридцять два), починається спад, вона його відчуває і борониться. Ці міщани тільки використовують її, хочуть із нею поспати, а їй не про те йдеться, вона поводитьься так вільно лише тому, що сподівається цим ще на кілька годин привернути до себе увагу. Вона живе тільки тоді, коли на неї дивляться, коли нею захоплюються і жадають її, це вже фахова недуга. Але якраз цього міщани не розуміють, вони шукають у неї лише фривольностей і крайнощів, того, що вони вважають коханням митців; Алісині розпачливі спроби зберегти ще якусь вагу в товаристві ці панове

сприймають як заохочення піти з нею до ліжка, а яка вона нещасна, ніхто з них не помічає. Дуже прикро на це дивитися. Аліса чутлива й самовіддана натура, здатна пожертвувати для інших навіть тим, що їй найдорожче, тому її всі й використовують.

Поки Клод говорив, на очі йому набігли сльози. Гансові хотілось потиснути йому руку. Він заздрив Клодові, бо й сам хотів би так добре знати Алісу. Але ж він не художник. Не митець. Він зроду не зважився б з'явитися на такий вишуканий бенкет у синій куртці, як Клод. А йому, видно, все прощали. То Аліса кликала його, а тепер з тераси зайшла ще одна дама, якій, мабуть, теж потрібна була його допомога. Їй щось доказував, вимахуючи коротенькими круглими ручками, елегантний, трохи занизький, витрішкуватий чоловік з рожевим обличчям і підпухлими повіками. Зачесаний рівно на чоло чуб трохи скуйовдився, деякі пасма навіть поперепліталися, хоч принцип цієї зачіски, якого належало якнайсуворіше дотримуватись, вимагав, щоб жодна волосина не налазила на другу, всі мали бути старанно розчесані й на палець нависати на чоло; при такій зачісці не видно було, де починається чоло, в кожному разі складалося враження, ніби власник її має таке високе, могутнє чоло, що може собі дозволити частину його сховати під чубом. Мабуть, даму нудила розмова, зате її супутник був явно переконаний, що його міркування надзвичайно важливі, і не міг допустити, щоб вона їх не дослухала. Дама знов махнула рукою Клодові, благаючи в нього допомоги. І тоді він запросив її супутника підсісти трохи до них. Алісу незадовго перед тим потягли до салону, і звідти вже чути було її спів у супроводі рояля.

Почалося знайомство з балакучим добродієм, тобто Клод відрекомендував Ганса йому і знуджений розмовою дамі. Клод назвав її просто Сесіль і сказав, щоб Ганс також звав її Сесіль. Усе філіпсбурзьке товариство так її зве, певне, Гансові вже впала в око крамниця художніх виробів на Філіпштрасе, шикарна крамниця «chez Cécile»¹, кожній людині, що має художній смак, вона повинна впасти в око. Сесіль власниця тієї крамниці і, до речі, його, Клодова, господиня. Клод усміхнувся щирою, дитячою усмішкою. Ну так, з малювання не проживеш, а Сесіль

¹ «У Сесіль» (фр.).

добра господиня. За таку рекомендацію Сесіль погладила на голову нижчого за неї Клода по довгому темному волоссі. Вона була вродлива, висока і справляла враження дужої, великої і водночас тендітної, майже прозорої. Ага, а цей пан — Гельмут Марія Диков, поет Філіпсбурга; Клод особливо наголосив на цьому титулі, таким чином даючи зрозуміти, що творчість цього маленького рожевого добродія, якому ще, напевне, не було й сорока років, наперед виключає всіх інших претендентів на таке почесне звання. Гельмут Марія Диков стиснув свої невиразні губи, що ніби розпливалися на обличчі, ледь помітно кивнув головою і на секунду спрямував на Ганса крихітні зіниці, від чого земля під ногами в Ганса розступилася і він з шаленою швидкістю полетів униз, розпачливо задираючи голову, щоб ще раз глянути на пана Дикова. На щастя, той відразу ж заходився далі виголошувати свою промову перед Сесіль, анітрохи не бентежачись, що його тепер чують не одні вуха; завдяки тій промові Ганс почав помалу вибиратися з провалля, обережно, крок за кроком, бо якби пан Диков ще раз звернув на нього увагу, ще раз влучив у нього гострим, як голка, поглядом, то він, певне, вилетів би з цього салону й назавжди поринув у прірву своєї нікчемності. Пан Диков говорив про своє походження, а він справді-таки був дуже простого походження і пишався цим, бо всі люди народжуються рівними і тільки їхня внутрішня сила створює потім відстані. Становище в суспільстві не має для нього ніякого значення, вигукував він, закладаючи великі пальці за шовкові лацкани ясно-блакитного піджака. Він обожнює Сесіль і більше не допустить, щоб вона прикривалася становищем скромної, ділової господині магазину, не вартої поета. Взагалі це смішна назва — «поет», він чути її не може! Міщанська вигадка! Він майстер слова, і його гідний кожний, хто по-людському чистий, наголосив він і пильно озирнувся навколо. Ганс швидко опустив очі на свої нігті, тоді обережно підвів їх на велике обличчя Сесіль. Вона покійно слухала, втягнувши ніздрі і скромно стуливши губи. Чи їй уже є тридцять років? Мабуть, немає. Ганс залюбки послухав би, як вона говорить, але поки що про це годі було й думати. Оскільки аудиторія збільшилась, Гельмут Марія Диков ще дужче розпалився. Він ні в що не ставить таємне обожнювання і рицарське служіння дамі. Він якнайтверезіше усвідомлює свої почуття і не бачить причини, чого б мав їх таїти, навпаки, це його фах виповідати все, що в нього на серці, і

якби він кохав дружину бургомістра, чого, зрештою, не могло б статися навіть уві сні, бо він просто не зносить тієї манірної гуски,— Диков знов озирнувся навколо, щоб зібрати хвалу за свою безмежну відвертість, оскільки родина бургомістра, як Ганс потім довідався, протегувала йому і він їй багато що завдячував,— але якби він її кохав, то сказав би про це голосно за столом хоч би в якому вишуканому товаристві, навіть у присутності своєї дружини! І якби комусь спало на думку насміхатися з нього, майстра слова, за те, що він трубить про своє кохання до Сесіль, то хай собі насміхається, митця найлегше брати на глум, щоправда, тільки тоді, коли сам належиш до найгіршого непотребу. Зрештою, в своєму останньому романі «Меч-риба й місяць» він поквитався з деякими такими насмішками.

Клод пошепки сказав Гансові, що так воно й було насправді. Диков дав досить гостру карикатуру на кількох відомих філіпсбуржців, чим здобув багато похвал. У цьому місті ніхто на нього не ображається, бо всі палко бажають, щоб їх вважали за знавців мистецтва.

Ганс боявся навіть дихнути. Він ще ніколи не бував у товаристві таких незвичайних людей. Яким нездарним і жалюгідним був він сам у порівнянні з середовищем, у якому так вільно почували себе пані Фолькман і Анна. Він тут не зважився б навіть рота розтулити. Все, що він за своє життя передумав і сказав, здавалося йому в цьому оточенні таким убогим, таким пласким і однозначним, таким прозорим, позбавленим підтексту. Найкраще було б вернутися до Кюмертсгаузена, до матері, признатися їй, що дарма було витратити гроші на його навчання, що стрибок від Кюмертсгаузена до Філіпсбурга надто великий для одного покоління. Може, зараз-таки встати, побігти до пана Фолькмана й сказати, що він не чуває себе здатним випустити ще бодай один номер «Огляду програм». Щоправда, він цілими ночами, лежачи, гортав посібники з теорії написання радіоп'єс, на його нічному столику, на стільці й на килимку перед ліжком здійсмалися стоси фахової літератури, але читати її було важко; він невимовними труднощами склав собі словничок, сподіваючись з його допомогою надати своїм рецензіям на радіо- і телепрограми фахового забарвлення.

А ще після розмови з паном Фолькманом фірма «Фолькман» негайно звеліла встановити в його кімнаті два величезні блискучі комоди — приймач і телевізор; техніки

протягли дрiт, i на вбогому даху вистрiлила вгору антена: бiлястi, мерехтливi алюмiнiєвi ґратки на неймовiрно довгiй щоглi. Дiди в палисадниках аж попiдводилися зi своїх ящикiв, позбiгалися дочкi й невiстки, прогортаючи руками юрми дiтей, щоб самим пiдiйти якнайближче, панi Фербер також з'явилася на вулицi, щоб натiшитись подивом спантелених сусiдiв, вiдповiсти на iхнi запитання; може, вона думала навiть, що вiдтепер продажна Йоганна перестане бути найцiкавiшою темою розмов на Трауберґштрасе. Ганс стояв бiля вiкна, на очах у всiх, але вдавав, нiби не помічає натовпу, що дивився, як установлювали перший на Трауберґштрасе телевізор: нехай людям здається, що вiн вiддавна звик до таких велетенських апаратiв. Але перед технiками фiрми «Фолькман» йому було соромно, що лiжка в нього таке старе й негарне, що на розхитаному столику стоїть оббита вмивальниця, що в кiмнатi немає води i мешкає вiн на такiй убогiй вулицi. Коли технiки виходили, Ганс дав їм такi чайовi, що вони спинилися, глянули на нього, тодi на грошi й знов на нього.

Ганс був радий, що панi Фербер доводилось до одинадцятої години прибирати в полiцiйному вiддiлку. А то б вона щовечора приходила дивитися телевізор. На щастя, пан Фербер ним не цiкавився. Крім того, в його будиночку завжди треба було щось домайструвати. Ганс просиджував вечори в зачиненiй кiмнатi перед своїми апаратами, дивився, слухав i записував, хвалив чи ганив i намагався уявити собi, що найбільше подобається публiцi, бо саме до її вимог мав пристосовувати свою критику, хоч i не можна було, як пояснив йому пан Фолькман, опускатися нижче за «певний рiвень». Для пана Фолькмана програми були економiчним чинником. Їх треба було складати так, щоб дедалi бiльше людей хотiло мати приймачi й телевізори, i чимраз кращi, бо ж тiльки так можна збiльшити обiг капiталу, пiднести добробут, запобiгти безробiттю та ще гiршим полiтичним катастрофам. Це моральне завдання укладачiв програм, i в цьому напрямку їм повинна виховувати критика, бо в них весь час сверблять руки вкласти в програми якiсь свої баламутнi iдеї.

— Адже нам iдеться про людей, а не про митцiв,— часто казав пан Фолькман, усмiхаючись до Ганса. Оскiльки той нічого не заперечував, вiн додавав:— На паперi вони можуть собi робити, що хочуть. Але радiо й телебачення iснують для всiх. Це галузь економiки. Її потрiбно

планувати, та ще й на цілі роки наперед. Розумієте, тут не можна гратися в сумнівні експерименти!

Так Ганс поступово отримав досить виразні настанови. Пан Фолькман уперто виховував його. Часто викликав його до себе, перевіряв кожну статтю, кожен репортаж, дбав, щоб у нього був потрібний інформаційний матеріал і щоб він ознайомився з заводами, намагався втягти його в дискусію і сердився, коли Ганс надто мало йому заперечував, бо хотів почути всі контраргументи, щоб потім можна було їх розбити. Цей чоловік дедалі більше вражав Ганса. Він здавався йому маленькою точною машиною з тисячами коліщаток і частинок, що з ранку до вечора виробляла вплив: вплив на креслярські дошки в конструкторському відділенні, вплив на рекламу, на швидкість конвейера, на вибори до виробничих рад, на муніципальну політику, на партійні центри, на редакції газет і радіомовлення, вплив на всі боки, завжди застосований нишком, ледь помітно. Скрізь він умів коротко і ясно сказати, про що йому йдеться, що треба вдосконалити, оскільки його мету дуже легко було визначити: запланований добробут. Від слова «воля» обличчя його пересмикувалося. «Всі проти всіх,— казав він,— оце і є воля».

Ганс намагався сподобатись йому своїми рецензіями. Хотів, щоб пан Фолькман його хвалив. Читав найнуднішу фахову літературу й до пізньої ночі змагався зі сном, яким його здоровий організм реагував на такі книжки.

Сесіль, Клод, Аліса... Що за люди! А цей поет Диков! Ганс згадав про Бертольда Клафа, що наймав мансарду над ним. Чому його сюди не запросили? Чи не було це виправданням того, що сам він, Ганс, показав себе також нікчемою в цій віллі? Ганс згадав ту ніч, коли Клаф зайшов до нього в кімнату. Було вже десь після дванадцятої. Пані Фербер давно повернулася і встигла розповісти чоловікові про сварку прибиральниць: одна з них злягалася з унтер-офіцером поліції, ну й сьогодні вони злягалися за неї як слід у коридорі до льоху, їх восьмеро притиснули грішницю до стіни,— Ганс уявив собі, як ті баби з посірілими обличчями, в безбарвних халатах і недбало пов'язаних хустках оточили одну, може, єдину, що носила ще шовкові панчохи і бюстгальтер, може, єдину жінку серед тих почвар, що задля хліба насущного щодня по шість годин не розлучалися з ганчірками, мітлами й відрами, повзали навколішки темними сходами, з невидючими від поту очима, гнули спину в безконечних коридорах,— надавали

їй поличників, обплювали її і погрозили, що доможуться її звільнення, коли вона, сорокарічна одружена жінка, не соромитиметься волочитись із молодим унтер-офіцером, та ще й під час роботи ховатися з ним на верхньому поверсі. Атож, вони підглядали за нею. Тьху, негідниця! Але вони їй дали бобу. Пані Фербер була дуже схвильована. Чоловік зацікавився подробицями. Йому хотілося знати, яка з себе та жінка, чи довго вони за нею підглядали, а насамперед, що бачили. Пані Фербер змалювала все так докладно, що навіть Ганс не втримався від спокуси, почав прислухатися. Потім у Ферберів також дійшло до своєрідного спалаху подружніх почуттів. Нарешті вони поснули. Тепер настав той час, коли наростає тиша. Поодинокі звуки, які ще було чути в цю пору, — сопіння сусідів, чийсь стогін, рипіння матраца, коли хтось кидався вві сні, відлуння автомобіля, який промчав десь далеко, тягнучи за собою дедалі тонший гук, свист паровоза, що ніби завис у повітрі, стукіт нерівних кроків, якими пан Клаф міряв ніч у Ганса над головою, — ці звуки ставали моторошними серед тиші, яка дедалі густішала, налягаючи на скроні того, хто не спав, тиші, що гула у вухах, мов прибій, який спинився на одній ноті. Що глибша ставала тиша, то легше було її порушити. Коли Ганс зачитувався до пізньої ночі, то потім насилу зважувався підвестися і роздягтись: часом навіть гортання сторінок було мукою, бо шелест паперу розтинав йому вуха, мов гострий меч; а як він ще й підводився і рушав до шафи, то йому здавалося, ніби позад нього розступилася стіна і хтось іде за ним, він не міг переконати себе, що ті неймовірно гучні кроки — його власні. Він озирався, вертався назад і знов зчиняв такий галас, що, здригнувшись, завмирав на місці, чекаючи, поки тиша гримучим кільцем охопить його голову і наповнить вуха гудінням припливу, що не спадав і не підносився, тільки відчувався, мов постійний тиск, який пронизував його, підтримував і не давав загубитися в цій відкритій на всі боки ночі; і чим певніше він був схований під тиском тиші, тим дужче боявся наступного вибуху.

І раптом ті кроки перед самими його дверима! Стук у двері. У Ганса кров застугоніла в скронях. Він двічі ковтнув слину, поволі випростався і, напружений до краю, сказав:

— Прошу!

Він був готовий померти.

У дверях стояв молодий чоловік, на кілька років старший за Ганса: важка, кругла, мов суцільна брила, постать; сяк-так прикрита старою курткою, шиї немає, велика голова спирається просто на високі плечі, безбарвне волосся місцями звисає донизу, а місцями стирчить угору, обличчя розпливлося. Але тіло це було таке масивне напевне не від добрих харчів. Ганс схопився з місця. Гість нерівним кроком підійшов ближче. Підняти праву ногу йому було так важко, що він кожного разу наче надламувався, подаючись плечима вперед. Отже, пан Клаф. Та він і сам зразу відрекомендувався:

— Бертольд Клаф.

Ганс назвав своє прізвище, забрав із стільця книжки й поклав їх до іншої купи, але так, щоб гість не бачив, що саме він читає цілими ночами. Очі Клафа, поки на мить спинились на Гансовому обличчі, встигли блискавично пронизати з кутка в куток кімнату. Вони снували по ній, мов промінь прожектора, що дедалі квапливіше шукає людину, яка десь поблизу тоне в морі, змагаючись із хвилями. Під поглядом Бертольда Клафа важко було сидіти. Ганс удав, ніби в нього заболіла рука і йому треба пильно роздивитися, чого вона болить. Клаф не робив ніякого вступу. Він, мовляв, чув, що Ганс видає бюлетень. А він письменник. Звичайно, працював уже також журналістом. Може, Гансові потрібен працівник? Який, скажімо, робив би огляд радіопередач. Він щодня слухає радіо. Він втратив посаду швейцара в міському театрі. І тепер має багато часу. На радіо досі в нього купили тільки один рукопис. А потім більше вже нічого не хотіли брати.

Клаф не просив. Він пропонував, майже вимагав і не залишав Гансові ніякого вибору. Він себе не захвалював: його речення були для цього надто сухі, а насамперед надто короткі. Але Гансові здавалося, що він мусить тільки погодитись, іншої ради в нього не було. Клаф говорив так, що відмова, хай навіть приязна, добре обгрунтована, просто не повернулася б на язик. Клафове бліде, аж сине обличчя висіло перед Гансом, ніби мало вже висіти довіку. Вимога, остаточність, вагомність — ось чим був Клаф. А свої вимоги він обгрунтовував тим, що прийшов сюди не з доброї волі. Він уже все перепробував.

Ганс пообіцяв поговорити з паном Фолькманом. Однаково вони з Анною не можуть надалі писати все самі.

Клаф порадив йому найближчими днями послухати по радіо його п'єсу, яку, не вчитавшись, прийняв один

режисер. Кілька років тому. Його, бідолашного, звичайно, тим часом давно вже вигнали: як можна таке пропустити! Її весь час відкладали, але тепер, нарешті, таки передадуть. Певна річ, у нічній програмі. Ганс пообіцяв написати рецензію на п'єсу. Клаф усміхнувся. Ганс відчув себе враз неймовірно легким, аж злякався, що зараз злетить, як повітряна куля, і, торкнувшись об лампу, лопне.

Його опанували сумніви, коли він уявив собі, як йому доведеться показувати Клафові статті панові Фолькману. До першої суперечки дійшло, коли пан Фолькман прочитав рецензію Ганса на Клафову радіоп'єсу. Якщо він уже береться писати про нічну програму, то треба писати як слід і показати «любителям помріяти після десятої» (так пан Фолькман прозивав усіх, зв'язаних з вечірньою програмою), який вигляд вони мали б удень. Ганс написав панеґірик Бертольдові Клафу. П'єса називалася «Шати багатія». Один багатий чоловік має ворогів і дізнається, що вони задумали його вбити. Він іде на околицю міста, забирає з вулиці жебрака, веде його до свого дому, цілий день пригощає його, мов князя, виконує кожне його бажання, а ввечері навіть наказує віднести його додому в своєму паланкіні, причому одягає жебрака в свої розкішні шати, даруючи їх йому на пам'ять про цей день. Носіям він велить нести жебрака тією дорогою, де, як він довідався, на нього чекає засідка. Змовники вбивають жебрака. А багатій тієї ж таки ночі залишає місто, виїздить за кордон і, забравши своє майно, оселяється в безпечному місці.

Ганс ще ніколи не писав такої великої рецензії, як ця. Пан Фолькман не захотів її друкувати. Ганс почав захищатися, вперше рішуче заперечувати панові Фолькману. Той усміхнувся, викреслив кілька речень, де Ганс написав, що й тепер нічого не змінилось, і здався. Ганс, радий, що принаймні має змогу публічно похвалити Клафа, поступився тими кількома рядками. Та коли потім він показав панові Фолькману критичні спроби Бертольда Клафа і завів мову, що хотів би взяти його на роботу, дрібненькі зморшки сміху на обличчі фабриканта застигли, і він рішуче сказав, що не погодиться на це. Пан Клаф, мовляв, митець, отже, він не відчуває потреб сьогодення. Він ще може висловлювати те, що його самого хвилює і мучить, будь ласка, це йому дозволено, але в критики такий індивідуаліст, що взагалі, мабуть, не має

реалістичного уявлення про кращий суспільний устрій, — у критики він не годиться...

Такої довгої промови пан Фолькман ще ніколи не виголошував. Ганс побачив, що тим часом нічого не вдасться зробити. Можна друкувати Клафа під іншим прізвисьцем, але спершу треба з ним поговорити, попросити його, щоб так різко не висловлювався, не наполягав на своїх поглядах, бо тоді Ганс, хоч як би хотів, не зможе дати йому ніякого заробітку.

Ганс признався собі, що трохи задоволений поразкою Клафа. Бо самому йому також доводилося згинати шцію. Він теж часом хотів би сказати й написати те, що думав, але ж людина, врешті, не сама живе на світі, все-таки це нескромність і зарозумілість — міряти все тільки на себе, а інших вважати за відсталих чи за дурнів без честі й сумління, у яких голови набиті половою. Виходило, що кожен, хто пристосовувався до обставин, хто корився примусові, був ідіотом, і тільки такі, як він, мали право претендувати на волю і незалежність! Звичайно, Ганс шанував того замкненого в собі пожилиця з мансарди, він йому зовсім не здавався таким небезпечним, як пані Фербер, але й приятелювати з ним було неможливо; Клаф був холодний і не думав про інших; Ганс переконував себе, що Клаф не зробив би для нього того, що сам він чесно намагався зробити для Клафа. Клаф був людиною, що вимагала більше тепла, ніж сама давала. Ганс відчував, що Клаф має право на допомогу; байдуже, подобається він комусь чи ні, чи його хвороблива огрядність, його бліде синювате обличчя викликає співчуття, чи страх, чи тобі приємна, чи ненависна разюча пиха, що прозирає в усій його поведінці, а допомогти Клафові треба; важко не помітити, що він не готовий для того, щоб долати свою стежку в цьому світі, багато чого йому не додано, а багато чого якомсь дивно зроблено; він часом нагадував рибину, позбавлену плавців, а тому безсилу проти будь-якої течії, а інколи — і так бувало частіше — здавався нащадком великих, самотніх хижих птахів, що живуть десь у неприступних горах; але йому не дано крил, необхідних у тому витвореному тисячоліттями кам'яному світі, сповненому проваль, кратерів, круч і гострих скель, і йому доводиться в цілковитій самоті нести своє важке тіло на кволих ногах по цілковитому бездоріжжі. Звичайно, він краще знав ті речовини, що утворюють землю,

чув вітер зовсім інакше, ніж його товариші, які, розпроставши крила, здавалися на його волю, але не знав далини, цієї надії кожного життя, йому ніколи не судилось пізнати простору, який мирить нас із невблаганним плином часу; для нього лихе мірило часу цокотіло у тісняві його власного «я». Він стрибав навколо себе і тому мав багато таких турбот, про які його обдаровані крильми товариші, можливо, навіть не чули.

Ганс злякано схопився. Сесіль підвелася й хотіла йти. З Клодом. Ганс теж хотів попрощатися, йому тепер було байдуже, хай хоч і всі йдуть собі, для нього бенкет скінчився, він думав про Клафа, але й ця думка його не заспокоювала, він знав, що Клаф йому далекий. Він не належав до Клафового світу. Але й до цього не належав. І до Кюмертсгаузена також.

Раптом він відчув на плечі Аннину руку. Анна тягла його назад до канапи, де він щойно сидів поряд з нею.

— Адже якраз тепер тут буде справді цікаво,— сказала вона.— Старші, здається, нарешті витрушуються звідси.

Тільки-но Сесіль кивнула головою, Клод підвівся, але знов сів, побачивши, що вона вирішила ще лишитися. Хоч він був напевне старший за Сесіль, проте, видно, корився їй у всьому. Розмова зайшла про роман Дикова, відзначений літературною премією міста Філіпсбурга.

— Я його не читала,— сказала Сесіль.

Диков аж рота роззявив з подиву. Сесіль пояснила:

— Мені дуже прикро, але я так рідко маю час на читання.

Клод хотів щось сказати на її виправдання, та вона перебила його:

— Ні, ні. Мабуть, я забагато уваги приділяю собі.

Це спонукало поета виголосити довгу лекцію про функцію літератури. Потім він спинився на понятті «буття». Отже, Ганс мав час надивитися на Сесіль. Хоч вона сиділа глибоко в кріслі, а проте сягала коліннями до краю столика. Якби вона хоч раз позирнула на нього, він відповів би їй найвідданішим у світі, собачим поглядом, щоб вона зрозуміла, який він захоплений нею. Дужче, ніж Алісою Дюмон. Може, навіть дужче, ніж Маргою? Так, дужче, ніж Маргою. Вона була не просто дівчиною,— хоч дівчиною була теж,— а й жінкою, краєвидом, що сягав до самого неба, таємничою, осяйною зіркою, і все ж таки природною, як вода, що нею літньої пори обливаєш

собі обличчя біля сільської криниці. Та Сесіль і не глянула на нього. Вона то роздивлялася на свої пальці, довгі, тонкі, мов спиці зі слонової кістки, які вона сплітала в хистке плетиво, а потім поволі розплітала, то дивилась на пана Дикова, приязно, терпляче, з відтінком захвату, в якому, проте, вчувалась відчуженість, а може, навіть глум.

Якби ніхто не перешкодив, поет говорив би цілу вічність, тлумачив би свій суспільно-критичний роман, захочуваний дедалі новими слухачами: вони підсідали з усіх боків, тихенько присовуючи собі стілець чи крісло, щоб не заважати цьому елегантно вбраному добродієві, що відвертою мовою метафор, як він називав її, ганив їх і повчав, милостиво приймаючи їхнє зацікавлення. Час від часу він випивав чарку, швидко й жадібно, як недавно Аліса Дюмон. Його булькаті очі почервоніли і мало не випадали з обличчя, він охрип і щораз лютіше накидався на всіх навколо себе, і це робило його висновки якимись шаленими й грізними. Незважаючи на спеку, слухачі ще глибше поринали в крісла: від його полум'яних інвектив по тілу в них ішли приємні дрижаки. Часто вони навіть винагороджували його оплесками. Тоді поет ледь вклонявся в той бік, звідки лунали оплески, і говорив далі, гордо й зневажливо.

Враз до кімнати, похитуючись, увійшла Аліса Дюмон. Її підтримувала пані Фолькман, — а може, то Аліса підтримувала господиню? Видно було, що вони раді зчинити якийсь бешкет. Обидві сміялися так голосно (якби йшлося не про них, то треба було б сказати: вульгарно), що чар, яким оповив слухачів поет, миттю розвіявся, і кілька жінок теж засміялися. Засміялася й та, що сиділа поряд з Гансом. Аж тепер, коли вже знов можна було розмовляти, їх познайомили. Вона була тут зі своїм чоловіком: доктор Бенрат і його дружина, найближчі приятелі Анни. Анна запропонувала:

— Не тікайте, коли всі розійдуться.

Доктор Бенрат глянув на дружину й відповів:

— Як скаже Бірга.

Бірга мовила:

— Як скаже Альф.

Нарешті Анна знов пожвавішала, нарешті, мабуть, передихнула після гнітючої для неї присутності деяких гостей. А може, то на неї так подіяла пані Бенрат. Принаймні Анна ожила. Тиха пані Бенрат з великими очима, рівними, наче в індіанки, косами, які щільно обрамляли обличчя,

була смаглявою дівчиною з казки; Ганса прикро вразило, що вона одружена з цим схожим на бугая лікарем-атлетом. Гості навколо знов заворушилися: ті прощалися, ті тягли одне одного за руку до зручних крісел на терасі, а ще декотрі повсідалися по кутках і, здається, провадили ділові розмови. Ганс бачив, як пан Фолькман довго обговорював щось із головним редактором, — тепер уже Бюсген не дозволяв собі такої недбалої, неуважної пози, як під час розмови з тен Бергеном, хоч вираз обличчя в нього й далі був зарозумілий, як ні в кого з гостей. Гансові хотілося сказати кілька слів Сесіль, а ще дужче хотілося почути від неї слово, не слово, а багато слів, але вона вмостила в кріслі, відкинувшись назад усім тілом, і на вухо їй щось шепотів тепер доктор Бенрат, той бугай у людській подобі. Ганс хвилину дивився, як Сесіль мінилася від його слів, вона враз засміялась, широко розтуливши уста і блиснувши двома рядками зубів. Анна почала допитуватися в Бірґи про всілякі подробиці подружнього життя, які її раптом чомусь дуже зацікавили. Ганс відчував, як він поволі відпливає вдалину, уже не може навіть нікого гукнути. Він більше не мав рота, руки й ноги в нього ніби налились оловом, він усвідомлював, що не виправдав сподівань, які на нього покладали на цьому бенкеті. Його вступ у філіпсбурзьке товариство пройшов зовсім непоміченим. Анна Фолькман кілька разів хотіла відрекондувати його тому чи іншому гостеві, якого вона вважала корисним для нього і для їхньої роботи, але він щоразу був невідготовлений, щоразу просив відкласти знайомство, соромився так просто підійти до когось, не давши втекти, накинати йому своє прізвище й належну в таких випадках усмішку. Він не міг, не мав сили набридати людям, для яких він нічого не означав, був нічим. Тому й не відбулося жодного з запланованих знайомств, за винятком одного: його все-таки відрекондували головному режисерові філіпсбурзького радіо й телебачення. Щоправда, тен Бергенові, здається, тепер були потрібні всі, навіть найбезсиліші, щоб домогтися свого переобрання. Ганс вирішив найближчими днями відвідати його і підтримувати, де тільки можна. Він почував себе ближчим до тен Бергена, ніж до інших. От тільки чи той могутній, високооплачуваний головний режисер через п'ять хвилин після перевиборів розмовлятиме так само приязно з ним, безпорадним журналістом, редактором, що працює під команду промисловців?

Не виправдав він також Анниних сподівань. Ніяк не міг придумати, чим її розважити. Щоправда, він відвів її в затишний куточок, але потім дивився кудись повз неї, перекладав хусточку з руки в руку, роздивлявся на хмари, що за широким вікном пливли по розпеченому філіпсбурзькому небі, й думав про своє. Хвалити бога, що гості все надходили й на певний час знімали з нього відповідальність. Треба було більше випити. Спершу алкоголю кілька хвилин діяв на нього, але далі все в ньому наче замерзло. Що більше він бачив людей, що вільніше і впевненіше ті люди розмовляли й сміялися, то безпораднішим ставав він сам. Але щось він ще повинен вигадати, поки скінчиться бенкет, повинен задля Анни. Вона зробила йому стільки добра. Але, хто роздумує, що йому зробити, той уже програв. А Ганс усе ще роздумував, коли гості сіли на терасі вечеряти: Бенрати, пан і пані Фолькмани, Аліса Дюмон, Анна й він. Поет Диков, єдиний, хто ще не знайшов дверей, лежав у кріслі і стиха лаявся. Проходячи повз нього, пані Фолькман поцілувала його в чоло і сказала:

— Син муз страждає від бруталності світу. Так і має бути.

Вілла Фолькманів тепер ніби вимерла. Тиша різала вуха. Добре, що хоч служниці ще вештались по кімнатах і прибирали. Пронизливий сміх, яким час від часу вибухали Аліса Дюмон і пані Фолькман, робив тишу ще нестерпнішою. Часом Аліса клала голову на біле плече пані Фолькман, казала їй пестливі слова, називала її своєю єдиною приятелькою. Розмова щохвилини опадала, як падає в прірву пташка, вибившись із сили: ще кілька помахів крил, ще одна-однісінька пір'їна якимось дивом тримається, ще секунда чи дві, і розмова знов згасла. Тиша гула у вухах.

— Доведеться мені розповісти кілька історій із своєї практики, — раптом сказав доктор Бенрат, безжально розпанахавши тишу.

Пан Фолькман устав, лагідно всміхнувся до всіх, ніби до своїх улюблених онуків, підвів вузьенькі плечі і чемно сказав:

— Ніщо мені не справило б такої приємності, як кілька гінекологічних анекдотів, але я не можу їх слухати, не маю права, мій тиран кличе мене, — він постукав пальцем по кишені, де тримав календарика, — і раб повинен слухатись. Тож вибачте мені, панове, а вірніше, постівчу-

вайте, бо сьогодні ввечері я ще маю розмовляти з одним конструктором про нову форму шасі. Поспівчуйте мені насамперед тому, що такі анекдоти я люблю слухати.

Він пересмикнув плечима, легенько вклонився й по-дріботів геть. Анна спробувала розворушити товариство й завела розмову про сьогоднішніх гостей. Мабуть, загроза, що доведеться слухати історії з гінекологічної практики, розпечатала їй уста.

І справді, як тільки розмова зайшла про сьогоднішніх гостей, до неї вперше від самого початку вечері приєдналася всі, крім, звичайно, Ганса. Щоправда, всупереч Анниному бажанню, розмова збилася на занадто фривольний лад, чого вона, мабуть, не любила. Аліса назвала дружину адвоката доктора Альвіна аристократичною таранею, що не може вдовольнити навіть ту купу м'яса. Доктор Бенрат дав кілька фахових пояснень щодо сексуальних можливостей худой жінки в стосунках з гладким чоловіком. Потенція такого чоловіка полягає насамперед у прагненні не бути імпотентним, сказав він, і жінка мусить пристосовувати до цього становища своє еротичне драпування. З другого боку, фізична мізерність жінки ще нічого не каже про її можливості в ліжку; серед жінок саме той тілесний пролетаріат часом має найбуйнішу фантазію... В доктора Бенрата не було такого речення, де б він не вдавався до якогось приголошшливого наочного прикладу. Найдобірніші латинські терміни він раптом перемішував з найбрутальнішим вуличним жаргоном і огортав слухачів плетивом сентенцій, що мали водночас клінічний і непристойний відтінок. Черноока пані Бенрат дивилася йому на губи майже злякано, наче боялася кожного нового слова. Та й Аліса Дюмон, і пані Фолькман, навіть Анна забували про їжу, коли він говорив, прикипали до нього очима, плавною дугою вигнувши шиї і голови, ніби віддавалися йому тілом і душею. Доктор Бенрат, мабуть, дуже добре знав, яке враження справляють його слова. Він сидів зовсім спокійно, засмаглий велет, що складався з самих м'язів і жил, анітрохи не поспішав, не хвилювався, навпаки — чим щедріше і яскравіше доповнював свою розповідь образами, та ще й такими, що з силою тропічного водоспаду бурхали в жилах слухачів, тим тихіше говорив, тим природніше пливли з його уст слова. Водночас він так делікатно і впевнено орудував виделкою, так швидко, просто граціозно розбирав холодну форель, залиту виновим желе, що хотілося негайно лягти під його

ніж, щоб він зробив тобі операцію. Коли вони протерли на зубах ще кількох сьогоднішніх гостей, Анна згадала про Сесіль: мовляв, як шкода, що та не лишилася на вечерю. Ганс помітив, що доктор Бенрат на хвилину спинив на Анні нерухомий погляд. Усі мовчали, чути було тільки глухе постукування виделок об тарілки. Потім пані Фолькман запитала:

— Ви ще малюєте щось, Альфе?

— Тільки під час відпустки,— відповів доктор Бенрат.

— Так, ми помалу занепадаємо,— мовила пані Фолькман і втупила очі в темний парк.

Аліса вибухнула реготом.

Після вечері всі повідхилялися на спинки крісел і, майже лежачи, почали знов пити. Раптом Аліса скрикнула тоненьким голосом:

— Треба щось зробити! Я збуджу поета.

— Краще не будіть,— мовив доктор Бенрат і підвівся. На тлі темного неба він видавався ще більшим, ніж був насправді.

— Треба ще випити,— сказала пані Фолькман.— Вечеря витверезила нас.

І вона почала цокатися з усіма по черзі, напосідаючи, щоб кожен одним духом випив чарку. Та хоч як вона намагалася «створити настрій», поки що їй це не вдавалося. Аліса вилаялась і сказала, що тепер уже немає справжніх чоловіків. Пані Фолькман гаряче підтримала її. Ганс змерз і вихилив ще одну чарку, щоб потім невеликими ковтками втиснути питво в горло. Доктор Бенрат висловив кілька міркувань про невідворотний процес фемінізації самців у смокінгах — тобто чоловіків з вищого кола.

Ганс почував би себе щасливим, якби був єдиним слухачем доктора Бенрата. А в такому товаристві він не міг досхочу втішатися цими новими для нього, дивовижними думками. Якби він мав такого приятеля! Якби міг слухати його щодня! Наскільки важливішим здавалось йому те, що сказав Бенрат, за всі університетські премудрощі, якими його досі напшиговували! Все, про що той говорив, звучало для Ганса так, ніби він сам його пережив, ніби воно зродилося в його власних жилах. Оце-то університет! Коли він подумав про свою журналістську науку, то йому здалося, ніби в голову його протягом трьох років засипали крізь безбарвну трубочку з штучного матеріалу такий самий безбарвний, позбавлений запаху й смаку

порошок, перетертий папір чи перемелені комашині личинки, в кожному разі такий матеріал, що не міг навіть зашелестіти. Тому він тепер не міг брати участі в розмові. Навіть те, що йому доводилося слухати на лекціях з філософії й літератури, було витворене з пилюки й сухого туману, тож, крім кількох біографій, він з того нічого не зміг запам'ятати. Ну й, звичайно, він був свідомий своєї особливої нездарності, бо он є поет Гельмут Диков, живий доказ, що й після такого університету можна зробити кар'єру.

Доктор Бенрат і далі говорив про самців. Ганс пітнів, втуплював очі в морок дерев, ніби таким чином міг схвати свою присутність. Хоч як він захоплювався цим гінекологом, але ж тут були дами! Які вони всі, мабуть, ідеально чесні, які бездоганно чисті, коли так байдуже розмовляють про речі, що від них у нього самого кров бурхала в жилах! Він відчув, як йому стало гаряче в стегнах, як плоть його прокинулась. Господи, та замовкніть же! Чи це тільки він такий відсталий, поганий, зіпсований, що не може відділити так легко сказані слова від того, що вони означають? Він знов випив одним духом чарку, цього разу не затримуючи питва в роті, а вилив його просто в горло, майже не ковтаючи. Чого люди, придумавши назву для всього на світі, навіть для того, чого взагалі не існувало, не знайшли її тільки для отого внизу, не знайшли слова, яке можна було б вимовити, не переступаючи меж пристойності. Є кілька абстрактних назв, що звучать так само бридко, як і всім відома з брутальних висловів. Серце ж он дістало назву, і, проказуючи її, ми отримуємо уявлення про нього, не звертаючись відразу думкою до кривавого шматка м'яса, підвішеного в грудях. І розум дістав назву, під цим словом розумієш щось більше, ніж кілька мільйонів нервових вузлів, і кров — не просто червона рідина, яку бачиш, коли поранишся. До того, що ці речі собою являють і що вони означають для людини, слова знайдено. А те внизу залишилось поза словами, воно, власне, й досі не назване, а тому якесь моторошне, бо його суть не любов і не сексуальність, до поділу цих понять призвело наукове варварство, і тепер воно стало чудовиськом, диким звіром, чимось таким, що його треба взяти в шори, таким, що потребує контролю, як вода для турбін, бо турбіни — гордий витвір розуму, довершені споруди інженерів, що скоряють не-

безпечну первісну силу, перетворюючи її в силу, яку можна холодно обраховувати... Ганс плив бурхливими водами своїх думок, хисткий, ненадійний човен, що кожної хвилини міг перекинутись або розбитись об скелю. Барвіста докладність цього жилавого гінеколога була для нього тяжкою мукою. Ніколи ще Анна не ви-кликала в нього такої пошани, як тієї хвилини, коли вона, мабуть, теж трохи виведена з рівноваги цією небезпечною розмовою, скористалася паузою доктора Бенрата й мовила:

— Ця задуха сьогодні не спаде.

Мати неквапом поглянула на неї з-під примружених повік і сказала:

— Впізнаю свою дочку.

Аліса зареготала ще пронизливіше.

— Добра душа,— мовив доктор Бенрат і підніс чарку.— За ваше здоров'я!

Ганс подумав: «Треба йти звідси. Пані Фолькман ненавидить свою дочку. Вона хоче переспати з дужим гінекологом. Аліса також хоче, Анна їм заважає, і я заважаю. А може, вони хочуть просто розважатись, а я для цього надто неповороткий».

— І ти теж така, моя чорнява пташко,— сказав доктор Бенрат до своєї дружини і підвів їй голову вгору, легенько плеснувши по підборіддю.

— Вона ангел,— мовила пані Фолькман.

— Так, мені теж соромно,— сказала Аліса і зайшлася реготом.

Напад реготу був такий довгий, що врешті їй не вистачило повітря і наприкінці вона, виснажившись, уже почала не сміятись, а швидше вити чи стогнати. Ганс подумав: це якраз нагода допомогти Анні. Він відвівся й сказав:

— Ходімо, Анно, в парк, трохи розворушимось...

На щастя, більше йому нічого не довелось казати, пані Фолькман підтримала його, обняла, похвалила за добру пропозицію.

— Авжеж, ми всі підемо в парк, чудово, а то людина дерев'яніє, коли так довго сидить на місці.

Поминувши поета, що тим часом заснув («Зараз подзвонить його дружина і накаже йому йти додому»,— прошепотіла пані Фолькман), вони вийшли в парк. Аліса й пані Фолькман повисли на гінекологові. Ганс вів пані Бенрат і Анну. Кілька хвилин вони брели наосліп крізь

чорну стіну темряви. Потім десь попереду замаячили світлі садові меблі. Аліса кинулась до них, потягла за собою доктора Бенрата й гукнула:

— Берто, нехай принесуть шампанського!

А що для цієї вілли, мабуть, не існувало нічого неможливого, то негайно з'явилося шампанське, і знов почалась п'ятіка, в ще пласкіших, ще зручніших кріслах. І тому що тепер вони не бачили одне одного, тому що жовен мчав уже далі сам хисткою колією своїх уявлень, схований п'тьмою від чужого погляду, гнаний тільки бажанням і шампанським, розмова стала ще сміливішою. Крізь дедалі густіший туман у Ганса зажеврїла думка: може, це оргія? Він колись чув про таке. Розмовою керував доктор Бенрат. Він навіть розпечатав уста своїй дружині, зняв з Анни її скованість і з допомогою влучних компліментів, які були водночас викликом, втягнув у розмову й Ганса. Але сам він здавався таким же спокійним і тверезим, як і тоді, коли розбирав холодну форель. Видно, його фах надавав йому моторошної впевненості саме там, де інші її втрачали чи принаймні ставали безборонні перед спокусою. Може, тому, що сам він не відчував бажання, тим часом як інші були охоплені ним, але не хотіли показати цього, не хотіли признатись, яке палке те бажання. А їхнє нечисте сумління ще більше додавало йому сили. Чи, може, пані Фолькман була теж така холодна? І Аліса? Невже він серед них єдиний міщанин, що крадькома підібрався до насолоди, та не мав відваги натішитись нею? Він згадав те, що йому розповідав Клод. Тепер пані Фолькман захотїла, щоб усі випили на брудершафт, поцілувалися й ще раз поцілувалися, сказала, що це «подвійний брудершафт», який матиме силу і завтра, і в подальші дні. До чого наміряється довести свою гру ця романтична менада? Але тепер, хай собі як знають, а він нагадає про свої права, будь ласка, він може їм навіть про це сказати. Він не манекен, якого можна поставити як завгодно коло партнерки на вітрині! Він присунувся до Анни, тоді враз опинився у її кріслі й пошукав її губ. Анна так радо пішла назустріч, що він аж злякався. Здалеку до нього долинав ще Алісин писк і хрипкий сміх пані Фолькман, на мить йому уявилося, що вони, мабуть, тепер роздирають доктора Бенрата, а його тендітна дружина сидить поряд і звертає свої темні очі, сповнені потаємного смутку, туди, звідки чути шурхіт... А йому що, нехай собі викручуються як знають, самі винні, йому байдуже до

них, темрява й шампанське поставили мур між ним і тими, що там сидять, і вони вже не можуть його переступити! А може, вони вже вернулися до вілли, Ганс не чув. Його руки обмацували Анну, вдавали, ніби блукають наосліп, без мети, але якнайдокладніше відзначали кожну її поступку, кожен порух заохочення, аж поки нарешті опинилися там, де з самого початку прагнули бути. Ганс зосередив усю гостроту своєї свідомості, на яку ще був здатен, на одному пункті: хотів обміркувати, що відбувається. Та поки він намагався міркувати, поки вмовляв себе, що він цілком свідомо зважує, чи має право на те, що саме хоче зробити, все вже відбулося без нього, незалежно від нього відбулася екзекуція, в якій він одночасно був і катом, і жертвою.

4

Коли спека заслала останній клаптик блакиті своєю бляклою білістю, коли пороздирала й пожерла останні серпанки хмаринок і вже намірялася назавжди розіпнути над Філіпсбургом своє зловісне шатро, з заходу з'явилася жовто-сіра хмара. Здавалося, що то наближається якийсь велетенський баран; поки що здійснювалася тільки копиця вовни, що росла все вище, самої ж голови ще не було видно, аж ось вовна відірвалася, піднялася вгору і величезними клубками попливла на Філіпсбург. Скоро їх стала ціла ескадра, вони з блискавкою і громом вибухали над принишклим містом і опадали на випалену кам'яну пустелю спершу градом, а тоді дощем. Хмари надпливли, мов перевантажені кораблі, але тепер, спекавшись тягаря, вони ставали легкими, розпливалися синіми покривалами, поривалися вище, щоб напоїти зранене блискавицями небо своїми темними барвами, а надмір вологи протягом кількох днів виливали на місто.

Ганс схилився над письмовим столом. Навпроти сиділа Анна. З приймальні чутно було клацання друкарської машинки. А знадвору — цимбальна мелодія дощу, що тепер уже мирно порошав по брукові. Ганс удавав, що ліпить репортаж із своїх нотаток. Уранці добродії з посрібленими головами, в темних костюмах, стоячи на трибуні, де стирчали мікрофони, мов головки сірих тюльпанів, відкрили «Велику крайову виставку радіо- і телеапаратури». Але Ганс тільки виводив на папері загальники, що не мали ніякого глузду. Він відчував, що Анна дивиться на нього,

усміхається через два столи і чекає, щоб він також глянув на неї, також усміхнувся. Сесіль, думав він, Марга... Анна сьогодні така весела. Майже після кожного другого речення вона повискує, мружить очі і вже принаймні разів із п'ять оббігала столи, щоб губами і язиком поблукати по його обличчі.

— Що ми робитимемо сьогодні ввечері? — запитала Анна.

Він мусить докінчити репортаж. Завтра треба підписати до складання наступний номер.

Анна сказала, що бюлетень має успіх. Тато дуже задоволений.

Усе, що сьогодні казала Анна, звучало як заохочення. Ганс вигадував якесь ласкаве речення, ще раз подумки випробовував його, тоді вимовляв. Анна була щаслива. Він хотів би любити її. Але вона була не така жінка, як Сесіль чи Марга. Вона була стара дівка.

Анна принесла щось їсти, а також вина, й почекала, поки він скінчить репортаж; потім сіла йому на коліна, знову почала вицілювати його в обличчя і так розпалила, що здалася йому гарненькою, і він знов зробив те, що в парку. «Про мене,— думав він,— вона принаймні мене любить, не сміється так загадково, знає, хто я, мені не треба весь час ходити коло неї навшпиньки, щоб здаватися трохи вищим, ніж я є насправді, і, зрештою, жінка є жінкою, та й годі!»

З другої місячної платні він купив собі ясно-зелену сорочку, червоні, з золотом запонки і медового кольору краватку. Краватка була італійська, і на маленькому клаптику тканини, пришитому до неї, стояло: «*Seta pura*»¹. Ганс вимовляв ті слова дорогою додому, модулював їх у різних тонаціях, виспівував, аж поки побачив пані Фербер. Їй не треба було чути, що він співає. В кімнаті він переконався, що речі, які він носив під костюмом, не можна вже було назвати білизною. Він відразу ж побіг ще раз до міста, купив нову білизну, повернувся до кімнати і негайно все примінив. Це вперше в житті він купував собі щось сам, за власні гроші і відразу так багато. Гроші, які Ганс заробляв під час канікул, працюючи у провінційних газетах, він витрачав на навчання, а одяг усе ще доводилось купувати матері. Вона страх любила поїхати з ним

¹ Чистий шовк (ит.).

до окружного міста (або, ще краще, до віддаленого на тридцять кілометрів сусіднього окружного міста, де їх ніхто не знав) і цілий день ходити по крамницях, вибираючи для нього пальто, костюм чи хоча б рукавиці або для себе сукню. Ганс також був марнославною і знав, чого хотів і що йому личило, але вже мати взагалі не могла ні на чому спинитися: відкидала вибране, знов шукала, знов вибирала, відразу приміряла на нього, відступала на два кроки, схияляла головою на лівий бік, тоді на правий, знов на лівий і махала рукою — ні, це не на тебе, надто ясне, погано сидить, ти в ньому тонеш... А коли вже врешті щось знаходили, то руч-об-руч ішли до кав'ярні, їли листкований торт, пошепки обмінювалися глузливими зауваженнями про інших гостей, сміялися, підштовхували одне одного ліктями і скидалися на молоду пару, яка щойно відсвяткувала заручини.

Ганс пошкодував, що дзеркало в його кімнаті таке маленьке. Ніколи ще він не мав такої еластичної білизни, ніколи ще вона в нього не прилягала так щільно до тіла. Він уявив себе в цирку, на арені, біля драбинки, що веде на трапецію; однією рукою він уже взявся за неї, тоді спритно, мов кіт, вибрався нагору, там трохи пограв м'язами... Трико обліпило тіло, він його взагалі не відчував на собі, міг розгойдатися, кинутись уперед і полетіти назустріч трапеції...

А сорочка! Вона стікала по ньому, мов коси ангела. Краватка додавала йому поважності. Запонки окрилювали руки. Він диригував невидимим оркестром, але не бачив партитури, не бачив музикантів, а тільки свої руки, вузькі й довгі, що виступали з манжет, і темно-червоні, з золотом запонки, що полискували в світлі лампи на пульті. Може, музиканти також давно вже дивилися не в ноти, тому з їхніх облич опали похмурі офіційні маски, і вони, як і вся зала позад нього, як і він сам, стежили вже тільки за грою його рук, дивились на іскристі сліди, що їх лишали в повітрі його запонки.

У такому вбранні він поїхав трамваєм до будинку радіо. Атож, трамваєм. Від цього виду транспорту він поки що не думав відмовлятися, хоч як часто чув від своїх нових знайомих слова «таксі» й «шофер».

Головний режисер доктор тен Берген влаштував сьогодні чай для преси. Відразу після бенкету Ганс зробив перший візит до філіпсбурзького будинку радіо. Доктор тен Берген був у від'їзді і лишив для Ганса запрошення

неодмінно завітати до нього, як тільки він повернеться. Ганса поводили по радіо- і телестудіях. Шеф відділу преси, приймний літній добродій, що весь час без найменшого напруження всміхався, але не міг витримати й півгодини, щоб не підкріпитися чаркою,— фахова хвороба, сказав він, доводиться часто пити, і врешті звикаєш,— той добродій поводив його по різного кольору приміщеннях, де сиділи білі халати й говорили щось у маленькі металеві головки; по тісних кабінах із змученими дівчатами, що спиралися стегнами на блискучі ящики, в яких щось крутилося: ті дівчата повільним, плавним рухом повертали голови до дверей, коли хтось заходив, як виїзні коні, що ними селянин тільки вибирається кудись верхи або запрягає їх у легенький візок, тому ті довгоногі бігуни стоять цілий тиждень у стайні і в тупому очікуванні повертають голови щоразу, коли відчиняються двері, і їхні сонні очі питають: «Чи ще не настала неділя?» І, так само як селянин, приводячи гостя в будень до своїх улюбленців, пестливо плескає їх по крупах, веселий шеф відділу преси добродушно поплескував декотрих дівчат по їхніх найзнадливіших місцях.

До студій вони могли заглянути тільки крізь шибки. В першій стояло п'ять чи шість чоловіків і, шалено вимахуючи руками, кричали щось у маленький мікрофон. У другій сиділа тільки одна стара жінка. Вона, видно, скаржилась металевій капсулі на своє горе, навіть плакала, зводила руки, схиляла голову на груди, підносила хусточку до очей і без кінця скаржилася; та капсула, мабуть, не мала жалю. Тоді обличчя жінки стало сердите, надулося так, що зникли всі зморшки, очі полізли на лоба, з округлих рук, які щойно благали співчуття, виросли кігті й потяглися до металевої головки, рот розтулився для крику і лишився розгуканий, а сама вона застигла, ніби її розбив параліч у такій поставі. Тоді двері відчинилися, до студії ввійшов якийсь чоловік з навскіс прилиплою до губи цигаркою і сказав (крізь відчинені двері чути було його слова):

— Забагато запалу, Єво, доведеться повторити ще раз.

В останній студії, яку вони оглянули, перед найбільшою святинєю цього будинку, маленьким мікрофоном, сидів навіть якийсь священник. Його обличчя колихалося добродушними складками. Здавалося, що він дарує мікрофонові слово розради. (Оскільки на тих людей можна було дивитися лише крізь товсте скло і не чути було жодного

їхнього слова, то складалося таке враження, ніби мікрофон, до якого вони промовляли, поглинав усе, що злітало з їхніх уст, поглинав так страхітливо швидко, що жоден звук не міг утекти й сховатися в людському вусі). Та ось священик підняв палець і суворо посварився ним, ніби дорікав мікрофонові: мовляв, не такий він уже чистий і безгрішний, хай його не посідає гординя! Але потім, видно, перемогла його пухка, послужлива вдача, бо свою промову до мікрофона він закінчив усмішкою, яку хотів зробити такою відчутною, що майже торкнувся мікрофона губами. А це що? Господи боже, що він робить? Склав руки й молиться до мікрофона!

Перше ніж оглянути телевізійні студії, Ганс залюбки погодився випити чарку. Потім його завели до режисерського відділення: тут люди промовляли не до одного мікрофона, а до кількох водночас, і саме в цьому полягала різниця між ними й працівниками радіо. В усіх приміщеннях люди сиділи, лежали, бігали з невеличкими кнопками у вухах і робили те, що їм наказували ті кнопки. Найважливіше було, щоб в апараті зі скляним екраном завжди було якесь чітке зображення. Більше Ганс нічого не зрозумів, хоч шеф відділу преси, який тут також виявився безсилий, приклав щонайменше п'ятьох чоловік, і кожен з них умів пояснити якусь частку цієї таємниці, але Гансові не вдалося пов'язати ті частки до купи. Видно, кожен із тих п'яти чоловік теж знав тільки свою ділянку, а ціле й для них було незрозуміле. Зрештою, головне, щоб зображення на екрані всміхалося і не миготіло. Часом воно таки миготіло. Тоді зчинявся великий переполох, усі доти кричали в мікрофон, доки зображення знов починало спокійно всміхатися. Коли вони виходили з режисерського відділу, зображення всміхалося. Дякувати богу, подумав Ганс.

Ідучи тепер на чай для преси, Ганс радів, що мав уже ту першу зустріч з практикою. Редактор «Огляду програм» повинен був у практичних питаннях хоч трохи переважати своїх колег із щоденної преси.

Усмішка порт'є в будинку радіо була найприязнішою з усіх, які Ганс бачив досі у Філіпсбурзі. Порт'є сидів за скляною переділкою, ніби у ванній. Ганс тільки сказав: «Чай для преси», — і порт'є відразу ж поінформував його: — Четвертий поверх, зала для гостей.

Кают-компанія на космічній станції. Побрижені стіни, по різнокольоровій стелі ніби котяться кривулясті хвилі.

Світло падає звідусіль. Столики, мабуть, завдячують свою форму вибухові якоїсь оніксової скелі, тільки товщина стільниць однакова, комусь не вистачило фантазії. Ніжки ж, навпаки, різної товщини і впадають в око найхімернішими візерунками і найяскравішими барвами. Попільнички скидаються на скам'янілі створіння з морського дна. Проектантами крісел були частково гінекологи, а частково конструктори кузовів, але напевне всі ексгібіціоністи. Покриття витримано в найсуворіших кольорах церковних вітражів. Підлога застелена чимось таким, що мимоволі хочеться роззутися.

Решта журналістів, мабуть, бували тут часто, і все це їх уже не лякало. Чи вони всі знайомі між собою? Чи, крім нього, тут був ще хтось новий? Треба було б відрекомендуватися. Чи немає тут доктора Абузе, шефа відділу преси? Є, он він стоїть, звичайно, з чаркою в руці. Якби він його відрекомендував! Але самому подавати руку й називати своє прізвище двадцяти чи тридцяти журналістам! Та й як би вони могли привітатися з ним, коли тримають в одній руці чарку, а в другій сигару чи сигарету? З'явився головний режисер і звільнив його від цього клопоту. Сьогодні на його худій постаті теліпався ліловий костюм. Він ступав широким кроком, а за ним дріботіло дві низенькі секретарки, навантажені папером і цілими в'язками нових олівців. Обабіч головного режисера йшло двоє юнаків, так гладенько причесаних, що здавалося, ніби їхні чуби були намальовані на голові. Коли всі посідали, виявилось, що головний режисер, його двоє молодих супутників, веселий шеф відділу преси і керівник програми Релов, що сьогодні був одягнений у костюм кольору льодовика, опинилися на почесному місці за найбільшим столом. Ззаду за ними, трохи навскоси, примостилися секретарки, що тепер тримали олівці на міліметр заввишки від паперу й похиляли голови, мов бігуни на сто метрів, чекаючи на старт.

Колись давніше, подумав Ганс, головний режисер напевне був би архієпископом.

Слово взяв режисер: у нього ніколи не було б спокійного сумління, якби він регулярно не знайомив із своїми планами журналістів, представників і водночас творців громадської думки; він прирівнює сьогоднішнє засідання, — та що він каже, яке засідання, йому й так доводиться засідати більше ніж досить, засідання — то смерть для мистецької і громадської праці, отже, не засідання,

а товариську зустріч з тими, хто весь цей час, поки він працював тут, усі ці важкі й чудові роки йшов разом з ним і підтримував його, так, підтримував. Він вертається до того, що сказав на початку: цій сьогоднішній зустрічі він надає особливого значення, бо це буде підведення балансу, обрахунки втрат і здобутків; байдуже, чи після виборів він знов увійде в цей будинок, чи ні, а обрахунок треба зробити, в такому великому господарстві повинен бути лад, і громадськість, грошима якої вони тут порядкують, має право кинути оком на все.

То був зворушливий виступ. А вимова в ніс надавала йому меланхолійно-поважного забарвлення, що сьгодні виявилось доречнішим, ніж будь-коли. Все робилося для громадськості, громадськість мала право на все, ділові операції провадилися в інтересах громадськості, добро громадськості було і буде його провідною зіркою... «Громадськість? А хто ж вона, власне, така? — подумав Ганс. — Чи не говорить він про неї як про дорогу покійницю, спадщиною якої він мусить порядкувати і берегти її від усяких шахраїв, що полюють на неї? Так, мабуть, громадськість померла, і між спадкоємцями виникла суперечка навіть про те, в чому полягали інтереси небіжчиці, яка, власне, була її остання воля, хто мав право бути виконавцем тієї волі, а найзапекліше сперечалися спадкоємці про те, чи справді треба вірити всьому сказаному, чи дійсно треба виконувати всі її бажання, оскільки ті бажання в неї, визнаймо щиро, часом були сміховинні. І тим важливіше пізнати й захистити справжні інтереси громадськості, подбати про її справжню користь! Так завжди буває, — міркував Ганс, — коли помирають багаті, але дуже примхливі або простодушні бабусі. Тоді ніхто не знає, чого вони, власне, хотіли. І чи взагалі чогось хотіли».

Головний режисер привів із собою статистика, — то був один із тих прилизаних молодиків. Він багато разів обстежував серце й нирки дами-громадськості, хоч як її важко було обстежити, і міг змобілізувати цілі колони цифр, які мали довести все, що режисер вважав за потрібне доводити. Після цього статистичного діагнозу другий прилизаний молодик, особистий референт головного режисера, соціолог, доповів, чого пан головний режисер домігся як терапевт.

Після цього статистик знов навів цифри, які доводили, що головному режисерові пощастило збагнути справжню

волю дами-громадськості, що він почув її скаргу, правильно оцінив її і застосував єдино дійовий метод лікування. Сама громадськість — про це переконливо свідчили цифри — з вдячністю все це підтвердила. Але діяв він на власний розсуд і на власну відповідальність, а не як раб громадськості.

Чудовий звіт, подумав Ганс. Ні до чого не можна прискіпатись. Почалося обговорення. «Про що тут можна ще говорити? — здивувався Ганс.— Головний режисер людина розумна. Куди розумніша за мене. Він хитро й мудро догоджав старій дамі-громадськості, яка ніколи не знала до пуття, чого вона хоче, отже, побажайте, хай йому щастить і надалі». Та в залі було повно таких, що сумнівалися й мали якісь підозри. Чи радіо не говорить у порожнечу? Чи його працівники не починають поволі відчувати, що не знають своїх слухачів?..

Головний режисер з усім погоджувався і все заперечував. Незвичайний чоловік. Тільки-но хтось виступав проти нього, він вигукував: «D'accord!¹ Цілком d'accord, але...» — і починав говорити зовсім протилежне.

Представники преси явно слухали його неохоче. З усього видно було, що їх привело сюди не прагнення щось дізнатися, а бажання вибалакати слова, які аж лилися через край. Серед них були розважні добродії, що поволі низали довжелезні речення, які зависали в повітрі, мов пасма диму в тиху погоду; цих промовців, мабуть, тільки тому не перебивали, що їх давно вже ніхто не слухав. Коли вони кінчали, то завжди минав якийсь час, поки присутні помічали, що голос промовця уже остаточно затих. Тільки головний режисер ще уважно, терпляче слухав тих промовців, усміхаючись до них просто-таки підбадьорливо; і якщо той промовець помічав, що його вже ніхто не слухає, що тільки одна людина ще вшанує його увагою, та, на яку він саме хотів нападати, то ставав, мабуть, дедалі лагідніший. Врешті головний режисер швидко підсумовував тягучий потік тих речень, у своїх відповідях використовував звороти свого попередника, вплітав до них, мов квітки, дивовижні чужі слова, все трохи пригладжував, але вдавав, що цитує попередника; складалося таке враження, ніби дві промови обіймалися, а тим часом самі промовці спокійно сиділи осторонь.

¹ Згоден! (Фр.)

За весь час, поки тривало обговорення, керівник програми Релов не промовив жодного слова. Він сидів непорушно, наче манекен, що рекламує на вітрині чоловічий костюм. Голова його була майже весь час огорнена хмарами диму, а коли хмари на мить рідшали, з них проступало обличчя, яке наче говорило, що всі проблеми були б негайно розв'язані; коли б ці уста хоч раз розтулилися. А проте, якщо вони й розтулялися, то не для того, щоб сказати слово, а щоб випустити дим; часом пан Релов, заокругливши по-риб'ячому рота, виштовхував той дим язиком так раптово, що утворювались кільця, які поволі пливли залогом, потім опускалися над котримось із столиків і довго, вперто коливалися над стільницею (ніби якийсь плазун, що, конаючи, все хотів підвестися з землі), аж поки нарешті все ж таки розпливалося. Пан Релов дуже зацікавлено стежив за тією агонією. Кілька разів йому навіть пощастило своїми майстерними димовими кільцями відвернути увагу майже всіх присутніх від головного режисера, що тим часом незворушно промовляв далі.

Ганс написав звіт про цей чай для преси, який пан Фолькман наполовину скоротив. Усе, що в ньому промовляло на користь головного режисера, було викреслене. На свій подив, і в щоденній пресі, представників якої він бачив на засіданні, Ганс знайшов майже самі тільки негативні відгуки про режисерову діяльність. А хіба ж на кінець обговорення головний режисер не вийшов переможцем? Хіба його докази не переконали слухачів? На всі питання він відповів, усі звинувачення відкинув, журналісти самі це визнали, а тоді вернулися додому і всі ті звинувачення, ніби їх взагалі не обговорювали, знов висунули в своїх статтях проти режисера. Мабуть, тен Берген справді зазнав поразки. Ганс уявляв собі, як він говорив, як робив візити і все говорив, з його уст виступали колони цифр, скеровуючи свій крок просто в чемні чи збуджені обличчя слухачів; він знав напам'ять усе, що було йому на руку, мав вагомні докази, добру волю, він звертався до слухачів, давав обіцянки, низько схиляв свою голову, підлещувався, нагадував про минуле й змальовував майбутнє, ставав, мабуть, дедалі неспокійніший, невідкладних справ більшало, малесенький календарик був перевантажений як ніколи, його шофер уже навіть не лягав спати, олівці в руках секретарок тремтіли, гладенькі обличчя референтів за ці дні, мабуть, дуже

змарніли, може, навіть доктор Абузе в передвиборній гарячці відмовився від необхідної йому щопівгодини чарки. І ось нарешті сталося: рада провела вибори — і доктора тен Бергена завалили. Великою більшістю голосів головним режисером обрано професора Міркенройта з політехнічного інституту.

— Бачите, як би ми осоромилися, коли б похвалили тен Бергена, — сказав пан Фолькман. — А тепер вам треба першому взяти інтерв'ю у професора Міркенройта.

Ганс уявив собі дружину тен Бергена: вона стояла десь коло вікна й не озивалась до чоловіка, що сидів у кріслі, затуливши кулаками очі.

Коли пан Фолькман вийшов, Анна мовила:

— Слухай, Гансе... у мене вже другий місяць затримка...

Ганс злякався, але відповів безжурно:

— Може, ще все буде гаразд.

— А коли ні? — запитала Анна.

Ганс згадав про свою матір, про батька, якого він ніколи не бачив, бо той до них так і не з'явився. Чотири тижні жив у селі інженер-мірник, мешкав у заїзді й вечорами пригощав усіх, навіть відсилав господаря спати: мовляв, вони з Лізі самі замкнуть заїзд; а за те, що виторг буде цілий і розрахунки якнайточніші, він ручиться! Все село його любило, жінки оглядалися на нього. Лізі Бойман, молода офіціантка заїзду «Пошта», стала на кілька тижнів його обраницею; потім він поїхав, а згодом, коли він їй був потрібен, коли вона писала до нього все тривожніші листи, його не вдалося розшукати навіть у Філіпсбурзі; Лізі Бойман сама поїхала до міста, знайшла помешкання інженера, поговорила з його сусідами і дізналася, що він виїхав міряти землю до Австралії — дістав таку пропозицію від самого уряду. Відтоді вони більше нічого про нього не чули. Нарешті Лізі Бойман дізналася, що в окружному місті живе один залізничник, який міг би їй допомогти, але його можна було застати тільки наприкінці тижня. Їй якось пощастило перенести свій вихідний на суботу, і вона поїхала туди. Про все це мати зовсім недавно розповіла Гансові.

Той залізничник під час війни був санітаром і ще від того часу мав таблетки, дзеркальце й кілька зондів — знаряддя праці, яке він тримав у чистоті. Коли Лізі ввійшла з ним до кімнати вниз, він відразу відіслав дружину й дітей нагору і розповів їй, що навчився цієї операції на медсестрах Червоного Хреста. Лізі Бойман запитала,

скільки треба заплатити. О, про це вони ще встигнуть поговорити, найперше їй треба роздягтися, так, зовсім роздягтися. А потім він зажадав від неї того, на що вона не могла погодитись, навіть за тих обставин. Лізі схопилась і одяглася так швидко, як ще зроду не одягалася. Він усміхнувся і гукнув їй навздогінці: нехай вона ще подумає, це входить у платню, всі його клієнтки так платять, якщо не з першого разу, то з другого. Та Лізі Бойман більше до нього не прийшла. Лікарі, до яких вона ще бігала, казали їй пишні фрази про гідність материнства, вітали її і водночас утішали. Так з'явився на світ Ганс Бойман. Але все село від самого початку було проти нього. Всі дивилися заздрісно на стосунки Лізі Бойман з інженером. А він був плодом тих стосунків.

— Я в цих справах не розуміюся, — сказав Ганс. — Що я повинен зробити?

Анна завела мову про одруження. Ганс знов перелякався. Він ще ніколи про таке не думав. Він почав переконувати Анну. Хитро оповивав їй голову фразами, наче гірляндами квіток. Він, мовляв, згоден одружитися, але не з примусу і не за таких обставин, бо це добром не кінчається; коли виникають хоч найменші непорозуміння, якісь труднощі — а де їх не буває! — люди сваряться, дорікають одне одному, бо ж присилювали себе до шлюбу; подружнє життя стане тоді нескінченною покутою за цих кілька чудових тижнів, в'язницею, принаймні для чоловіка, який взагалі тільки тоді може жити, коли переконаний, що вибрав собі сам свою долю...

Анна скоро перестала заперечувати. Особливо коли Ганс нагадав їй про матір і про погляди філіпсбурзького товариства; чи вона подумала, як пояснюватимуть тут їхнє одруження, як пліткуватимуть, що вона вийшла за Ганса тільки через свою вагітність, підозрюватимуть, що він, бідний, невідомий журналіст, навмисне звів багату дочку фабриканта, щоб здобути її; його репутація була б назавжди зіпсована. Одружитися вони зможуть і пізніше, якщо вона захоче і її батьки будуть згодні, а він покаже себе чоловіком, що має моральне право закласти родину...

Нарешті Гансові пощастило остаточно переконати Анну. Тепер йому треба відвідати професора Міркенройта, Анна ж хай піде до доктора Бенрата, адже він гінеколог і приятель їхньої родини.

Професор Міркенройт пригостив Ганса кавою, конья-

ком і сигаретами, подбав, щоб він почував себе вільно й затишно, і виклав йому свій життєпис — аби тільки було бажання записувати. Таким чином, перед Гансом постала зразкова людина із зразковою біографією. Професор сам був колись журналістом, навіть працював на радіо, у відділі передач для школярів, тоді почалась війна, яку він, будиши військовим кореспондентом, пізнав на всіх фронтах. Ще й досі збереглися на магнітофонній стрічці його славнозвісні записи повітряних боїв. Один такий запис Міркенройт програв Гансові. Він сам летів тоді на винищувачі й записав увесь бій, навіть те, що долинало до нього з ларингофонів: віддих пілотів, і своїх, і ворожих, лайку, що зривалася у них з язика під час бою, прокльони, застереження, які вони гукали своїм товаришам з ескадрильї, коли ззаду на них налітав ворог, і, нарешті, навіть останній крик збитих пілотів, нечутне «Горю!», люте «Damn!»¹, що забулькало в горлі, хрип, що потонув у гуркоті, аж до клацання, яке увічнило ту мить, коли Міркенройт вимкнув свій апарат. Під кінець війни його репортажі були заборонені, а самого його перевели в тилову частину, зате окупаційна влада відразу реабілітувала його й доручила йому організацію вечірніх університетів у країні, формування демократичних настроїв і, врешті, навіть дала кафедру педагогіки й філософії у політехнічному інституті; але весь той час він не забував про радіо; як член ради з питань радіомовлення він своїм впливом поліпшував те, що слід було поліпшити.

Ну, а тепер про його основні засади в цій галузі: радіо повинне промовляти до сердець, воно не має права служити ні інтелектові, ні нижчим інстинктам! Багато людей, відповідальних за радіопередачі, якраз на цьому спіткнулися. Служити не інстинктам, не інтелектові, а серцю! Бо радіо в наші часи стало сонцем родинного життя. В мурашнику великого міста, в добу, коли все служить розвагам і спеціалізації, коли родині загрожують руйнівні сили спритних розпусників, радіо повинне створити для неї новий центр ваги, мудро пов'язавши піднесений настрій з повчанням...

Ганс стенографував, а в скронях у нього стугоніла кров. Його й досі щоразу хвилював афективний тон громадських діячів. Тепер йому легше було витерпіти падіння попереднього режисера. Адже знов знайшлася людина,

¹ Прокляття! (Англ.).

що хотіла тільки добра. Ганс подякував професорові й поніс свої записи до себе у відділ.

Анна вже чекала на нього. Вона всміхнулася, як усміхаються навесні хворі. Потім дістала з сумочки кілька коробочок і пляшечок. Доктор Бенрат оглянув її. Вона на третьому місяці. Бенрат дав їй пляшечку партергіну, коробочку з таблетками хініну і карточку з своїми вказівками: через кожні півгодини ковтати таблетку, через кожні дві години — кілька капель партергіну, водночас багато рухатись і дуже багато пити вина. І приймати ванни, такі гарячі, які тільки вона зможе витримати.

Анна відразу почала лікування й не кидала його цілий тиждень. Нудота, блювання, корчі, — але ніяких наслідків. Кілька крапель крові. Другого разу Гансові довелося йти з нею. Була п'ята година дня. Доктор Бенрат відіслав свою асистентку додому.

— Я так і думав, що цей засіб нічого не дасть. Надто вже пізно. Тепер допоможе тільки операція.

Анна з Гансом дивилися на нього принижено й покірно. Доктор Бенрат прибрав трагічного виразу:

— Я цього не можу зробити. Коли хочете, дам ще укол орастину, але з нього так само не буде користі, як і з спробою викликати штучне викидання.

Він схопився з стільця й почав ходити по кабінеті, обминаючи апарати й меблі і важко дихаючи. Ганс подумав: «Він удає перед нами схвильованого».

Його брат прокурор, сам він член колегії лікарів, що виступають проти абортів. Він має своє відділення в клініці святої Єлізабет, яку обслуговують католицькі черниці. Якби він задля Анни пішов на таке, то другого понеділка мав би повну приймальню клієнток. Ганс і Анна заперечили, запевнили, що нікому не скажуть ні слова. Адже вони самі в цьому зацікавлені. Доктор Бенрат відмахнувся від їхніх запевнень. У таких справах пацієнти не можуть дотримати таємниці. Анна має приятельок, Ганс приятелів, і як часом ті опиняться в такій самій скруті, то напевне звернуться до Анни й Ганса, і їм доведеться назвати прізвище лікаря, що «робить це». Тоді в нього буде повна приймальня жінок, і якщо він хоч раз поступиться, то вже жодній не зможе відмовити, бо вони шантажуватимуть його. Що тут робити? Лікаря дедалі дужче мучить сумління, щоб заглушити його, він удається до морфію, скочується все нижче, стає підпільним хірургом і кінчає в'язницею або каторгою.

Хоч доктор Бенрат начебто був дуже схвильований, викладаючи свої докази, і дивився на Анну й Ганса так, немов вони справді зруйнували його блискучу лікарську кар'єру, хоч та вигадка про зруйновану кар'єру повинна була розчулити кожного, хто шукав тут допомоги, і викликати в нього співчуття, — який же бідолашний цей лікар і яке, навпаки, дрібне те лихо, з яким до нього прийшли, — Ганс не повірив жодному його слову. Він був сповнений такої рішучості перервати Аннину вагітність, що просто нічого не чув, та й не почув би, коли б доктор Бенрат промовляв ще переконливіше, — що правда, переконливіше вже не можна було говорити. Мабуть, ще в університеті студентам розповідали ту історію з морфієм як типовий приклад занепаду лікаря і озброювали нею молодих медиків для подальшого життя, щоб вони мали чим боронитися від тих, що шукають такої допомоги.

Від брата прокурора, завзято бубонів далі доктор Бенрат на свій захист, він знає, що владі відомо про кожного лікаря, який це робить, адже в місті потрібні підпільні лікарі, тож їх і терплять, але тільки до певного часу, поки хтось донесе на них, тоді влада розгортає діяльність, арештовує винного, вдає обурену; мовляв, від кого завгодно можна було сподіватися такого, але не від нього. А кожна людина має свого недруга, який їй задрить, і навіть не одного; вони тільки й чекають, щоб знайти якесь вразливе місце, за щось зачепитись, щоб потім звинуватити тебе й занапастити. Та й де б він міг це зробити? Може, тут, у кабінеті? Чи вони розуміють, що це має бути справжня операція? Покласти ж Анну в клініку святої Єлизабет він нізащо не зміг би. Сестри надто кмітливі й підозріливі, досить йому попросити нитку, щоб перев'язати в жінки на операційному столі фаллонієві труби, стерилізувати її, бо їй щойно зроблено третій кесарів розтин і ще одних пологів вона не витримає, як вони миттю відкладають інструменти і відходять від столу. З ними кепські жарти, вони ревні католички.

Ганс і Анна почали винувато вибачатися, що взагалі прийшли до нього. Ганс зрозумів, що доктор Бенрат ніколи не зважився б на таку спробу. На прощання він назвав їм прізвище й адресу лікаря, до якого він уже посилав багатьох пацієнтів. За нього ж вони можуть бути цілком певні, він не скаже нікому жодного слова.

Коли Анна вернулася від другого лікаря, то вся аж світилася з радощів. Оце-то людина! Десь років шістде-

свати, сивий, з лагідними очима, навіть з короткою білою бородою, справжній дідусь. Щоправда, приймальня в нього маленька й злиденна, а з кабінету чути кожне слово, кожен стогін. Коли нарешті вона зайшла, він саме виносив миску, повну крові. Асистентки в нього немає. Він не питає навіть прізвища. Їй довелося роздягатися, він увів її ватний тампон, намочений у якійсь пекучій рідині, й таблетку. Коли щось зміниться, вона має прийти знов.

Протягом кількох наступних тижнів Анна дев'ять разів відвідує той старий будинок, чекає в злиденній приймальні, тремтить, що може ввійти якась знайома жінка, радіє, коли нарешті опиняється в кабінеті, і з трохи більшою надією вертається додому. Кожний візит коштує десять марок. Щоразу їй доводиться роздягатися. Але змін немає ніяких. Ганс стає підозріливий. Просить її переказувати всі розмови, кожне слово того лікаря. За цей час Анна змарніла на виду. Губи в неї побіліли, темні коси втратили блиск, стали як солома. Часто Гансові доводиться вмовляти її годинами, щоб вона пішла ще раз до лікаря. Але Ганс не здається. Він згадує свою матір. Позашлюбна дитина! Бо одружитися він тепер не може. За таких обставин не може. Він кохає Анну дужче, ніж раніше. Може, навіть справді кохає. Він з нею зв'язаний. Він відчуває все те, що відчуває Анна, він разом з нею корчиться з болю. Чи це кохання? Так. Ні. Так...

У кожному разі, треба спершу все довести до ладу. Анна вертається після дев'ятого візиту. І плаче. Літній лікар, сивий лагідний дідусь з лагідними очима сьогодні знов обмацував їй груди, все тіло, тоді пригорнув до себе; її постать нагадує йому Ботічеллі, атож, тільки він уже забув, з якої картини. Очі Гансові заслав червоний туман. Тепер він кохав Анну. Більше вона не переступить порога того будинку. Коли вона відпочила від тих відвідин, він послав її ще раз до Бенрата. Може, той знає якогось іншого лікаря, що не вдається до таких спроб. Ганс згадав залізничника і відчув, що Анна йому ближча, ніж будь-коли. Повернулася вона вже після відвідин нового лікаря. Цей справді викликав довіру. Приймав пацієнток тільки в присутності дружини. Він відразу її оглянув. Але на четвертому місяці вже нічого не можна зробити. Анна сиділа, мов паралізована. Вона, мабуть, виснажилась до краю і вже хотіла здатися. Ганс поки що мовчав. Доведеться почекати. Вона повинна сама зважитись ще раз відвідати того лікаря. Якщо він почне вмовляти її, то

тільки викличе в неї опір. Їй не вистачало сили. Вона плакала з найменшої причини. Не могла вже їсти. Ночами не спала. Мати годинами говорила до неї, випитувала, що сталося, пропонувала їй свою товариську допомогу і розуміння, але якраз матері Анна не хотіла нічого сказати. Кому завгодно, тільки не поблажливій, вільнодумній матері, що з кожного приводу могла виголосити промову. Анна виливала в сльозах своє горе перед Гансом. Тремтіла й схлипувала в нього на шиї, чіплялася за нього й трималася так міцно, наче боялась утонуті. Ганс нерухомо сидів у кріслі, машинально гладив її коси, дивився на протилежну стіну й намагався вставити хоч кілька слів у її розпачливий лемент, але спливали години, поки вона взагалі могла його почути. Аж коли вона зовсім виснажувалась, коли вже лежала біля нього з червоними, заплаканими очима й віддих її ставав рівніший, Ганс міг нарешті говорити. Але не знав, що їй сказати. В нього лишилося тільки одне бажання — позбутися її вагітності. Він мурмотів їй ім'я. Раз навіть заплакав. По щоках покотилися справжні сльози. Він сам здивувався, бо не міг пригадати, коли востаннє плакав. Якщо вона тепер здасться, все пропало. Він знов почав мурмотіти їй ім'я. Він був у розпачі, але водночас немов приглядався до себе збоку. «Я мушу тепер зіграти якусь сцену, що вплинула б на неї, спонукала б піти до того лікаря. Не можна сказати: «Ти повинна піти до нього», — треба напасти на такий тон, який примусить її підвестися й піти туди. Це має бути її власне бажання». Йому все ще не спадало нічого на думку, він усе ще мурмотів їй ім'я. Нарешті взагалі замовк. Анна підвела на нього очі. Він удав, що не помічає цього, і дивився на протилежну стіну.

— Спробувати мені ще раз? — запитала Анна.

Він здвигнув плечима, наче йому було однаково.

— Ти хочеш, щоб я ще раз спробувала, — мовила вона. Ганс нічого не відповів. Тоді вона сказала:

— Завтра піду до нього. Але спершу треба взяти з банку гроші.

Коли другого вечора Ганс прийшов до Анни, вона була в ліжку.

— Доведеться перебратися до готелю, — сказала вона. — Завтра я вже не зможу вернутися додому. Він почав свій курс.

Ганс щодня відвідував її в приміському готелі. Анна

заплатила лікареві тисячу марок. Він дав їй укол, щоб викликати перейми. Минуло два дні, але ніяких наслідків не було. Ганс під дощем ходив надворі. Анна лежала на третьому поверсі готелю. Її кімната виходила на подвір'я. Ганс не міг висидіти довше як годину в тій кімнаті. Третього дня Анна пробула в лікаря чотири години. Її прив'язали до крісла. Дружина лікаря дала їй укол. Анна кричала. Укол не подіяв. Лікар сказав:

— Зараз подіє. Ми дали вам добрий наркоз.

Тепер лікар був у темному гумовому фартусі. Три години він різав і рвав щось у ній ножами й щипцями, витягав закривавлені шматки м'яса і кидав їх у велику білу миску. Час від часу він кликав до себе дружину, що тримала Анну за голову, показував їй кривавий шматок, перешіптувався з нею, щось питав, вона здвигала плечима й знов верталася в узголів'я до Анни. Різанина тривала далі. Коли Анна хоч на мить заплющувала очі, дружина лікаря відразу ляскала її по обличчю й казала:

— А це що таке? Ану, розплющте очі!

Видно, вона була дуже налякана. Тоді Анна здогадалася, що їй не дали ніякого наркозу і всю муку вона повинна витримати при повній свідомості. Анна розповідала:

— Мені здавалося, що я вмираю. Наркоз був би надто небезпечний. Ніколи більше, Гансе, я не зроблю такого, ніколи. Я не можу тобі навіть розказати, що то було. Якийсь суцільний жах. Коли він скінчив, мене поклали в задню кімнату. Кров ішла далі. Він сказав: «Якщо кровотеча швидко не припиниться, доведеться відправити вас у клініку». — «Не хочу в клініку, — відповіла я. — Лишіть мене тут». — «Ви стечете кров'ю! — закричав він. — Зараз я викличу машину. Та коли в клініці спитають, від якого ви лікаря, не називайте прізвища. Не згадуйте про мене жодним словом. Сестри почнуть вам загрозувати, скажуть, що кинуть вас напризволяще, якщо ви не назвете прізвища. Не бійтесь, вони повинні подбати про вас». Я плакала і просила його дати мені ще годину. Якщо за цей час кров не спиниться, хай спроваджує мене в клініку. Він глянув, вилаявся і дав мені спокій. А в самого з обличчя піт аж капає. Я лежала годину й казала собі: «Мені не можна стекти кров'ю, не можна стекти кров'ю, не можна... не можна...» Коли лікар повернувся через годину, кров уже не йшла. Він посміхнувся і сказав: «Вам

з біса пощастило. В клініці не дуже панькаються з тими, хто зробив підпільний аборт». Потім прийшла його дружина і вмила мене.

Анна ще два дні пролежала в готелі. На третій день Ганс привіз її на таксі додому. Це вперше в житті він узяв таксі.

Матері Анна сказала, що була кілька днів у своєї приятельки і там отруїлася рибою.

Ганс тієї ночі лишився в Анни. Вона знов і знов розповідала від початку, що з нею діялося. І все додавала: «Цього не можна розказати». Ганс заснув, чуючи крізь сон; як вона й далі говорить, поспав, знов прокинувся. Анна глянула на нього, всміхнулася й приклала його руку до своїх набряклих грудей: у неї вже з'явилося молоко. Ганс мовив:

— Нічого, згодом усе це буде знов!

— Я навіть не знаю, чи то був хлопчик, чи дівчинка, — сказала Анна.

А Ганс подумав: «Усе це вона зробила з кохання. Ми стали дуже близькі одне одному. Мабуть, тепер мені доведеться одружитися з нею...»

СМЕРТІ НЕ БУВАЄ БЕЗ НАСЛІДКІВ

1

Доктор Бенрат сидів навпроти Сесіль. Раніше, приходячи до Сесіль, він якнайшвидше намагався сісти біля неї на канапу і вже за чаєм стишував розмову до шепоту, щоб зробити кімнату меншою, такою маленькою, як шкаралуща з горіха, щоб їм доводилось щільніше тулитись одне до одного. Тепер він мовчав. Сесіль також мовчала. Вони дивилися на свої чашки, на викладений мозаїкою столик, який їх розділяв. Мозаїчна плита була обкована жовтою міддю. Ніжки також були мідні. Три гострокутні, з холодним полиском дуги, що сходилися до купи, підтримуючи стільницю. У цій кімнаті все було з каменю, жовтої міді, синтетики й льону, все барвисте, блискуче, ручної роботи, і все свідчило про відчуття стилю і послідовність. Навіть повітря, сам простір цієї кімнати, здавалося, був сповнений холодних кривих і гострих прямих ліній, абстрактного павутиння, що різало око. «Сесіль не треба було б так яскраво демонструвати, що вона має

смак, здебільшого це роблять ті, в кого його немає, — думав доктор Бенрат. — Але якраз вона й зобов'язана демонструвати свій смак, бо тримає крамницю художніх виробів». Зайшовши вперше до цієї кімнати, Бенрат злякався. Він боявся, що Сесіль належить до людей, які боязко уникають усього, що могло б здатися так званим порушенням стилю; але, хто має смак, тобто, хто хоч трохи свідомий свого смаку, той може влаштувати своє помешкання і своє життя, як йому заманеться, не бути прив'язаним до холодних стильових канонів. Бенрат порівняв своє життя з помешканням Сесіль. Сповідуючи якусь релігію чи якісь моральні засади, легше жити, так само як, дотримуючись певного стилю, легше обладнати помешкання, — не треба витратити енергію і відкривати самого себе. Влаштуєш своє життя за готовими, усталеними приписами. То чому ж він не йшов за вимогами морального порядку? Не сидів би тепер у помешканні своєї коханки. Але він надто високо цінував свою індивідуальність. Не хотів відмовитись від неї. Прагнув пізнати всі свої можливості, всі віддзеркалення своєї особи в іншій людині. Як він віддзеркалювався в своїй дружині — про це він довідався надто швидко і міг уже туди не дивитись. Це була вже відома країна, ноги в нього вже не тремтіли, коли він ішов нею. А йому треба було такого тремтіння, інакше б він не витримав тих консультацій, клініки, візитів, пологів, операцій, знов пологів, захоплених поглядів пацієнток, їхніх відразних тіл, їхньої тваринної вдячності. А коли приходили їхні чоловіки, вони соромилися їх перед Бенратом; спершу це його підносило, як підносить вітер птаха, він утішався відданістю в усіх формах, став надлюдиною, бо своїми продезинфікованими руками з натренованою діловитістю порядкував у тій царині, в якій жінки звикли до жадання, поклоніння, скиглення й шалу; але потім триумфи стали звичкою, гроші пливли до рук, дні тяглися один за одним, ніщо не порушувало одноманітності. Бірга дбала про дім і домагалася дітей, яких він ще не хотів мати.

Він ковтнув чаю із чашки. Чай уже встиг захолоннути і став гіркуватий. Чашка Сесіль також була повна. Відколи Бенрат зайшов, вони майже не перемовилися й словом. Вона часто підводила очі й приглядалась до його обличчя, наче він був вістуном, що зараз скаже щось важливе. Мабуть, вона знов довго чекала на нього, так довго, що вже була в розпачі, і тепер сподівалася від нього

слова, від якого їй зразу полегшало б. Бенрат мовчав. Йому нічого було сказати. А коли врешті почав говорити, вона відчула, що й нині він не скаже нічого нового. Він ще ні на що не зважився. І ніколи не зважиться. І все ж таки вони обоє сподівалися на щось. Вони поводитися так, наче суд пішов радитись, наче вони мали тільки почекати, поки вернуться одягнені в чорне добродії, які оголосять вирок, вирок, що покладе край усім мукам, принесе розв'язання, яке здається просто-таки неземним. А проте вони знали, що вирішувати мають вони самі. Що ніде в світі ніхто не радиться, як розв'язати їхню справу.

— Я кохаю тебе,— сказав Бенрат.

Як з нещільно закрученого крана часом спадає крапля, розітнувши тишу, так з Бенратових уст, скоряючись законові тяжіння, впало те речення. Губи Сесіль ворухнулися, мов завіса, що ледь ворухнеться, коли хтось відчиняє двері до кімнати. Бенрат підвівся, почав ходити по кімнаті, вдаючи, ніби ще щось обмірковує, але він тільки шукав нагоди, щоб ніби випадково сісти на канапу поряд з Сесіль. Вони почали голубити одне одного, майже машинально. Видно було, що обоє намагалися думати про щось інше, обоє вдали, ніби не помічають, що готують їхні руки, ті руки, які, мов очманілі з голоду звірі, шастали по м'ясі, не зважаючи на чомусь спинитися. Раптом Сесіль відсунулась і почала знов казати те, що вже стільки разів казала. Вона більше не витримає цього, не може вдень, за спущеними завісами, швидко кидатись на ліжку, щохвилини боячись, щоб тебе не викрили, не почали підозрювати,— адже кожен, хто йде вулицею, мабуть, дивується, що вікна запнуті; в неї немає сили випускати Бенрата, мов злочинця, йти поперед нього навшпиньки, оглядаючи сходи, вулицю й вікна сусідів. Адже Бенрат — відомий у місті лікар, має відділення в клініці святої Єлізабет, його пацієнтки — жінки з найвищих кіл, він мусить дбати про свою честь, тим більше що він гінеколог, і Сесіль повинна розуміти його; вона й розуміє, та більше не витримає. І розлучитися з Біргою він не міг. Не мав підстав. Бірга була добра. Вони обоє знали це. І розлучення настроїло б проти нього все товариство: чоловіки заздрили б йому, а жінки обурювалися б.

Бенрат вважав, що чоловік, який зраджує свою дружину,— кумедна істота, кумеднішу важко собі навіть уявити. Він не хотів мати коханки. Ненавидів це слово.

Не хотів зрівнюватися з тими ласими самцями, що скрадалися до потаємних кімнат, щоб за спущеними завісами кілька годин вдовольнити свою хіть. Якби він не мав жодної надії здобути Сесіль назавжди і тільки для себе, то більше б її не відвідував. Чого ж він усе-таки приходив? Пора першого шалу, коли вони, присягаючись у вічному коханні, кидались одне одному в обійми, давно вже минула. І тепер Сесіль була його коханкою! Не ким іншим, як коханкою! Полюбовницею! І він був теж одним із тих самців, що скрадаються сходами в кімнату і відразу прямують до мети. Трохи поскаржаться на дружину, тоді дають себе пожаліти, і так аж до бажаного кінця. Потім скрадаються назад, приходять додому й переконуються, що все було перебільшенням, що, власне, і вдома життя досить приємне. Але другого дня вони, як справжні шизофреніки, однаково підуть тією самою сміховинною стежкою.

Бенрат добре знав тих самців.

І відколи взяв їх, то заприсягнувся собі, що сам до такого не дійде. Коли чоловікові таке трапиться вперше, йому навряд чи можна дорікати. Він надметься, мов індик, і почуватиме таку непохитну правоту, що з ним не буде ніякого сенсу сперечатися. Він повернеться додому і нітрохи не каютиметься. Навпаки! Вдома йому тепер усе здаватиметься таким, як він нашіптував на вухо тій іншій. Але, маючи вже другу коханку, третю чи п'яту, він помітить, що його скарги однакові, що він висловлює їх однаковими реченнями і однаковим способом. Він уже знає напам'ять свою подружню біду, але, щоб виправдатись для того, що він зараз хоче зробити, чуває себе зобов'язаним розповісти про неї кожній коханці з такою гіркотою, так бурхливо, ніби ті скарги, ті жалі оце вперше спали йому на думку, бо лише вона, його коханка, самим своїм існуванням показала йому, що він у тому і в тому нещасний зі своєю дружиною.

Хоч коханки відрізняються одна від одної, виправдання лишаються ті самі. Дивно тільки, що коханкам, які здебільшого були вже коханками інших одружених чоловіків, щоразу здається, ніби вони вперше чують ті жалі, хоч давно вже мали б знати їх напам'ять, бо ж не тільки кожен чоловік у такому становищі щоразу розповідає те саме, а й усі одружені чоловіки світу мають тільки одну жалісливу мелодію, яку вони завжди співають для тих самих вух і тим самим способом. Отже, обмануті не тільки

дружини. В тих самців вистачає порядності, щоб обманути ще й себе, і тих жінок, з якими вони обманюють.

А доктор Бенрат дуже хотів би відрізнятись від того хтивого товариства і тому хапався за кожен доказ. І Сесіль повинна була відрізнятись від інших жінок, яких ховають за спущеними завісами. Вона не була коханкою. І все ж стала коханкою, відколи він остаточно втратив надію одружитися з нею. А він тепер уже не мав такої надії.

— Я більше не спатиму з тобою, — сказав він, — якщо це тобі завдає такої муки.

Сесіль вдячно глянула на нього.

— Але й без тебе теж не можу жити.

Сесіль кивнула головою. Бенрат вірив у те, що казав.

— Що ж нам робити? — запитала Сесіль.

Бенрат розвів руками, але ще раз сказав, що не хоче спати з Сесіль, знаючи, що після того вона стає ще смутніша, ще нещасніша. Ця шляхетна заява так зворушила його самого, що на очах у нього виступили сльози. Серце так солодко стиснулося, ніби десь позаду заграв смичковий оркестр, у якому було багато альтів і сумних віолончелей. Але відразу ж йому стало смішно з себе, бо він знав, що на його слова не можна так покладатися, як здавалося Сесіль. Чого ж він тоді не стримує своїх рук? Він просто обдурював себе, що хоче тільки побачити Сесіль і не торкнеться до неї. А насправді мав би признатися собі, що й ці відвідини закінчаться в ліжку. Про те, чи Сесіль буде ще смутніша й нещасніша, вони обоє вже не думатимуть, коли зайдуть надто далеко. Потім він знов щиро каятиметься, обіцятиме Сесіль усе, геть усе на світі, крім одного — що розлучиться з Біргою, а Сесіль жалісливо дивитиметься поперед себе, бо їй нічого-нічого-нічого в світі не треба, крім одного: одружитися з Бенратом, мати явне і легальне право на нього, без завіс, без принизливого приховування.

Тепер вони вже хапливо обіймалися, їхні тіла знайшли одне одне, щоправда, внутрішньо опираючись і без радості. Бенрат відчув це і почав діяти. Він поніс Сесіль до кімнати, куди, крім нього, не мав права заходити жоден відвідувач. Сесіль обладнала її на свій власний смак, не за вимогами стилю, як вітальню, де їй доводилось демонструвати відвідувачам, які були і її клієнтами, що вона й сама живе серед тих форм і матеріалів, які пропагує в своїй крамниці. В цій другій кімнаті було зібране

все, що їй давало втіху. Крісла були стрункі й вузькі, з дуже високими спинками й ледь вигнутими ніжками, столик — з минулого сторіччя; за ліжко правила майже квадратна, дуже низька канапа, оббита темно-зеленою тканиною і вкрита подушками блідих кольорів; туалетний столик і шафа імітували граційне плетиво рококо; тільки завіси, що їх видно було й знадвору, зраджували її любов до прикладного мистецтва, яку вона повинна була засвідчувати в себе в крамниці; тобто зраджували той смак, яким вищі кола, а також марнославні люди, що намагались попасти в ті кола, любили доводити свою новомодність. Завдяки тонкому чуттю Сесіль її крамничка стала товариським осередком Філіпсбурга. Вона перша в місті поставила в себе італійську машину для заварювання кави, вгадуючи тугу за тим чорно-зеленим густим напоєм усіх філіпсбуржців, які раз чи двічі побували в Італії; та, мабуть, ще сильніше за тугу було їхнє бажання саме любов'ю до цього напою показати, що вони давні знавці Італії. Сесіль пригощала кавою безкоштовно, бо клієнти, чи, радше, клієнтки, в неї були постійні; вони, можна сказати, навіть не мали можливості зрадити її. Коли вони вже зважилися на цей стиль, коли не хотіли наразитись на небезпеку, що той чи інший знайомий закине їм порушення стилю або взагалі відсутність смаку, то мусили й далі купувати тільки в Сесіль; усе, що було в її крамниці, пасувало одне до одного, тому його й легко було купити.

А що люди з вищих кіл не тільки радо згадують Італію, а й так само радо задивляються на Париж, оскільки там, як ніде, можна набратися смаку, розуму і вміння жити, а кожен хоче славиться смаком, розумом і вмінням жити, то Сесіль написала на вивісці крамниці своє французьке ім'я — так її названо по матері, яка була родом зі Страсбурга, але ціле життя прагнула, щоб її вважали за парижанку, — та ще й у формі запрошення, як на бульварі Сен-Жермен: «chez Cesile». І завжди надавала великого значення тому, що слово «chez» починалося з малої літери.

Сесіль любила своє ім'я, але не робила з нього культу, як її мати, страсбурзька модистка, яка ціле своє життя провела в рідному місті, але так, ніби щойно купила квиток до Парижа. Звичайно, й Сесіль не погодилася б стати просто Цецілією; ще дівчиськом вона була закохана саме в останній, скорочений склад свого імені, і вміння правильно вимовляти його було навіть протягом кількох

бурхливих весен вирішальним критерієм, за яким вона вибирала собі приятелів; але далі за ту жартівливу закоханість не пішло, вона зовсім не хотіла, щоб її вважали за парижанку, для цього вона мала надто широке обличчя, була надто русява і, може, надто флегматична.

Цю другу кімнату, надмірно, але приємно напхану меблями, просякнуту запахом парфумів, вона називала «кошачою хаткою». Те, що Бенрат ніс її тепер до цієї кімнати, різко суперечило всьому, що він казав, відколи прийшов до Сесіль, але було необхідним наслідком усього, що лишилось недомовленим, навмисне замовчаним і тим часом доспіло, того, на що їхні руки й тіло зважились без них. І вони піддалися. Бенрат чітко відзначив це в своїй свідомості, уклавши його в таку думку: він не дозволить, щоб несприятливі умови все йому зіпсували! «Коли вже ми не можемо відверто сказати, що належимо одне одному, — міркував він, — коли все, що мало бути радістю, стає нещастям, то хоч це останнє не треба псувати сумнівами й слізьми». Він знов зайшов так далеко, що якийсь час вірив цим фразам. Потім було кілька хвилин радісного захвату. Він робив те, чого не повинен був робити, і знов нагадав, що не хоче цього, бо потім Сесіль почуватиме себе ще нещаснішою; але тепер це вже справді були тільки слова, позбавлені глузду звуки, що мали підігріти його самого. А втім, Сесіль відразу сказала йому, щоб він замовк. Але він і далі намагався якось застрахуватися. Йому треба було чогось, на що б він потім міг послатися. Треба мати чим прикритися, коли потім Сесіль гляне на нього, подасть руку. Він-бо знав, що потім устане вдоволений, що вернеться додому, до своєї дружини, до роботи, а Сесіль залишиться сама на цілий вечір, на цілу ніч. На багато вечорів і ночей. На всі ночі. Він мусить щось зробити для неї, мусить подякувати за те, що отримав від неї цієї миті в ліжку, мусить щось вигадати, коли, крім слів, нічого не лишилося, вигадати щось дійсне; та хоч як він натужувався, йому вже не вдавалося прикрити свою вину ніякими шатами. Розлучитися було неможливо, а все інше не мало глузду, та й розлучення не мало б глузду, про це вони давно знали, бо ж не могли купити собі життя тим, що знівечать життя Бірґи; Сесіль, згорнувши руки на колінах, мов селянка, не раз уже казала йому: «Це не дало б нам щастя». Отже, була тільки одна можливість зробити щось для Сесіль, єдиний спосіб покласти край її мукам, непевності їхніх стосунків,

а саме (він уже не раз признавався собі в цьому, але вперше сказав це при Сесіль): смерть Бірґи.

— Я вже теж про це думала,— відповіла Сесіль.

Звичайно, вона не мала на увазі якогось насильства, але в цій багаторічній дилемі і їй таке розв'язання здалося єдиним, аж надміру гарним; про нього можна було лише думати, силою волі пильнуючи цієї думки, щоб вона навіть на маленьку частку секунди не переросла в палке бажання, через яке перестаєш себе поважати.

Коли Бенрат почув так спокійно сказане: «Я вже теж про це думала»,— він на мить розгубився, чи вважати ці слова за втручання в його життя, чого він не дозволив би навіть їй, чи за доказ фатальності їхніх стосунків. Але, ще навіть добре не поміркувавши, спинився на другому. Визнання Сесіль підхопило його, мов буря, і кинуло ще глибше в дилему, що роками зв'язувала їх, ніби спільна камера у в'язниці, з якої годі втекти, але в якій було й надто мало повітря, щоб ним дихати ціле життя.

Сесіль ще лежала, коли він почав одягатися. Він почув, що знов говорить. Знов закидає її порожніми обіцянками захищати її, турбуватися про неї, запевняє, що вона його справжня дружина, що його одруження з Біргою лише формальне... Мабуть, Сесіль навіть не слухала його. Бо навіщо їй слухати? Все, що він міг тепер сказати,— тільки слова, продиктовані нечистим сумлінням. Формальне одруження! Такого не буває. Вони обоє знали це. Чоловік одружений з тією жінкою, з якою проводить найбільше часу. Щасливо чи нещасливо, в любові чи в зненависті — це вже не має великого значення. Щастя й кохання — порожні слова, готове вбрання почуттів, слабкий, сміховинний захисток від дійсності, що невблаганно спливає секундами і веде до кінця. Має значення тільки час, ті щоденні двадцять чотири години, що злютовують чоловіка й жінку в одне ціле. Все інше — забавка. Сесіль, мабуть, дуже добре знала, що їй доти судилося бути забавкою, доки Бенрат приходитиме тільки на коротку хвилину, а решту часу лишатиме її саму.

Бенрат замовк. Йому треба було йти, Бірга чекала. Якщо він вернеться зараз, то не треба буде довгих пояснень. З кожною хвилиною важче буде виправдуватися. Він безпорадно розвів руками. Сесіль усміхнулась і сказала:

— Я знаю, тобі треба йти.

Вона швидко одяглася й зосередила всі свої думки на тому, як би непомітно вивести Бенрата. Обличчя її зміни-

лося. Бенрат бачив, що вона знов лишається невтішною. Може, буде плакати. Хоч як вона намагалась здаватися спокійною, обличчя її нервово сіпалось. «Наче в неї починаються перейми», — подумав Бенрат. А він тікає, не хоче бути свідком пологів. І нічого не можна вдіяти. Єдине, що йому залишилося, це дотримати свого слова і більше сюди не приходити! Тієї миті він знов повірив, що так і зробить. Він намагався надати своєму обличчю найроздачливішого, найсумнішого і найлютішого водночас виразу, ще раз обняв Сесіль, пригорнув до себе, наче хотів більше її не відпускати, удав, що якраз тепер вирішив залишитися з нею назавжди, але, поки ця думка, мов наркотик, пливла його жилами, він уже складав прокляття, з яким відірветься від неї, прокляття теперішнім порядкам на світі і в суспільстві, на яке він швидко скинув вину за всі свої неприємності.

Сесіль сказала:

— Ти не повинен більше приходити.

Бенрат кивнув головою. Тоді вона знов вибухнула. Здавалося, що вона хотіла, поки він ще є, сказати якнайбільше, щоб потім не говорити цього собі самій.

— Ця необхідність ховатися пригнічує мене. Я вже не можу дивитися на людей. Боюся кожного звуку. Я на таке не здатна. Я скрізь бачу переслідувачів, шпигунів, що дивляться, чи я не йду до тебе, чи на обличчі в мене не написано, що я про тебе думаю. Я сама собі здаюся найгіршою злочинницею. А коли дзвонить телефон, я не зважуюсь брати трубку. Я не можу вже їсти, Альфе. Вночі прокидаюся від власного крику. В крамниці не можу більше розмовляти з людьми, бо не зважуюсь глянути їм у вічі, мені здається, що вони мене випробовують, хочуть щось довідатись. І хай Бірга не приходять до крамниці. Заборони їй туди з'являтися, зроби це як уже сам знаєш. Вона така ласкава зі мною. Це мене вбиває. Мені хочеться просто втекти, коли вона заходить. Прошу тебе, Альфе, не приходь більше. Я не витримаю. Я б хотіла бути твоєю коханкою, коли вже інакше не можна, але не здатна на це.

Бенрат згадував, скільки разів він уже стояв отак біля дверей, скільки разів Сесіль казала вже йому те, що каже тепер. А ще згадував, скільки разів за минулі роки він обіцяв їй більше не приходити і знов приходив, і знов усе відбувалося так, як сьогодні, завжди трішечки інакше, та загалом завжди час їм відмірював той самий годинник

безнадії, і, хоч вони знали наперед, яка буде чергова зустріч, їхнє спільне горе від того не стало звичнішим, а отже, й не притупилося. Щоправда, Сесіль сьогодні якась рішучіша. Її фізичний стан свідчив переконливіше, ніж слова, що далі так тривати не може. Отже, він твердо вирішив більше не приходити. Ким би йому заприсягтися? Що зробити, щоб він просто не міг більше прийти? Не міг навіть тоді, коли його опанує інший настрій. Навіть тоді, коли він нетямитиметься від бажання побігти до неї. Він ладен був голосно кричати, що не прийде сюди, писати це на мурах будинків, оголосити про це в газеті! Невже ж таки немає ніякісінької зброї проти нього самого? Проти непереможного бажання побігти до цього помешкання? Які він може тепер давати обіцянки, коли пам'ятає всі свої порушені присяги, коли він по шию загруз в уламках своїх добрих намірів і йому кортить завити з безсилля! Хіба йому можна вірити? Він повернеться, хоч би Сесіль плазувала по підлозі від знемоги, хоч би розпука поорала їй обличчя, хоч би навіть вона стала суцільним клубком розшарпаних нервів, приходитиме сюди, незважаючи ні на що, шукатиме втіхи і знаходитиме її з допомогою хитрощів, які він, будши лікарем, знав краще за інших. Приходитиме доти, доки зовсім не занастить Сесіль, доки зможе тут ще знайти втіху...

Бенрат кинув ці прогнози собі в обличчя, якусь мить він навіть просив допомоги з неба, так, бог повинен допомогти йому спорудити греблю проти себе самого. А минуло вже дуже багато часу відтоді, як Бенрат востаннє хоч би в думці згадував слово «бог».

Незважаючи на всі обіцянки, які Бенрат давав під натиском Сесіль, він звичайно завжди з непохитним спокоєм зберігав глибоке переконання, що в нього немає жодної можливості розлучитися, що в його стосунках з Сесіль виразно, як ніколи ще в його житті, проявляється рука долі. А він не звик опиратися тому, що він вважав за долю. Кінець кінцем він ішов, махнувши рукою, цим жестом знов відсуваючи все на потім. Може, тепер нарешті щось зміниться? Він не міг собі уявити, що могло б змінитися. Просто не міг про це думати. Так само, як п'ятнадцятирічним хлопцем, коли він ішов до сповіді й повинен був твердо покаятись, щоб йому відпустили гріхи, так само як тоді він надаремне заприсягався, надаремне втовкмачував собі в голову, що тепер уже ніколи не брехатиме, ніколи не думатиме про сороміцьке, ніколи

не робитиме нічого сороміцького,— потім він напружував усю свою волю, щоб здійснити ці наміри, аж поки геть виснажувався, свідомість його притуплювалась, і хоч він поводився так, ніби й справді вже ніколи не робитиме нічого поганого, а проте знав, що знову, хай навіть через десять років, брехатиме і думатиме про сороміцькі речі,— так само й тепер він забивав собі в голову, мов цях, усіма молотками волі намір більше не приходить до Сесіль. Чи, може, він ніколи не ставився поважно до своїх намірів? Коли дорога до пекла вимощена добрими намірами, то чому люди її не минають? Але хіба є якась інша можливість виправитись, просто видужати, аніж намір порвати із злом?

— Тобі вже справді треба йти,— сказала Сесіль,— а то Бірга щось запідозрить.

Завжди Сесіль дбала про те, щоб Бірга нічого не помітила, завжди себе ставила в тінь, принижувалася, відмовлялась від свого щастя, щоб не турбувати Біргу, не зробити їй боляче. Саме це й вабило Бенрата до Сесіль, робило її вартою будь-якої жертви. Всіх жертв, крім однієї.

Бенрат дійшов непевним кроком до вулички, де він лишив свою машину. Спочатку він завжди легковажно лишав машину перед будинком, де мешкала Сесіль. Тепер, цієї хвилини, він не міг дозволити собі навіть думками витати поблизу Сесіль. Його оточувала ворожа земля. Треба було мати готову відповідь, якби трапився знайомий, треба було обміркувати, що він скаже Бірзі, коли вона за цей час дзвонила в його кабінет або в клініку, чи коли хтось із приятелів запитає при ній завтра або післязавтра, що він у такий час робив у цьому районі міста, і так далі.

Бенратів мозок працював точно, мов хірургічний ніж. Він ставив собі всі питання, які тільки могли виникнути, і на кожне з них готував відповідь, та ще й, про всяк випадок, різні доповнення; адже з кожної відповіді може виникнути ціла дискусія. Його розум робив цю роботу без напруження і без радості. Він давно вже звик до неї, Бірга, звичайно, помітила, що в їхньому подружньому житті щось змінилося, та Альф завжди вмів знайти пояснення цій зміні, яке не викликало підозри про існування іншої жінки. Крім того, він усіма засобами, якими володіє непомітне мистецтво переконування, домагався, щоб у Бірги не виникло почуття, що відчуження між ними пов'язане з її хворобою. Бірга вже кілька років мала якусь

хворобу волосся; щоправда, ту хворобу важко було вилікувати, але вона не завдавала болю і не змінила Біргу так, щоб було помітно. Досі вона виявлялася тільки в тому, що ззаду на голові утворились дві голі місцини, не більше за п'ятимаркові монети; лікування спиною їх, тож вони навряд чи могли збільшитись. Крім того, коси в Бірги були такі густі і буйні, що ніхто ніколи не помітив би тих двох латочок. А все ж обоє звикли звати це «хворобою». І хоч Бенрат завжди тримав дружину під своїм впливом, а проте не міг пригасити в ній почуття, що вона хвора. З часом Бірга набула звичок хворої людини, і коли він заходив до кімнати, то відчував на собі той пильний, моторошно спокійний, палючий погляд, яким невиліковно хвора людина дивиться на здорову. Альф признавався собі, що це хіба якоюсь невеличкою мірою був наслідок невинної хвороби волосся, хоч така недуга, навіть зовсім безпечна, на жінку діє особливо згубно. Але що Бірга цілком поринула в свою хворобу, що вона жила її і водночас давала хворобі жерти себе, винен був Альф. Та чи тільки сам він? Чи не грало тут певної ролі походження Бірги? Чи не був для неї шкідливим кожен день, прожитий у батьківському домі, в тій віллі жовтогарячого кольору, оточеній чорно-зеленими туями і такими самими меланхолійними ялинами? Її батько, в університеті — владний професор медицини, вдома вічно хитався між сердитим обуренням і майже плаксивою беспорядністю, а виховання дочки цілком скинув на матір, шанувальницю релігійного мистецтва, яка б залюбки зробила з вілли музей давніх ікон, яка все життя вбиралася в широченний одяг і хотіла б назавжди вберегти дочку від світу. Вона чекала появи чоловіка, що з високих кімнат вілли перенесе Біргу, поминаючи прикрі зупинки, просто до такого самого тихого дому, захищеного меланхолійними деревами. Бенрат, асистент професора, здобув прихильність матері, бо любив музику і навіть малював. Сам він у ті ранні роки був зачарований тією ясною віллою серед темних дерев, суворістю високих кімнат, похмурою красою ікон і запалом, з яким господиня віддавала всі свої сили культові того мистецтва в ідеальній згоді з чоловіком, що жив своїми дослідями і тільки подеколи згадував про світ дружини й дочки. Та найбільше зачарувала відданого асистента темноока Бірга, боязке створіння, що, коли він уперше зайшов крізь ковану браму, непорушно стояло під деревом, потім швидко відірвалось від стовбура, з

яким воно ніби зрослося, і зникло під навислим гіллям туї.

Бірга була несмілива з натури, незалежно від свого виховання. Мабуть, очі в неї були б такі самі великі, якби вона прожила юність не у віллі, збудованій у тосканському стилі, а рухи її не стали б цілеспрямованіші, мрії не стали б земніші, якби навіть вона виросла у брудно-сірому багатоквартирному будинку. Її натуру сформувалася на таких абсолютних почуттях, що світ не здався їй змінити, хіба що міг поранити. І він таки часто ранив її. Альф признався собі, що якраз він якнайзавзятіше помагав світові ранив її. Бірга була залежна від нього, як рослина від світла. Із спокійною природністю рослини вона пустила коріння на тому новому клаптику землі, який він їй приготував. Бірга ненавиділа будь-який вид удосконалення, всяке захоплення речами, людьми і розвагами було їй чуже. Відколи вона мала Альфа, то хотіла ще тільки дітей. Усе інше для неї було лише відхиленням, перешкодою. Коли вона дивилася на Альфа, в її погляді світілась просто-таки надлюдська готовність жити тільки для нього і водночас така сама безмежна жага, яку міг заспокоїти тільки він. Альф аж через кілька років після одруження зрозумів, наскільки Бірга залежна від нього. А зрозумівши це, відразу збагнув і те, що вона буде нещасна через нього. Така нещасна, що може заплатити за це життям. Він мав свою роботу і свої розваги. Влітку плавав на яхті, а взимку катався на лижах. Йому як життєвий імпульс потрібне було численне товариство. Потрібні були слухачі. Хтось один не міг викликати в ньому живу іскру, розворушити так, щоб він запалився аж до виснаження, до пересичення, до напруження всіх сил, — а він вважав це необхідним для того, що він називав «психічним обміном речовин». Як же його, з кожним роком жадібнішого на товариство, могла вдовольнити палюча тиша Бірги, її істота, цілком настроєна на співзвучність, на безсловесне взаємне поглинання? Товариство було для нього розвагою, майже єдиною пригодою, яку в нашому сторіччі міг ще собі дозволити чоловік. Йому було приємно, коли шестеро чи восьмеро людей, що сиділи знуджені і мляво переходили від теми до теми, раптом з його появою оберталися на зацікавлених слухачів. Коли він говорив, ті слухачі забували про себе, він міг спрямовувати їх словами, як спрямовують коня легеньким натиском коліна чи, коли той не слухається, і острогами.

Він провокував людей, навіть ображав, щоб викликати в них опір, щоб на кілька хвилин відчутти всю свою силу.

З часом під очима в Бірґи залягли густі тіні, її рухи втралили свою невимушену досконалість. Вона, не створена для боротьби, почала захищатися. Оскільки вона не могла зрозуміти, що її уявлення про подружнє життя були не для цього світу, то вважала, що якась жінка перешкоджає Альфові відповідати їй тим абсолютним почуттям, яке для неї самої було таким природним. Коли вони зачіпали цю тему, розмова їхня завжди кружляла в тому ж тісному колі, звідки не було виходу. Саме в той час, коли такі розмови виникали найчастіше, почалася її хвороба. Бірґа стала ще вразливіша. Тоді Альф і побачив уперше Сесіль. Довгий час вона була для нього тільки власницею крамниці художніх виробів, де всі його знайомі, а також Бірґа, купували святкові подарунки, чайні сервізи, завіси, естампи й щіточки змитати крихти зі столу. Бірґа провела не одну годину в тій крамниці, куди він, уже через саму її назву, заходить неохоче. Він не поділяв любові своїх знайомих до такого художнього напрямку. Запеклість, з якою боронили цей напрямок його прихильники, а також вивіска, що здавалася Бенратові трохи претензійною, не додавали йому бажання щось придбати в тій крамниці. Бірґа купувала там багато чого: не все підряд, не покладаючись на те, що в Сесіль усі товари задовольняють найвитонченіший смак, ні — Бірґа мала дуже своєрідний хист комбінувати речі найрізноманітнішого походження, які потім удома давали разом глибокий тон, багатий на темні відтінки. Альф кілька разів був з Бірґою в Сесіль, але по-справжньому пізнав її тільки в товаристві: на безпросвітно глибокодумних засіданнях філіпсбурзького літературного гуртка, на бенкетах у директора консервної фабрики Францке, які його дружині дуже хотілося обернути на демонстрацію своїх туалетів, що дало б їй змогу за один вечір показати чималу частину свого вбрання, бо на звичайній вечірці вона могла переодягтися щонайбільше двічі чи тричі (виправдуючись тим, що перша сукня виявилася надто теплою — «Такий важкий шовк!» — а другу, на жаль, якийсь телепень з міністерства, звичайно, службовець, облив червоним вином, — шкода горностаєвої облямівки!). На одному вечорі у Фолькманів Альф уперше танцював із Сесіль. Потім вона на його прохання записалася в яхт-клуб. Він почав ревнувати, коли інші чоловіки крутилися коло Сесіль,

стежив за кожним її порухом, навіть незначним: вони були всі вільні, пружні і по-тваринному гнучкі, сама ж вона була веселої, майже дитячої вдачі.

Може, в ній дрімало щось таке, що на всіх тих вечірках не виявлялося. Вона його зацікавила, потім почала дратувати, бо завжди тягала за собою того молодого художника, що хизувався своїм німецько-французьким походженням. Він нібито виріс у Парижі. Малював він беззмістовні, але гарні картини, мав аж надто правильне обличчя і трохи гачкуватий ніс, що надавав йому особливо мужнього виразу і ще дужче підкреслював правильність рис. Він був занадто малий для Сесіль, занадто дрібний. Жінкам він здавався чарівним саме тому, що був не дуже розумний, але доктор Бенрат сподівався, що Сесіль повинна скласти йому ціну, а то він у ній розчарувався б. Повинна була б зауважити, що кожна поза цього півника, кожен порух його випещених рук розраховані на ефект.

Мабуть, художник помітив, що його досить гарне обличчя найприродніше, коли він трішки прикриє його маскою страждання й гіркоти, і відтоді не міняв меланхолійного виразу навіть тоді, коли всміхався, а всміхався він щоразу, як до нього хтось озивався.

Він був правою рукою Сесіль. Вона посилала його до Парижа купувати товар. А коли помітила, що більшість її клієнтів почали їздити під час відпустки до Іспанії та Африки, то послала його в Севілью і в Алжир, щоб збагатити свої кольори й форми новими відтінками модного фольклору. А потім у Югославію, Грецію та Єгипет. Завжди Клод на якийсь крок випереджав філіпсбурзьких туристів: він знав, доки гіді дозволяють туристам заходити в квартали чужих міст, і сам заглиблювався ще на кілька вулиць, щоб закупити колекції для Філіпсбурга. На вечорах Сесіль майже ніколи не з'являлася без нього. Казали, що він її коханець. Докторові Бенрату, який колись назвав Клода «напівсамцем», викликавши тим схвальні усмішки насамперед у чоловіків, не давала спокою думка, чи справді така жінка, як Сесіль, могла б належати тому Клодові, що й у п'ятдесят років скидатиметься на хлопчика.

Бенрат почав подумки провадити з Сесіль довгі розмови. І в тих розмовах виступав як чоловік, певний своєї переваги. Такими вправами він підтримував у собі почуття власної гідності, хоч в інших випадках йому не

треба було вдаватися до такого методу. Завдяки своїм фаховим здібностям він став відомим лікарем, але ті здібності виявлялися не тільки там, де йшлося про фахову вправність, освіту чи практичні знання з медицини; він знав, що, коли про нього заходила мова, ніхто б не міг зробити такого поділу, ніхто б не сказав: так, лікар з нього добрий, але в усьому іншому він обмежена людина. Свою лікарську славу він також завдячував хистові для кожного факту знаходити таке дивовижне формулювання; вкладати їх у такі незвичайні образи, що вони захоплювали навіть тих, хто досі зовсім не цікавився тією чи іншою темою. Діагнози своїм пацієнткам він підносив, мов букети найфантастичніших квітів, розмови біля ліжок хворих яскріди такими порівняннями, що пацієнтки побожно зберігали їх у пам'яті ще довго після того, як він ішов далі, до іншого ліжка. Кожної хвилини Бенрат був досвідченим лікарем і творцем дивовижних формулювань: сам худорлявий, майже двометрового зросту, завжди у формі, засмаглий, на три чверті митець, який малював приємні для ока картини, трохи сумний, але неодмінно елегантний; до того ж він грав на роялі, все з пам'яті, і вмів наслідувати різні стилі гри. Знаючи, що кожна з його здібностей відома всім членам філіпсбурзького товариства, доктор Бенрат спокійно чекав будь-якої зустрічі; бо ж чим іншим були такі бенкети й вечірки, як не суцільними рамками для його портрета! А все ж, вирішивши якось поговорити з Сесіль, він побоювся здатись тільки на свій хист. Він готувався, наче школяр, що вперше йшов на побачення. А коли врешті зважився відтворити свої розмови, які він досі вів подумки, перед живою Сесіль, то, власне, з усіх своїх вправ нічим не зміг скористатися. Сесіль відібрала йому мову своєю покірністю. Він побачив, що можна поховати під порожньою світською балачкою. Сесіль була з тих жінок, що понад усе на світі цінують чоловіка, якого можна покохати. Бенратові полегшало на душі, коли він переконався, яка вона далека від свого артистичного ремесла і як мало спільного в неї з Клодом. Так, вона спала з ним, один-єдиний раз. Бенрат аж затремтів, коли почув це. Хоч він і передбачав таке, але визнання, почуте з її уст, стало тією хвилиною, коли пристрасть до Сесіль звільнилася з пут і обернулася в хворобу. Проте здобувати Сесіль довелося майже силою. Несміливість перед відомим у місті лікарем, повага до його подружніх зв'язків, повага до Бірґи, яку вона шану-

вала більше, ніж інших своїх клієнток, передчуття, що вона може покохати Альфа дужче, ніж будь-кого досі,— все це змушувало її швидше уникати, аніж шукати його товариства. Але Бенрат уже не мав сили повернути назад. Самовпевненість його зникла. Він уже не хизувався, не грав перед Сесіль. Він просив так настійливо, що їй довелось поступитися. Тоді й він піддався. Вона могла б зробити з ним що завгодно. Проте не зробила, бо хотіла тільки одного — коритися йому. Настали тижні, місяці, повні відкриттів. Як міняється людина, коли вона відкидає з себе запинало зі слів, коли може бути тим, чим є насправді, коли не силкується щохвилини здійснювати те, що задумала неперед!

І наскільки тепер Сесіль переважала його! Вона була сильніша за нього, бо страждала глибше, ніж він будь-коли міг страждати. Адже через кілька днів вони збагнули, що викликали разом нещастя, нещастя, про яке рано чи пізно всі дізнаються, оскільки вони переконалися, що ніколи не зможуть порвати своїх стосунків.

Бірзі він не міг нічого сказати. Протягом довгих років він старанно й терпляче напинав між Біргою і дійсністю сітку гарно сплетеної брехні. Він почав методично використовувати ті розпачливі, ведені навколо однієї теми розмови, щоб, як він казав, «поступово позбавити Біргу ілюзій». Він хотів притягти до земних вимірів її шалені мрії, її сподівання абсолютного, хотів поволі підвести Біргу до думки, що на землі неможливо ані самому зберегти абсолютні почуття, ані вимагати їх від інших, що навіть існують подружжя, де зовсім немає кохання. Не те щоб він бажав таких стосунків, але Бірга принаймні повинна визнати, що вони можливі. Він знав, що не розлучиться з Біргою, навіть якби й хотів цього, хоч часом аж вив з туги за Сесіль і бився головою в мур обмежень, яким оточив себе протягом життя. Здавалося, ніби, одружившись з Біргою, він узяв на себе зобов'язання берегти останню фортецю абсолютних почуттів у цьому сторіччі, такому відмінному від попередніх, ніби всі подружжя на світі залежали від того, чи матиме він силу й далі залишатися з Біргою. Розлучитися з нею — це все одно, що зруйнувати лад у цьому світі, його останню, вже й так підважену ланку. Бірга й дня не прожила б після розлучення. Він знав, що став би тоді вбивцею. І Сесіль також знала це.

Коли тепер надвечір Бенрат їхав додому переповненими

вулицями, коли він бачив безліч людей — тих, що, схилившись над кермом, торували собі дорогу, і тих, що перед самим його радіатором швидко перебігали вулицю, злякано поглядаючи на нього, щоб мимохідь пересвідчитись, чи й він помітив, що їм треба на той бік,— коли він дивився, як машини то спинялися, то знов рушали, і як між них з автоматичною діловитістю втискувались мотоциклісти, коли помічав, як кожен на цій вулиці намагався будь-що донести цілою додому свою жалюгідну шкуру, він переставав битись об стіну своїх обмежень, відчував, що його заповнює вир цих охоплених поспіхом людей, чиї хвороби він знав і чиї турботи були такі самі, як у нього.

Може, післязавтра вибухне війна, думав Бенрат, і він тоді втече з Сесіль. Але ні, навіть цього він не зробив би. Однаково помреш, так чи інакше. Це єдине, що можна знати наперед. Все інше Бенрат усвідомлював після того, як воно вже відбулося. Одного чудового дня він переконався, що одружився з Біргою, що має лікарську практику у Філіпсбурзі і своє відділення в клініці святої Єлизабет. А коли він помітив, що йому потрібна Сесіль, було вже пізно, він вважав, що не зможе відмовитись від неї. Як добре зважити, то він ціле своє життя тільки те й робив, що якимось давав раду з доконаними вже фактами. У своїй лікарській практиці — та й як могло статись інакше? — був непохитним послідовником консервативної акушерської школи; тобто належав до тих лікарів, що, на противагу до прихильників сучасної школи, наголошують не на слові «допомога», а на слові «пологи», більше покладаються на саму майбутню матір, а не на технічні заходи. Він був відомий тим, що навіть у складних випадках майже ніколи не брався за щипці, а коли й брався, то — треба визнати — часом уже надто пізно. І все-таки Бенрат став добрим лікарем, умів лікувати, вже сама його присутність допомагала хворим видужувати. Він став лікарем, бо його батько був лікарем. Про те, щоб вибрати якийсь інший фах, ніколи не було й мови. А потім йому вже стало цікаво, що з нього вийде. І так само зацікавлено він стежив за розвитком своїх стосунків із Сесіль. Усі блискучі плани, фантазування про втечу, рішучий опір проти того, що вже сталося, весь свій бунт, — усе це він називав «фізіологічною необхідністю», наслідком кругообігу, що швидко посилюється, тоді знову спадає, нормований природою, яка діє за своїми власними

законами. До «фізіологічної необхідності» належала також потреба в товариському житті. А проте, в товаристві він не був ані веселий, ані нестримний, ані радісний. Якби слово «щасливий» не було таке відразне його натурі, що він відкинув його як школярське, як ознаку тимчасового життєвого враження чи надто поверхового судження про земні стосунки, то він назвав би себе «нещасною людиною»; але сумлінність мислення не дозволяла йому вживати до себе антонім слова, яке він вважав за непорозуміння, за невдалу квітку в саду людської мови.

Якось на бенкеті одна цікава дівчина спитала його, чи він щасливий, що вибрав такий фах. Бенрат відповів:

— Я ані щасливий, ані нещасливий, а просто маю тридцять вісім років.

2

Поки Бенрат відчиняв садову браму, він, майже не обертаючи голови, обвів поглядом від вікна до вікна весь фасад будинку. Треба було вдавати, що його там ніщо не цікавить, що це просто машинальний порух голови, цілком несвідомий, що він усю свою увагу зосередив на руках, які відчиняли браму. Але очі в нього горіли, кров пульсувала в скронях, він чітко зафіксував кожне вікно: завіси, шибки, чи, бува, за ними не видно тіні, чи Бірга бачила, як він під'їхав, чи двері відчинені, чи вона чула, що він уже є, чи не вилетіло в нього з голови перше речення, яке він приготував, може, він надто помітно позирнув на будинок і тим самим зрадив себе, тоді треба ще трохи повотузитись біля брами, ще зручніше і втомленіше відкинутись на сидіння машини, хоч усі його м'язи задерев'яніли, ніби він рухався в світлі потужних прожекторів і з усіх вікон повихилялися люди, щоб подивитися на нього. Бенрат поволі під'їхав до дверей гаража. Гектора в буді не було. Треба відімкнути двері гаража, не надто швидко, хіба що трохи нетерпляче, бо ж доводиться кожного дня робити те, саме: вилазити з машини, відчиняти браму, знов сідати, заїздити, вилазити й замикати... Аби тільки не показати своєї невпевненості. Чим далі брехня від правди, чим вона яскравіша, чим зухваліше до неї вдаєшся, тим вона дійовіша. Найгірша півправа. Це пекло. І для брехуна, і для того, кому він бреше. В півправді повно дірок і тоненьких місць, що просвічуються наскрізь, звідусіль глумливо вишкіряється

викриття, завжди її супроводжує сором і відраза. А брехня, досконала брехня, яка виключає правду, коли її досить довго й ненастанно підживлювати пристрасстю всього людського буття, може нести на собі цілі споруди, породжувати життя і оберігати його. Брехун мусить бути в певному розумінні митцем, принаймні винахідником, будівничим, навіть творцем, своєрідною одміною бога, бо до тієї дійсності, яка вже існує, треба додати ще одну дійсність, цілий світ, який має свій зміст, тепло й поживу. З усіх грішників, звичайно, брехун найгірший. Вчинок кожного іншого грішника — це захоплення дійсним світом як творінням господніх рук. Злодій ризикує своєю честю й волею, аби щось урвати від того світу й для себе, так високо він його цінує. Вбивця ризикує своїм життям, щоб поновити лад, який для нього доти буде здаватися порушеним, доки той, кого він хоче вбити, ще ходить по світі. А що той, кого звуть сексуальним злочинцем, як ніхто обожнює живе створіння, не треба навіть пояснювати. Отже, по-справжньому тільки брехун заперече бога і сідає на його місце, принаймні поруч з ним, щоб спроектувати такий світ, який йому саме потрібен...

Ідучи вздовж будинку до сходів, доктор Бенрат посвистував, як посвистує дитина, заглиблюючись у ліс. Він здолав східці кількома легкими кроками, вимахуючи в'язкою ключів на вказівному пальці лівої руки, вдаючи, наче ні про що не думає, нічого особливого не чекає, — просто людина вертається ввечері додому, дуже стомлена, але й трішки весела, людина, якій протягом дня доводилось давати стільки вказівок, так пильнувати порядку, випромінювати стільки спокою і впевненості, нести на собі стільки відповідальності, що вона має право вимагати, щоб увечері до неї не чіплялися з запитаннями, має право бути мовчазною, трохи буркотливою і неуважною. А проте Бенрат не був стомлений, майже ніколи не був перенапружений, але щоразу вдавав стомленого, бо це дозволяло йому насторожено підійти до Бірзи і, вітаючись, приглянутись, чи не приховує вона підозри, чи не було якогось телефонного дзвінка, чи не може сітка його брехні в якомусь місці порватися. «А все-таки я майже порядна людина, — міркував Бенрат, — бо якби був негідником, то так би не хвилювався, дивився б Бірзі в очі з холодним зухвальством, не відчував би докорів сумління, не тремтів би в душі й не боявся б». Те, що він раз по раз скидав оком на свій костюм, чи, бува, не лишилося

на ньому якогось сліду,— хоч Сесіль була така обережна! — що він за стільки років не звик до свого становища і його сьогодні так само мучило сумління, як колись, майже заспокоїло Бенрата, сповнило легенької ніжності й співчуття до самого себе, він похвалив себе, пожалів, відчув навіть пошану до власної особи й пообіцяв, що колись усе-таки виправиться.

Бенрат був театром одного актора.

Він був автором п'єси і водночас мусив грати останнього негідника, благородного героя і грішника, якого ще можна врятувати, до того ж мусив виступати в ролі розумного коментатора, втіленого в образі якогось літнього родича, і цинічного молодого приятеля, і розпусника, який усе помічав, та ще й зображати публіку, що все те бачить і раз бурхливо аплодує йому, а раз свистить, кричить і обурюється. І всіма цими ролями належало так глибоко перейматися, ніби кожна з них була єдиною, була метою його життя. І тепер, коли він у розпачі йшов коридором на страшну зустріч з Біргою, коли присягався зробити все, геть усе, щоб не йти ще сто разів цією дорогою, бо він більше не почуває себе таким дужим, щоб нести на своїх плечах світ брехні і світ дійсності, серце його сповнив страшний розпач, і там уже не лишилось місця на щось інше. Чи, може, лишилось? Хіба він не хвалив себе знов за те, що відчуває розпач, що ще може його відчувати? Хіба знов не приглядався до себе збоку? Хіба знов не перебирав свій мімічний реквізит, щоб знайти те обличчя, яке б найкраще показало його розпач? Це все була тільки гра. Але йому від того не легше, кричав він до себе. Нітрохи не легше, кожна окрема роль не менше спалювала його і вимагала не менше зусиль тільки тому, що він існував у кількох особах. Навпаки, так було ще гірше, бо він весь час ставив себе перед своїм власним судом. У кожному разі він вважав, що має право обачати в цій розпуці — бо це справді була розпука! — єдину підставу для надії, що колись пізніше (коли саме, він тепер, перед цими дверима, не міг би вирішити) таки повернеться додому іншою людиною, може, навіть перед брамою почне співати, принаймні весело насвистувати.

Що ближче Бенрат підходив до дверей, за якими сподівався побачити Біргу,— мабуть, вона читала або писала листа,— то гарячковіше вмовляв себе, що Бірга варта того, щоб з нею прожити своє життя, варта більше, ніж Сесіль.

Але йому зразу ж стало соромно, захотілось вернутися

до Сесіль і попросити в неї пробачення. Смішно було порівнювати цих жінок. А ще смішніше вважати, що краща з них заслуговує на нього. «Я все ще надто зарозумілий,— подумав Бенрат.— Мабуть, саме це причина всього лиха, не тільки мого власного. Я не хочу зректись себе. Прагну вдавати з себе якусь незвичайну людину, байдуже, що з того вийде. Коли ми не маємо бога чи когось іншого, щоб з любові до нього чи з послуху зректись себе, то женомь угору, ростемо, як самі хочемо, бур'яном на занедбаному городі, спітаємося одне з одним, поки всі разом не падаємо додолу, поки якісь чіпкіші рослини не переростуть нас, а ми остаточно не згниємо в їхній тіні».

Перед самими дверима Бенрат спинився й почав кривити своє обличчя, щоб розворушити його, приготуватись і потім постати перед Біргою в ролі виснаженої людини, яка має право на увагу й поблажливість. Він натиснув на ручку, ще встиг помітити, як з темного коридора надбіг Гектор і прошмигнув за ним у двері,— і завмер на місці. Бірга лежала горлиць на килимі, трохи перехилившись в один бік. Руки в неї були широко розкинуті на візерунчастому велюрі, пальці розчепірені. Дивлячись на ті пальці, Бенрат не міг утриматись від думки: Христос Грюневальда¹ або скрипаль-віртуоз. На столі стояла склянка, до половини випита. Отже, Бірга отруїлася. Він зразу побачив, що її вже не можна врятувати. Він опустився на найближче крісло, але відразу ж схопився, вигнав Гектора, що почав був обнюхувати обличчя Бірги, й зачинив двері. Тоді знов сів. Він боявся поворухнутись. У голові не було жодної думки. Стояла така тиша, що найменший шурхіт міг розпанахати її навпіл. Почувши власний віддих, він відразу стримав його, крізь кутики уст поволі, обережно видихнув повітря, що було в легенях, тоді так само поволі й обережно вдихнув, лише стільки, щоб не зомліти. Якби він мав силу волі взагалі не дихати і в такий спосіб задушитися, то так би й зробив. Та щоразу, коли з легень вилітали останні залишки повітря, коли горло йому здавлювало, а в скронях починала стугоніти кров, рот не слухався його, розтулявся й хапав повітря, легені спрагло вбирали його в себе, і він не міг нічого вдіяти.

¹ Грюневальд Маттіас (бл. 1470—1528) — видатний німецький художник. Один із головних його творів — оформлення вівтаря в Ізенгаймі, де, серед інших, є зображення розп'ятого Ісуса.

Бенрат виписав на папірці адресу готелю, до якого потім поїхав переночувати. Він вирішив уже звідти подзвонити в поліцію і котромусь із приятелів, своїх колег. Нехай зроблять усе, що треба робити, коли в дім приходить така смерть.

Сидячи вже на готельному ліжку, Бенрат міркував, котрому б з колег подзвонити. Він був радий, що доводилось довго зважувати, на кому спинитись, бо тим часом можна було не думати про інше.

Бенрат вибрав трьох колег, трьох лікарів, що так само, як і він, мали ліжка в клініці святої Єлизабет. Але до котрого подзвонити? Може, до Торберга? Він був тричі одружений і тепер жив сам. Щоправда, жодне його одруження так не кінчалось. Бенрат змушував себе думати про Торберга, тільки про Торберга, і масивна постать колеги почала дедалі зростати в нього перед очима, аж поки заповнила всю кімнату. Прихильник культу тіла, Торберг з квітня до жовтня спав на балконі (задля цього він обставив його легкими дачними меблями), двічі на тиждень ходив до фінської лазні і двічі до масажиста, щоб вислухувати від нього улесливі слова про те, яке в нього молоде тіло,— він ніяк не хотів зрозуміти, що вже давно переступив поріг *climacterium virile*¹; купував одну за одною шикарні спортивні машини й замовляв до них у механіків найелегантніші деталі, та однаково жодної не використовував повною мірою (за рік кожна вже була ні на що не здатна, він замучував їх іздою на малих швидкостях); брав участь у святкуванні всіляких річниць, хоч би як далеко вони відбувалися, щоб колишні університетські товариші також підтвердили, що він найкраще з них усіх тримається. Ні, Торбергові не можна телефонувати, він надто впертий, надто незговірливий. Він так і залишився дитиною, яка говорить тільки про себе.

А може, звернутись до Кінського? Той захоплювався всім народним і прикрашав свій одяг елементами народного стилю — пришпилював до краватки маленькі ріжки, носив гудзики тільки з оленього рогу і, де лише можна було, пришивав вирізане з тканини зелене дубове листя, а на кожні штани — зелені лампаси. Тужливий мрійник, палкий любитель лісу, що обожнював гірські пасови-

¹ Пори згасання чоловічої сили (латин.).

ська як місця природного життя, наївно-щирий, типовий гінеколог, який своїм пацієнткам, коли вони просили пити, а їм не можна було, розповідав про свої власні переживання від час війни в Сахарі, який кожну пацієнтку ще від дверей заспокоював словами, що він ані прокурор, ані священик, тим самим підкреслюючи, що медицина ґрунтується на зовсім інших моральних засадах. Ні, Кінський надто дурний, ще запишається, що Бенрат йому довірився, потім розповідатиме подробиці іншим своїм знайомим, радий, що й він може їх чимось вразити.

Залишився ще Ренерт, з яким колеги, і Бенрат також, розмовляли тільки про найнеобхідніше. Це був єдиний лікар у клініці святої Єлізабет, який ще цікавився наукою: він обладнав собі гістологічну лабораторію, бо, як нащадок заможного філіпсбурзького роду, мав на таке гроші. Ренерт лишився неодруженим. Мабуть, він був гомосексуаліст. Старша акушерка клініки, графиня Тіллі Бергенройт, скаржилася Бенратові на скромного Ренерта. Казала, що він боягуз. Вона вже п'ятнадцять років з ним працює, спершу думала, що вони поберуться, а він навіть жодного разу не переспав з нею. Кошова Тіллі фон Бергенройт, досвідчена акушерка, любила говорити навпростець. Коли вона вже не знайшла собі чоловіка, то принаймні хоч казатиме те, що думає.

Ренерт ще з університету виніс зовсім спотворений образ жінки. Відтоді він скрізь шукає ту незрозумілу, розчаровану в чоловікові «жону» з давніх легенд, щоб слугувати їй своєю німецькою медициною. Цей образ нав'язав йому професор Болдуїн Моцарт, мабуть, теж такий самий кумедний схимник; він був керівником Ренерта і, певне, збив його з пантелику. Такий собі *senex loquens*¹. Якби він був попався в її руки, вона б швидко вибила з нього той ідеал жінки. А бідолашного Ренерта він зовсім звів з пуття. Лікар з нього, щоправда, добрий, не така свиня, як... ні, краще не називати прізвиськ, але часом вона вже й сама не знає, чи їй не приємніша була б свиня за такого імпотентного апостола медицини.

Бенрат спинився на Ренертові. Мабуть, він найкраще його зрозуміє. А особливо зрозуміє вчинок Бірри. Ренерт не відразу озвався, коли Бенрат розповів йому, що сталося і чого він хоче від нього. Потім сказав:

— Звичайно, розумію.

¹ Старий базіка (латин.).

Бенрат випив велику дозу снотворного й ліг у готельне ліжко, яке йому здалося приємним: ковдра була дуже біла й легенька, а в кімнаті наче ніхто ніколи не жив. Меблі, були самі тільки необхідні, прості, ніби в клініці. Якби подекуди не було ознак певного стилю, можна було б подумати, що кімната взагалі існує поза часом. Принаймні ніде так не можна було відокремитися від дійсності, в якій речі й людей позначають певними назвами і уважно стежать, щоб вони тим назвам відповідали. Йому захотілося сигарети без марки, білої, безіменної сигарети, яка б ні про що не нагадувала. З цим бажанням Бенрат і заснув.

Другого ранку він переконався, що трамвай, який, скрегочучи, проїздив повз готель, грав певну роль у його снах. А ще, мабуть, миготливе світло реклами, бо місто снилось йому як велетенська кузня, де все перековували, де вже не було різниці між ковалем і шматком заліза, яке він кував, усе було водночас і ковалем, і тим, що він кував, усе кувалося і саме кувало, і цьому не було кінця; те кування нічого не вдосконалювало, а якби й удосконалювало, то однаково ніколи не припинилося б: річ, яка вже прибрала певної форми, машинально переходила в стадію розпаду, бо, звичайно, жоден матеріал і жодна людина не витримували цього ненастанного обробітку. Люди й речі обробляли одні одних, як ланки одного процесу, що мав єдину мету — знищення всього матеріалу, що поступово втрачав свою відмінність, — процесу, якому не можна було передбачити кінця в часі.

У Бенрата боліла голова — мабуть, доза снотворного була надто велика. Він сказав портьє, що залишиться ще на кілька ночей, але втік, коли той спробував загнути його на сніданок. Досить було того, що крізь прочинені двері зали він побачив обличчя виспаних ділків, які жували булочки, трикутні плями білих серветок під шиями і жінок, які в ранкові години не можуть приховати, що готельне оточення, бездоганні ліжка, жовте світло і взагалі свідомість, що вони в дорозі, надихнули їхніх супутників-чоловіків на особливі любовні подвиги. Бенрата, напевне, занудило б, якби йому довелося снідати серед цієї готельної череди, від якої відгонило діловитістю й сексом. І взагалі, вранці він був найвразливіший. Він не мав нічого проти заїжджих комерсантів та делегатів різних конференцій, які в чистих готельних кімнатах з особливим запалом обслуговували своїх чи чужих жі-

нок; він сам провів у готелях чимало ночей з Біргою, і з Сесіль також, знав, як його підносило те, що, роздягшись, він бачив себе з жінкою у чужому дзеркалі, лягав у нове ліжко, а вранці замовляв сніданок у кімнату; так, він завжди снідав у номері, коли з Біргою чи з Сесіль ночував не вдома, втішався збентеженням служниць, коли ті входили в кімнату; де він щойно кохав жінку; але він ніколи б не виставив свою дружину чи Сесіль зразу з постелі на очі іншим готельним гостям у залі, щоб разом з ними дивитись, як м'ясо вони намащують маслом булочки.

У студентські роки він жодного разу не зважився піти з дівчиною до готелю. Досить було йому уявити собі, що доведеться ночувати в будинку, де в п'ятдесяти чи в двісті п'ятдесяти номерах відбувається той самий акт у супроводі, мабуть, тих самих порухів та реплік і напевне майже з однаковими почуттями, як його починало нудити. Але поступово Бенрат погодився з фактом, що він така сама людина, як усі інші, а отже, змушений робити те саме, що й інші, що дарма вдавати з себе кращого за них; хоч як йому було важко, а довелося усвідомити собі: все, що він робив, одночасно робило сотні мільйонів інших людей. Життя привчило його до великих цифр.

Раніше він був дуже вразливий до всяких публічних виявів того, що стосується нічного життя людини. Але навчання на медичному факультеті щодня змушувало його разом з іншими студентами досліджувати саме той нічний бік життя і ставитись до нього як до звичайної людської справи, що нічим не відрізняється від інших. І поволі Бенрат при звичаївся. Тепер він навіть хизувався своєю незворушністю і любив висловлюватись так, що слухачі червоніли. Йому згадався бенкет у Фолькманів і молодий журналіст, якому він не давав спокою своїми медично-метафоричними висловами, виробленими для приватного вжитку на втіху собі і звиклим до такого слухачам.

Зухвало жонглюючи такими висловами в якомусь товаристві — звичайно, коли були люди, яких він знав принаймні на прізвище, — гарцюючи на них, мов гусар на коні, Бенрат уважно стежив за кожною реакцією слухачів, бо тоді найкраще міг їх вивчити. З цього він навіть зробив собі метод пізнання людей, що міг конкурувати з будь-яким іншим методом.

Але до сніданків у спільних залах він і досі відчував відразу. Одного разу він почув, як котрийсь із гостей на питання кельнера, чи подати йому на сніданок яйце, з безсоромною відвертістю відповів, що не завадить подати і троє яєць, накруто зварених, бо він, мовляв, «цієї ночі вичерпав себе до останку»,— на цьому слові він по-змовницькому підморгнув своїй супутниці, і обоє зареготали; відтоді Бенрат заходив до готельних зал, де люди снідали, тільки в крайній потребі. Цю відразу Бенрат називав атавістичною травмою у своєму духовному господарстві, бо взагалі він справді став незворушний до таких справ, колись дуже для нього дражливих. Але цю травму він дбайливо плекав у собі, бо вона була втіленням його молодості, сповненої природних таємниць і страхів, чудових страхів, коли дивитися на них з перспективи часу.

3

Бенрат сів у машину і обережно, ніби вперше взявся за кермо, зрушив її з місця. Він поволі влився в досить уже жвавий передобідній вуличний рух і в потоці інших машин проїхав кілька кварталів, сам не знаючи, куди простує.

Його весь час переганяли, але він не звертав на те уваги. Тримаючись якоїсь вантажної машини, він у хвості в неї повільно завернув у бічну вуличку, навіть не помітивши того, і їхав так доти, аж доки вона раптом спинилася перед крамницею з городиною і з неї почали вивантажувати пласкі ящики з помідорами. Бенрат теж спинився і вимкнув мотор. У клініці його заступить доктор Ренерт, приймальний кабінет можна замкнути, поліція залагодить усі формальності, Ренерт, мабуть, знає краще за нього, що треба зробити у випадку самогубства з хвилини його виявлення аж до похорону. Бенрат вирішив коротко описати, в якому стані він застав Біргу. Той опис він пошле докторові Ренерту або, може, краще котромусь адвокату. Наприклад, Альвіну. Взагалі це буде найкраще. Звичайно, треба було відразу зателефонувати Альвіну. Він, що правда, запишався б, мов павич, але, очевидно, в цьому випадку був би більше на місці, ніж доктор Ренерт. Хтозна, може, ще втрутиться й прокуратура. Своему братові, головному прокуророві Філіпсбурга, Бенрат поки що взагалі не хотів нічого казати, бо той

відразу приїхав би до нього, почав би давати мудрі поради, яких він тепер не міг слухати. Брат був для нього гіршим за семиповерхову установу. А перед кожною установою Бенрат почував себе безсилим. Уже саме заповнення якоїсь анкети виснажувало його до краю. Він не розумів поставлених там питань. Для нього вони були писані чужою мовою, що належала до якоїсь позаєвропейської групи. Всупереч звичаєві, він весь курс навчання пройшов в одному університеті, бо відчував, що просто не зможе впоратися з бюрократичними формальностями, яких вимагає перехід з одного закладу в другий. А крім того, ще й готуватись до подорожі, шукати помешкання, переселятися,— ні, страшно подумати про таке, краще вже вмерти.

Коли він тепер усвідомив собі, що треба робити і як треба поводитись у зв'язку зі смертю Бірґи, то переконався, що не здатен ні на які почуття. Він сидів у своїй машині на маленькій бічній вуличці, за зеленою машиною, з якої все ще вивантажували невеличкі ящики, такі пласкі, що свіжі червоні помідори яскрили над ясними дощечками. Ще й досі помідори? Мабуть, звідкілясь із півдня. Якась дівчина й старша жінка складали ящики в крамниці. І так плавно, так легко й моторно: нахилилися вперед, брали ящик, одним рухом підносили його вгору й клали на дедалі вищий стос так швидко, ніби їм зовсім не треба було дихати; вони не хапали ротом повітря, всміхались, працюючи, і в їхніх рухах, у їхніх тілах не було й сліду напруження чи втоми. Жінка, приймаючи ящик біля дверей, ще й устигала окинути його критичним поглядом, серед п'ятдесяти добрих помідорів помітити саме той, що почав гнити, і, коли вже ящик злітав угору, спритно витягти його, щоб покласти на прилавок, де вже лежали інші браковані помідори, які вона скине з рахунку, коли платитиме постачальникові; потім знов її руки вчасно встигали до дверей і грайливим порухом пальців підганяли вантажників, щоб ті швидше подавали наступний ящик. Двоє чоловіків, що розвантажували машину, ледве встигали витерти рукавом піт з чола, поки вертались від дверей до машини, такого темпу надавали їм жінка з дівчиною.

Бенрат не мав нічого спільного з тим, що відбувалося в нього перед очима, він міг просто придивлятися до дійсності, відокремлений від неї бездоганним склом машини та її чотирма покрішками, що єднали його з вулицею

і водночас найзручнішим способом відділяти від неї. Цією машиною він міг поїхати на будь-яку вулицю міста, міг з неї дивитися на що завгодно, і коли він не порушить правил вуличного руху, то не буде зобов'язаний нікому пояснювати своїх вчинків. Ще ніколи він не почував себе в машині так добре, як цього ранку. Бенрат ввімкнув мотор і виїхав із завулка назад на головну вулицю. Ця їзда вимагала від нього якраз такої уваги, на яку він ще був здатен. А все ж вона не давала йому струсити з себе параліч, який скував його, коли він побачив мертву Біргу. Бенрат не міг придумати нічого кращого, як вести машину далі, байдуже куди, аби тільки триматися в гушавині вуличного руху, аби решту сили, яка в нього ще лишилася, сконцентрувати на педалі зчеплення, на гальмі, на зміні швидкостей і на дорожніх знаках. Немов зачарований блискучим бампером якоїсь передньої машини, він пристав до неї і їхав так з вулиці у вулицю, наче хтозна-як важливо було не загубити з очей ту машину і її бампер; нарешті одна з переслідуваних машин так раптово завершила на стоянку, що Бенрат нестямився, як і собі опинився там. Хоч-не-хоч, йому довелося пошукати місце для машини — він боявся, що зверне на себе увагу, коли відразу кине стоянку. Тому він обережно заїхав у вузьку прогалину, вимкнув мотор, проте лишився сидіти за кермом. Ліворуч і праворуч від нього спокійно вишикувалися блискучі рила машин. Бенрат заходився рахувати їх, але після десятої, одинадцятої чи дванадцятої машини радіатори зливалися вже в суцільну масу. Він почав наново. І знов ледве досяг дванадцяти. Потім дійшов тільки до дев'ятої. Очі в нього пекло, голова, що боліла з самого ранку, знов глухо заніла. Майже машинально Бенрат увімкнув мотор і задки виїхав з ряду машин, серед яких він не міг довше стояти: його мучила спокуса раз по раз рахувати радіатори, що виблискували ліворуч і праворуч від нього.

Саме як Бенрат виїздив зі стоянки, поблизу зашурхотіла велика спортивна машина, різко загальмувала біля нього, і з неї весело замахала рукою пані Фолькман:

— Привіт, докторе!

Поруч з нею сиділа Анна. Вона також сказала:

— Добрий день, пане Бенрат.

Він відповів їм. Отже, вони ще нічого не знали. Та й звідки б? Пані Фолькман запросила його на аперитив. Він відмовився. То нехай хоч кілька хвилин побалакає

з ними, не встаючи з машини, — це також досить приємно.

Анні вже краще. Бенрат намагався вдати дуже здивованого. О, вона тяжко отруїлася рибою в приятельки. Але така вперта, її просто не можна випхати до лікаря, хоч вона, мати, весь час радила їй піти до доктора Бенрата.

— Отруїлася рибою? — перепитав Бенрат. — Гм, мабуть, у цьому випадку я не зовсім той лікар, що треба.

— Ох, докторе, — мовила пані Фолькман і відкинула руку, ніби то була шкірка з банана. — Ви в усіх випадках той лікар.

Бенрат швидко попрощався, відкупившись обіцянкою, що скоро завітає до них. Жінки хотіли забрати з контори пана Боймана на сніданок. Хлопець справді забагато працює. Анна протягом усієї розмови, мабуть, ні разу не глянула на нього. Мабуть, гнівалася, що він їй не допоміг. А він був радий, що відмовився. Фолькманова дочка мала досить грошей, щоб звернутись до лікаря, який щодня робить такі речі і звик ризикувати. А він би навіть не міг вимагати платні в дочки своїх приятелів.

Якби вони тільки знали, що Бірга... вони і всі інші, весь Філіпсбург. Бенрат згадав повідомлення в газеті, про яке довго гомоніли в салонах. Один чоловік хряснув за собою дверима й крикнув своїй дружині: «Я більше ніколи не вернуся до тебе!» Дружина з дитиною вибігла за ним на сходи й гукнула йому навздогін: «Не кидай мене, бо буде лихо!» Другого дня чоловік знайшов її і дитину мертвими на кам'яних плитах у кухні. Ціаністий калій. Чоловіка звинуватили в смерті дитини. Він, мовляв, мав би знати, що, коли покине родину, дитині загрожує небезпека. Справа докотилася аж до верховного суду. Одна інстанція винесла один вирок, а друга — інший. Один суддя звинуватив чоловіка в смерті дружини, а другий цілком зняв з нього вину. Верховний суд затвердив вирок першої інстанції.

Бідні судді, думав Бенрат. Як вони дошукувались різниці між смертю дружини і смертю дитини! До чого ми дійдемо, коли кожен зможе погрожувати самогубством чи насильством, доводили одні судді. Але чоловік повинен був пам'ятати, що дитині загрожує небезпека. То що ж він мав зробити? Звичай і релігія, доводили інші судді, зобов'язували його й далі підтримувати розбите подружжя у формі родинної спільноти. Та цю вимогу не можна було підвести під жоден параграф карного

кодексу. Це ж був би неприпустимий замах на свободу особи, заборонене законом обмеження прав людини! Отже, згідно з правом, йому можна було лишити родину. Так, але не можна було наражати на небезпеку свою дитину. Отже, йому все-таки не можна було залишати родину? Так. Ні. Так. Ні. Звичай, релігія і чинне законодавство. Бідні судді, думав Бенрат. Його б вони напевне виправдали. Бірга ніколи йому не погрожувала.

Він не хотів більше думати про Біргу. А що робити з її батьками? Може, треба хоч повідомити їх? По телефону. Ні, листом легше, ніж по телефону. А телеграмою ще легше, ніж листом. Отже, він пошле їм телеграму. Але як її скласти? Може, написати, щоб негайно приїхали? Бірга їхня єдина дитина. І тут раптом самогубство!

Бенрат звернув на вулицю, де була контора адвоката Альвіна. Йому не довелось чекати жодної хвилини.

— Ви мене приголомшили, пане Бенрат,— мовив Альвін,— скільки років я тримаю тут свою контору, а тепер, коли я хочу згорнути практику, закрити контору, ви навідались до мене. Бо ж ви, певне, прийшли як клієнт?

Бенрат відчув, що зобов'язаний спершу здивуватись і запитати, чого адвокат закриває свою контору.

— Я цілком переходжу на політику! — сказав пан Альвін і засяяв.— Минуло вже вісім днів, відколи я належу до християнсько-соціалістично-ліберальної партії Німеччини, ХСЛПН, яка щойно утворилася. Я там розгорнув велику діяльність, а під час наступних виборів ми побачимо, чи без нас зможуть обійтися! Ідея партії ось яка, пане доктор, вона повинна вас зацікавити, я б назвав її просто геніальною, коли б сам безпосередньо на брав участі в її формулюванні, бо ж, розумієте, так далі тривати не може, ті штучні урядові коаліції, те зборище утворює уряд, що з самого початку переживає кризу; народ вводять в оману, зліплюють сяку-таку програму, марнують і час, і гроші, і ентузіазм суспільства і, врешті, після довгої тяганини так ні до чого й не доходять. Ми все змінимо, найперше в межах провінції, бо ми, ХСЛПН,— партія, що може прийняти до своїх лав будь-якого виборця, в нас кожен зацікавлений може знайти своє поле діяльності, і ми одностайні, з одним апаратом, ми покликані урядувати, ми здатні до дій і не хворіємо на фальшиві компроміси, розумієте, пане доктор?

Бенрат привітав його з новою кар'єрою. Адвокат тим часом мчав далі:

— Бачите, аматор тут мало чого досягне. Треба або зовсім віддатися чомусь одному, або нічого не робити. А якраз практик. Навіщо мені це адвокатське крутіство, це порпання в дрібницях. Тільки й справ, що розлучення, опротестування духовниць і квартирні суперечки. Вони вже мені набридли. Ні, дякую. Стаєш мітлою для людей, які самі не хочуть бруднити рук. З мене досить. Хіба це життя? Адвокат номер такій-то, в суді на тебе дивиться щонайбільше чотири десятки людей, і говориш ти на вітер, не маєш ніякого впливу. Скоро все це перестає тебе тішити. Адаже мені також хочеться трішки просунутись, трішки розворушитися, бо навіщо ж тоді людині лікті, га, пане доктор? Навіщо ж вони ж створені в нашому досконало розпланованому тілі! Чи, може, вони тільки на те й існують, щоб витирати на них рукави то за письмовим столом, то за адвокатською конторкою?..

Бенрат чемно слухав Альвіна. Той крутився в кріслі, вимахував коротенькими ручками, час від часу засовував вказівного пальця за комірець, щоб хоч на кілька секунд звільнити від його тиску сити шию, і, виголошуючи свою промову, так енергійно трусив головою, що м'ясисті щоки, підлягаючи законові відцентрової сили, літали кружка, просто-таки відриваючись від обличчя, мов сидіння ланцюгової каруселі, коли оберти досягають найвищої швидкості. Нарешті він усе-таки згадав про свого клієнта. Бенрат сказав, що його привело сюди. Кругленький адвокат на мить застиг усією масою свого тіла. Потім з його уст вилетіла фраза співчуття, яку без жодних змін можна було б надрукувати на сторінці місцевої хроніки у «Філіпсбурзьких щоденних вістях». Тим часом Бенрат пильніше приглянувся до його обличчя: воно давно в усі боки вишло з берегів, які, мабуть, і йому колись визначив череп; тих берегів не можна вже було побачити, все залила повінь м'яса і сала, а рот, що залишився без змін, здавався маленьким, непристойним отвором і весь чам борсався, щоб його остаточно не поглинула навколишня повінь.

Пан Альвін дав зрозуміти, що ці відвідани роблять йому честь, що в них він бачить свідчення дружньої довіри. В побіжних зустрічах на різних вечірках важко познайомитися з кимось ближче, контакти там надто поверхові, хоч, звичайно, кілька людей одного рівня і серед натовпу

гостей зразу відчують, що вони близькі одне одному. Він також завжди вважав Бенрата за людину, з якою треба рахуватися і на яку можна розраховувати, і дуже радий цьому. Час завжди покаже, де зерно, а де полова. Байдуже, чи людина віддається політиці, щоб узяти на себе велику відповідальність, чи присвячує себе боротьбі з хворобами; якість скрізь лишається якістю. Звичайно, він радо візьме на себе Бенратову справу. Хоч тут мало що можна зробити. Він розуміє, що Бенрат найперше хоче поїхати кудись, якнайдалі від цього міста, якнайдалі від поголосу, від фальшиво-співчутливих мін тих, що ганяються за сенсаціями. Бенратових тестів він, певна річ, повідомить про те, що сталося. А самому йому бажає доброї подорожі. Доброго відпочинку й щасливого повернення. Їм потрібна кожна порядна людина.

Так, Бенрат сказав, що хоче вїхати. Йому спала ця думка тоді, коли пан Альвін почав висловлювати своє співчуття. Цей спраглий самоствердження адвокат, який скористався його відвідинами, щоб виголосити першу промову в своїй політичній кар'єрі, зробить усе, що буде треба. Підписавши кілька доручень, Бенрат подякував адвокатові, як тільки міг, і попрощався. До готелю він ще не хотів вертатися. Може, піти до Сесіль? Ні. Не тепер. Він спинився перед кінотеатром. У великому скляному фойє юрмилися люди, чекаючи, поки скінчиться попередній сеанс. Бенрат купив квитка і приєднався до гурту людей, які — одні з виразом покори на обличчі, а інші неспокійно витягуючи шиї — дивилися, чи не відчиняться двері до зали. Якусь хвилину ті, що стояли довше, що вже, може, з чверть години торкалися одне одного руками, плечима чи стегнами і йому, щойно прибулому, здавалися гуртом родичів або однодумців, міряли його очима. Та коли згодом якийсь інший аматор кіно наблизився до гурту, Бенрат кинув на нього через плече такий самий погляд, яким щойно зустріли його: І відчув, що він прийнятий до громади. Відтепер він уже не здригався на кожний дотик, мурмочучи: «Перепрошую»,— а, готовий до того, що хтось торкнеться до нього, влився в теплу череду, яка тиснулась до входу. Він відчув, що кіно належить до справжніх явищ природи. Людина шукає його, мов затінку гарячого літнього дня, мов осоння взимку, щоб погрітися на ньому.

Нарешті двері відчинилися. З облич тих, що сипнули з них, деякі аж заточуючись, Бенрат прочитав, що його

чекає. Ті обличчя були відкриті, без звичайних масок, наскрізь прозорі, податливі на будь-який вплив, розквітлі під дією екрана. Бенрат подумав: «Мені було б трохи соромно виходити з таким обличчям на вулицю, на денне світло». Та, може, коли скінчиться цей сеанс, його обличчя прикриє вже серпанок першого присмерку.

Ще не встигли всі дістатися до місць, як світло на стінах перейшло в похмуру червінь, а тоді зразу ж розтопилося в темряву. Наче в церкві, подумав Бенрат, люди сидять одне коло одного і дивляться вперед. Завіса розсунулась, і на екрані відразу почалась дія. Така жвава, що Бенрат, який не часто ходив у кіно, не міг більше жодної секунди думати про себе, не мав навіть змоги вести з собою діалог, щоб виробити думку про те, що відбувалося на освітленій стіні; екран диктував свою волю, не можна було ні посперечатися, ні бодай на хвилину стати осторонь. Він навіть не міг уже бути тільки глядачем: вчинки дійових осіб, хоч які вони були кумедні, стали його вчинками, образи на екрані втягли його в світ, який, кінець кінцем, усе-таки був чудовим світом.

Коли фільм скінчився, коли над музикою, що ще гучніше залунала в кінцевих акордах, опала завіса, ховаючи в своєму темному пурпурі екран, Бенрат не зразу отямився. Він і досі стояв, хитаючись, на якійсь планеті, повній пальмових гаїв, білих пляжів, і не міг згадати, чи коли був уже так далеко від землі, від тієї землі, що її повітря називають дійсністю, хімічною сполукою, складників якої ніхто докладно не знає. І туди він тепер мав вернутися. Екран помер, став трупом за завісою, і брама до нього замкнена. Чого б йому було не стрибнути в той човен, що випливав у затоку, забираючи добрих людей і лишаючи на березі лиходіїв, позначених тавром смерті? Він потер собі скроні. Згадав тих, що чекали за дверима. Треба поспішати, щоб вийти разом з усіма, а не самому в них перед очима. Треба опанувати своє обличчя, поки ти не опинився в руках череди, що чекає наступного сеансу.

А потім, у готельній кімнаті, він міркував: добре, що цей день був поділений на багато частин. Йому треба було чимось заповнити проміжок часу між тією хвилиною, коли він знайшов Біргу, і теперішньою, треба було вмістити в той короткий відрізок якомога більше людей, будинків, образів, щоб хвилину у вітальні посунути в минуле, в щораз глибше минуле. Він не хотів забути ані Бірги, ані тієї хвилини. Хотів тільки бачити її в герме-

тично замкненому минулому, на яке можна спокійно дивитися. Добре, що він пішов у кіно, воно йому помогло, треба було б довго мандрувати, щоб залишити за собою стільки красвидів, стільки будинків і облич. То була ніби казка, гарна й неправдива, як думки про життя. Бірги вже немає. Немає. Бірги вже немає... Одне речення. Троє слів. Їх легко завчити. Легко зрозуміти. Легко повторити. Бірги вже немає. Чи від цих слів болить? І де? В шлунку? Ні, відлунює біля серця. Ние в жилах, ніби ти спливаєш кров'ю. Але не так болить, як, може, хтось собі уявляє. Дивний біль. зуб болить дужче. А це — ніби стукаєшся головою в стіну. Впертий мусить стікати кров'ю. Цю стіну годі розбити. Її ні з чим не зрівняєш, їй немає кінця, і, хоч скільки стукай головою, не чути жодного звуку. Хіба тільки починаєш розуміти, що голова завжди була біля цієї стіни. Смерть Бірги зняла йому полуду з очей. Тепер він бачить стіну, з кожним новим ударом бачить, як стіна насувається на нього, за мить перед ударом відчуває її, вже не кричить, бо тут неможливий ніякий крик, просто стукає, бо хоче збагнути її, і навіть коли вже бачить, що йому не судилося нічого збагнути, що його зусилля марні, однаково після кожного удару збирається на силі й готується до нового нападу на стіну, бо людина не може нічого не робити...

Може, ковтнути снотворну таблетку? Ні. Вчора він був надто нажаханий. Напевне, він і вчора заснув би без таблеток. Але вважав, що з огляду на свій стан і на правила пристойності після такого випадку він повинен засинати тільки з допомогою великої дози снотворного. Він би дорікав собі, якби заснув без наркотиків. А тепер уже не ковтатиме ніяких таблеток. І не дорікатиме собі. Власне, він ніколи собі й не дорікав. Просто в ньому сперечалися різні голоси, окремі ролі його душевного театру. Сьогодні це був швидше парламент. Сам Бенрат сидів на галереї для слухачів, ні, в ложі для преси, слухав і компетентно занотовував усе, що треба. Від нього не вимагали, щоб він давав свої висновки, він мав тільки писати звіт. Йому хотілося б у всіх тих голосах почути й свій власний. Але він не існував як окремий голос. Це був суцільний потік голосів, і якби він захотів почути їх кожен окремо, то для цього необхідна була б цілковита непорушність, час без будь-яких подій і вчинків. Випадок, про який він хотів мати чітку думку, мусив відійти в минуле, цілком відокремитись від сьогодення — чого ніколи до

кінця не вдається досягти, — і аж тоді він міг би спробувати якось розрізнити свої голоси. Смерть Бірґи — це прибій з люті, запалу й сорому. Чим він має відповісти на таку смерть? Що повинен зробити? Він не міг дати жодної відповіді на це питання. Знав тільки одне: такої смерті не буває без наслідків. І він їх відчує на собі.

Другого ранку пронизливий телефонний дзвінок вирвав його з мандрівок сну. Телефонував адвокат Альвін. Батьки Бірґи повідомили, що завтра приїдуть. А післязавтра тіло Бірґи перевезуть у приальпійське село, біля якого стоїть їхня вілла, і там поховають. Бенрат відповів, що ще не знає, де він буде завтра. Пан Альвін сказав, що прокуратура, певна річ, не мала жодних підстав починати якесь слідство. Тіло віддали без будь-яких ускладнень. Потім Бенрат подзвонив ще до Ренерта й повідомив його, що має намір виїхати. Він попросив узяти до себе пацієнтів, які ще залишилися в його відділенні. Про те, щоб туди не брали нових, він уже подбав. Йому аж полегшало, коли він поклав трубку. Він не міг собі уявити, як би знов переступив поріг тієї клініки. Навряд чи персонал лікарні святої Елізабет захотів би працювати разом з лікарем, дружина якого наклала на себе руки. Сестри вже напевне все знали. Якби він вернувся до них і сестри розповідали б пацієнткам, що лікарева дружина заподіяла собі смерть, це б мало вплив на вагітних, які й так під час пологів дуже збуджені.

Перше ніж залишити кімнату, Бенрат стоячи швидко написав ще картку до батьків Бірґи. Він тепер не може приїхати. Мабуть, вони ніколи йому не пробачать. Він їх розуміє. Потім він розрахувався за кімнату і, не залишивши нової адреси, сів у машину й знову влився в досить жвавий уже вуличний рух.

4.

Того ранку Бенрат зламав свою обіцянку ніколи не приходити до Сесіль у крамницю. Вона не дорікнула йому. Вона вже знала, що сталося. Їй тричі дзвонили. Приятельки. Бенрат уявив собі, як усі його знайомі кидаються до телефону, плутаються в шнурах, як їхні губи ворухаються біля самих мікрофонів. Мабуть, кожен хотів поділитися новиною, хотів бути першим, краще поінформованим. Сесіль добре зробила, що вдала приголомшену перед

усіма трьома жінками,— бо ж зрозуміло, що новину передавали жінки, це був їхній привілей,— кожній з них дала радість, кожна лишилась переконаною, що то вона найраніше про все дізналася. В довгі розмови ті жінки не вдавалися, бо поспішали подзвонити іншим знайомим, щоб якомога більше натішитися словами переляку, приголомшення, здивування, співчуття або тільки погано прихованого вдоволення. Бенратові здавалося, що новина шурхотить у нього під ногами, сичить, мов гадюка, крізь підземні проводи, крізь кабелі настирливо влазить до будинків, пнеться крізь телефонні трубки до вух, до мозку, щоб там загіздитися, просякнути в кров, розлитись по всьому тілі, як враження, що його потім уста у формі присуду зможуть передавати далі в нескінченних варіантах...

Аби Сесіль хоч глянула на нього. Але вона сортувала за кольорами невеличкі рогозяні мати: посклала кожні окремо в стоси, почала носити на чорні лаковані полиці, перекинула ті, що вже там лежали, і кілька з них полетіли на підлогу. Сесіль нахилилася, терпляче позбирала їх усі до останньої, підвелася з почервонілим обличчям, відгорнула волосся з чола і знов швидко обернулася до полиць, потім раптом — Бенрат доти навіть не ворухнувся, тільки мовчки стежив за нею,— попросила його залишити крамницю, він же знає всіх її клієнтів, якби тепер хтось зайшов, вона просто не мала б сили розмовляти при сторонній людині про те, що сталося. Бенрат попросив її замкнути крамницю й піти з ним до її квартири. Вона відмовилась. Протягом дня сюди напевне навідаються деякі з їхніх спільних знайомих, щоб поговорити про цей випадок. І що вони подумують, побачивши зачинену крамницю? Жалоба в родині? Чи втеча? Підозра швидко народжується. І взагалі... Сесіль замовкла. Бенрат відчув, що тепер він повинен щось сказати. Тепер він мусить задати тон, яким можна буде говорити про те, що сталося. Ще нічого не вирішено, вони обоє ще навмисне не кажуть того, що думають. І від тону, яким говоритимуть про це, залежатиме доля їхніх подальших стосунків. Тому скажи щось, Альфе!

— І взагалі...— мовила Сесіль. І далі не пішла.

Може, це навмисне? Може, вона хоче, щоб ти зробив перший крок? Пропонує, щоб ти вирішив, як тепер бути? Чи просто не може говорити далі, коли згадує про те? Адже ж і сам він від позавчорашнього вечора намага-

ється обминати те, що в майбутньому вони, мабуть, зватимуть «випадком» або «тим випадком»!.

Бенрат не знав, що сказати. Сесіль усе ще очікувально дивилася на нього.

Тієї миті майже нечутно — певне, тому, що взутий був у рогозяні капці, — зайшов Клод і привітався. Зайшов крізь темно-зелену, розрізану посередині мату, яка відділяла крамницю від комори, прослизнув, ніби не ступав ногами, а котився на маленьких коліщатах; руки він забув витягти з кишень. Коли він бачив десь Бенрата, його обличчя, що завжди мало сумний вираз, ще на крихту сумнішало. Бенрат ніколи не пропускав нагоди голосно, щоб його чуло якомога більше людей, залучити художника до розмови, яка мала тільки одну мету: виставити Клода на сміх як недорослого хлопчика, від якого ані в мистецтві, ані в якійсь іншій царині не можна сподіватися нічого цікавого. В тих розмовах Бенрат мимоволі підвищував голос. Його дратувало Клодове обличчя і все, що він знав про цього типа, дратував тихий, з ввічливості аж писклявий тон його відповідей, які тендітний художник обережно цідив зі своїх писаних уст. Може, Сесіль зараз відішле його звідси? Якраз сьогодні присутність Клода була для Бенрата просто нестерпна. Видно, йому взагалі не було чого заходити в крамницю, він закрився сюди, щоб також бути присутнім, щоб потішитись, щось почути!

І справді, Клод навіть не прикидався, що має якусь роботу. Він ніби хотів запропонувати свою допомогу, але не наслідювався сказати про це вголос. І, мабуть, для того, щоб якось порушити тишу, що вже надто довго висіла над ними, він, легко підстрибнувши, сів на стіл і, погойдуючи ногами, втупився в Бенрата й Сесіль покірним, лагідним поглядом. Бенрат сердито здвигнув плечима. Єдиний мимовільний порух. І враз він помітив, що Клод починає усміхатися. Лінія його гарних уст ледь розпливлася. Бенрат рушив до дверей, рвучко відчинив їх, кивнув Сесіль і вийшов. Надворі він, не обертаючись, зачекав на Сесіль. Сесіль послухалась його. Проте вони обое зразу ж збагнули, що довго не можуть стояти перед крамницею. Повз них проходило надто багато людей, які в ці дні сподівалися від Бенрата чого завгодно, тільки не того, що він зранку вистоюватиме серед вулиці за розмовою з відомою в місті вродливою господинею крамниці художніх виробів.

Бенрат попросив ключа від її квартири. Сесіль завагався. Він підступив до неї, і враз обоє злякано озирнулися: їх поминав, чемно вклоняючись, знайомий. Сесіль швидко оглянула вулицю й подала йому в стуленому кулаці ключа. Бенрат помітив, що з крамниці на них дивиться Клод. Він признався собі, що художник має над ним перевагу. Бенрат вирішив був ставитися до свого попередника в Сесіль поблажливо. Не придивлятися до нього, байдуже поминати його, як порожнє місце, і, боронь боже, ніяких нападів, ніяких ревнощів через ту їхню єдину ніч — врешті, досить невинну. Сесіль довелося докладно розповісти йому про неї, — та, поки він захопився, художник уже мав проти нього зброю. Він нею не користувався, але це було ще гірше, бо тоді б Бенрат міг виступити проти нього, вибити йому з рук зброю, показати, як мало вона важить, та біда в тому, що хлопець сидів тихо, уникав сутички, солодко дивився й кривив губи, а Сесіль його боронила, сміялася, розповідаючи, скільки жінок перейшло через Клодові руки, і це також зачіпало Бенрата, він не міг стерпіти, що Клод так легко забув Сесіль, — наче то він кинув її, а не вона його. З вини художника Сесіль стала однією з багатьох, і цього Бенрат не міг йому пробачити. Сесіль завжди сміялася, коли Бенрат лютував через це. Вона не почувала себе зневаженою. Бенрат інколи й сам визнавав, що ставиться до Клода як шістнадцятирічний хлопчак, але інакше не міг реагувати на своє безсилля перед тим минулим.

— Будь обережний, — нагадала ще Сесіль, тоді швидко обернулась і пішла назад, до крамниці.

Чи він зважиться сам зайти до квартири Сесіль, пронести на своїх плечах від брами аж до під'їзду погляди всіх сусідів? То буде нелегкий тягар. А потім повз нащорошені вуха всіх мешканців вибратися сходами на п'ятий поверх! Брат однієї куховарки з клініки мав на тій вулиці, де живе Сесіль, молочну крамницю. Той брат знав Бенрата, вітався з ним крізь відчинені двері крамниці, коли він проходив вулицею, і щоразу розповідав своїй сестрі, куховарці з клініки, що знов бачив пана доктора. А куховарка розповідала про це — теж, мабуть, без якоїсь задньої думки, — сестрам у лікарні: авжеж, брат також знає пана доктора, щойно вчора знов його бачив; і таким чином усім ставало відомо, що Бенрат такого надвечір'я, вечора, а то й ночі був на Штреземанштрассе, з машиною

чи без машини; що був він у темному пальті, але без капелюха.

А якби ще й після цього комусь було неясно, якими дорогами ходить Бенрат, на допомогу швидко прийшов би санітар Кляйнляйн. Про що йдеться? Ах, про доктора Бенрата! То немає над чим сушити голову, його ж син працює в гаражі, до якого доктор приводить свою машину на огляд! А майстер того гаража має будинок на Штреземанштрасе! І він знає не тільки Бенратову машину, але й його самого, до того ж він дуже щира людина, любить балакати з кожним своїм клієнтом, навіть поза гаражем, якщо котрого зустрине, наприклад, з паном Бенратом з клініки святої Елізабет. Вважає це навіть за честь для себе.

Протягом усіх попередніх років Бенратові, плетучи мережу брехні, доводилося враховувати ці дві можливості викриття — а ще, мабуть, були й інші, про які він не знав. Він випробував усі можливі дороги в найрізноманітніші пори дня й ночі, щоб уникнути зустрічі з молочарем, або з майстром гаража, або з обома разом. Коли він ішов по Штреземанштрасе до шостої, то вибирав напрямом повз будиночок майстра, бо той тоді мав ще працювати в гаражі. А коли після шостої, то йшов повз молочну крамницю, оскільки її о пів на сьому замикали. Але завжди він якоюсь мірою ризикував.

А сьогодні? Бірга...

Так, сьогодні він теж піде тією дорогою, якою завжди ходив перед шостою. І не тільки тому, що звик. Люди не стали кращими, це й тепер тільки зборище очей, вух, моторних язиків і витягнених ший. А все ж, коли б Бірга була жива, він, певне, не зважився б перед обідом з'явитися на Штреземанштрасе, пройти повз усі кухонні вікна, які в цю пору були навстіж повідчинювані і з яких кожної хвилини могла вихилитися котрася господиня, щоб відзначити поглядом його шлях і потім під час обіду розповісти чоловікові, що їхньою вулицею йшов доктор Бенрат, гінеколог з клініки святої Елізабет, який приймав пологи у пані Рептов і в пані...

У квартирі Сесіль Бенрат найперше позасовував усі завіси. Кімнати були неприбрані. Він сів на низьку квадратну канапу, на якій ще лежала постіль. І піжама також. Він узяв піжаму в руки, але зразу ж розтулив пальці й випустив. Тоді засунув під канапу повну недокурків попільничку, що стояла на підлозі. Раптом Бенрат помітив

у дзеркалі, що він неголений. Учора він також не голився. На щастя, він завжди тримав у Сесіль запасну бритву. А що з Гектором? Чи батьки забрали його? Гектор був пес Бірги. Тільки її. Батьки про це знали. Хоч би їм не спало на думку вимагати поліційного слідства, оскільки зять тоді не було вдома. Бо для них ця новина мала бути зовсім незрозумілою. Бенрат знав, що Бірга ніколи не розповідала батькам, яка вона нещасна з чоловіком. Великою мірою її біда полягала саме в тому, що вона нікого більше не мала, нікого не хотіла мати, що все своє існування поставила в залежність від Бенрата; навіть мати стала їй чужа. Перед батьками, як і перед усім світом, вони вдавали щасливе подружжя. А тепер Бірга наклала на себе руки, а зять взагалі не з'явився, не прийшов навіть на похорон. Певне, що це мало б викликати в них підозру. Але ж хіба вбивця так поведився б? Той, хто вбиває зброєю чи отрутою, так не зробив би. Він прийшов би на похорон і плакав би дужче за інших. А хто...

Бенрат затнувся. Адже він не хотів думати про Біргу. Між нею і ним стояли будинки. Дні і ночі, багато годин і той поріг, який вона вже переступила. Проте і йому довелося щось поставити між нею і собою: адвоката Альвіна, кіно, вантажну машину з ящиками помідорів, що один за одним з розгону влітали в крамницю. Піжама Сесіль пахла приємно. Її шкірою, яка так туго напиналась на тілі, що він кожного разу дивувався, як Сесіль могла так вільно в ній рухатись. Він усміхнувся на цю думку. Отже, був ще живий. Він уперше помітив, що Сесіль занедбала свою квартиру. Сесіль усе занедбала. Такий лад для неї втратив значення. Але й Сесіль була ще жива. Вона витримала. І він також. А Бірга... Її смерть почалася вже давно. Не прийшов на похорон. Навіть на похорон. Ясно-сиві очі тестя. Його вілла, осередок спокою, хоч, як завжди буває, дорого купленого, але збереженого протягом десяти років. І теця, що плаче з будь-якої причини. Сльози стоять у неї в очах не як вода, а як олія. В тій віллі йому не пробачать, дарма щось пояснювати. Для них він убивця. І він таки вбивця. Але навіщо йти до суду? Навіщо шукати звинувачів? Він знав звинувачення і знав свій вирок. Чи справді знав? Вирок звучав так само, як і звинувачення: вбивця! Чи цього вироку досить? Буде видно. Він сам про це довідається. Тож навіщо йти на похорон? Щоб полегшити справу тим, хто хоче його звинуватити? Піти назустріч їхній потребі правосуддя?

Але ж правосуддя — це те, що здійснюється без участі окремих осіб. Те, що відбувається саме собою. І це його влаштовувало. Він завжди знаходив такі виправдання, що відносно легко виходив з біди. Тому й цей прихід до квартири Сесіль не був утечею. Йшлося про майбутнє. З батьками Бірги він міг тільки посперечатися про минуле. Нескінченна суперечка, якої вже нічим не можна залагодити. Отже, він усе-таки зробив добре.

«Чому я, власне, не відчуваю до себе огиди?» — подумав Бенрат.

Зайшла Сесіль, мовчки глянула на нього, повернулася й попрямувала до вітальні. Почувши, що вона сіла, Бенрат підвівся, пішов за нею, теж сів біля прохолодного, окованого міддю кам'яного столика й обвів поглядом його мозаїчний візерунок: знайшов лінію, яка з'єднувала ціле, і, хоч як важко було, заходився простежувати її по всіх закрутах та еліпсах; послабивши на мить увагу, він згубив лінію, очі забігали по візерунку, але вже не мали на чому спинитися, аж поки натрапили на ноги Сесіль по той бік столика й затримались там, де вузька чорна спідничка, мов негнучкий дашок, виступала над стиснутими коліньми, нерухома, наче зроблена з каменю. Сесіль опустила руки, випростала коліна і натягла спідничку нижче. Альф глянув на неї і промовив:

— Тепер нелегко щось сказати, Сесіль.

Він уже раніше помітив, що руки в Сесіль тремтіли. А тепер побачив, що й обличчя в неї перекривилося, ніби зведене судомою, риси спотворились. Ніщо на тому обличчі не рухалось. Застиглі, немов заморожені брови низько нависли над очима. Кістки на вилицях випиналися дужче, ніж будь-коли, наче мали ось-ось пробити бляклу, стомлену довгим опором шкіру. Губи втратили природну форму, просто зникли: їх затиснули зуби, які, здавалося, вже ніколи не зможуть розціпитись.

Альф уже кілька разів набирив повітря, щоб озватися. Але дарма. Хто створив таку різницю між чоловіком і жінкою в цьому світі? Чим він був проти Сесіль, проти Бірги? Він дивився, як вони страждали. Втішався ними, поки вони жили. Розмірковував про їхнє і своє становище, коли вони вмирили. Він зовсім інша істота, ніж вони. Він з ними не має нічого спільного. Він довіку користатиметься з їхнього страждання. Щоправда, часом він буде думати про них, навіть засуджувати себе, але то буде поверховий суд, який завжди можна відкласти, коли він йому

надто загрожуватиме; хоч ні, великої загрози ніколи не буде, бо ж він сам виступатиме й своїм оборонцем і тільки від нього залежатиме, наскільки сміховинні докази він вкладе в уста прокуророві; певна річ, не занадто сміховинні, бо треба вдавати, що ти судиш себе суворо, а після суду, коли ти знов щасливо з нього вийдеш, треба радіти з його наслідків, треба підтримувати в собі почуття, що могло скінчитися й інакше. Хоч, звичайно, інакше ніколи не могло скінчитися. Але жінки — ті завжди не замислюючись кидалися на вістря ножа, яким він грався. Вони могли ставитись до всього тільки поважно. Яка величезна різниця! І в якому невивідному становищі були ці істоти! Чоловік майже позбавлений сумління. Чоловік бреше навіть тоді, коли йому здається, що він каже правду. А жінка каже правду навіть тоді, коли думає, що бреше.

Бенрат завжди вмів жонглювати словами, навчився вести розмову так, що для Сесіль вона мала зовсім інше значення, ніж для решти присутніх, йому часом навіть приємне було таке лукавство, такий доведений до найвищої досконалості обман. Він був брехуном-віртуозом. А Сесіль червоніла, коли в товаристві простягала йому руку, здригалася, коли він заходив до кімнати, не вміла опанувати себе й мусила вигадувати все нові пояснення своїй поведінці, часом просто-таки дивній.

Тепер вона страждала, довідавшись про смерть Бірґи. Він проказував собі: хворий зуб також болить. Авжеж, нехай цілий світ жахається від такого порівняння, обурюється ним, але це правда: болить усе дійсне. Те, що діє, може діяти тільки через біль. І коли б навіть нічого не існувало, лишився б біль. Кожне враження, взагалі все, що можна сприйняти, є бодем. Він це пізнав на своєму досвіді. Ось, наприклад, смерть Бірґи. Вона болить, поки думаєш про неї. Мука Сесіль болить йому так само.

Але як пояснити їй це? Такого жінці не скажеш. Як він хотів, щоб Сесіль не мучило сумління, скільки разів пробував переконати її, що вся відповідальність лежить на ньому, а вона тільки всміхалася. Він ніколи не вмів їй допомогти. Треба було б порвати з нею, бо тільки розлука дала б їй полегкість. Колись вона йому сказала: «Залиш мене — це єдине, що ти можеш для мене зробити».

Бенрат видихнув з легень усе повітря, притиснув долоні до ребер і знову дуже повільно вдихнув. Треба вправами

відганяти від себе спогад. Того випадку він не міг присипати піском у своїй пам'яті, як табличку, навіть якщо й не думав ніколи читати, що на ній написано. Чи, може, він колись буде змушений спробувати якимось збагнути ту тиху, просту позавчорашню смерть? Найкраще було б усе забути, більше про це не думати.

Перед ним сиділа Сесіль. Йому не треба вертатися додому. Не треба перевіряти, чи на костюмі не лишилися якогось сліду, не треба мати напохваті цілу систему брехні. То хіба був сенс якимось особливо переживати смерть Бірґи? Звичайно, він відчував себе до певної міри зобов'язаним віддати належне цій смерті. Але як? Звичайно, він знав, що такий випадок змушує людину до відмови від чогось. Адже існував цілий кодекс відомих правил поведінки, європейських правил. Але навіщо йому про це думати? Навіщо вмовляти себе, що в такому становищі звичай наказує робити те й те? Першою думкою, коли він переконався, що Бірґа мертва, було: «Тепер здобути Сесіль!» І цієї першої думки він послухається. Коли б він мучив себе сумнівами, коли б задирав голову до скрижалей, на яких написано універсально правильні заповіді, то, може, це й піднесло б його душу, може, перетопило б її на мідь з просто-таки благородним звуком, але тільки на певний час, поки йому не набридло б обкурювати себе самого кадилом, і тоді б він знов скотився в свою сутність. І навіть якби його намір забути Бірґу і її смерть виявився хибним, якби це дало якісь фатальні наслідки, він принаймні знав би, що сам їх викликав, а не якісь далекі скрижалі.

— Сесіль!

Вона глянула на нього.

Хоч би вона не відповіла, подумав Бенрат. Він не може з нею говорити. Переконався, що не може. Надто велика прірва пролягла між ними. Лихо завжди починається тоді, коли чоловіки прикидаються, ніби розуміють жінку, навіть коли вони щось роблять задля неї — влаштовують життя так, як вона хоче, будують дім, закладають родину. Те, що чоловік зробить задля жінки, довго не триває. Чоловік може жити й діяти тільки для себе. Так думав Бенрат, дивлячись на змінене обличчя Сесіль, помічаючи в її очах давно знайомий йому вираз розпуки, яка ще ніколи так не паралізувала її, як сьогодні.

Щось у ньому хотіло вдертися в свідомість, щось жахливе, та він сахався від цієї думки, не хотів прийняти її,

принаймні тепер, поки він сидів напроти Сесіль; щоправда, він міцно тримав у руках суд, який мав міряти його вчинки, але, може, тут була якась межа, може, колись йому винесено вирок, якого він сам не формулював. Він не міг більше дивитися на Сесіль. Вона була відразна. Невтішна. Бенрат відчував себе тут зайвим. Але не зважувався сказати, що тут зруйнувалось у них на очах. Не зважувався навіть думати про це. Скільки років він ішов до цієї ясної мети. І не боявся, що її може щось знищити. А тепер, коли він став вільний, тепер...

Очі його не були вже його очима. Сесіль більше не була Сесіль. Тут сиділо дві жалюгідні істоти в занедбаній квартирі. Сиділи одна проти одної і не могли навіть подивитись одне одній у вічі довше, як секунду.

Бенрат спробував підтримати в собі цей настрій. Спробував розділити з Сесіль її безсилля. Принаймні вдав, що вони все терплять разом. Спробував відвернути вістря меча, який хотів пронизати його свідомість, ту блискучу ясність, що напливала на нього звідусіль, той голос, якого більше не можна було не слухати. Прошу, тільки не тепер, хай потім, як я вже буду надворі, в поїзді, не тепер, коли я сиджу в Сесіль, мушу сидіти, хочу сидіти, я ж бо її кохаю, недаремно ж стільки років... Сесіль не відповідає, найкраще буде устати й піти, відкласти все надалі; аби тільки вона не помітила, що сама несе тягар того, що сталося.

Тепер він усвідомив, що Сесіль уже відійшла в минуле. Вона була скована з Біргою одним ланцюгом, і та потягла її з собою. Він до цього не доклав рук. Він тільки визнав цей факт. З байдужою жорстокістю чоловічого глузду визнав, що піде далі вже сам. Сесіль залишиться. З Біргою. Він їй напише. Неймовірно, але Бенрат підвівся й вийшов. Просто вийшов. Йому не стало млосно. Не забракло повітря. Його не переїхала машина. А касир на вокзалі дуже привітно всміхнувся, коли простягав йому квиток до Парижа.

Може, він повинен був задушити в собі те раптове усвідомлення? Може, повинен був збрехати? Задля Сесіль. Звичайно, те усвідомлення не втішило його. Він не забуде ані Сесіль, ані Бірги. Смішно було б навіть пробувати забути їх. Бірга й Сесіль сковані одним ланцюгом. Навіть близнята не могли б бути міцніше з'єднані одне з одним. А він лишився сам. До певної міри вільний. І нащо ж йому ця воля?

Бенрат сам не розумів, як він міг так швидко залишити квартиру Сесіль. Його вчинками керував хтось передбачливіший, хтось набагато старший за нього, який, певне, все вже пережив, який тяг його за собою, крок за кроком, і Бенрат мусив іти за ним, мусив ступати на східці, які той підсував йому під ноги. Мабуть, він тоді брехав, коли казав, що не може розлучитися з Сесіль. А все ж то була не брехня. Аж тепер розлука стала можливою. Він ладен був крізь вікно купе стягти кожну зірку і взяти за свідка, що він ніколи не забуде Бірги й Сесіль, що до кінця свого життя...

Знов почав виступати його театр. Він грав у всіх ролях. Освистував себе, нагороджував оплесками. Не вірив жодному своєму слову. Спершу доводив, що всім сказаним він тільки виправдував свою втечу від Сесіль, зраду, друге вбивство.

А потім почав інше: якби він лишився з Сесіль, то мусив би забути Біргу. «Сесіль сама знала, що це була б тільки жалюгідна спроба, Сесіль знала, що Бірга нас розлучила. Я не хотів признатися собі в цьому. А в Сесіль ця думка була написана на обличчі».

Коли Бенратові здалося, що він уже досить довго міркував про все це, він ліг спати. І йому навіть не довелося ковтати таблетки.

ЗАРУЧИНИ В ДОЩ

1

Пан Альвін посигналив раз, другий, третій, хоч знав: Ільза й без того чула, що він над'їздить,— та все ж про-сигналив ще й четверте, хай думає, ніби він у чудовому гуморі й радіє, що зараз її побачить; він ще раз посигна-лив і так круто завернув з вулиці на садову доріжку, що мокра від дощу жорства аж завищала під колесами й зато-рохтіла об машину. Пан Альвін одним стрибком опинився біля дверей гаража, відчинив їх, потім швидко, але дуже спокійно, не боячись, що зачепить крилом за одвірок, заїхав досередини, спинивши машину за кілька санти-метрів від стіни, плавно, без найменшого поштовху. Пан Альвін не розумів тих людей, з якими бувають авто-мобільні катастрофи, і взагалі катастрофи! Він усміх-нувся. Роззяви! І якби випадало сміятися з мертвих, він

сміявся б з тих, хто загинув у дорожній катастрофі. Пан Альвін устав, задоволений, що не зачепив ні об що, подумав, що світ повинен радіти, бо ще не перевелися такі чоловіки, як він, зачинив дверці машини й сгнув лівою рукою позад себе, щоб пес Берлоц міг, як звичайно, лизнути йому руку. Проте рука зустріла порожнечу. На мить Альвін навіть похитнувся, так він звик, що зіпреться рукою на Берлоцову шию, почуває його, притягне до себе за голову, щоб натішитись вірністю й відданістю, які щодня з однаковою силою світилися в собачих очах.

Та сьогодні Берлоц стояв надворі перед гаражем, стояв на холодному дощі, так, ніби хотів підбігти до господаря, але не міг; голова тягла тулуб уперед, проте широко розставлені ноги наче вросли в землю, прикипіли до неї. Голова ще дужче подалася вперед, шия жалісливо витяглась, язик висолопився, але пес не рушив з місця, хоч як владно господар дивився на нього. Це вразило Альвіна. Він вийшов з гаража і втупив очі в пса. Ближче до нього він не підійде. «Краще вже застрілю його»,— подумав Альвін. Дощ стікав йому на потилицю. Може, свиснути? Плеснути в долоні? Змусити пса до звичайної церемонії вітання? Вода просочилася за комір і поповзла далі. Чому він зразу не свиснув? Чому зразу не задобрич чимось Берлоца? Альвін розсердився на себе, що взагалі про це думає. Він має право сердитись! Берлоц порушив звичаї. І він, адвокат Альвін, має всі підстави й права чекати перед дверима гаража, поки Берлоц приповзе на животі й, не підводячи морди від мокрої жорстви, жалісливо скімлячи, попросить пробачення в нього, свого господаря. Вода вже досягла спідньої сорочки, плечі також потроху мокріли. А він і далі стояв у дверях гаража, дивився на Берлоца і вдруге, втретє казав собі, що має право лютувати на пса за його поведінку, що той повинен зробити перший крок. Інакше до чого б ми дійшли? Потім: ще цього бракувало! Потім: паршивий псюха! Ці слова Альвін сказав уголос, але не повірив у те, що сказав, хоч звичайно нікому так не вірив, як собі. Берлоц щось учув. Ця думка запанувала над усіма іншими, і її не можна було відігнати. «Берлоц щось учув. Ні, це дощ забив йому памороки, дощ, який уже кілька днів заливає Філіпсбург, винен, що в собаки зіпсувалось чуття, настільки зіпсувалось, що він не впізнав мене. Берлоц щось учув. Ні. Ну, а якби й так!»

Альвін дивився на Берлоца. «Ти ж не вмієш говорити!

А якби й умів, то ще побачив би, кому Ільза більше повірила б — тобі чи мені. І взагалі, погодься, що ти нічого не вчув. Хіба запах парфумів? Ну то й що? Таке може пристати, коли протягом дня маєш справу із стількома людьми. Але ж чогось особливого, підозрілого ти не вчув!»

Альвін рішуче дав собі команду і, насвистуючи, рушив до будинку, великою дугою обминувши Берлоца. Ільза чекала на нього. Альвін подав їй руку, привітався і зразу ж почав знову насвистувати, а потім, ніби несамохіть, навіть наспівувати.

Добре, якщо Ільза не бачила його поєдинку з Берлоцом. Бо що б він сказав їй, якби вона запитала, чому пес так охолов до нього? Але ні, вона не запитає. Аби тільки не показати їй, що він розгублений. І через що? Через собаку, якому дощ забив памороки! А взагалі, що це за думки: він, адвокат Альвін, і розгубленість? Для цього він був надто тренований, надто слухняно текла в його жилах кров. Адже він не мусив тепер сідати навпроти Ільзи й провадити з нею розмову — так йому було б важче вдавати спокійного, — він міг перевдягатися, заглядати в шафу, схилитися над усіма шухлядами, бо ж він не дозволив би, щоб його обслуговувала така жінка, як Ільза, — а в служниці, напевне, знов вільний день, як завжди, коли вона потрібна, — міг квапити Ільзу, адже за півгодини вони повинні їхати на важливу party, на заручини Фолькманової дочки з тим молодим журналістом, як його там звати... та байдуже, але party важлива, Ільзо, не змушуй мене чекати, люба; атож, завжди найкраще виходить, коли їй трішки дорікати, не насправді, не сердито, а так, для самооборони! Якщо поспіх і збудження розумно перемішати з докорами, то Ільза просто не зможе спитати, чому він не вернувся раніше, саме сьогодні...

Коли вони потім сиділи поруч у машині, надійно захищені своїм вишуканим убранням, і прислухались, як шини через рівні проміжки сичали, переїжджаючи калюжі, Альвін почав мугикати якусь мелодію. Тримаючись руками за кермо, він похитував широкими грудьми в лад мелодії і думав про те, що він робить усе можливе, аби тільки оберегти Ільзу від життєвого бруду. Він мав право поставити собі в заслугу, що не звалював усього на Ільзу. Серед його знайомих були чоловіки, які, не придумавши нічого кращого, мчали до своїх дружин, щоб виплакаться

перед ними, висповідатись і перекласти все на плечі бідних жінок. Та адвокат Альвін був зовсім іншою людиною! Він завжди казав собі: «Ти, Альвіне, мусиш усе це нести сам». Навіть своєму найближчому приятелеві, якби в пана Альвіна був такий, він не сказав би жодного слова про Веру; ні про неї, ні про тих, кого мав раніше. Він завжди все носив сам. Йому, напевне, часом було легше, якби він міг кинутись на шию приятелеві і все розповісти, щоб, нарешті, й собі трохи похвалитися, викликати заздрощі, наприклад, у Францке, пикатого фабриканта, що й не думав приховувати своїх романів, хоч і компрометував ними свою дружину. Або ж той доктор Бенрат. Кожен бачив, що в його подружньому житті не все гаразд, а потім самогубство його бідолашної жінки підтвердило ті здогади. Мабуть, він також не придумав нічого кращого, як розповісти про все дружині. А він, Альвін, свою дружину беріг. Він ніколи б не скомпрометував і не зганьбив її. Краще вже нехай з нього жепкують як з надто слухняного чоловіка, нехай у нічному клубі «Себастьян» через усю залу питають, чи дружина відпустила його на півгодини, чи на годину. Чванькуваті гуляки, що не мають родини й через те просиджують вечори в «Себастьяні»! Сам він заглядав туди тільки тому, що там бували деякі впливові журналісти, кілька політиків, і тому, що власниця ресторану Кордула була чарівна жінка, рудоволоса, освічена; його вона особливо цінувала, про що вже разів із п'ятдесят пошепки казала йому через прилавок. Найчастіше Альвін сідав коло бару спиною до столиків. Він ненавидів тих зарозумілих одинаків, що дивилися на одружених чоловіків як на калік і ставилися до них із зневажливим співчуттям. А його взагалі мали за ніщо. Мабуть, тому, що він був гладкий, не займався спортом і не міг похизуватися фігурою плавця. Гм, аби вони тільки знали, які успіхи в коханні мав за собою цей висміюваний раб подружжя Альвін, товстий Альвін, як його прозивали ще в університеті! Але він заборонив собі будь-що розповідати про свої успіхи, будь-кому звірятися. Він дотримувався засади: «Чого не знає моя дружина, того не повинен знати ніхто».

На очі йому набігли сльози, коли він подумав про свою все ж таки небуденну вірність дружині, про те, чим він задля неї жертвував. Він роками сидів мовчки за столиком чи коло бару і прислухався, як одинаки або легковажні

одружені чоловіки хвалилися своїми любовними перемогами, ніби геройськими вчинками, а скільки б він міг розповісти! Та ні, він мовчав, хіба що подекуди вставляв якесь зауваження, докидав якусь подробицю, робив невеличке уточнення, щоб показати одинакам і легковажним одруженим чоловікам, що й він, мовчазний, може часом сказати вагоме слово. Але чогось більшого як натяк він собі ніколи не дозволяв. Такий був вірний Ільзі. І задля цієї вірності він ішов на великі жертви. Бо ж яка йому користь з його численних любовних пригод, коли він не міг нікому про них розповісти?

Часто потрібні були неабиякі зусилля, щоб стати героєм в очах жінок, і ті зусилля, власне, винагородилися б аж тоді, коли б можна було ненастанно уславлювати свої подвиги в нічному клубі «Себастьян», де він, Альвін, був постійним відвідувачем і власником ключа (бо «Себастьян» був закритим клубом, закритим у повному розумінні цього слова, а ті, хто мав ключ до нього, становили майже орден), коли б можна було в тому «Себастьяні» почати так: «Послухайте, панове...— а потім розповісти враженому, зацікавленому з великої пошани до нього товариству:— Ну так, це було в Гамбурзі, а може, в Штуттарті, я вже добре не пам'ятаю, в кожному разі я розмовляв з однією дамою, а тоді запропонував їй познайомитися ближче, і що ж, ви думаєте, вона відповіла? «Добродію, я одружена!» А я на те одним духом: «Ну то й чудово виходить, мадам, я також одружений!» Мабуть, не треба додавати, що відразу спалахнуло зелене світло. Взагалі, кожному жінку можна здобути, коли тобі справді хочеться, кожнісіньку. Певна річ, часом буває, що тобі цього нітрохи не хочеться, тоді ти добровільно відмовляєшся, але якщо вже хочеться, то жодна не встоїть! Я, звичайно, не думаю нікому залазити в душу, а роблю такий висновок тільки зі свого власного досвіду, може, його не варто поширювати на всіх, важко сказати. А втім, щоб ви не вважали мене за наївного оптиміста (як і більшість оптимістів, пан Альвін соромився цієї риси), мушу признатися: я теж знаю, що кохання — не суцільна рожева пригода, не низка чергових успіхів. Дякувати богу, чи на жаль,— не доберу вже, як його краще й сказати,— я маю надто великий досвід і не можу не знати, що кожний новий роман — це гонитва за неможливим, що він від самого початку несе на собі зародок розчарування. Скажу вам одне, друзі (тут пан Альвін ще

раз обвів би пильним оком товариство, щоб побачити, чи воно гідне почути квінтесенцію його досвіду): жінка, яку ми кохаємо,— завжди тільки замітник тієї, якої ми ще не здобули або (Альвін притишив би голос і двічі ковтнув би слину) ніколи не здобудемо...»

Проте він не міг собі всього цього дозволити. Якби хоч можна було натякнути дружині, який він їй вірний з цього погляду! Але, на жаль, про це годі було й думати. Бо, щоб похвалитися тим, як вірно він дотримує роль відданого родині чоловіка, довелося б сказати й про все інше, саме про те, чим він не хотів засмучувати й обтяжувати дружину. І хоч як важко бути порядним, не викликаючи цим ні в кого захвату, задля Ільзи він ішов на таку жертву й нічого нікому не розповідав.

Але скоро вона матиме змогу захоплюватись іншими його властивостями. І не тільки вона. Коли його політична кар'єра піде вгору (він мимоволі уявив собі викладену мармуром вулицю, яка виходить із завулка і підіймається понад найвищі будинки в місті, із святковими канделябрами й тріумфальними спорудами обабіч), тоді йому вже не доведеться марнувати свої дні в конторі, як досі, тоді він зможе й Ільзі дати інше життя. Досі він був нічим, дрібним, замученим судовою тяганиною адвокатом, що годинами сидів навпроти своїх клієнтів і вислухував їхні кепсько сформульовані скарги, день у день бігав у справах опротестованих духівниць і квартирних суперечок. Але тепер він зробить з християнсько-соціалістично-ліберальної партії провідну партію, могутнє знаряддя для захисту своїх інтересів. Ільзі треба трішки потерпіти. Настане час, коли йому вже не треба буде ніяких інших доказів своєї сили, і то буде їхній час, його й Ільзин, початок нового життя, яке вони, сповнені ніжності одне до одного, кожного ранку відзначатимуть чудовим сніданком на залитій сонцем терасі! Він був такий певний свого кохання до дружини, що навіть ніколи не відчував потреби випробувати його. Він ніби носив те кохання в міцно закритій капсулі й шанував капсулу за її вміст. Ніжність, якою він обдаровував дружину протягом усіх цих років, яка, спалахуючи, цілком опановувала його, сповнювала тихим зворушенням, ніжність, яку він високо цінував у собі, вважаючи її благородним виявом людської природи (принаймні вона не вимагала ніяких фізичних підтверджень, яких йому вистачало й поза домом, а була чистим почуттям),— ця

ніжність стала для Альвіна речником майбутнього кохання; це була урочиста ніжність, ритуальна і регулярна, збагачена різними випадками, умовами клімату, пори року, дня, зміною температури (і, як уже згадувалося, рідко поєднана з вибухами пристрасті в ліжку), вона була демонстрацією, яку Альвін влаштовував і задля власної безпеки, і з подружнього обов'язку, щоб засвідчити, що їхнє спільне життя ґрунтується на справжніх почуттях. Крім того, ця ніжність була помстою всім його коханкам. У ній була лють, лють на коханок. Він хотів довести нею (у своїй свідомості), що жодній коханці не вдасться перешкодити йому давати своїй дружині щоденний еротичний хліб, і хоч це був тільки хліб, а не сита страва, зате постійний і регулярний хліб, і з нього — пан Альвін заявляв це цілому світові, особливо ж довгій низці своїх колишніх і теперішніх коханок,— з цього хліба, ім'я якому постійність, виросте колись... Йому довелося загальмувати, бо якийсь перехожий не досить швидко перебіг вулицю. І тому він не встиг оздобити блискучим закінченням речення, яке саме хотів кинути в обличчя світові. В кожному разі Ільза була краща за всіх інших. Вона сиділа поруч нього, і він пишався нею, і своєю машиною, і тим, що їде на вечірку. Всюди світло — вгорі, обабіч дороги і на мокрому асфальті, тихо порипують слухняні щіточки на склі, на які він так само покладався, як на себе, тільки що з ними й не могло бути інакше, адже це просто прилади, а от що на нього, людину з такою уявою, можна твердо покластися, що він, власне, вірний одній-єдиній жінці,— це вже щось вагоміше, від самої цієї думки в нього мороз пробігав по спині. Це було щось велике, якась підвалина для майбутнього. Оплески, будь ласка... Альвін усміхнувся. Чого б і йому колись не похвалитися? Він завжди був занадто скромний, але вже те, що він з Ільзою їхав містом, так святково вбраний, що був запрошений на заручини, куди, не кожен міг потрапити,— вже саме це було великою радістю, якою не гріх і похвалитися. І цією радістю, подумав Альвін,— душу йому залив лагідний, приємний смуток,— він залюбки поділився б з Верою. Та, на жаль, на жаль,— які обмежені людські можливості!— щастя бути супутницею йому на цю party він міг подарувати тільки одній жінці, і нею, хоч як він любив Веру, була, звичайно, Ільза! А проте, якби він з'явився з Верою в зеленому салоні Фолькманів, ото була б сцена! А якби відрекомендував її, на-

приклад, господині, тій дурепі, в якій все розраховане на ефект і яка схожа на італійського тенора, що виконує роль не зрозумілою йому мовою і знає про свою роль лиш те, що вона трагічна! А що сказав би Бюсген або ж Францке, якби Вера своїм голосом, глибоким, як річка вночі, промовила: «Добрий вечір, пане Францке». А її очі! Францке зацікавив би з подиву, коли б товстий Альвін з'явився з жінкою, в якій очі посаджені на обличчі зовсім навскоси, та ще й такі великі, мов джмелі. Вони взагалі скидаються на п'яних джмелів, якщо йому дозволено буде вдатися до такого сміливого порівняння. Так, Вера заслужувала на те, щоб він її кохав. Йому судилося пізнати у Вері такі людські властивості, які він, мабуть, більше ні в кого вже не зустрине, і для нього це був ніби наказ долі: не дати цим чудовим відтінкам природи канути в безвість, не оглянувши їх зблизька. А її відданість! Вера обожнювала його так, як він сам обожнював би себе, коли б міг виступати ще й у другій особі. Поки він ще не здобув собі ім'я, що знялося б понад усі будинки міста, слова захвату й глибокої шаноби, які йому вночі нашіптували в своїх кімнатах його коханки, були для нього такі ж важливі, як їжа вдень. Потім, коли вже люди розступатимуться перед ним на всі боки, коли, прикривши рукою уста, пошепки називатимуть сусідові його прізвище, горді, що знають його, а сусід ще не знає, коли такі шпалери захвату здійматимуться всюди вздовж його дороги, тоді він кохатиме лише Ільзу, тоді настане час компенсації й винагороди: тільки Ільза буде коло нього втішатися тим захватом, а він вишуканим порухом руки скерує всю увагу на неї, таким чином присвячуючи до певної міри її справу свого життя і свою славу, що сходитиме, ніби осяйна зірка. Тільки на неї всі дивитимуться як на його супутницю, а коханки, сховавшись за завісами, їстимуть її заздрісними очима, щоб потім у сльозах, з прокльонами кинутись на незаслані ліжка. Так він помститься коханкам за те, що сьогодні вони думають, ніби він любить їх більше, ніж свою власну дружину. Альвін признався собі, що в певні хвилини він таки справді заходив надто далеко, казав більше, ніж хотів. Але ті жінки самі винні, що йому вірять! Адже вони мають досвід. Кожна коханка вже була чисюсь коханкою, хоч би що вона там казала, завжди відомо, що таку саму ласку вона вже дарувала комусь іншому чи багатьом іншим, отже, повинна була знати, що не треба особливо довіряти

словам охопленого жагою чужого чоловіка. Так, це вони повинні знати! Господи боже, він справді був обережний, не заходив надто далеко з тими дівчатами й жінками. Крім тих кількох секунд, коли він так розм'якав, що ладен був усе вибвкати і все пообіцяти, Альвін завжди давав відчути своїм коханкам, що вони манекенниці, операторки, секретарки, медсестри чи білетерки. І ставив їм до відома, що йому, адвокатові Альвіну, який тепер навіть перейшов на політику, щоб зробити блискучу кар'єру, властиво, немає потреби вибирати собі коханок із середніх чи навіть із нижчих суспільних верств. А також ніколи не забував наголосити, що він щасливо одружений, що його Ільза варта глибокої пошани й любові, отже, його романи, можна сказати, необгрунтовані, мабуть, він їх зав'язує з простого співчуття чи з добродушності, а найшвидше тому, що він — чоловік на двісті відсотків і тільки надмір життєвої снаги жене його з розкішного бельетажа подружнього життя вниз, на убогий перший поверх коханок. (Це тільки ефектне порівняння, бо Альвін сходить униз лише в соціальній площині, а насправді здебільшого йому доводилося на превелику силу спинатись до мансард з похилими стелями).

До Вери він ходив уже більше як рік. Жоден з його попередніх зв'язків не тривав так довго. Ті дами ставали надто вимогливі, коли помічали, що йому важко з ними розлучатися. Тоді вони, вважаючи себе незамінними, поспішали використати нагоду: вимагали регулярних відвідин, натякали, хоч і не настирливо, на різні свої потреби, і Альвінові доводилось витрачати більше грошей, ніж він призначав на цю ділянку свого життя. Але найгірше те, що з часом коханки починали сприймати його відвідини як звичайну, буденну річ, перевершуючи з цього погляду будь-яку заміжню жінку, і відчуття пригоди, пов'язане з такими відвідинами, помалу гасло від домашньої, фамільярної поведінки тих дам, серед фартухів, твердо визначених годин, розмальованих вазочок і плетива.

Непомильною ознакою того, що треба вшиватися, остаточно поривати, для Альвіна завжди була вимога коханки, щоб він допоміг вимити посуд після кави. Цій вимозі здебільшого передували більш-менш завуальовані згадки про Альвінову дружину, про його подружнє життя. Коли коханка питала його, чи він довіку думає лишатися з Ільзою, то він уже знав наперед: другого чи третього разу вона напевне попросить допомогти їй вимити посуд,

почувати себе як удома, лишитися на неділю... Так, Альвін завжди був насторожі, не давав себе спіймати. Він вважав, що найважливіша заповідь одруженого чоловіка в стосунках з коханкою — вчасно рвати ті стосунки. А все ж до Вери він ходив уже хтозна-як довго. Але це її заслуга. Вона була не така, як інші. Ще жодного разу не заводила мови про одруження, жодного разу не просила допомогти їй вимити посуд, жоднісінького разу не благала лишитися на неділю. Тільки завжди наголошувала на тому, що відчуває себе не гідною його, що ніколи б не зважилася стати його дружиною, що можливість час від часу прийняти його в себе вважає за ласку долі. Вона працювала касиркою в кіно і ніколи нічого в нього не просила, навіть відмовлялася від подарунків. Оскільки вона звільняла його від будь-яких зобов'язань, а однаково завжди почувала себе так, ніби він її обдаровує, то Альвін не бачив, чому б мав поривати з нею. Вера з пошаною ставилася до Альвінового подружнього життя, як він того й вимагав від своїх коханок. Тільки собі самому в короткі хвилини цілковитого злиття він дозволяв забувати свою дружину або зрідкати її. Але в розмові за кавою чи коньяком, яку він завжди провадив перед тим, як лягти в ліжку, не можна було ображати його дружини, таку умову він мусив поставити собі, задля Ільзи й задля свого сумління. О ні, адвокат Альвін не був бездумний, він так легко не втрачав самовладання і пишався тим, що навіть у найпотаємнішій кімнатці домагався поваги до своєї дружини і навіть тут по-своєму був їй вірний. Якби він міг сказати про це Ільзі! Вона ж зовсім не знала, який у неї чоловік! Он інші як компрометують своїх жінок, навіть в обіймах повій! А для нього повії взагалі не існували. Такої ганьби він ніколи не завдав би Ільзі. І собі також. Витрачати гроші на те, що десь-інде можна дістати задарма! Але були ще й інші підстави відмовлятися від повій: гігієнічні, а насамперед психічні, атож, бо ті продажні жінки не виявляли до нього такої поваги, послужливості й відданості, якої він вимагав від своїх коханок. У цьому він переконався ще в студентські роки. І відтоді знав, що він надто вразливий, щоб терпіти безцеремонну діловитість вуличних дівок. Крім того, їх міг кожен мати, а в коханки він тишив себе тим, що став переможцем, відбивши її від іншого, або принаймні тим, що переважив усіх своїх попередників. Кожну нову коханку він запитував про своїх

попередників і вимагав від неї запевнення, що він їх усіх набагато переважає. Там, де такого запевнення не було, він швидко поривав стосунки. Бо не міг бути одним із багатьох. Те, чого ще не знала громадськість, хоч скоро повинна була дізнатися, коли він під час найближчих виборів, маючи всього тридцять п'ять років, попаде в ландтаг, а потім, може, і в бундестаг,— що Александер Альвін видатна особа, сильна людина, створена володарювати,— те його коханки повинні були знати вже тепер, повинні були казати йому це, кохати його за це й захоплюватись ним. Якщо ж котрась не хотіла добачити в ньому цих рис, то будь ласка, це її справа, він нічим не міг їй допомогти, тоді йому також не було ніякого сенсу навідуватись до неї. Знемагати від кохання? Ні, красно дякую, адвокат Альвін не з таких! Він звик перемагати. Життєва снага — ось його гасло, з допомогою життєвої снаги він робитиме політику, витворить новий стиль політичної кар'єри. Одні можуть перемагати розумом, ще інші винахідливістю, витонченістю чи обережністю, а він сповнений життєвої снаги, цього ніхто не може заперечити, і життєвою снагою вторує собі шлях.

Раптом, без жодного зв'язку, Альвін сказав уголос, ніби тільки про це й думав:

— Ільзо, ти краща за всіх.

По спині в нього лоскітно пробіг мороз, аж до того місця, де тиск тіла на сидіння не пустив його далі.

— Щиро дякую,— мовила Ільза і всміхнулася до нього.

— Ти така розважна. Вмієш чекати,— повів далі Альвін.

— Але, мабуть, нам уже пора завести дітей,— відповіла Ільза,— і навіть двох, одне за одним. Тоді раз поморочимося з ними, і вони ростимуть разом, виховуватимуть одне одного, та й видатків на них буде менше.

— Авжеж, я також думаю, що пора,— мовив Альвін, дуже запишавшись від думки, що він тільки єдиний Ільзі подарує дітей. Його коханки завжди зобов'язані були стерегтися, щоб нічого такого не сталося.

Дощ порощав у машину, і Альвін радів, що в таку зливу доведе Ільзу на бенкет сухою і не змерзлою. Чекаючи на перехресті зеленого світла, він задоволено спостерігав, як перехожі, витягаючи шиї, заглядали в машину. Він був майже щасливий від того, що вони так швидко й надаремне тікали від дощу, уявляв собі, який поганий вигляд матимуть жінки, коли мокрі опиняться під дахом. Їхні коси й одяг неприємно тхнутимуть вологою, від

убрання і впрілих з поспіху тіл здіймаються міцний дух, бо ніщо так не будить приспаних запахів одягу, тіл і вулиці, як дощ. А його дружина сиділа поруч з ним тепла й суха, коси в неї були майстерно викладені в гладеньке, із золотим полиском півколо, що підкреслювало ніжний, пташиний обрис її голови; кінці кіс на потилиці були зібрані ще в одне півколо, вже менше, яке теж грайливо повторювало обрис голови і навмисне було приколоте дуже низько, щоб складалося враження, ніби голова піднесена вгору, і водночас щоб дати своєрідну оптичну опору для трохи задовгої і надто худої шиї, ледь замаскувати її. Ільза сиділа поруч із ним так спокійно й вільно, ніби за чаєм у салоні. Як же радісно стає на серці від думки, що ти можеш везти свою дружину в цей прикрий пізньозимовий дощ, а люди надворі мусять тулитися під парасолями і піднімати коміри, і чоловіки, й жінки, так, що їх важко й розрізнити! Мабуть, усі перехожі ним захоплені, тому що він одягнений у смокінг, і коло нього сидить жінка, голова й вузьке обличчя якої свідчать про благородне походження, а прикраса з перлів — три суцільні разки навколо стрункої шиї — про початок його успіхів, про добре влаштоване життя, захищене від бруду, катастроф і злиднів; настільки захищене, наскільки може людина захистити його, швидко додав подумки Альвін, бо не хотів бути зарозумілим, не хотів спинатися надто високо пірамідою своєї блаженної пихи, а тільки доти, доки дозволено, щоб не викликати заздрощів чи невдоволення якихось сил, біс його знає, яких саме. Може, бог таки є, то йому напевне не дуже сподобалося б, що тут унизу хтось так покладається на власні сили; ще, бува, той бог захоче показати людині внизу, в чіїх руках справжня сила. Ні, мабуть, краще трішки стримувати себе, бо коли є бог, то це навіть необхідно, а коли його немає, то таке самообмеження теж не зашкодить.

2

Альвін з перебільшеною уважністю подав Ільзі руку, — адже з яскраво освітлених кімнат вілли і з темного порталу на них могли дивитися гості, що прибули раніше, тож нехай бачать, як він ставиться до своєї дружини, навіть тоді, коли в дощ, пізнього зимового вечора, допомагає їй вийти з машини й поблизу начебто немає

жодної живої душі. Він відвів її під легенькою модною парасолькою під дашок над входом до фолькманівської вілли, побіг назад до машини, замкнув її, перевірів, чи добре тримає замок, помчав знов до вілли і, по-юнацькому пирхаючи й сміючись, струсив дощові краплі з голови й плечей. Тоді разом з Ільзою, але так, щоб бути на півкроку перед нею, попростував через вестибюль і далі широкими, вигнутими півколом сходами на другий поверх. Парасольку він залишив у холі біля вішалок, що були геть завалені хутрами, шарфами, плащами й капелюхами. Ільза не зняла хутряної накидки. Альвін був дуже задоволений цим. Він не любив пал'т уже за саме те, що їх скрізь треба залишати в роздягальні. Відстань на другий поверх він здолав надивовижу швидко і впевнено. Часом би на нього дивився хтось новий, то вже з самої його ходи — Ільза інстинктивно переймала її, — впізнав би, що так може йти тільки гість, який добре знає цей будинок, чудово обізнаний, де сьогодні збираються гості, отже, належить до давніх знайомих господаря дому.

Двері всіх кімнат на другому поверсі були відчинені навстіж. Попід балюстрадою, що оточувала хол на рівні другого поверху, стояли невеликими групами гості. Крізь відчинені двері туди й назад поволі походжали пари. Отже, бенкет іще не почався. Ніхто ще не сідав до столу. Служниці розносили аперитив. Куди йому найперше завернути? Насамперед треба сповільнити ходу, щоб не наскочити вгорі на гостей, які ще не зовсім оговтались і, трохи зніяковілі, тупцями, не знаючи гаразд, куди їм податися. В кожному разі він зараз піде з Ільзою до середнього салону, званого «зеленим», що був центром фолькманівської вілли, і там найшвидше довідається, за якою програмою шановна господиня думає відбути заручини. І справді, в зеленому салоні зібрались всі ті, хто був важливий для пана Альвіна. Під час довгої серії вітань він пильно стежив, хто подав йому й Ільзі руку справді радо, хто при цьому неухважно оглядався по кімнаті чи взагалі швидко й нетерпляче простягав руку, ніби через цей незначний потиск пропустив куди важливішого для себе гостя, а хто був перебільшено уважний втішений, але саме цією надмірною ввічливістю зарахував Альвінів до людей меншої вартості, до яких треба ставитися з поблажливою сердечністю, бо вони тільки цим і живуть.

Альвін ненастанно занотовував у пам'яті всі ті потиски і

відразу визначав винагороду чи кару кожному, залежно від того, як той подавав їм руку, як дивився, що казав. Бо ж настане, мусить настати такий час, коли він матиме змогу вимірювати винагороду або кару цим приязним чи неприязним примарам — так, вони справді всі разом тільки примари, більше ніхто! І те, як його тут приймало філіпсбурзьке товариство, ще раз свідчило, що той час таки настане. Хай навіть доведеться чекати десяти, п'ятнадцять років, він працюватиме, спинатиметься все вище й вище сходами слави, перейде всі поверхи успіху, блиску, захоплення тисячоокої юрби, так, усе вище й вище, йому ще тільки тридцять п'ять років, а тут сидять усі глухі й короткозорі, де їм відчуті, що серед них людина, яка їм колись... та вони самі побачать, свого часу почують його голос, він буде до всіх ласкавий, атож, не треба жорстокої помсти, вони ж бо не винні, що не можуть побачити чи відчуті, де є справжня сила, як сказав поет: «Душа пізнає рідну душу», — справді так, але ж тут жодна душа йому не рідна, тому не втрачай спокою, Альвіне, сядь у найдальшому куточку, не говори багато, дай їм відчуті, що твій дух витає не тут, прикидайся неухважним, коли хтось звертатиметься до тебе, вдавай, ніби ти щойно отямився з глибокої задуми, тут ти не маєш жодного приятеля, ні тут, ні десь інде, Альвіне, жоднісінького приятеля, ти самітний, маєш тільки Ільзу, потисни їй крадькома руку, нехай знає, що ви в спілці проти цілого світу, та й навіщо тобі приятель, то ж баласт, який повисне на тобі, гальмуватиме тебе, а ти повинен іти далі, тобі ніколи тягати за собою приятелів, гайнувати вечори, як колись, тобі з того не було жодної користі, чим більше ти відкриваєш себе, тим менше маєш приятелів, надто помітна стала різниця, всі обернулися на твоїх супротивників, досить, що ти знаєш це, вони дадуть тобі тільки те, до чого ти їх змусиш, а ти їх змусиш захоплюватись тобою, і всі їхні жінки заздритимуть Ільзі, що вона твоя дружина, всі чоловіки заздритимуть тобі, що Ільза твоя дружина...

Поки що пан Альвін утішав себе тим, що в зеленому салоні і в сусідніх кімнатах не було людини, яка б не знала, що його дружина уроджена фон Залов. Ніхто в цьому салоні не мав таких старовинних коштовностей, як ті персні, що прикрашали Ільзині пальці. І коли вони з Ільзою опинялися серед філіпсбурзького товариства, йому здавалося, ніби й він сам граф фон Залов, так

переважали його дружина й він усіх цих людей. Щоправда, він, відколи пам'ятає себе, завжди наголошував, що не цінує аристократичного походження, що спадкові привілеї ганебні, а суспільство, яке їх визнає, заслуговує тільки на занепад. Такі думки змалку прищепив йому батько; як гімнаст, той ціле своє життя був щирим демократом. Батько почав свою кар'єру касиром у якомусь спортивному клубі в передмісті і доскочив до президента окружної спортивної спілки, із колишнього рахівника став професійним діячем у щораз могутнішому і впливовішому адміністративному апараті спортивної організації, і все це завдяки тільки своїм м'язам, а потім — і своєму розумові. А якби в когось вистачило зухвальства заявити, що гімнастові треба не розумових здібностей, щоб вибитися в спорті аж до діяча окружної організації, то принаймні слід визнати, що пан Альвін-старший мав яскраві людські властивості, був розважний і здатний вести за собою інших, і це допомогло йому зробити таку кар'єру. Отже, Альвін-молодший походив з глибоко демократичної родини, — батько його, як уже сказано, був гімнастом, а мати довгі роки працювала в роздягальні філіпсбурзького міського театру, й обоє навіть у своїй роботі мали справу з цифрами, конкретними, не порушуваними жодними привілеями числами й номерками на стадіоні та в роздягальні, — хоч розум Альвіна (а коли вже йдеться про історію цієї родини, то нагадати про його розум справді не буде передчасно) змалку привчали цінувати тільки те, що можна виміряти й довести числами, він усе ж таки пишався, що йому пощастило одружитися з дівчиною, яка походить з родини фон Заловів. Може навіть, він тому й вирішив одружитися з цією молодою юристкою, що вона була з фон Заловів. А оскільки він не хотів лукавити сам із собою, оскільки одружувався ще за життя батька і той міг би, мабуть, спитати: «Чому саме з аристократкою, сину мій, коли ми так високо цінуємо свої демократичні традиції, ми, родина німецького гімнаста, що живе вільно й радісно, в гармонії з богом і людьми, чому саме з нею?» (батько, проте, нічого не спитав, він дуже запишався, почувши, кого син вибрав собі в дружини, а ще дужче запишався, коли цей вибір скріпили дорогим весіллям з усіма виявами традиційних аристократичних розкошів) — оскільки завжди могло озватися сумління чи виникнути якийсь під-

ступне запитання збоку, адвокат Александер Альвін мудрими доказами погодив цей шлюб з демократичними поглядами своєї родини. Він сказав сам собі, що, незважаючи на успадковану зненависть до аристократії, на природжену ворожість до фальшивих претензій і гербової пихи (бо ж рід Альвінів походив з алеманів¹), мусить визнати одне: кожна аристократична родина є продуктом природи й історії, ніде більше природа й історія не проступає в такому очевидному й активному взаємозв'язку, як в аристократичній родині, освічений розум повинен погодитися з цим фактом, якого не може заперечити жодна буржуазна чи селянська ідеологія. Щоправда, тепер наш демократичний дух не допускає існування спадкових привілеїв, певна річ, і він, адвокат Александер Альвін, перший не захотів би, щоб вони воскресли, але одружитися з дівчиною, в якій втілено давній рід, сума історичного досвіду, — це все одно що здобути клопоть дорогої землі чи вибратися на особливо високу вершину. Він же не мав наміру переймати якісь недемократичні риси аристократичної родини, але навіщо ж відкидати справжні цінності, закладені в давніх родах, які плекали протягом сторіч, навіщо бути іконоборцем, наче якийсь засліплений фанатик? Разом з Ільзою він здобував час. Якщо вона стане його дружиною, то всі його плани й заходи набудуть гла, глибини, простору й походження. Фон Залови зовсім не були багаті, тобто, на Альвінів погляд, звичайно, були багаті, але до того, що багаті звучать багатством, їм напевне було далеко. Їхнє багатство вимірювалося не стільки земельними маєтками чи фабриками, як родинним почуттям, тим впливом, який вони мали, займаючи численні державні посади і високе становище в економіці. Боже мій, звичайно, в намірах молодого адвоката було трохи корисливості, він радів, що матиме протекцію, але навіть незалежно від тих вигод, які йому могли перепастися завдяки зв'язкам із таким впливовим, широко розгалуженим родом, дух цієї родини вражав його, навіть зачаровував, коли Ільза розповідала про своїх родичів і предків. Минуле поставало перед ним рядами імен, які через Ільзу зробились йому навдивовижу близькими і відкрили доступ у сферу, що досі була для нього будовою з мертвих літер, пласкою, абстракт-

¹ А л е м а н и — давньогерманська назва тубільного народу в Південній Німеччині, на протигагу франкам, які панували там.

ною, без простору й світла, а тепер він увійшов до собору, спорудженого з часу, історії і досягнень одного роду. Такі речі Альвін розумів, відчував до них глибоку пошану майже фізично — як своєрідну суміш холоду й тепла, що викликає на шкірі сироти.

Коли Ільзін батько вперше налив Альвінові чарку коньяку, йому здалося, ніби його посвячують у рицарі. Ільзін батько був генеральним директором автомобільного концерну, людиною, перед якою не можна було дозволити собі жодного зайвого слова, в присутності якої кожен відчував настійливу потребу зробити щось гідне її. І що така людина віддала йому за дружину свою дочку, було для Альвіна свідченням того, що він покликаний до вищої мети, до більших успіхів, ніж будь-хто досі з його родини. Цього останнього, зрештою, не важко було досягти, бо вже через самий диплом він став світлом для своїх родичів, які на його честь і хвалу щосуботи збиралися разом і найдужче захоплювалися тим, хто останній особисто розмовляв з Альвіном. Були в нього також двоюрідні брати й сестри, які разом з ним ішли вперед і заздрісно стежили за придорожними стовпчиками, що визначали шлях його успіхів; він знав це. Їхні батьки й матері вважали, що всі дотеперішні свої досягнення Альвін завдячував тільки голій протекції; адже його батько (себто їхній брат чи, відповідно, зять) висунувся в спортивній спільці округи, став її головою, але як? Це вже назавжди лишиться таємницею, бо в школі він був ледар ледарем, нікчемою, та ще й тупим до математики. А все ж таки з допомогою свого спорту вибрався з болота, а коли вже завів знайомство з великими панамі, то відразу потяг за собою Алекса, послав його вчитися і дав зрозуміти професорам, що Алексові треба швидко просунутися вперед; звісно, для першого спортсмена округи це була дрібниця, адже ж про нього часто писали в газеті і на фотографіях високі особи завжди тиснули йому руку.

Алекс дуже добре знав тих своїх родичів, які зловмисно вишукували темні плями в його житті, щоб ними виправдати своїх дітей, бо їм не так легко все давалося, як їхньому кузенові Альвіну. Зате всі інші родичі, а надто незаміжні або нещасливо одружені тітки, двоюрідні бабусі і ті дядьки, що й досі жили в злидених умовах, працювали десь на сортувальній станції, на складі вугілля чи на цементному заводі, — всі вони аж сяяли, коли

говорили про Альвіна; визначаючи свій шлях на майбутнє, він мусив думати й про них, бо їхні власні розчарування стали бажаннями й надіями, які вони пов'язували з його життям. Вони хотіли, щоб Альвін досяг успіху там, де вони зазнали цілковитої поразки; коли він думав про них, їхні розбиті надії були його супутниками, живили його, як повна комора полярного дослідника, що загнув, не досягши полюса, мети свого життя, живить продовжувача його справи; той може скористатись нотатками невдахи, а згадка про сумне обличчя загиблого в дорозі сповнює його такої люті на умови, які звалили нещасного, що він присягається витримати, здолати всі перешкоди і своєю перемогою помститися за невдачі попередника.

У такі хвилини Альвін думав про свою матір, гардеробницю з філіпсбурзького міського театру. Коли він ходив до школи, то пишався тим, що його матері довірено охорону капелюхів, пальт і хутер театральної публіки. Через те що мати кожного вечора ходила до театру, Альвін відчував просто-таки родинний зв'язок з величезним, вищим за церкву, безладним громадям будівель, схожим то на храм, то на фабричний фасад, з яких складався філіпсбурзький міський театр. Мати заходила тими дверима, що й артисти, пліч-о-пліч із славетними людьми, на яких оглядалися на вулиці, і, відповідаючи на приязні привітання, простувала до свого місця праці. Від роздягальні верхніх ярусів, де їй здавали такі пальта й капелюхи, які, врешті, вона могла купити й сама, мати поступово спустилася вниз, аж до роздягальні для лож і крісел партеру, де сиділо філіпсбурзьке великосвітське товариство.

Коли її чоловік був ще тільки громадським скарбником у спортивній спілці і як бухгалтер електростанції заробляв мізерну платню, вона прославилась на ціле місто своєю дивовижною пам'яттю. Якби всі гардеробниці мали хоч би наполовину таку добру пам'ять, як Альвінова мати, то давно можна було б скасувати обтяжливий метод вручати номерок за кожную прийняту річ і повертати її тільки після того, як власник речі поверне той номерок. Тоді глядачам в усіх театрах світу після кожної вистави не доводилося б шукати номерків, які вони, вже цілком зосередившись на тому, що мали пережити, дивлячись п'єсу, неуважно брали в гардеробницю і засовували куди трапиться. Куди ж усе-таки? Може, в сумочку дружини? Ото лихо, а ззаду ж чекає сотня інших глядачів, що

також хочуть отримати свої пальта, і ті пошуки безжально гасять враження від вистави й піднесений настрій. Альвінова мати славилася тим, що могла без номерка знайти одяг кожного, хто поспішав до роздягальні, хоч би то було звичайнісіньке, нічим не примітне пальто. Через п'ятнадцять років її праці в театрі «Філіпсбурзький кур'єр» надрукував про неї замітку, відзначивши її незвичайну пам'ять на людей і числа. Ту замітку — сім друкованих рядків — Альвін вирізав і показував тоді всім своїм приятелям, бо жоден з них не міг похвалитися матір'ю, про яку писали б у газеті. Мати часто розповідала, як високі, а то й найвищі особи приводили до театру своїх гостей і разом з ними випробовували її пам'ять. Якось головний бургомістр привів навіть міністра. Альвінова мати принесла йому, як і всім іншим, капелюх і пальто, перше ніж він устиг показати свій номерок. Міністр, приписуючи це своїй популярності, не хотів повірити, що гардеробниця могла б запам'ятати його номерок, якби вважала його звичайним глядачем. Тоді директор театру, людина з почуттям гумору, надумав улаштувати невеличку демонстрацію: попросив усіх гостей, які, дослухаючись до суперечки високих осіб, зібралися біля роздягальні, затриматись на хвилю й помінятися між собою пальтами, капелюхами й шалями так, щоб кожен тримав у руці чужу річ. Потім звелів Альвіновій матері прийняти той одяг і видати на нього номерки. Після цього мати повинна була віддати кожному його власні речі, які вона, завдяки своїй бездоганній пам'яті, знала, бо того вечора вже раз приймала їх і віддавала власникам. І вона витримала пробу, не зробивши жодної помилки. Це їй додало ще більше слави і десять марок чайових; п'ять від її шефа, директора театру, і п'ять від міністра, тепер ще більше здивованого. У «Філіпсбурзькому кур'єрі» описали цей випадок, але менше згадували про пані Альвін, а більше про людяність міністра і веселу вдачу дотепного директора театру, доктора Маутузіуса. Альвінова мати надзвичайно пишалася тим випробуванням.

Потім вона ще тижнями й місяцями розповідала всім про той випадок. Кожен, хто приходив до них у гості, мусив вислухати докладний опис випробування її пам'яті. Молодому Альвінові не дуже приємно було згадувати про ту подію. Він дивувався, що тепер мати зчиняла навколо цього стільки галасу. Раніше вона хіба що сміялася, коли хтось хвалив її за пам'ять, і ніяковіла, коли про це говори-

дося надто багато. Альвін почав соромитись атракціону, який ті добродії влаштували з його матері. Йому здавалося, що в їхній витівці було щось непристойне, він сам не знав, чому так думав, відчував лише, що мати ставала йому відразною, коли починала розповідати про випадок з міністром і хвалитися; а вона, хоч раніше не любила, коли хтось згадував про її пам'ять, тепер справді хвалилася нею, повторювала слова, почуті від міністра й директора, і щоразу закінчувала свій опис безглуздим викликом: хай-но хто спробує її наслідувати! Тепер Альвін знав, чого йому було соромно за матір. Ті панове зробили з неї зоологічну сенсацію, цікавий номер, ярмаркову розвагу, колегу дами без нижньої частини тіла та дресирувальниці бліх, і розважалися тим, що вона зі своєю собачою пам'яттю чудово витримала випробування, віддала, що кому належало, геть усі речі, жодного разу не помилившись.

Так з роками Альвін навчився інакше оцінювати славу своєї матері. Та сумна слава стала для нього стимулом, таким самим стимулом, як і родичі, передчасно зломлені на життєвому шляху. Він був радий, що матері вже немає живої. Радий через ту її жалюгідну славу, бо мати, старіючи, — навіть коли вже давно залишила роботу в роздягальні і стала пані президентшою, — все ще тишилась нею і за кожної нагоди, а надто під час спортивних свят, кумедним способом нагадувала про свої подвиги, про свої великі часи, наче хотіла сказати славетним спортсменам та іншим визначним гостям свята, що й вона колись була своєрідною чемпіонкою чи навіть митцем, віртуозом. Це стало її манією, а під кінець життя — навіть своєрідною душевною хворобою.

Альвін не мав наміру забувати про своє походження. Як посвідчення особи, як фотографія, в нього завжди була напохваті свідомість того, що він вискочень: його батько був колись бухгалтером, а оскільки він не бачив можливості зробити в тій галузі солідну, справжню кар'єру, то спробував вибитися нагору з допомогою спорту, до якого мав нахил. Бо з такою, як у нього, освітою і з такими здібностями він інакше не став би оточеним президентом. В кожному разі батьків приклад став для Альвіна сигналом. Своїм життям він привернув увагу до родини Альвінів, натякнув, що в ній прихована енергія, і цього було досить. Крім того, він дістав змогу протегувати своєму синові. Щоправда, не так, як собі уявляти

неосвічені родичі, такої сили він не мав ніколи. Але ж адвоката Альвіна вибрали до ради з питань радіомовлення як представника інтересів спортивних організацій. Цю першу політичну посаду він справді завдячував впливові та авторитетові свого батька, бо сам не мав до спорту ніякого стосунку, хіба що був сином президента окружної спортивної спілки.

Альвін знав, що коли він хоче просунутись уперед, то мусить удаватися до інших засобів, ніж, наприклад, хто-небудь з родини фон Заловів. Не те щоб він скочувався до незаконних вчинків, але до себе і до тих людей, з якими схрещувалися його шляхи, він мусив бути суворіший, ніж, скажімо, котрийсь фон Залов. Він не міг чекати, поки його особа і його заслуги будуть самі собою визнані й оцінені, а мусив карбувати себе, як монету, мусив пропонувати ту монету суспільству, швидко пускати її в обіг, щоб вона перейшла через руки якомога більшої кількості людей.

Слава богу, Їльза його розуміла. Вона була дуже струнка, швидше худа, і думка в неї була метка, не блукала манівцями. Хоч вона походила з родини фон Заловів, мала за собою гонор багатьох поколінь і була дуже самовпевнена, а так добре його розуміла, що Альвін інколи вражено думав: може, різниця між фон Заловими й Альвінами не така вже й велика, як йому здавалося? Бо дружина підганяла його, щоб він якнайшвидше довів, що вона, уроджена фон Залов, не помилилась у виборі чоловіка. Отож подружжя Альвінів пліч-о-пліч посувалося вперед, зціпивши зуби, з набряклими жилами на шиї, що мало не лопалися з науги, так завзято їм доводилось тягтися до вищої мети. Часом вони справляли враження бігунів на стометровій дистанції, які стартували вдвох на одній доріжці, щоб краще підганяти й підтримувати одне одного проти конкурентів, що кожне окремо мчали іншою доріжкою; біжачи, вони так тислись одне до одного, що просто диво було, як їм щастило втриматись і не впасти. Під час розмови в товаристві не раз бувало, що вони обоє водночас, не домовляючись, казали те саме, бо кожне боялося, що друге, може, не встигне висловити вчасно те, що тієї хвилини необхідно було висловити задля престижу й задля кар'єри.

— Бачиш, я ж казала: нема що їсти, — прошепотіла дружина, не забувши при цьому швидко шттовхнути Альвіна під ребра гострим ліктем — не люто, не дуже

міцно, не так, щоб боліло, а щоб надовше вбити йому в голову, що її передбачення знов здійснилося.

Вона любила такі допоміжні засоби для кращої пам'яті, бо все їхнє подружнє життя ґрунтувалося на своєрідній системі очок; тобто вони дуже пильно рахували і спільно тримали в пам'яті, хто, коли і в якій справі мав слушність, а хто помилявся. Оскільки Ільза була куди обережніша в своїх висновках, ніж її надто гарячий інколи чоловік, то в щомісячних підрахунках завжди мала перевагу на багато очок. І цей подружній двобій був не тільки розвагою: з його допомогою пані Альвін учила свого чоловіка родинної зовнішньої політики, виховувала в ньому почуття міри, життєву мудрість і вміння правильно застосовувати свій хист. Безперечно, вона його кохала, але почувала, що ще міцніше зв'язана з ним як його вчителька, джерело його впевненості, тренерка, що готувала його до життєвої боротьби, як помічниця, що озброювала його, і водночас королева, задля якої він мав усього домогтися. Пані Альвін жила ощадно, й це була її найкраща риса. До заміжжя вона вивчала психологію і завдяки їй позбулася всіх ілюзій — хоч і так не мала їх багато, — потім перейшла на юриспруденцію, бо вважала цю науку ще кориснішою. Їй здавалося, що вона досконало вивчила людську натуру. Тому вона завжди була самовпевнена і з поблажливою зверхністю ставилась до тих, хто говорив про мрії, барви, музику і цілком віддавався кожному переживанню. Пані Альвін не хотіла виснажувати себе, зневажала захват і екстаз. Альвін пишався тим, що його дружина, подивившись якийсь фільм, щойно підводячись і простуючи до виходу, — коли інші глядачі, ще під враженням баченого, соромливо витирали очі й не зважувались глянути на сусіда, — відразу голосно й спокійно висловлювала про нього свою думку. Завжди схильна до іронії, вона здобула славу розумної жінки. Її чоловік підтримував цю славу, де тільки міг, вважаючи, що розум дружини зможе колись прислужитися його політичній кар'єрі.

Адвокат Альвін одним поглядом окинув, посортував і оцінив запрошених на заручини гостей, що поступово зібралися в зеленому салоні. Найперше він поговорить сьогодні ввечері з Гаррі Бюсгеном, — могутній редактор був для нього найважливішою особою з усіх присутніх. Не встиг він подумати це, як дружина штовхнула його

ліктем і, всміхаючись на всі боки, прошепотіла чи майже просичала:

— Є Бюсен.

Альвін кивнув їй і обернувся в той бік, де стояв Бюсен; тримаючи чарку з вишнівкою на рівні плеча, він доти дивився на редактора, доки той випадково не зустрівся з ним очима, тоді швидко підніс чарку до рота, на мить прибрав радісну, здивовану міну і вдав, ніби пошепки сповіщає дружині, що помітив Бюсена (але так, щоб той неодмінно побачив це), після чого й вона глянула на редактора з таким самим радісним подивом. Альвін уже хотів підняти чарку й через увесь салон гукнути Бюсенові, що п'є за його здоров'я, та потім похитав головою: мовляв, це буде нечемно, не гідно ні його самого, ні шановного редактора, тому він голосно сказав дружині, від якої вже встиг відійти, що мусить привітатися з дорогим приятелем, і твердо рушив до Бюсена. Проте спершу впевнився, що чоловік і жінка, з якими Бюсен стояв біля вікна, не були для редактора такими важливими, щоб Альвінове втручання могло викликати в нього невдоволення. Звичайно, Альвін усе-таки вибачився за свою настирливість, але водночас використав те вибачення як комплімент Бюсенові: мовляв, навіть наражаючись на небезпеку видатись нечемою, він не може не вшанувати присутності такої людини, як Бюсен, бо нагода по-розмовляти з головним редактором варта для нього будь-якого зусилля і будь-якого ризику. Вибачився він і перед єдиною дамою в тому невеличкому гуртку, до якого він приєднався. Якби Альвін не знав, що головний редактор воліє чоловіків замість жінок, він нізащо не зважився б перебити Бюсенові розмову з цією дамою, бо це була Сесіль. А перебити впливовому чоловікові розмову з Сесіль можна було хіба з дурного розуму. Навіть тепер Альвін на хвилю засумнівався, чи не викликав у Бюсена невдоволення. Все-таки треба було взяти до уваги, що Сесіль може навіть у такого собі Бюсена погнати кров у потрібному напрямку. Зате він був майже певен, що Сесіль на нього не розгнівалася. Альвін поцілував їй руку, випростався і надав обличчю захопленого виразу — воно все аж засвітилося симпатією. Цим він хотів показати Сесіль, що ладен покласти їй до ніг і своє теперішнє, і майбутнє, насамперед майбутнє! Чи вона його зрозуміла? Збагнула, що задля неї він зробив би геть усе? Він не соромився пронизувати їй найпромовистішим

поглядом. А чому б він мав соромитись? Адже вона була до певної міри художниця, носила сміливі сукні таких кольорів, що вони діяли на нього як заохочення. У вухах у неї сьогодні знов погойдувалися підвіски, які в його очах вилучали її з цього товариства, ставили поза законом! Хіба вона не злісна спокусниця? Недарма ж вона так одягалася. Адже все мало свій сенс, своє значення. Мабуть, вона в цих справах не вельми гоноровита. Що ж, прошу: він завжди готовий до її послуг, нехай тільки моргне йому, дасть хоч якийсь знак. Чому вона досі його не відвідала чи принаймні не подзвонила йому? Адже ж вона напевне знала, що він був адвокатом Бенрата. Може, соромиться, не хоче признаватися, що теж причетна до тієї справи? Та де там, навряд, щоб вона була такою наївною, адже про це стільки було мови, а відомо ж бо з досвіду, що кожна поголоска — то кола на воді, яку сколихнув-таки справжній камінь...

Альвін, який цього вечора дивився на Сесіль, де тільки міг, їв її очима, щоб наблизитись до неї, повернути її увагу, помітив, що обличчя в неї якось змінилось. Поступово він збагнув, у чому полягала та зміна: в Сесіль сіпався лівий кутик рота. Без жодної причини, майже машинально, він раз по раз швидко рухався вгору, і в тих рухах не було ніякої згоди з рештою обличчя. Потім раптом неслухняний кутик рота на мить застигав угорі, і той, хто розмовляв із Сесіль, мимоволі зупиняв на ньому погляд, уповільнював мову, навіть замовкав, щоб дати їй змогу опанувати своє обличчя (так само, як ми замовкаємо, коли наш співрозмовник утирає носа чи лаштується чхнути, бо знаємо, що тієї хвилини він нічого не чує); але Сесіль, мабуть, зовсім не усвідомлювала, що в неї на лівому боці обличчя кутик рота смішно сіпнувся вгору й не хоче стати на місце. Здавалося, ніби той кутик уже не належить Сесіль, ніби то чужа істота, якій вона так довго дозволяла порядкувати на своєму обличчі, що врешті зовсім забула про неї. Потім зненацька він опускався у звичайне положення. Та коли вже хтось помічав те сіпання, то тільки великим зусиллям волі відводив очі від кутика рота; його просто тягло дивитися на те місце, щоб побачити, коли губи знов почнуть сіпатися. Хоч решту обличчя те сіпання не зачепило, а все ж устам Сесіль воно дуже шкодило. Здавалося, що воно не вдовольнялось лівим кутиком, а хотіло опанувати цілі уста. І ці уста, досі такі гарні, свіжі й повні, що надавали

уському обличчю спокійної і водночас натхненної рівноваги, — ці уста втратять свій образ, і то швидко; а потім не тільки вони, а й усе обличчя з чудової гармонії перетвориться на бридку руїну, і цей процес не спиниться на самому обличчі.

Хвилину Альвін майже радів, уявляючи майбутнє Сесіль. Він шугав високо над нею, кружляв, описуючи дедалі менші кола, і в очах його світилася втіха шуліки: невдовзі жертва збагне своє становище і перестане боротися...

Потерпи, Альвіне! Шуліка мусить чекати. Тільки чекати.

Він примусив себе знов обернутися до Бюсгена, бо ж він взагалі приєднався до цього гуртка задля нього. Ну, може, трішки й задля Сесіль, признався він собі. Наймогутніший чоловік і найвродливіша жінка, обоє разом — краще вечір не міг початися. Якби вони знали, де він був менше як дві години тому! І що він з Верою... та годі, вони про це й гадки не мали.

З Клодом, третім у гурті, Альвін привітався коротко, майже не глянувши на нього. Клода ніхто не брав до уваги. Ніколи. А все ж він був коханцем Сесіль. Через це Альвін дивився на нього як на ворога. А з іншого боку, Клод будив в Альвіна надію. Клод був не вищий за нього, а бач — вища на цілу голову Сесіль прийняла цього довгочубого пройду, отже, й він міг сподіватися на успіх. «А що, як Бюсген упадає за Клодом?» — раптом подумав Альвін. Ото було б гарно! Яку б він зробив дурницю, коли б перешкодив головному редакторові снувати свої еротичні плани! Альвін знав з власного досвіду, що той, хто хоче завоювати нашу прихильність, нічим так не відштовхне нас від себе, як тим, що стане нам на заваді саме в цих справах. Але ж Клода вважали улюбленцем жінок. Він мав хлоп'ячу постать і чоловіче обличчя з очима засмученої жінки з півдня. Може, й справді Бюсген закохався в нього? Він сьогодні з'явився без свого русявого юнака. Альвін вирішив обдарувати Клода кількома приязними поглядами.

А втім, уся трійця якось дивно притихла, відколи до неї підійшов Альвін, нерішуче тримаючи перед грудьми чарку з вишнівкою. Його багатослівне вибачення викликало тільки силувану усмішку на трьох обличчях. Альвін відчув: треба негайно виправдати своє втручання якимось запитанням чи повідомленням, що мало вигляд

чогось важливого. І враз похопився, що й далі задоволено думає про те, що Клод також не вищий за нього. Навіть Бюсген був такий самісінкий на зріст, як він. Тільки Сесіль була вища за всіх трьох. Кого ж вона поставила нарівні з собою? Бюсген зняв з темно-червоного обличчя важкі темно-зелені окуляри. Погойдуючи стегнами, він звівся навшпиньки, глянув на підлогу перед Альвіновими черевиками, тоді підняв очі на Альвіна, опустил кутики беззубого рота і водночас випнув квадратне підборіддя, немов ніс корабля (здавалося, що підборіддя ось-ось торкнеться тонкого, гостро навислого над ротом носа); все його обличчя виказувало таке нетерпляче очікування, як у професора, коли той дивиться на студента, що вже кілька хвилин не знаходить відповіді на питання; кожної миті можна сподіватися, що професор довше не витримає нечутних вибухів секунд і його голова, холодно, але все ще очікувально схилена вперед, поволі зробить значущий порух, який остаточно закінчить екзамен: порух, якого не зможе стримати навіть найблагальніший студентів погляд. Гаррі Бюсген зігнув свої зелені рогові окуляри в дугу. Альвін вражено втупив у них очі, бо редактор і далі гнув їх так, що зовнішні краї оправ, від яких починаються дужки, зішлись до купи, отже, зараз мали тріснути. Але маленькі руки ще не скінчили своєї жорстокої забави. Оправа, мабуть, була з гнучкого матеріалу. Бюсген заходився скручувати коло, скельця майже торкнулись одне одного, а оправа не тріснула. І раптом почувся ляск: Бюсген послабив пальці, і оправа прибрала свою звичайну форму. Альвін звів подих. Сесіль і Клод також приглядалися до тієї гри. Бюсген погладив окуляри й заходився гнути їх у протилежний бік. Альвін перевів погляд вище, на обличчя Бюсгена. Той усміхався.

Альвін куточками уст обережно й нечутно видихнув повітря, яке зібралось в легенях через хвилювання і хвилину безпорадність (а ніхто не буває безпораднішим за людину, яка хоче комусь сподобатись і бачить, що їй це не вдається); найперше треба було опанувати своє тіло. Він мусив діяти так, як діє капітан вітрильника, коли буря порве вітрила, хвилі заллють палубу і вода крізь люки почне протікати всередину: перше ніж напнути запасне вітрило, щоб судно могло маневрувати, він повинен дати наказ випомпувати воду, що з кінця в кінець перекочується в трюмі й загрожує перекинути судно. Альвін дав собі команду, відновив внутрішню

дисципліну і найперше заборонив собі дивитися на те, що головний редактор виробляв з роговими окулярами, — це його виводило з рівноваги. Врешті він настільки опанував себе, що спромігся сказати слово. Він привітав пана Бюсгена з купівлею акцій «Міжнародного огляду». Мовляв, це єдино гідний і законний спосіб досягнути того, щоб головний редактор був не просто працівником газети, а й посідав принаймні половину її акцій. У часи, коли власники дедалі більше скидають відповідальність на плечі службовців, Бюсген дав приклад до певної міри патріархального поєднання власності з тим, хто ту власність втілює в життя.

Разюча суперечність між силою та її виконавцями, поділ на власників і тих, хто орудує власністю, неодмінно доведе суспільство до шизофренії! Альвін зрадив цьому останньому реченню, він вважав, що пан Бюсген як журналіст оцінить це порівняння, на його думку, дуже влучне.

Альвін не замислювався над тим, чи Бюсген справді повірив у щирість його сердечного, палкого поздоровлення. Адже так зване вище товариство — не що інше, як добровільна спілка багатих людей, що говорили одні одним приємні слова. Оточенню, в якому Альвін виріс, не були властиві такі фрази, і спочатку він страшенно дивувався, що люди, про яких відомо, що вони одне одного не вельми цінують, з найприязнішими усмішками обмінювались лестощами. Кожен начебто брав ті чужі лестощі за щирі монети, хоч добре знав, як мало щирості в його власних словах. Альвін швидко збагнув: так, як тіло гине без кисню, так товариство не може обійтися без компліментів. І він почав робити те, що й усі. А потім не раз ловив себе на тому, що ставився до когось прихильно, хвалив його перед іншими або, як треба було, навіть захищав тільки тому, що почув від нього кілька особливо приємних слів. Навіть скептик і холодний цинік не може опертись цьому законові природи, гарний комплімент і йому засипає очі золотим піском.

Бюсген усе ще сміхався. Альвін мав таке почуття, що Бюсген розглядає його, як зоолог якусь тварину, коли йому вперше випаде нагода побачити її зблизька. З цього Альвін зробив висновок, що Бюсген цікавиться ним. Мабуть, тому, що він співзасновник християнсько-соціалістично-ліберальної партії. Але саме тоді, коли головний редактор розтулив рота, щоб відповісти на Альвінове поздоровлення, він глянув у напрямку округлої арки, яка з

зеленого салону вела до домашнього бару Фолькманів, а за ним у той бік повернули голови й ті, хто стояв з ним: у барі з'явилася пані Фолькман, її чоловік і пара заручених.

Гості загомоніли, рушили до бару й утворили там велике коло: декотрі почали навіть стиха аплодувати, але скоро опустили руки, оскільки більшість гостей не приєдналася до них. Ідучи назустріч господарям, Альвін знов натрапив на свою дружину.

— Я розмовляла з Маутузіусом,— прошепотіла вона.

Альвін схвально кивнув головою. Маутузіус був директором філіпсбурзького міського театру і політиком з християнської партії. Власне, Альвін волів би почати свою політичну кар'єру з відвертої конкуренції з іншими партіями, хотів би публічно полемізувати з провідними діячами тих партій, та Ільза переконала його, що багато вигідніше буде здобути собі прихильність тих, хто стоїть біля керма, показати себе людиною, яка хоч іноді й розходиться з ними в поглядах, а все ж лишається демократом, отже, тим, кому можна довіряти навіть тепер, коли він заснував нову партію.

Ільза казала:

— Вони повинні вважати тебе за такого гравця, як самі, за людину, яку їм, може, навіть пощастить перетягти на свій бік. І на той випадок, якби нова партія не виправдала себе,— а з таким варіантом треба завжди рахуватися,— це найкраща можливість здійснювати далі свої політичні плани.

Тому Ільза порадила Альвінові знайомитися з членами інших партій і налагоджувати з ними сталі стосунки. Альвін ніяковів, коли Ільза з безоглядною відвертістю говорила про його політичну кар'єру. Вона не приховувала, що їй байдужісінько, якою партією Альвін скористається, щоб вибратись нагору; сам він волів би навіть удома говорити так, як йому доведеться виступати публічно. Найбільше він хотів би самому собі здаватися людиною, відданою своїй ідеї, політиком з покликання, що знає, як поліпшити умови на землі, має тверді погляди і для загального добра мусить запровадити ті погляди в життя. Коли довгий час з усієї сили підтримувати в собі такі переконання, вони окрилюють свідомість, стають могутньою музикою, під яку можна танцювати самому й навчити танцювати весь світ. Ільза вважала цей шлях манівцями, сентиментами, вона міркувала тверезо і любила діяти рішуче, як того вимагала мета. Для неї

Маутузіус був фігурою на шахівниці, чітко окресленою нагодою, яку можна використати задля власних планів, а для Альвіна — директором філіпсбурзького міського театру, колишнім шефом його матері, тим, хто відкрив її незвичайну пам'ять і показував своїм високим гостям, ніби зоологічне диво, яке, коли йдеш повз нього, можна поплескати по плечу, ошчасливити ласкавою усмішкою, на мить задумавшись, що йому краще дати: грудочку цукру чи чайові; та врешті він усе-таки похоплювався, що треба дати чайові, а потім, мабуть, розповідав про це в колі своїх знайомих — мовляв, ось який він буває неухважний, мало не запропонував грудочку цукру гардеробниці з незвичайною пам'яттю, але ж вона стоїть за своєю переділкою і дивиться так, як чотириногі в зоопарку... І з цим добродієм йому треба розважно поговорити! Показати себе з найкращого боку, справити на нього гарне враження! Наскільки приємніше було б поминути його поглядом, зачекати на той день, коли Маутузіус змушений буде сам прийти до нього, просочитися крізь три приймальні, щоб його впустили до Альвіна, тоді вже могутнього політика. Проте Ільза напевне має слухність. Доведеться йому забути, хто такий Маутузіус, навіть якщо той гляне на нього так, ніби скаже: «Ага, то ви син моєї гардеробниці, певне ж. Ну, якщо й ви маєте таку пам'ять, то зможете чогось досягти...»

Пані Фолькман почала говорити. Привітала гостей і виголосила коротеньку промову з нагоди заручин її дочки з Гансом Бойманом, якого вона назвала «молодим публіцистом» і «новим талантом», що вже здобув собі в Філіпсбурзі багато друзів. Вона щаслива, що має змогу з нагоди цих заручин ввести його, так би мовити, офіційно у філіпсбурзьке товариство, до якого він, завдяки урбаністичному напрямку думок і приємним манерам, належить уже від природи. Альвін подумав: «Треба мені було приділити більше уваги цьому Бойманові. Коли він уперше з'явився на одній з вечірок, ніхто й гадки не мав, що менше як через рік він спіймає Фолькманову дочку. Він вищий за мене, але також гладкий. І якийсь сонний. Має такий вираз, ніби ці заручини його найменше стосуються. А старий Фолькман мружить оченята, як звичайно. В нього завжди такий вигляд, ніби він радіє з чогось, про що інші не знають. Ну що ж, може, майбутній зять справді чогось вартий. Публіцист, гм... Швидше

журналіст, що хоче здатися чимось більшим, ніж він є насправді, але хтозна, може, його вдасться якось використати. Ільза завжди каже, що треба хапатися за кожну можливість, ніби вона єдина. Коли Ільза вперше побачила цього Боймана, то сказала: «Цей молодик почуває себе тут не зовсім упевнено, а крім того, має комплекси». Щоправда, Ільза вважала, що майже кожна людина має свої комплекси. «Коли бажання і можливості їх здійснити не відповідають одні одним, то завжди виникають комплекси», — запевняла вона. Тому для неї було так важливо все, а найперше свої власні сили й наміри, оцінювати спокійно й тверезо. Людей з комплексами вона зневажала.

Чоловіки передали дамам чарки з аперитивом, щоб, як годиться, винагородити промову господині оплесками. Дами підняли чарки (вони скидалися на птахів з підрізаними крильми, які вже ніколи не полетять) і виразом обличчя та руками намагалися показати, що вони так само ладні приєднатися до гучних оплесків своїх кавалерів, та, на жаль, не можуть. Потім узяв слово пан Фолькман, звіди, де й стояв, не виступивши на крок уперед, як його дружина. Він сказав, що не має бажаного в таких випадках яскравого ораторського хисту своєї дружини, яка подякувала гостям, що вони прийшли до них, тому обмежиться подякою дружині, яка так гарно сказала все необхідне; щось додати до її слів він мав би право хіба в тому випадку, якби міг сказати все це краще, на що як чоловік не зважився б, навіть коли б мав такий хист.

Серед гучних оплесків, якими нагороджено пана Фолькмана, що несміливо всміхався, підняв руку пан тен Берген. Дами віддали чарки чоловікам, бо тепер була їхня черга плескати. Пан Фолькман сам припинив ті оплески і попросив тиші, щоб пан тен Берген міг говорити. Той почав з запевнення, що він давній приятель цього дому, — далі Альвін уже не чув. Він не міг слухати цієї носової мелодії, цього співучого голосу, що в рівних проміжках підіймався й опадав.

Ну й добре ж він себе показав, подумав Альвін. Спершу люті напади на телерекламу, а потім прозорі натяки, що, коли його виберуть ще раз головним режисером, він буде підтримувати рекламні програми на телебаченні, а коли його провалили (Альвін тішився думкою, що це відбулося не без його участі), навіть став головним режисером новоствореної студії телереклами. Так воно зав-

жди й буває, міркував Альвін, але ж не треба цього виставляти всім на очі. Раніше тен Берген на кожному бенкеті виголошував грізні промови про збереження чистоти культури, причому давав відчутти всім своїм слухачам, що, крім нього, ніхто вже не знає, як зберігати чистоту культури, яке вона має велике значення і в якій вона небезпеці. Його не перебивали, слухали одним вухом, вважаючи, що мусять слухати, що це для них заслужена кара, бо вони нічого не зробили (та й хто, крім нього, зробив щось?) для того, що зветься чистотою культури. Так було перед тим, як тен Бергена вибрали головним режисером телереклами. А в сьогоднішній промові, — наскільки Альвін уловив її зміст, не слухаючи, наскільки той зміст застряг у нього в вухах, бо ж їх, на жаль, не можна так легко загулити, як очі, — в сьогоднішній промові (і такою буде кожна його промова, поки він лишатиметься на своїй посаді) тен Берген вихваляв теле рекламу як єдину силу, що з її допомогою пощастить зберегти чистоту культури. Він називав цифри. Зрештою, він і раніше послуговувався цифрами й завжди вмів довести ними те, що для збереження чистоти культури необхідно було довести. Ця чистота культури була його *ad maiorem dei gloriam*¹, мелодією його життя, яку він тепер, ставши головним режисером телереклами, відповідно змінив. Він співав зворушливу пісню про те, що чистоту культури можна ще зберегти тільки з допомогою грошей, і дуже великих грошей, а такі гроші найкраще здобути телерекламою, тобто тим, — такий хитрий доказ злітав з його уст, — що промисловості відкриють шлях до непрямого меценатства. *Opportunitas clara*², казав тен Берген, бо він не пускав у світ жодного речення, не спорядивши його, ніби прапором, якимось пишним чужим словом; то було майже завжди рідко вживане слово, яке ще не прижилося в німецькій мові і тому полонило слухачів дивним звучанням і, частково, незрозумілістю. До минулого року тен Берген прикрашав свої виступи блискітками з латинської та французької мов: у такого-то є *droit moral*³, тут немає ніяких підстав для *optima fide*⁴; він не почуває себе *obligo*⁵; якщо супротивник

¹ Для більшої слави господа (латин.); тут — самопосвятою.

² Чиста вигода (латин.).

³ Моральне право (фр.).

⁴ Великої довіри (латин.).

⁵ Зобов'язаним (латин.).

consent¹ to tant mieux²; взагалі, він зневажає pseudosonnaisseurs³; всі ці usances⁴ вкрай ridicules⁵. Та, побувавши в Америці, він почав щедро виплатити у свої промови всі здобутки з тієї подорожі, хоч раніше зневажав англійську мову, як надто простацьку, щоб насаджувати її в своєму мовному квітнику, називав її матроською говіркою. Звичайно, у вжиток його ввійшли не якісь там «all right»⁶ чи «О. К.»⁷, а такі вислови, як: muddle-through⁸ як метод йому огидне; public relations⁹ — його condicio sine qua non¹⁰; його праця адресована не тільки happy few¹¹; він знає від своїх приятелів, — а між ними є кілька big wheels¹², — що його approach¹³ знайшов схвалення також і в політиці; він ніколи не схилиться перед тією чи іншою pressure-group¹⁴; він нітрохи не зважає на snob-appeal¹⁵, але й нізащо не погодиться на understatement¹⁶.

Так само, як хтось збирає сірникові коробки або грудочки цукру в обгортці, поштові картки, прапорці, невідомі квітки чи метелики, так пан тен Берген ловив слова й додавав їх до свого мовного запасу; до того ж він не вважав за потрібне перед такими запозиченнями зауважити: «як казали латиняни» або «як кажуть французи», — а без жодного шва зліплював чуже слово з рідним. Альвіна вражала ця здатність, бо сам він, хоч би як хотів, не міг запам'ятати жодного чужого слова.

Ніхто не обурився тим, що тен Берген скористався заручинами, щоб виголосити промову. Адже й державні діячі використовують спуск судна на корабельні чи відкриття автомобільного заводу (а заручини у філіп-

¹ Згоджується (фр.).

² Тим краще (фр.).

³ Псевдознавців (фр.).

⁴ Звичай (фр.).

⁵ Смішні (фр.).

⁶ Все гаразд (англ.).

⁷ Добре (англ.).

⁸ Недбале ставлення до праці (англ.).

⁹ Зв'язок з громадськістю (англ.).

¹⁰ Необхідна умова (латин.).

¹¹ Небагатом обраним (англ.).

¹² Визначних осіб (англ.).

¹³ Підхід до справи (англ.).

¹⁴ Впливовою групою (англ.).

¹⁵ Снобістські вимоги (англ.).

¹⁶ Зниження рівня (англ.).

сбурзькому товаристві можна сміливо порівняти з цими подіями) для того, щоб виголосити політичну промову, в якій, крім кількох загальників на початку й наприкінці, немає жодного слова про сумлінних робітників корабельні чи муляря, що гордо, з глибокою пошаною дивляться на живу знаменитість і чекають від неї похвали (бо ж чого б ще вона приїхала на їхнє свято?); проте високі особи промовляють не для тисяч слухачів, а для двох чи трьох мікрофонів, що стримлять перед ними серед квіток, і всміхаються не тисячам очей, які прикипіли до їхніх губ, а кінокамерам і фотоапаратам, що націлили на них свої темні, блискучі хоботи; вони старанно консервують кожну усмішку і передають її очам ширшого світу, для якого та й призначена. Мабуть, панові тен Бергену також здавалося, що, оскільки він прийшов сюди, від нього чекають виступу, пов'язаного з його новою посадою. Тому він і скористався цією нагодою, все ж таки відрізняючись від державних діячів у такій ситуації тим, що промовляв майже виключно до присутніх, не принижував їх до ролі фотостатистів чи живих лаштунків. Майже виключно до присутніх, але не тільки до них, бо сподівався, що його думки не потонуть у цьому вузькому колі, а почнуть кружляти по Філіпсбургу як офіційні погляди його нової установи.

Важко сказати, коли пан тен Берген сам закінчив би говорити. Важко тому, що, мабуть, ніхто ніколи не бачив ще природного кінця його промови. Завжди знаходився сміливець, який зважувався, придумавши відповідний спосіб, перебити ту промову і навіть досить чемно покласти їй край. Цього вечора тим сміливцем знов виявився Гаррі Бюсген, який раптом почав плескати в долоні й не перестав, аж поки й інші насмілились приєднатися до нього. Пан тен Берген даремне намагався скромними жестами втихомирити хвилю оплесків. Спершу він, опустивши очі й майже побожно схиливши голову, приймав ті оплески так, ніби вони справді належали йому, були його долею, і він мусить коритися. Та оплески ніяк не стихали, а в нього в горлі, мабуть, стояли дальші слова промови, які склалися в речення й тислися все вище до рота, ніби слина, що ось-ось мала перелитися через край, а він не хотів їх ковтати, надто було б шкода. Що ж йому робити, якось же треба спинити оплески! Але він не міг упоратися з тим потужним виявом почуттів. І чоловіки, й жінки відставили чарки,

бо в цьому випадку важлива була кожна пара рук. Тен Берген двічі чи тричі розтуляв рота й примружував очі,— для всіх, хто його знав, це була певна прикмета, що він зараз знов почне говорити,— але щоразу бурхливі оплески негайно заклапували його вже розтулені губи. Проте не можна ж було стерегти його цілу вічність. Тому пан Фолькман докінчив те, що почав Гаррі Бюсен: підійшов, усміхаючись, до тен Бергена, потиснув йому руку, подякував і тим самим поставив чітку крапку промові. Тен Берген побачив, що навіть найкращими з тих речень, які йому тепер довелося хапливо ковтати назад, він не справив би більшого враження, тому змирився з таким кінцем і покійно прийняв хвалу. Але не один із слухачів, мабуть, подякував головному редакторові за те, що він так весело ввірився в сумний акорд, утворений гугнявим бубонінням промовця і хлюпанням осіннього дощу надворі. Серед присутніх мало хто зважився б так зробити. Принаймні Альвін визнав, що сам він не зважився б. А Гаррі Бюсен міг собі це дозволити. Він навіть мав певний досвід, бо не раз уже добивав промови пана тен Бергена, яким не видно було кінця. Альвін згадав один жарт, що його приписували докторові Бенрату: жоден господар, який хоче, щоб його гості почували себе добре, не повинен запрошувати тен Бергена, коли він не певен, що на бенкеті буде й Бюсен.

Тільки-то пощастило спинити потік слів пана тен Бергена, як опасистий чоловік поряд з Альвіном жваво розірвав коло, двома кроками опинився посеред кімнати й також підняв руку, показуючи цим, що хоче говорити. То був директор театру Маутузіус. Господар схвально кивнув сріблястою голівкою і витяг довготелесого тен Бергена за коло, тим самим скеровуючи увагу гостей на пана Маутузіуса. Той, видно, мав велику навичку на такі виступи. По його круглому обличчю, яке вгорі вже не обрамлювала жодна волосина, весь час ковзала усмішка — з уст до вух, звідти до маленьких очей, тоді знов до уст, де набирала сили, щоб веселими зморшками помандрувати далі. Анітрохи не хвилюючись і не бентежачись, він чекав, поки гості приготуються слухати його промову. Правою рукою він перебирав золотий ланцюжок, що тягся від годинника в лівій кишені жилета крізь петельку аж до правої кишені, оздоблюючи, немов блискучою гірляндю, його чималий живіт. Пам'ятаючи пораду дружини, Альвін з першої ж хвилини втупився в

обличчя Маутузіуса покірним, просто-таки спраглим поглядом, хоч ненавидів і його, і всі ті промови, бо вони заважали йому здійснювати свої власні плани на цьому бенкеті. Адже він прийшов сюди не для того, щоб слухати інших, а щоб говорити самому, хай навіть і не в ролі промовця посеред кола гостей. На цей вечір він вибрав собі три об'єкти — Бюсена, Релова й Маутузіуса. Ну, добре, поки Маутузіус говоритиме, він принаймні виразом палкої зацікавленості на обличчі зможе показати йому, як високо його цінує. В кожному разі це непоганий вступ до розмови.

Та коли гості вже настільки втихомирилися, що Маутузіус міг почати промову, саме тоді, коли він вдячно вклонився й набрав повітря для першого речення, двері, що з зеленого салону вели на терасу, розчинилися навстіж і до кімнати ввірвався шалений вітер, обсипаючи крижаним дощем наполоханих гостей. Для філіпсбурзького товариства це була неабияка пригода. Дами боязко підбирали свої сукні, кілька відважних чоловіків на чолі з Кнудом Реловим — автомобілістом, спортсменом, кавалером і редактором програм філіпсбурзького радіо, — кинулись до ненадійних дверей, ухопилися за обидві половинки і спільними зусиллями почали зачиняти їх. Пан Фолькман підійшов до них, щоб, як тільки буде змога, засунути всі засуви, але вражено помітив, що залізна рейка, яка впиралася в підлогу і в стелю, зігнулась під натиском вітру. Вона більше не могла витримати його навали. Гості пошепки ділилися цим спостереженням. Біля дверей, по двоє з кожного боку, все ще стояли чоловіки, тримаючи їх, щоб не ввірвався вітер. Але ж вони не могли стояти там цілий вечір.

Коло гостей, що оточували Маутузіуса, рідшало; з хвилину він ще нерішуче стояв, пропускаючи всіх повз себе і намагаючись зберегти свою завчену усмішку, та потім дав їй згаснути, бо погляди всіх були спрямовані на двері й на тих чоловіків, що їх підпирали. Врешті й він, останній, подався до місця невеличкої катастрофи в супроводі Альвіна, що й досі терпляче очікував, обурено й сердито позираючи на двері. Пан Фолькман вибачився перед гістьми. Мабуть, надворі страшна буря, коли вона може згинати такі залізні рейки. Гості перешіптувалися, підходили до вікон, підіймали завіси, — обережно, ніби за ними причаїлося якесь страховисько, — дивилися на потоки дощу, що заливали шибки і кожної

хвилини загрожували їх розбити. Чи в їхніх віллах позачиновані вікна? А що ж ви хотіли, чого ще можна було чекати після такої зими! Два місяці просто-таки сибірських морозів! Без перерви. А потім, кілька днів тому, якраз першого березня, все раптом почорніло. За півдня бездоганна снігова ковдра геть змінилася. Зранку була ще гладенька, біла, як борошно, блискуча, влєжана, а за кілька годин стала ніздрювата, плямиста, як стара баба, дерева потемніли, а після обіду розгулялися вітри, з гуком і ревом змагаючись одні з одними, принесли дощі, і їхні гострі водяні стріли за ніч продріямили сніг, обернули його на кашу, розчинили й забрали з собою. Ворони й чорні дрозди, що цілими тижнями тільки стрибали серед снігових кучугур, ніби очікували їхнього швидкого кінця, тепер злітали проти вітру, підставляли задерев'яніле від холоду пір'я під дощ, шугали то вгору, то вниз і додавали свій крик до ненастанного шуму негоди. Так було вже п'ять днів. А цього вечора вітер з дощем, видно, перейшов у бурю. Гості навіть трохи злякалися, побачивши, що надворі почав прориватися сніг. Великі пухнасті сніжинки летіли майже поземно, ніби не повинні були досягти землі, впасти додола, а мусили вернутися туди, де вони повстали, оскільки з'явилися надто пізно і земля не могла їх прийняти. Але цей ляк гостей був тільки легеньким лоскотом, майже приємним почуттям, вони втішались ним, як пригодою, як оздобою цього бенкету, що про неї можна буде розповісти під час наступних вечірок, хоч би і в травні, коли вони знов сидітимуть на терасі. Атож, природа справді повна незбагнених таємниць! Чи, бува, це явище не пов'язане з випробуванням атомної зброї? Така сувора зима, а тепер раптом ці дощі! Тепер усе пішло шкереберть, навіть погода... Пан Фолькман звернув увагу чотирьох чоловіків, які й досі по-лицарськом підпирали двері, на те, що вітер змінився,— сніг уже летів не в той бік. І справді, коли ті відірвалися від дверей, вони не розчинилися, хоч рейка була зігнута. Для певності пан Фолькман звелів ще притягти з сусідньої кімнати піаніно й підставити його під двері, що вели на терасу. Перетягування піаніно також було великою подією. Кожен пропонував свої послуги, намагався очолити цю роботу, кожен знав, як найкраще її виконати. Врешті керівництво взяла на себе пані Фолькман як власниця інструмента. Вона стежила за пересуванням із старанним виразом обличчя, щоб показати всім, яке те

піаніно їй дороге (хоч це і не її піаніно, не її улюблений інструмент). Вона нізащо не погоджувалась, щоб піаніно впиралося спинкою просто в двері, а негайно звеліла принести вовняні ковдри й вилинялий килим; мовляв, треба вберегти піаніно від вологи.

Через усе це гості забули про наречених і про пана Маутузіуса. А коли нарешті піаніно опинилося під дверима, щоб захищати салон від дальших витівок погоди, товариство на диво швидко розійшлося по кутках у барі і в сусідніх кімнатах, тому господар відчув, що мусить подякувати Маутузіусові за його добрий намір: такої пізньої години, на жаль, не можна вже зібрати гостей, щоб вони послушали промову. Альвін, що стояв поряд, — він весь час тримався поблизу Маутузіуса, — не міг утриматись і невтішно зауважив:

— Як шкода!

— Шкода, — погодився пан Фолькман, — але таке буває, бенкет має свої закони, він розквітає, дає плід і засихає. Те, що дозволене, навіть необхідне в першій стадії, в другій уже заборонене, а в третій просто неможливе. Та безглузда навала вітру вирвала нас із першої стадії, і тепер ми опинилися, так би мовити, не зовсім підготовлені, в другій. То що ж нам робити, пане Маутузіусе? Ви знаєте, як би я хотів, щоб молода пара отримала від вас напутнє слово, але самі бачите: годинник не стоїть, і ми мусимо пристосовуватись до нього.

Альвін, радіючи, що раптом опинився в центрі свята, а ще більше радіючи, що Маутузіус не виголосить промови, жалісливо скривився, ніби страшенно шкодував, що не зможе його послухати. Сам Маутузіус тим часом знов спромігся на усмішку. Мовляв, нічого не сталося, не велике горе, йому й так мало не щодня доводиться виголошувати промови, хоч він справді хотів би, щоб молоді почули його слово, бо в наші часи обмаль засад, яких вони могли б триматися, а крім того, дуже важливо, щоб такі заручини, — на жаль, молодь називає їх party, по-американському, знівельованим шаблоном, яким означають і танці для підлітків, і заручини, хоч останні справді повинні бути врочистими, бо вони мають вирішальне значення для подальшого життя, до певної міри закладають його підвалини, — дуже важливо, хотів він сказати, щоб такі заручини були святом, громадським святом, а не просто зустріччю людей, які знічев'я прийшли розважитись і відпочити від справ; ні, вони мають бути свя-

том і тим самим покладають певні зобов'язання на його учасників, особливо на молоду пару. Таким чином, заручини знов набудуть того значення, яке їм належить у справжньому християнському суспільстві...

Пан Фолькман, звичайно, збагнув, що Маутузіус, оскільки вже гості розійшлися, хоче виголосити свою промову вужкому колу слухачів. Тому він непомітно, але так, щоб той бачив це, підкликав молодих, тож директор філіпсбурзького театру і політик християнської партії Маутузіус міг тепер звернутися до них з своїм напутнім словом. Альвін зрадив, що Анна Фолькман та її наречений приєдналися до їхнього невеличкого гурту і стали для Маутузіуса головним об'єктом його красномовства, бо для них з Ільзою це означало, що тепер вони могли розділити з кимось важкі обов'язки пильних слухачів. Може, Маутузіус і помилявся, вважаючи, що його люблять слухати, але в порівнянні з паном тен Бергеном він усе-таки був добрим психологом і вмів оцінити спроможності публіки. Тому він сам добродушно скінчив свою промову і запропонував слухачам скріпити його настанови чаркою в барі. Так у другій частині вечора Альвінові пощастило випити з впливовим діячем християнської партії.

Ідучи до бару, Альвін побачив у сусідньому салоні стіл, заставлений подарунками нареченим. Він відразу поділився своїм спостереженням з Ільзою і зажадав, щоб вона в місячному обрахунку очок — хто мав рацію, а хто помилився — поставила одне в його користь. Бо він просив, щоб Ільза купила якийсь подарунок для наречених, вона ж відповіла, що немає потреби, вони не такі близькі з Фолькманами, а Боймана, можна сказати, й зовсім не знають.

Альвін був іншої думки. Він зовсім не схвалював Ільзиних звичаїв у цьому питанні, які вона перейняла від своєї родини. Перед кожним святом між окремими членами родини фон Заловів починалося жваве листування, і торкалося воно тільки подарунків. Ільза, наприклад, писала своїй сестрі Ельвірі, тій, що одружена з помічником начальника відділу якогось міністерства, щоб вона (тобто Ельвіра) прислала їй п'ятнадцять марок, бо Ільза вирішила подарувати племінниці (тобто Ельвіриній дочці) пуловер, який коштує тридцять марок, а вона хоче і може дати на цей подарунок лише п'ятнадцять марок. А Ільзина мати написала колись до дочки, що разом з

листом висилає їй сорок марок, щоб Ільза на різдво подарувала їй ті гарненькі замшеві чобітки, які вони під час її останньої гостини в дочки разом оглядали і які, наскільки вона пам'ятає, коштують шістдесят п'ять марок. Подарунки в родині фон Заловів підлягали точним обрахункам. Ільза відписала матері, що перед святами чобітки неможливо дістати, але потім, під час весняного розпродажу, купила їх за п'ятдесят марок і послала матері як запізнений різдвяний подарунок. Взагалі, ця родина все купувала або на післясезонних розпродажах, або в оптовиків. Купувати щось за звичайну крамничну ціну вони вважали марнотратством. Ільзин батько, генеральний директор автомобільного концерну, крім того, отримував ще стільки рекламних подарунків від фірм-постачальників, яким потрібна була його прихильність, що часто доводилось ті подарунки (холодильники, приймачі, телевізори, електричне кухонне приладдя, пілососи, саквояжі, килими) перепродувати дрібним торговцям або родичам, оскільки самі вони були вже всім цим забезпечені. Простій людині може видатись несправедливим, що генеральний директор, який і так має великі прибутки, ще й отримує задарма все необхідне, але вона помиляється: Альвін, що спершу теж вважав ці подарунки несправедливістю, обурливим привілеєм багатих, нечесною угодою, які багатії укладала між собою на свою користь, за рахунок звільнених від оподаткування рекламних витрат, потім визнав, що, врешті, як добре подумати, не має значення, чи людина, яка заробляє вісім тисяч марок на місяць, платить за пілосос, чи отримує його в подарунок. Правда, Альвін помітив також, що всі фон Залови дуже цінують ті рекламні подарунки, що, продаючи їх, вони завжди намагаються отримати за них якомога більше грошей. Це була їхня родинна риса, саме завдяки своїй діловитості вони так багато досягли, стали могутнім родом; але взагалі, коли йшлося про інших багатіїв, то для них, з їхніми прибутками, холодильник як рекламний подарунок означає, мабуть, не більше, ніж для якогось робітника цигарка, що нею він пригощає свого товариша. Чи, може, всі багатії були такої вдачі, як фон Залови? Альвін цього не знав. У кожному разі, вони не справляли такого враження. Хоч, певне, дивлячись на костюми генерального директора фон Залова, також ніхто б не подумав, що тканину на них куповано за сміховинно низьку ціну в знайомого фабриканта. Та й

чому б йому не робити цього? Адже й Альвін, відколи одружився з Ільзою, де лише міг використовував зв'язки родини фон Заловів. А все ж йому було ніяково. Щось було в цьому підле, нечисте. Він думав про своїх родичів, що працювали на цементних заводах, на різницях, на складах вугілля і гірко заробленими грошима платили за товари повну ціну, яку вимагали від них промисловець, плюс оптовик, плюс господар крамниці.

«Але Ільзі треба було купити подарунок на заручини, хоч би за оптову ціну»,— подумав Альвін.

— Цього разу я мав слушність,— прошепотів він їй на вухо.

— Ми знову щось заощадили,— також пошепки відповіла вона й хитро всміхнулася.

Тієї миті Альвін ненавидів її. Вдома Ільза сказала:

— Навіщо нам витратити гроші? Така вечірка швидко минає, подарунки погубляться, забудуться, ніхто про них більше не згадуватиме, отже, однаково, подаруємо ми щось чи ні.

З такою дружиною чогось та досягнеш. Але, боже мій, Сесіль — ото жінка. А з цією... та годі. Фолькманова дочка теж не краща, ось вона саме сміється. Ото має рот! Ну, Бойман сам винен, бачив, дурень, що вибирає. Такий молодий хлопець, у такому місті, як Філіпсбург, вибрав Анну Фолькман і заручився з нею! А йому ще ж немає і тридцяти років, і все це тільки для того, щоб про-сунутись уперед. А міг бути вільним. Якби отак вилежуватись на пляжі скільки хочеш, а ввечері сидіти в якомусь прохолодному барі, сьогодні з Сесіль, завтра з Верою, не мати ані імені, ані мети, ані житла, тільки машину й трохи грошей. Господи боже, навіщо людині гнути спину? Адже єдина приємність на світі — це жінки, а ти псуєш собі життя задля однієї, одружуєшся з нею, бо вигадав собі вищу мету, бо ти йолоп, і Бойман так само. Можеш подати йому руку, він, мабуть, мав ті самі причини і тому вчинив ту саму дурницю, заліз, бідолаха, до тієї самої клітки...

Раптом Альвін згадав Ільзино діда. Коли таємний радник фон Залов помирав, діти зібралися навколо його ліжка й записали на магнітофонну стрічку останні години його життя. Так захотів Адріан фон Залов, що жив у тропіках і не міг бути присутнім при смерті батька. «Коли побачите, що вже йдеться до кінця, то прошу останні двадцять чотири години не вимикати магніто-

фона», — написав він, і родичі виконали його бажання. Вони знали: їхній брат, син і племінник висловив таке бажання тому, що не довіряв їм, він зажадав нотаріального підтвердження, що магнітофонна стрічка крутилася стільки-то часу. І родина визнала, що Адріан добре придумав, принаймні всі тепер напевне знали, що в кімнаті таємного радника не було ніяких спроб змінити його волю на користь котрогось із родичів; можна було спокійно на годину чи на дві вийти з кімнати хворого... Чого Альвін саме тепер згадав про це? Тому, що Ільза так усміхнулася? Тому, що так усміхалися б і його діти? Мабуть, Альвін забагато випив. Він швидко погладив Ільзину руку, зарослу золотавими волосинками. «Мое золоте руно», — подумав він і в глибині серця попросив у неї вибачення за те, що, хоч і про себе, не вголос, узявся був критикувати родину фон Заловів. Він знав, що на кінець свого життя багато своїх успіхів завдячуватиме Ільзі. Хоч він був силою, проте Ільза надавала їй форми, керувала нею, робила її здатною до дії, вони залежали одне від одного, смішно було думати щось погане про Ільзу, це ослаблювало волю, вело до зради.

Альвін підняв чарку й цокнувся з Ільзою. Вона придулилась до нього, заглянула йому у вічі, їх поиняв вогонь єдності, цілковитої згоди, вони були однією родиною, одним фронтом. Анна Фолькман, що сиділа поряд з ними коло бару, голосно, щоб усі чули, сказала своєму нареченому:

— Коли нарешті і в нас так буде.

Вона бачила, як Альвіни виявляли одне одному свої почуття. Бойман кивнув головою і насупився, а пані Альвін мовила:

— Все ще буде.

Потім Анна спитала, що робить Альвінів клієнт доктор Бенрат, їхній невірний приятель, що вже кілька місяців не дає про себе чути. Альвін відповів, що Бенрат виїхав з Парижа до Берліна і до Філіпсбурга вже не вернеться. Пані Альвін докинула, що так буває, коли вдома немає ладу. Вона завжди вважала доктора Бенрата за нестійку людину, адже всі знали, що він на кожному кроці зраджував свою дружину, відомо ж, гінеколог. А дружина ж у нього була така мила (Альвін згадав, що Ільза зовсім інакше оцінювала пані Бенрат за життя). В кожному разі, Бірга набагато переважала ту жрицю прикладного мистецтва, що якимось була вплутана в цю справу. Тієї

миті до бару зайшли пані Фолькман і пані Францке, а за ними, жваво розмовляючи,— Бюсген і Сесіль. Пані Фолькман, видно, привела пані Францке, щоб показати їй нове оформлення бару.

— Ну, що ви скажете?— вигукнула вона.— Все за власними ескізами!

Потім вона спитала тих, хто вже тут сидів давно, як вони себе почувають у цьому барі, і з задоволенням вислухала хвалу від своїх гостей. Далі вона почала перераховувати всі задуми, які виникли в неї під час обладнання бару. Чому вона замовила виточені ручним способом ослінчики, чому дерево ані морене, ані поліроване, чому природний колір найкращий і чому ослінчики не оббиті тканиною, а тільки накриті лляними подушечками в червоно-білу й синьо-білу клітинку? Бо вона хотіла влаштувати елегантний селянський шиночок, щось самобутнє, сільське, де був би чарівний контраст: розкіш у поєднанні з простотою, що створювало б своєрідну гармонію. Всі присутні запевнили господиню, що їй чудово вдався цей задум. Сесіль з Бюсгеном сіли на останні вільні ослінчики. Пані Францке, яка прийшла на party без чоловіка, стала за прилавок і заходилася допомагати барменові, найнятому на цей вечір у барі «Едем». Одягнена вона була в темно-червону сукню. Шкіра в неї була молочного кольору і начебто не дуже трималася тіла, бо від кожного поруху жвавої фабрикантші двигтіла, як тісто; на неї було смішно дивитися, коли пані Францке орудувала міксером,— тоді здавалося, що той простір, де рухалися руки, ось-ось сповниться молочно-білою масою, яка не встигала за кістками. Коли до бару зайшов Кнут Релов і влаштувався біля Сесіль, пані Францке попросила тиші, бо хотіла повідомити всіх про те, що саме нагадала їй поява редактора радіопрограм. Щоб привернути до себе увагу, вона підняла білу руку, на кінці якої ворушилися, ніби потривожені черв'яки, короткі товсті пальці. Вона носила коротку зачіску і в такій позі, одягнена в червону парчеву сукню, скидалася на співака з вагнерівської опери, що шукав відповідного тону і ніяк не міг знайти. Зрештою, Вагнер був її єдиним естетичним переживанням, і до його музики, як оповідали у філіпсбурзькому вищому товаристві, пані Францке прийшла досить своєрідним шляхом: у двадцятих роках вона прихистила, у всіх значеннях цього слова, якогось офіцера добровольчого корпусу, закривавленого учас-

ника штурму Аннаберга; той бравий вояк був палким прихильником Вагнера, і йому пощастило збудити в неї любов до п'яної музики німецького майстра. Тепер, коли всі замовкли й приготувалися слухати, пані Францке оголосила, що, за згодою свого чоловіка, вона вирішила встановити щорічну мистецьку премію розміром у п'ять тисяч марок, яка зватиметься премією імені Берти Францке: її отримуватиме молодий композитор, який у своїй музиці найкраще втілить той дух, що в цілому світі здобув собі славу як вияв глибинних почувань німецького народу. Почувши це, Альвін згадав відомі промови, які пані Францке постійно виголошувала робітницям консервних фабрик свого чоловіка, особливо навесні. Вона остерігала їх від легковажних стосунків, бо на світі вже й так багато дітей, а надто дітей робітників, вже й так багато злиднів. Колись у вищому товаристві вона відверто заявила, що найкраще було б кидати кожну нешлюбну дитину робітниць у канал, бо в такий спосіб можна позбутися багато клопоту. Пан Францке поблажливо сміявся з її слів і казав, що все це в неї від доброго серця. А тепер ще й премія імені Берти Францке!

— Ми встановимо ще одну премію!— вигукнула дружина фабриканта, дедалі дужче запалюючись.— Мій чоловік не хоче відставати від мене і також встановить премію, яка вже відповідатиме його уподобанням,— але це я кажу вам по секрету, тільки тому, що ви мої приятелі, бо Лео хоче оголосити про наші премії на пресконференції,— він встановить премію розміром у п'ять тисяч марок для найкращого спортсмена року! Вона зватиметься премією імені Лео Францке! — Пані Францке замерла в позі співака з вагнерівської опери, щоб вислухати схвалення тих, кого вона назвала своїми приятелями.

Змарновані гроші, подумав Альвін. Треба буде колись узятися до цієї жінки, вона ще шукає і може дати якусь користь, якщо її впрягти в партійні справи. Він уже не слухав, як вона радилася з Реловим і Маутузіусом, кого було б найкраще залучити до журі, що присуджуватиме премію імені Берти Францке. Він присунувся до Бюсгена, почувши, що той розповідає про різні випадки з своєї практики. Альвін зважив, що головному редакторові не байдуже, чи його хто слухає, чи ні, тож він не виявиться зайвим. Бюсген саме хвалився успіхом серії статей, які він почав давати під загальним

заголовком: «Люди, що виконують свій обов'язок». Теми для цієї серії постачало йому життя: розповсюджувач «Міжнародного огляду» Баммель стояв на перехресті до риг при червоному світлі, якийсь водій кивнув йому, Баммель підбіг до машини, простяг у вікно газету, взяв гроші, а тим часом засвітилося зелене світло, і, вертаючись на тротуар, старий Баммель, який вісімнадцять років продавав «Міжнародний огляд», потрапив під спортивний автомобіль; дорогою до лікарні бідолаха помер. Цим випадком Бюсен почав серію. Такі історії звичайно зворушують. Ще б пак. Люди впізнають себе в них. До статті, звичайно, була додана фотографія Баммеля. Чесне обличчя, не підмальоване, без ретуші. Невдовзі після смерті Баммеля серед зими, ввечері з суботи на неділю, під муром заснула продавщиця «Філіпсбурзького листка» і, певна річ, замерзла. Керівник відділу збуту довідався про це раніше за її родичів. Це, звісно, вигадка. Але смерть продавщиці газет остаточно забезпечила успіх серії. Люди хочуть фактів, яким вони могли б вірити. Звичайно, потрібні й розповіді про кінозірок, і сценки з розкішного життя, але потім знов настає голод на сувору правду, на реалізм. Сесіль кивнула головою. Альвін побачив гнучку шию, що показалася серед буйного руського волосся. Як приємно, мабуть, тулитися до неї! Його клієнт Бенрат, той хитрун, міг би дещо про це розповісти. Щиро кажучи, йому можна тільки позаздрити: позбутися в такий спосіб дружини, яка тобі остогидла! Йому Ільза так би не полегшила становища, це вже напевне, хоч би вони й смертельно ненавиділи одне одного. Ільза і самогубство — ні, надто вона для цього розумна, вона нічого не хоче знати про те, що б їй могло схвилювати, з самого початку сказала, що, часом він її зрадить, не хоче про це знати, але потім не раз випитувала, прагнула щось довідатись, хоч і далі казала, що оберігає себе від неприємностей, знає людей, знає чоловіків і певна, що, мабуть, жоден з них не буває зовсім чистенький; ну й хай, то його справа, тільки щоб до неї нічого не докотилося. Отож він і мовчав, навіть тоді, коли Ільза якось порушила свій принцип, почала ревниво напосідатись на нього, одне слово, на кілька годин стала справжньою жінкою.

Галасливіше, ніж звичайно, до бару зайшов тен Берген. Причину свого збудження він тяг за собою — Алісу Дюмон. Тримавши співачку за руку, він ввіпхнув її

всередину і не заспокоївся доти, доки всі не перервали розмови й не звернули на неї поглядів. Аліса пережила exceptional story¹, яку Бюсген може відразу записати (на що той здвигнув плечима):

— Розкажи, розкажи!— загукали пані Фолькман і пані Францке.

І Аліса, якій, мабуть, і на думку ~~не~~ спадало втаїти свою story, вмостилася на прилавку з допомогою тен Бергена (який удавав із себе незграбу, бо його довгі руки мали страх перед Алісою), поставила ноги на ослінчик, щоб усі їх бачили, й почала розповідати. Співачка модних пісень тепер повинна зніматися в кіно, а то кінець її кар'єрі! Отож і вона дала себе намовити, погодилась на кінопроби. Кінопроби! Хто їх не пережив, той не може собі навіть уявити, що це таке! Голову ліворуч, голову праворуч, світло звідти, світло звідси, і весь час на твоє обличчя спрямована ціла батарея прожекторів. На тебе накидаються два гримери, мастять тебе, фарбують, а тим часом якийсь голос кричить з-за тієї навали світла; гримери щось затушовують, щось підкреслюють, новий наказ, у коси встромляються нові гребінці; даєш їм робити з собою все, що вони хочуть, смієшся, коли тобі наказують сміятися, плачеш, коли кажуть плакати, відкидаєш назад плечі й переконуєшся, що вже не відчуваєш власного тіла, повисаєш, мов нежива, на пасмугах світла з рефлекторів, тебе розпилюють, пересівають, бозна-що роблять з тобою! А тоді наказ: до перукаря! Уже вечір, перукаря попередили телефоном, і він чекає: коси треба відрізати, а решту пофарбувати в тіціанівський колір. І зробити перманент. Голова в тебе аж гуде, а ти знову у машину. До зубного лікаря. Питаєш — навіщо? Режисер у захваті. Завтра можна знімати. Лишилися ще зуби. Зубного лікаря, мабуть, стягли з ліжка. Але він привітний. Все ясно, каже, п'ять коронок. Укол, і ще один укол, і ще один, далі ти вже не рахуєш: зуби треба обпиляти, п'ять здорових зубів! Коли тобі вже здається, що минула ціла вічність і муки скінчилися, ти дізнаєшся, що це лише перший зуб, і сплячний він ще тільки на чверть. Знов ті жорна пхають тобі до рота, вони гудуть, аж голова розколюється, ти заплюєш очі, м'язи на шії починають сіпатись, з роззявленого рота курить жовто-

¹ Надзвичайну пригоду (англ.).

білий димок, смердить горілим рогом, усе тіло заливає безмежний біль, директор картини і асистентка лікаря хапають тебе, ти вже не можеш ворухнутися, лежиш під палючим тисячотонним тягарем болю і захлинаєшся криком, якого не можеш виплунути з себе, він навіть застряв у тебе в горлі чи в усьому всесвіті, бо, куди не кинешся, де не послухаєш,— усюди біль. О третій удосвіта тебе нарешті відпускають. Знов опиняєшся в машині. Потім у ліжку. О десятій почнуть знімати. О дев'ятій ранку тобі дають сценарій. Режисер каже: «Фільм матиме великий успіх».

— А втім, вони мені подобаються,— додала Аліса, показуючи свої нові зуби,— тільки перші дні я не могла добре говорити, язик ніяк не попадав туди, куди треба, але тепер я володію ним чудово.

Альвін не приглядався до неї цього вечора і тепер не міг надивуватися. За губами здіймався білий, блискучий частокіл зубів, що полискували від найменшого поруху уст, надаючи обличчю задержуватого, сміливого виразу. Вовчиця, амазонка з дужими стегнами, з зубами, які не могли вдовольнитися звичайним пережовуванням їжі. Здавалося, що тими зубами вона мусить зробити щось прекрасне, шалене, щось таке, на що її сліпуча усмішка тільки ледь натякала. Зуби тим більше впадали в око, що її коротке волосся було гладенько зачесане. На її обличчі не було вже нічого важливішого й показнішого за зуби, вони стали такі показні, як її груди, а груди досі були в неї найпоказнішою частиною тіла. Тепер Аліса завела мову про свій ніс, який, хвалити бога, після останньої операції набув уже, мабуть, остаточної форми. Вона знов схудла, відколи почала зніматись у фільмі, ніколи ще голодна дієта не давала таких наслідків, як цього разу, але їй дуже добре, в неї худнуть тільки живіт, стегна й сідниці, а груди лишаються такі ж пишні, як завжди, це її запас, який на всі часи забезпечує їй добру фігуру, бо інші частини тіла вона лікуванням може будь-коли зробити такими стрункими, що груди здаватимуться величезними...

Альвіна вразило, що Аліса так вільно виставляє на обговорення своє тіло. Але поступово він збагнув, що в її поведінці не було волі. В Аліси Дюмон блищали очі, вона неспокійно розмахувала руками, розчепіривши пальці. Видно, вона щойно вжила свій наркотик, тому й була ніби в лихоманці, не могла стриматись; голос у неї

здавався крикливим навіть тоді, коли вона говорила тихо. Гості навколо всміхались і пошепки обмінювалися своїми спостереженнями.

Мабуть, Аліса Дюмон сиділа б так на прилавку, аж поки перестав би діяти наркотик і вона зовсім знемогла б — почала б плутати язиком, шепелявити, безтямно водити очима; але раптом до бару ввірвався ще один гурт гостей, вони перебили Алісину балачку й цим урятували її. Це була молодь, приятелі Анни Фолькман. Вони були засапані, наче після бігу, розпашілі, в розпатланому волоссі, в них танули сніжинки і якийсь час блищали ще мокрими краплями. Вони просили притулку. Бенкет доведеться продовжити. Може б Анна й Ганс обернули заручини у весілля, бо додому тепер неможливо їхати; поки вони добіжать до своїх машин, на них не лишиться сухої нитки, вони зіпсують свої костюми й самі смертельно попростуджуються. Анна й Ганс усміхнулися, пані Фолькман сказала, що вона дуже вдячна негоді, бо звичайно гості швидко прощаються і залишають невтішних господарів самих у прокурених кімнатах.

— Чудесно! — вигукнула пані Францке. — Надворі справжній потоп, будемо тут усі ночувати.

Ця думка, ніби наркотик, підняла настрої, гостям уже вчувалася сенсація, незвичайна розвага; цей бенкет, один з останніх у сезоні, не швидко забудеться. Гості почали вітати Анну, ніби це їй спала така оригінальна думка, ніби вона замовила неgodу, яка змусила їх залишитись. Вони питимуть скільки схочуть, більше, ніж звичайно, яка воля їм буде цієї ночі! Пані Францке вигукнула:

— Треба влаштувати гру!

— Так, але яку?

— Хай пан Альвін привезе свою рулетку!

Всіх захопила ця ідея. Альвіна відразу обступили з усіх боків жінки, почали його гладити, він відчув їхні руки, плечі, стегна, в обличчя йому війнуло запахом різних парфумів. Жінки вимагали від нього геройського вчинку: в цю зливу побігти до машини, поїхати додому й привезти свою рулетку; він, єдиний, хто мав таку річ, міг урятувати товариство, бо що ж їм робити, поки вони, перечікуючи неgodу, настільки стомляться, що позасинають на кріслах і на килимах! Ільза прошепотіла йому, щоб він негайно їхав. Альвін купив рулетку на Ільзину вимогу три роки тому, відколи громадське становище і власне марносластво змусило їх час від часу також запрошувати

гостей і влаштовувати вечірки. Ільза сказала: «Коли ми щоразу триматимемо банк, то вечірки не коштуватимуть нам майже нічого, ми легко відіграємо собі всі витрати». Та Альвін наполягав на тому, щоб інколи тримав банк хтось із гостей,— хай не подумают, що тут їх обігрують. Врешті Ільза погодилася з ним. Але здебільшого гості й так програвали, бо вони ніколи не тримали банку цілий вечір, а крім того, в Альвіна важко чи й просто неможливо було виграти. Власне, виграти в нього щастило тільки Ільзі. Вона грала високими ставками, зважувалась на будь-який ризик, бо ж ті гроші, які вона могла програти, однаково опинилися б у її чоловіка, що тримав банк. Вона єдина раз у раз вигравала і тим самим доводила гостям, що вони програють не тому, що не тримають банку,— адже вона також грає проти банку і майже завжди виграє; треба просто бути спритним, виробити собі систему і мати трохи щастя в грі. Оскільки в Альвінів бували тільки заможні гості, до прикрих випадків не доходило. Пані Альвін з великою обережністю керувала азартом гостей: нікому не дозволяла надто високих ставок, не допускала до того, щоб хтось програв дуже багато; коли, на її думку, чиясь втрата перевищувала міру, гравець після закінчення гри отримував свої гроші назад; щоправда, її чоловік при цьому голосно нарікав,— адже ж він мусив брати гроші з банку. Цей жалісливий протест господаря дому, кожного разу висловлюваний тими самими фразами, тільки дедалі вправніше, давав Альвінам нагоду показати гостям свою великодушність і щедрість; коли вони нарешті прощалися з гістьми вниз, то мали вигляд добродійників. Під час гри обоє вони не переставали оповідати про величезні виграші, які в їхньому домі випали тому чи іншому гостеві. Насамперед тим, хто був тільки переїздом у Філіпсбурзі, й тим, що за цей час виїхали з міста; як послухати Альвінів, ті гості стільки виграли, що мало не пустили їх з торбами. Пані Альвін надавала величезного значення цим розповідям, бо хотіла, щоб у філіпсбурзькому товаристві поширилась думка, що рулетка вимагає від них додаткових витрат і вони влаштовували її лише для того, щоб зробити своїм гостям приємність. Зрештою, Альвіни й не думали розбагатіти з допомогою рулетки, для цього Ільза була надто розумна; з допомогою виграшів вони хотіли тільки відшкодувати витрачене на гостей. І, відколи рулетка почала давати їм такі гроші, Ільза здобула

славу чудової господині, бо частувала своїх гостей найкращими винами і найвишуканішими стравами.

Отож Альвін крізь бурю й сніг кинувся до своєї машини, крізь темряву й сльоту поїхав додому й привіз рулетку. Його чекав великий гурт гравців. Вони відразу оточили його — відтепер він став героєм вечора. Сесіль також сіла до грального столу.

— Mesdames, messieurs, faites votre jeu!¹ — вигукнув Альвін, ніби досвідчений круп'є, прибрав відповідної пози, засукав рукави і звичними рухами, вправно націлившись, повкидав жетони на відповідні поля, майже не користуючись лопаткою, яку він грайливо двома пальцями пересував по столі. — Вам transversale?² Гаразд! Хотите pleine?³ Прошу pleine! Finale⁴ ⁴/₇? Будь ласка! Один до трьох чи один до чотирьох? До трьох? Хай буде один до трьох! — Він одним духом пояснив новачкові, відповідаючи на його питання: — Manque⁵ — це поля від першого до вісімнадцятого; passe⁶ — від дев'ятнадцятого до тридцять шостого; cheval⁷, прошу сюди, mesdames et messieurs, alors, faites votre jeu!⁸ — І, штовхаючи разом колесо й кульку, знов вигукнув: — Rien ne va plus?⁹

Його тішила мертва тиша, що запанувала в залі, тішило різке, знадливе соло кульки, що, мов ударник, вистукувала по зубцях колеса.

Такого великого товариства, такого веселого й готового на ризик, Альвін ще ніколи не збирав біля своєї рулетки. Мабуть, це взагалі був найкращий його вечір, відколи він відчув себе повноправним членом філіпсбурзького вищого кола. З того часу, як у нього завелися гроші, пан Альвін щороку їздив з дружиною до Гомбурзьких купалень, у Травемюнде, а раз навіть провів свою відпустку у Монте-Карло. Самі вони ніколи не грали на великі суми, але цілими днями стежили, як ставлять на чорне і червоне, робили нотатки й намагалися справити враження запеклих гравців, які мають певну систему і

¹ Пані, панове, називайте свої ставки! (Фр.)

² Половину (фр.).

³ Цілу (фр.).

⁴ Кінцеву (фр.).

⁵ Недобір (фр.); у грі в рулетку — означення полів, на які випадає менший виграш.

⁶ Перебір (фр.); означення полів, на які випадає більший виграш.

⁷ Кінь (фр.).

⁸ Пані й панове, нумо ж, називайте свої ставки! (Фр.)

⁹ Більше ніхто не ставить? (Фр.)

тільки чекають нагоди, щоб почати великий плановий штурм банку. Гра додавала Альвінові самовпевненості, переносила його в блискуче товариство, він почував себе оточеним Гарсіями і Кортиковими, хоч, якби він тверезіше приглянувся до тих, хто грав поряд із ним, то помітив би, що більшість їх — уже не охоплені азартом барони, що серед них немає ні Достоевського, ні Кортикова, ні Гарсії і що взагалі в них мало сліпого запалу, а більше дрібноміщанського розрахунку на легкі гроші. Але його вражав вираз обличчя тих небагатьох гравців, яким щастить у рулетці, тих добродіїв, що спокійнісінько простягають круп'є свої гроші і рішучим голосом, без найменшого вагання, ставлять на два чи три номери, наче вони цілком певні свого щастя, наче володіють таємницею, що береже їх від ризику. Вони засновують поле магічними лініями, керують цифрами, підпорядковують кульку своїй волі і майже байдуже, ніби так і повинно бути, забирають виграші. Тільки той, хто сидить поряд з ними, помічає, що кров у жилах на шиї в них пульсує трохи швидше, ніж звичайно в людей такого віку і такої комплекції. Альвін навчився за гральним столом опановувати своє обличчя, стримувати руки і, хоч кров бурхає в жилах від напруження, вдавати з себе людину, яку всі ці речі не обходять.

3

До самого досвітку товариство вирувало біля Альвінової рулетки. Кожен намагався вдавати байдужого. Але часом, як котромусь із гостей здавалося, що він виграв «plein», а проте Альвінові доводилося пояснювати йому, що, на жаль, випав номер поряд (Гльза теж підтверджувала це, трохи схвильованіше, ніж того вимагала ділова атмосфера при гральному столі), — часом у такі хвилини вибухала сердита суперечка, яку Альвінові щастило втихомирювати тільки одним способом: він применшував причину суперечки і спритно нагадував, що вони тут усі свої і, зрештою, грають не для нікчемних грошей, а для розваги. Потім він швидко закликав робити нові ставки, знов пускав колесо і кидав кульку, бо він знав, що біля рулетки немає нічого гіршого, як спиняти гру і вдаватися в дискусію. Кулька має котитися, щастя має бути в дорозі, бо порожнеча, яку випромінює бездіяльна рулетка, діє гнітюче на гравців. А непохитний авторитет,

який затикає рота кожному протестові і який при справжньому гральному столі просто випромінює з себе круп'є, що королює на високому стільці мало не з пасторською гідністю, носить бездоганний фрак і надає своїм завченим, майже автоматичним рухам значущості й ваги, — такий авторитет Альвін мусив здобувати собі розумом, усміхом і великодушністю; йому треба було поводитись так, ніби він взагалі байдужий до гри, ніби він бере в ній участь тільки з ввічливості, щоб зробити приємність філіпсбурзькому товариству, яке він так високо цінує.

Переконавшись, що гості захопилися грою, що голоси гравців, коли вони оголошують свої ставки, вже тремтять з хвилювання, ніби їм бракує повітря, ніби їх ось-ось зрадять голосові зв'язки, Альвін почав час від часу пропонувати, щоб вони припинили гру, — справді, вже досить, можна ж ще трохи погомоніти, адже вони прийшли на заручини, а не грати цілу ніч у рулетку, а крім того, йому не дуже приємно, що дехто робить надто великі ставки, він просить їх бути трохи розважнішими, бо, дбаючи про інтереси товариства, боїться, щоб когось не спіткав великий програш. Кажучи так, Альвін, звичайно, ні на мить не спиняв кульки, не переставав плачувати вираші й приймати нові ставки, до того ж його слова щоразу викликали такий бурхливий протест, що він, усміхаючись, негайно скорявся бажанню гравців і, здвигаючи плечима й нанизуючи свої звичайні фрази, далі виконував обов'язки круп'є.

Коли вже щасливі виграли досить і помітили, що щастя почало від них відвертатися, і коли набагато численніші невдахи вже три або й чотири рази відступали, а потім знов робили ставки, сподіваючись обдурити свою лиху долю, гості більшістю голосів вирішили закінчити гру. Тільки Гаррі Бюсген був проти. Він програв найбільше, та й випив, мабуть, більше за інших, і тепер сидів за столом, злісно блимаючи почервонілими очима. Всі вже попідводились, лише Альвін пакував біля столу свою рулетку і старанно вкладав жетони за їхньою вартістю й кольорами. Бюсген лаявся, мов стара баба, з якої покепкували хлопчакки. Нарешті до нього підійшов Кнут Релов і забрав його з собою. Кінець кінцем, Бюсген найбагатший кавалер у Філіпсбурзі, а виставляє себе на сміх, скиглить за якимось дріб'язком.

— Але ж я хочу виграти! — плаксиво вигукнув Бюсген, і на очах у нього справді виступили сльози.

— Виграєш іншим разом,— втішив його Релов і підморгнув Альвінові.

— Ніколи я не виграю, ну, ніколи,— жалівся Бюсген.

— Зате тобі в коханні щастить, як нікому,— глузливо сказав Релов і поцілував Бюсгена в чоло.

Той глянув на Релова й поклав свою квадратну голову на шовкову сріблясту вилогу його смокінга, сьогодні витриманого у святкових фіолетових барвах. Тісно обнявшись, вони вийшли з кімнати, Альвін подався за ними. Він зрадив, побачивши, що більшість гостей уже роз'їхалась. У вестибюлі стояли ще тільки заручені, Сесіль, Клод та Ільза. Альвін відразу збагнув, що Сесіль хоче їхати з Бюсгеном. Він стиха звернув її увагу на стан Бюсгена і запропонував сісти в його, Альвінову, машину.

— Може, ви, пане Релов, відвезете цих добродіїв додому?— голосно мовив Альвін, показуючи на Бюсгена й Клода.— В такому стані Бюсгенові не треба сідати за кермо.

Потім він попрощався з зарученими. Хай не гніваються на нього за рулетку, гості просто змусили його поїхати по неї, чи пан Бойман хоч щось виграв, ні, ну, то зате йому щастить у коханні, а як Анна, от бачите, та ще й так багато, це добра компенсація за програш пана Боймана, за порука, що з них буде ідеальне подружжя, сподіваємося, що недалеко й до шлюбу, так, пара з них справді молода, а немає нічого кращого, ніж подружнє життя, ну, то всього їм найкращого і прохання передати найщиріші вітання шановним батькам, що, господині стало недобре, ага, тому вона так рано зникла, а ми дивувалися, бо звичайно вона ніколи не залишає перша товариство, коли так, то бажано їй швидко видужати...

Релов попрощався набагато швидше і разом з Клодом зтяг Бюсгена в машину. Таким чином, Альвін з дружиною лишилися останніми гістьми. Сесіль чекала біля дверей, поки Ільза Альвін попрощається з господарями. А в тієї, здавалося, був невичерпний запас прощальних слів. Колись вона сказала своєму чоловікові, що саме прощання дає те враження, яке ти хочеш справити на господарів, три доречні фрази під час прощання можуть мати більший наслідок, ніж чемна, люб'язна поведінка протягом цілого вечора.

Йдучи до машини, Ільза пошепки спитала:

— Скільки?

— Та постривай!— просичав Альвін.

Ільза притулилася до нього й знов прошепотіла:

— Ну будь ласка, скажи, скільки?

— Близько ста вісімдесяти,— відповів він так само пошепки і, не переводячи духу, звернувся до Сесіль:— Думаю, що й вас гра трохи розважила, Сесіль?

— Так, розважила, було дуже цікаво,— відповіла Сесіль, дивлячись кудись повз нього.

Альвін вчасно кинувся до машини, щоб посадити Сесіль. Поки він обіг навколо машини, щоб відчинити їй, Ільза чекала біля передніх дверей. Посадовивши Сесіль ззаду, він був уже й сам сів за кермо, але Ільза не дала йому обминути себе. Потім, уже відкинувшись на спинку сидіння, вона сказала:

— Чоловікові завжди треба нагадувати, що його дружина також жінка.

Альвіна прикро вразили її слова. І взагалі, що йому дав цей вечір, уся ця ніч! Стільки всяких можливостей пішло нанівець, залишилась сама Ільза. Чому він не відвіз додому спершу її, а потім Сесіль? Ох, Сесіль! Якби вона знала! Йому хотілося плакати. Звичайно, вечір минув для нього успішно. Ніколи ще йому не приділяли стільки уваги, як сьогодні. Врешті, він, можна сказати, завоював філіпсбурзьке товариство. Але що з того, коли він тепер мусить їхати додому. Де він вилле свою радість? Він був пожвавлений, збуджений грою, тими очима, що дивилися на нього протягом ночі. Оце б натиснути на педаль газу, щоб мотор аж заревів, засигналити голосно, помчати щодуху, піти до бару з Сесіль, так, із Сесіль, вона тепер вільна, її можна здобути. Бенрата немає, він її залишив, в неї сіпається рот, мабуть, дійшла до краю, нерви розшарпані, вважає себе винною в тому самогубстві, її треба заспокоїти, треба допомогти їй, так, допомогти не з якихось там егоїстичних міркувань, просто не можна допустити, щоб така жінка пропала, а коли він не візьметься за неї, то хтозна, в які руки вона потрапить, цього не можна допустити, нізащо.

Ільза оновідала про свої спостереження під час гри. Сесіль за всю дорогу не сказала жодного слова. Вона сиділа рівно, мов свічка, втупивши очі в дощ, що виблискував у світлі фар і летів майже паралельно дорозі, бив у скло, ніби з темної пащі виривався потік блискучих, як промені, водяних стріл і влучав у машину. Альвін залюбки присвятив би Сесіль цю їзду, це змагання з водяними стрілами, він робив кожен порух з думкою

про неї, але хотів би ще й сказати їй про це, нехай би знала. Тому він пошукав у дзеркальці її погляду. Нада-ремне. Вона сиділа, мов кам'яна, й дивилася кудись попе-ред себе. Повз нього.

Тим часом Ільза розвивала свою теорію. Мовляв, вона могла б кожному сказати, чи він виграє, чи програє. Це залежить від вдачі людини, а не примхи так званого щастя. Наприклад, Бюстен, той редактор-самодур, те сентиментальне одоробло, мусить програвати, бо він нещасний, з роздвоєною душею чоловік, марнославний, ласий до влади, але насправді м'який і нерозважний. Так само й Бойман неодмінно програє, бо він мрійник, що хоче в грі домогтись того, чого йому не дає дійсність, а от Анна, реалістка з непомильним інстинктом, якраз виграє.

Так вона перетерла на зубах усе філіпсбурзьке това-риство. Маутузіус, певна річ, виграє.

— Це може нам знадобитися,— шепнула вона чоло-вікові.

Дюмон, особа неврівноважена, звичайно, програла, чи не більше навіть за Бюстена. Так, у грі все залежить не тільки від випадку, в ній виявляється особиста доля кожного гравця. Кому щастить у грі, тому щастить і в житті,— така була її теза, яку вона переможно прого-лошувала перед ними. Звичайно, цю теорію треба засто-сувати в кожному випадку інакше. Вигравати — озна-чає вміти бути щасливим, бо для цього потрібне не тільки щастя, а й особливий хист. Тому Ільза дуже здивувалася, що пані Францке сьогодні виграла, бо, влас-тиво, вона не повинна була виграти, та роз'їдена марно-славством особа не має ніякісінького хисту бути щасли-вою, а все ж виграла, це виняток, що підтверджує пра-вило.

Альвін не перебивав дружину, хай собі говорить. Усі його думки кружляли навколо Сесіль. Він запитав, див-лячись на неї в дзеркальце, чи не хоче вона часом закурити. Сесіль відмовилась, не відводячи очей від пото-ків дощу, що налітали на машину. Що ж йому зробити, щоб привернути увагу цієї жінки? Якби не було Ільзи! Треба їхати швидше, ще швидше, побачимо, чи вона відчує швидкість, чи хоч трохи налякається! Він уміє вести машину, як ніхто. О, тепер вона вже тримається, навіть ухопилася за спинку його сидіння, треба додати ще трохи газу, а тоді обережно притулитися спиною до її

руки, отак, ось її пальці, але чому вона відняла руку, треба пересунутись за нею, тепер уже немає відступу, вона повинна знати, що з ним робиться, коли ж вона його відштовхне, то хай, її право, він не повіситься через це, є й інші жінки, але він хоче нарешті мати певність... Сесіль зойкнула. Альвін відірвав погляд від дзеркальця, на якусь частку секунди побачив ще світло, що било йому в очі, потім відчув два різкі удари.

Він утримався на бруківці, машина ще їхала, а позад неї жалісно волав до неба якийсь мотор невеликої потужності, ніби співали мільйони комарів, малий моторолер, мабуть, перекинувся, але він не винен, не винен, не винен!

— Та спиніть же, спиніть нарешті! — крикнула Сесіль йому у вухо.

Йому не залишилося нічого іншого, як спинитись. Коли вони вийшли з машини, виття мотора здалося їм ще жахливішим. Водій, широко розкинувши руки, нерухомо лежав долілиць на вулиці, за два кроки від них. Видно, падаючи, він мимоволі крутнув ручку на повний газ. Сесіль і Альвін майже водночас підбігли до нього. Сесіль хотіла перевернути його, та Альвін гукнув:

— Ради бога, не чіпайте його, поки не з'явиться поліція, все треба лишити так, як є, не можна нічого міняти, поліція мусить провести слідство, ви ж бачили, як він на нас наскочив, ви будете свідком.

Сесіль перебила його і поклікала на допомогу — раз, другий, третій. Потім гукнула Альвінові, щоб він нарешті вимкнув мотор, хай не вие, і знов почала кликати на допомогу. У будинках обабіч вулиці спалахнуло світло, повибігали люди, якийсь чоловік відразу схилився над потерпілим і перевернув його, не слухаючи Альвіна.

— Та він же може задихнутися! — крикнув чоловік.

Одна жінка привела лікаря, Сесіль стала навколішки біля пораненого, Альвін також нахилився до нього; Ільза заглянула в обличчя потерпілого, взяла його за руку, байдуже піднявши її з бруківки, ніби якусь річ, і мовила:

— Зовсім п'яний.

— Ага! — вигукнув Альвін, зірвався на ноги й закричав, намагаючись заглушити ревіння мотора; та саме тієї миті мотор затих, тож Альвінів крик пролунав надто голосно й моторошно: — Він п'яний! П'яний як чіп. І в такому стані гасає по вулиці! Його треба замкнути, посадити за ґрати...

Люди навколо не дали йому горлати далі. Від хвилювання він навіть не помітив, що мотор уже не реве. Спершу слід подумати про допомогу. Альвін знов глянув на простацьке обличчя потерпілого. Його застигли очі крізь щілинки між повіками нерухомо дивилися вгору. Під носом чорнів згусток крові. Хтось присвітив ліхтариком: губи були розбиті, все обличчя в саднах. Хвилинку! Альвін витяг з кишені в непритомного пляшку. Ага, алкоголь, горілка, звичайна горілка, гидке дешеве пійло, будь ласка, хай усі понюхають, цей тип п'яний, Альвін не винен, адже всі бачать, що той сам утелюжився, бо геть п'яний.

Хтось сказав, що пораненого треба відвезти Альвіною машиною до лікарні. Альвін запротестував. Спершу хай прибуде поліція! В нього чисте сумління. Він ні до чого не доторкнеться. Спочатку треба все записати в протокол. Він адвокат і знає порядок. Та ось з'явився лікар і наказав негайно везти пораненого до лікарні. Місце, де він лежав, позначили крейдою. Ільза шепнула Альвінові, щоб він не опирався. Альвін підігнав машину, не перестаючи лаяти п'яного, і, хоч відчував, що це негарно, думав про те, що той тип забруднить йому ще й машину. Він відганяв від себе цю думку, та вона весь час верталась до нього, поки двоє чоловіків під наглядом лікаря вмошували пораненого в машину. Лікар сказав, що стан його дуже тяжкий. Коли Альвін відповів, що він сам винен, лікар зауважив, що в таку хвилину соромно торгуватися, хто винен, бо випадок може скінчитися смертю пораненого. Альвін відчув, як у голову йому шугнула кров, і схопився за машину, щоб не впасти. Що цей лікар каже, поранений може померти? Цей пияк, що своїм моторолюером перегородив йому дорогу? Ото була б халепа, суд, повідомлення в газетах, це могло б довести його до краху, бо завжди щось до тебе причепиться, ніколи вину не скинуть лише на одного, хоча б через страхування, а як він тоді, на порозі своєї політичної кар'єри, здобуде виборців? Політичні супротивники назвуть його вбивцею, політик повинен мати незаплямоване ім'я, особливо спочатку, а тут на тобі, така біда!

Альвін відчув, як у ньому зростає лють на цього п'яницю. Він дивився в дзеркальце, на Сесіль, але ж не звернув з правого боку вулиці, чи, може, звернув? Він їхав швидко, це правда. Чи Сесіль помітила, що він весь час дивився в дзеркальце? А як помітила і її покличуть

у свідки, чи вона скаже про це? Ну так, він пробував зав'язати з нею контакт, але вона жодного разу не глянула на нього. Отже, й нічого не помітила! З лікарні Альвін знов повернувся на місце катастрофи. Прибула поліція і складала протокол. Альвін сказав: він їхав правим боком з середньою швидкістю, раптом на нього з другого боку хитнулось світло, він хотів обминути його і майже обминув, але лівим боком машини таки зачепив за моторолер, особливо заднім крилом, через що той, мабуть, і впав. Якби Альвін не зберіг самовладання і не звернув праворуч, то можна собі уявити, що сталося б з п'яним. На питання, чи він здалеку помітив, що з другого боку вулиці хтось їде, Альвін відповів: «Так». Після цього «так» він пошукав погляду Сесіль. Вона стояла поряд і дивилася на бруківку, де водотривкою крейдою був обведений силует потерпілого, так чітко, що видно було навіть розкинені руки.

Перше ніж посадити Сесіль та Ільзу назад у машину, Альвін застелив замащені кров'ю сидіння двома пледами. Він завжди возив у машині ті пледи. Коли Ільза здивовано спитала, навіщо вони, Альвін збентежено відповів, що ніколи не знаєш, чи не знадобиться десь така річ. І ось маєш, таки знадобилися. Тепер він сердився, що не застелив сидінь перед тим, як у машину занесли потерпілого. Але той лікар налякав його. Сесіль майже нечутно попрощалася перед своїм будинком. Коли Ільза й Альвін лягали п'яного, вона не озвалася ні словом. Альвін мало не плакав. Він знов і знов починав говорити про цей випадок, підігрівав у собі лють і обурення, щоб позбутися незрозумілого, гнітючого почуття, яке охопило його, коли він глянув на потерпілого, почуття безсилля, яке налягало на нього дедалі дужче і від якого на очах виступали сльози. Доїхавши додому, він сказав, що однаково не засне, то нехай Ільза сама йде нагору. Та тільки після того, як він брутально крикнув їй, що не найнявся їй у служники (безглузді слова, але нічого кращого йому не спало на думку, а він тепер просто не міг зайти з нею до будинку, ніби нічого не сталося, не міг слухати її тверезих міркувань, нащипгованих мудрістю, вони його нітрохи не втішали), тільки як він майже силоміць винхнув її з машини, вона пішла (все ж таки не втримавшись від зауваження, що він поводить як дитина).

Альвін подався до нічного бару «Себастьян». Він їхав поволі. «Я не винен, чому б мені не поплакати, чому

Ільза не розуміє мене, тепер я реву, бо ніхто мене не бачить, ох, той йолоп, той ідіот на моторолері, п'яний як чіп, ох, яка ж підлість, дядько Альфонс теж має такий моторолер, але він не п'є і не їздить о третій годині ночі під дощем, хіба це транспорт, треба забронити тим кузькам плутатись серед вуличного руху, коли він помре, я пропав, я вже ніколи не вилізу з цієї халепи, ніколи, може, Ільза захоче розлучитися, про мене, вона вже мені не потрібна, я поїду світ за очі, десь в інше місто, втішатимуся життям, хай йому чорт, тому марнославству, і де той йолоп узявся на мою голову, коли нап'ється водій машини, то не перекинеться, бо має четверо коліс, навіть як наскочить на мур, то не обов'язково вб'ється, але на такому нікчемному моторолері, на велосипеді з комариною силою, кожен упаде, тільки-но торкнеш його, це так, бідному все вітер в очі віє, завжди він програє, такі, як ми, хіба що машину поб'ють, а бідний загине, як він хрипів, носом ішла кров, пирхав, ніби йому хто голову занури в воду, дурний, аж світиться, гарно йому, бідоласі, прислужилася горілка, всі чули її, а от грошей, які виграв елегантний добродій і які запаморочили йому голову, тих грошей не чуто, і ніхто не може посвідчити, що він дивився на Сесіль, прошу, нехай хтось доведе мені, що я не стежив за дорогою перед собою, хотів би я побачити такого, ох, Сесіль, вона знає, але не скаже, в неї сіпався кутик рота, коли вона дивилася на збитого, тепер вона не захоче мене знати, і все через того мерзенного ідіота, через того п'яницю на моторолері».

Альвін не спинився перед «Себастьяном». Він не міг зайти туди з заплаканими очима. До Вери. Звичайно, до Вери. Він витяг ключа від її квартири з кишеньки в машині, де лежали карти, поставив машину на бічній вулиці й побіг під мурами крізь дощ, що ніяк не вщухав.

Засапавшись, він вибрався нагору, де Вера зустріла його ласкавіше, ніж будь-коли, бо думала, що він нарешті порвав з дружиною і перебрався до неї назавжди. Але він прийшов виплакати в неї, а ще — щоб вона його втішила. І вона плакала разом з ним і втішала його цілий ранок.

Коли Альвін, поголившись у перукаря, вернувся додому, Ільза сказала, що саме дзвонили з лікарні: водій моторолера помер.

Альвін цілий день просидів удома, втупившись у вікно.

Ільза раз у раз пробувала поговорити з ним, наполягала, щоб він зробив такий опис випадку, до якого не можна було б прискіпатись, бо з поліції телефонували, що найближчими днями йому доведеться з'явитись туди, вони мусять скласти остаточний протокол, і до цього треба приготуватися, казала Ільза, а то ще будуть якісь неприємності, він же адвокат і не може допустити, щоб на нього впала бодай найменша пляма, нехай хоч на мить подумає про свою політичну кар'єру, про вибори до ландтагу, все тепер залежить від того, як він діятиме, чи досить швидко й розважно, чи виставить цей випадок у такому світлі, як треба. Альвін відповідав, що його тепер ці справи не цікавлять. Він дивиться на дощ за вікном. І на чорні дерева. Їхнє гілля, давно вже голе, все ще вперто шарпав вітер.

ІСПИТОВИЙ ТЕРМІН НА ОДИН СЕЗОН

1

Пані Фербер погрожувала Клафові, що негайно викине його з помешкання, але він лишився непохитний: сказав, що сам прибиратиме в себе, просто заборонив пані Фербер переступати поріг своєї кімнати, поки він платить їй; ані загроза виселення, ані нахваляння, що вона негайно поговорить зі своїм чоловіком, а той уже знайде, як до нього взятися, ані натяк, що вона зв'язана з поліцією, не справили на Клафа ніякого враження; а що то за пожилець, якщо їй не можна заходити до його кімнати, нищпорити в його паперах, фотографіях, у його книжках і в одязі, якщо вона не має звідки нічого про нього довідатись, навіщо тоді взагалі пожилець, можна за ті самі гроші здати кімнату під комору чи склад! А як моторошно жити в одному будинку з людиною, що не озивається до тебе жодним словом!

І всі побоювання пані Фербер, про які вона розповідала кожному, хто лише хотів її слухати, підтвердились, дійсність навіть перевершила їх. Бо ким же виявився той пан Клаф? Самогубцею. Атож. Ще не зовсім скінчилася зима, ще дощ ішов упереміш із снігом, коли пан Бойман, найкращий з усіх пожилеців, отримав від пана Клафа листа, в якому той пропонував йому, щоб він зробив, що сам захоче, з паперами й книжками, які після нього

залишаться, а більше в нього нічого не було. Коли цей лист дійде до нього, він, Клаф, з усім уже покінчить. Нехай пан Бойман, до якого він звертається як до єдиного свого знайомого, підійметься до кімнати, коли вже вивезуть його, Клафові, останки. Бойман повідомив пані Фербер про те, що сталося, але не зважився піти туди разом з нею. Прибула машина й забрала Клафа. Бойман звелів перенести всі папери й книжки до своєї кімнати. Пані Фербер відпросилася на три дні в поліційному відділку, щоб ґрунтовно прибрати кімнату.

Книжки — а їх було чимало — Бойман дбайливо склав у кутку. Тоді вийняв з великого конверта три оправлені в ледерин зошити, нерозбірливо списані дрібними, кривими літерами; той, хто їх писав, мабуть, низько нахилився над папером, і читачеві також доводилось нахилитися.

Останній за датою зошит мав заголовок: «Іспитовий термін на один сезон». Ганс розгорнув його, але, перше ніж узятись за читання, підійшов до дверей і перевірів, чи вони замкнені.

«Я став портьє у філіпсбурзькому міському театрі. Мій шеф — директор театру Йозеф Маугузіус. Мене взято на один сезон. З іспитовим терміном, сказав мій шеф. Коли я проводжу якогось відомого актора до кабінету шефа, він вітає прибулого словами, що чекав цієї хвилини багато років, відтоді, коли вперше почув про великого майстра. Мій шеф каже: «маєстро». Він простягає назустріч руки, правою вітається з великим актором, а лівою ласкаво обіймає його. Водночас він не забуває й про своє обличчя: декорує його аж по самі вуха променистим захватом. Мені здається, що вдома він тренує і вуха, щоб у майбутньому й ними радісно махати на привітання. Певні успіхи в цьому напрямку я помітив недавно, коли мені дозволили привести в його обійми голову крайового відділення християнської партії. Між іншим, той голова — мабуть, духовний родич мого шефа (див. «Будова тіла й характер»)¹.

Мені, звичайно, дали докладні вказівки, кому з гостей я повинен тільки назвати крізь віконце номер відповідного кабінету, а кого сам повести нагору. Я не люблю залишати

¹ Твір Ернста Кречмера (1882 — 1964), німецького психіатра, автора теорії про зв'язок між будовою тіла і вдачею людини.

своєї кімнати, що міститься біля службового входу, бо не знаю, про що говорити з тими засапаними добродіями дорогою до кабінету мого шефа. В цьому велетенському будинку немає ліфта. Його збудували сто років тому марнославні князі Філіпсбурзькі. І хоч ті князі — давній рід, але навіть Наполеон не зробив із них королів. У театрі ще й досі існує родинна ложа для живих нащадків того роду. Двічі чи тричі на рік там з'являються тендітні, дрібні створіння. Здебільшого це старі дівки, що вже ледь ходять і можуть ще с'як-так слідувати за дією на сцені з допомогою слухових апаратів і біноклів.

То що я маю розповідати опатним добродіям, ведучи їх безконечно довгими сходами нагору? І чи вони взагалі чекають, щоб я щось сказав? Для банального зауваження дорога надто довга, бо таке зауваження не вимагає відповіді, отже, ним не можна почати розмови; крім того, я мушу остерігатися, щоб не знудити прибулих здалеку світил своїми непотрібними словами чи, боронь боже, не набриднути їм. А щоб підготувати ґрунт для справжньої розмови, дорога надто коротка. Хтозна, може, дехто з тих добродіїв, увійшовши до кабінету мого шефа, не міг стриматись, щоб не полаяти мене. На жаль, тепер я добре знаю думку свого шефа про себе і розумію, як йому подобається все сказане проти мене. Не думайте, що я переоцінюю себе, що директорові театру просто ніколи сушити собі голову якимось порт'є біля службового входу; не кажіть, що директор має зовсім інші справи! Може, й має, я не знаю, але відкладає їх надалі. Я для нього важливіший. Зрештою, я єдиний працівник у всьому театрі, взятий на роботу почасти проти його волі. Він був проти мене, бо я ще не мав тридцяти років і втратив ліву ногу тільки внаслідок нещасного випадку. Директора дуже влаштовує, що його порт'є має тільки одну ногу, але він волів би, щоб її відірвала граната, а ще й коли б у місцевості з гучною назвою, як-от Сталінград, Тобрук чи Нарвік; мабуть, він задовольнився б і Одесою чи Дюнкерком, але я міг назвати тільки трамвайну зупинку на Бебельштрассе (ще й Бебельштрассе!), і скалічила мене не могутня граната, а старий трамвайний вагон. Може, мені треба було спробувати довести панові Маутузіусу, що, якби не війна, той вагон давно був би знятий з колії і так далі, отже, я також своєрідна жертва війни, бо гальма були надто старі й не спрацювали!

Я не здатен на такі докази. Я радий, що то була не граната, а трамвай, обережний старий трамвай, який проїхав по моєму коліні дуже поволі, ніби хотів мене пожаліти. Шеф не може мені цього вибачити. Він вимагає від своїх службовців не такого минулого. Недарма він носить протягом цілого року високі шнуровані чорні черевики і майже щодня проказує: «Німеччина — серце Європи». «Батьківщина починається біля письмового столу», — каже він і перебирає червоними, аж синіми руками золотий годинниковий ланцюжок, що висить у нього впоперек живота. Ті його руки часто луцаться, а тому шкіра на них уся в білих плямах.

Я не можу сказати шефові, що я про нього думаю. А я про нього думаю часто, коли сиджу в кімнатці порт'є і чекаю на відвідувачів. Я боягуз. Так, боягуз. Не треба лякатися цього слова. Шість літер на папері. Я боягуз. Я нікому не кажу того, що думаю. Ногу мені відрізав якийсь нікчемний трамвай, тому мій шеф теж вважає мене боягузом. Та коли б він дізнався, який я насправді боягуз, — та ні, він, мабуть, не зрозумів би цього, — але коли б дізнався, то власноручно викинув би мене з театру. Не задрю я виробничій раді, якби вона захотіла оборонити мене! Але вона й не захотіла б. Вона знає, чим зобов'язана шефові. Може, мої бажання дитячі, але я знемагаю від них, мені кортить серед білого дня залишити свою комірчину, вдертися до шефівського кабінету і сказати нарешті відвідувачеві, який саме зручно вмістився в кріслі, всю правду про цю устанovu. І хоч гість відразу запротестував би, не захотів би ані хвилини слухати про такі речі, але в глибині серця він до кінця свого життя згадував би ту мить, коли раптом зустрівся з правдою. Чи це таки правда? Напевне ні. Я не люблю свого шефа. А яке це має відношення до правди? Той, хто ненавидить, дуже далекий від правди. Будь ласка, звучить, як цитата.

Гільдегард спить. Вона не може збагнути, чого я так довго сиджу за столом. Поки вона не заснула, то все поглядала на мене з ліжка. Я взяв олівець і вдав, ніби записую щось важливе. Але я тільки виводив слова (я не хотів більше говорити, знов брехати, щоб захиститися від неї). Я виводив: «Мокра вулиця, чорне небо, боязко блимає світлофор, будівельний майданчик, ніч, у квартирах усе як звичайно, люди давно чужі одне одному, але й далі живуть разом, а контролер з газової контори вва-

жає їх за родину, комарі гинуть через людей, люди гинуть через комарів, статистикою доведено...»

Дякувати богу, що вона вже спить. Вона любить довгі розмови. Вона читає добрі книжки і вірить, що свято буває кожної пори року. І що можна ділитися з кимось тим, що в тебе на серці. Вона не знає, що я їй ніколи не кажу того, що думаю. Бо, якби сказав, наше подружжя розпалося б. Я не контролер з газової контори. Той дивиться на лічильник і каже: «Ця родина живе в злагоді». «Статистикою доведено». Коли ми розмовляємо, то вмикаємо приймач на повний голос. Фербери не мали грошей, щоб збудувати грубші стіни. Найкраще, коли передають музику. А коли передають всілякі розмови, в мене починає колотитися серце. Сьогодні ми настроїли радіо на Рим. І під чудовою заслоною італійської мови перекинулись кількома словами. Та раптом її мелодійний плин розпанахало: Молотов, Ейзенхауер, Тіто, Джон Фостер Даллес. Не допомагає вже й італійська мова. Я не можу лежати поряд з Гільдегард, коли такі імена вриваються до кімнати.

— Про що ви думали цієї хвилини, га? Ви можете мені сказати?

З цими словами шеф повернув тулуб на сто вісімдесят градусів, широко розтяг своє обличчя і розчепірів пальці в десяти різних напрямках. Це він уміє. Я міркував, який висновок треба зробити з його поведінки: чи йому справді важливо дізнатися, чому я не почув телефонного дзвінка, чи він тільки використовує нагоду випробувати свою міміку, яку найближчим часом застосує для вагомшої мети. Я спинився на тому, що це тільки випробування величних жестів та міміки, й усміхнувся. Мій усміх він міг використати як бажаний привід для дальшої демонстрації свого обурення; я став ніби його партнером для тренування, боксерською грушею. А що він робив? Тренувався далі. Губи в нього виверталися, ніби він блював. Наче корова телиться, подумав я. Його плечі піднялися вгору, вже майже вище голови, скоро вони мали, гупнувши, зіткнутись над проділом; водночас обличчя розтяглося ще ширше, вуха помандрували назад; чи й вони зійдуться на потилиці?

Я насилу стримався, щоб не заплескати в долоні!

Якби він знав, що я бачу його наскрізь, то розлютився б, і дарма. Він уже й так був сердитий. Це видно було з того, як почервоніли в нього очі. Невже ця жестикуляція

так його захопила, що в нього відповідно змінився й настрій? Навряд, віртуоз такого рівня повинен тренуватися, не піддаючись почуттям.

Я вирішив вийти з кабінету. Шеф так розпалився, що йому вже не потрібні були глядачі. Перед тим як зачинити двері, я несміливо показав йому на дзеркало. Мабуть, він і цей мій жест не так зрозумів. Я ще чув його вереск, коли, обережно ступаючи, зійшов уже до кімнати порт'є. Я міркував, що б я робив, якби з'явився хтось із старанно виголених добродіїв і захотів поговорити з шефом.

Але, дякувати богу, того дня приходили тільки актори спитати, чи немає для них листів, або залишити свої листи, щоб я їх відіслав. Якась дама передала квітки для головного режисера. На жаль, мені заборонено відмовлятися від таких подарунків, хоч я знаю, що всі люди заслуговують на квітки, крім нашого головного режисера. Тому я взяв квітки, поклав їх на підвіконня, потім вихилився у вікно, ніби хотів виглянути надвір, і грудьми трохи прим'яв квітки й листя. Більше я не міг нічого зробити. О шостій мене змінив багато старший за мене колега Біркель (який нібито втратив свою ногу під Верде-ном). Він побачив на підвіконні квітки, похитав головою і поставив їх у вазу, відразу ж наливши в неї води.

Учора знову почався наступ в Індокитаї. Ті, звичайно, боронилися. Звичайно? Такі речі, звичайно, не відбуваються без жертв. Звичайно. Мій шеф каже: «Німеччина — серце Європи». Індокитай — серце... чиє? Моє серце. І Корея моє серце. І всі солдатські ноги топчуть моє... ну так, топчуться по моєму серцю. Чи не сказати про це шефові, коли він питає, що я думаю про політичне становище? Я вдаю, ніби справді є якесь політичне становище, а потім кажу, що не розуміюся на ньому. Але я знаю, що немає ніякого політичного становища. Є тільки наше становище, досить нестерпне всесвітнє становище. Якби я довіряв комусь... Наприклад, богіві. Та як мені уявити собі бога? А для того, щоб сліпо довіряти комусь, я надто... надто...

— Завтра шеф читає доповідь у броварні, — сказав сьогодні пан Біркель, коли заступав мене на службі. — Ви ж напевне туди не підете, правда? — Він широко всміхнувся. Мабуть, у нього були б красивіші очі, коли б їх не спотворювали грубі окуляри. — Вам і не треба, — сказав він. — Ви самі все знаєте.

— Ох, пане Біркель,— мовив я і здвигнув плечима.

Пан Біркель належить до тієї самої партії, що й шеф.

— Шеф тепер став членом крайового комітету,— сказав він. А яке це має значення для дебатів про бюджет, мабуть, не треба мені пояснювати. Художній керівник театру — член соціалістичної партії, отже, і з цього боку можна нічого не боятися.

Пан Біркель потер свої товсті руки, натяг нарукавники й почав читати записи телефонних дзвінків, які я зробив під час свого чергування. Читаючи, він трохи навскіс відставив голову від аркуша і кілька разів осудливо глянув на мене поверх окулярів.

— А це що має означати?

Я схилився над аркушем і почав читати рядок, у який він ткнув пальцем:

— «Мімі має подзвонити Кінгові. Гм».

— Хто така Мімі? Хто такий Кінг? Що означає «гм»? — запитав пан Біркель, і зморшки з його чола грізно збіглися до перенісся.

Він, звичайно, дуже добре знав, що нашу виконавицю ролей жінок з вищого світу звать Мімі, а головного режисера — Кінгом, але його обурило, що я, новачок, зафіксував це письмово, та ще й у службових, можна сказати, нотатках. Я засміявся, вдаючи наївного, пояснив йому все, і він трохи подобришав.

Трамвай був переповнений, як завжди в цю пору. Хтось розгорнув перед собою газету, і п'ять чи шість пар очей заплуталися в миготливих рядках. У газеті щодня пишуть те саме. Міняють тільки прізвища й географічні назви. Я не хотів у неї заглядати. Але рядки й фотографії все-таки привернули мою увагу. Політики завжди всміхаються, коли їх фотографують. Найкраще це вдається Ейзенхауерові. Його усмішка, наче в сома, сягає від вуха до вуха. Очі також оточені веселими зморшками. Мені вже снилася та усмішка. Спершу я побачив російського офіцера, що виїхав у машині з казарми просто на мене. І дивився він теж на мене. Кашкет у нього був насунутий на лоба паралельно бровам. Рот був затиснутий паралельно бровам, і підборіддя зрізане паралельно бровам. Я зігнув ліву руку перед грудьми, а праву простяг убік, — так, холонучи з почуття непевності, я вдав регулювальника вуличного руху, щоб заохотити офіцера їхати далі в місто, де на нього, мабуть, чекала дівчина.

Але він виліз з машини, підійшов до мене, і став уже американським офіцером, і усміхнувся. Усмішкою Ейзенхауера. З кутиків його усміненого рота текли червоні, як кров, нитки жувальної гумки. На тих криваво-червоних гумових нитках гоїдалися маленькі парашутисти. З широкої ейзенхауєрівської усмішки вилітали цілі дивізії парашутистів і падали вниз. І всі були мертві. Червоні гумові нитки були об'язані в них не навколо тулуба, а зашморгом затягнені на шиї. А з рота, на якому грала життерадісна усмішка, витікали все нові нитки... У моїй кімнаті немає стін. У моєму сні також немає стін. До мене весь час наближаються якісь обличчя.

Циркуляція без перешкод. Брехня, м'яко вистелена напівправдою. Зимове надвечір'я в трохи затеплій кімнаті. Суперечності ліниво порозлазились по кутках і не підводять голови. Якщо робити висновок з того, що хто каже, то всі задоволені, отже, щасливий день. Якщо ввечері або вже вночі людина не скаже того, що думає.

Я все-таки подався до броварні послухати доповідь свого шефа. Бо що я робитиму, коли мене звільнять? Я викурюю щодня по двадцять сигарет. А Гільдегард заробляє в книгарні тільки на свої особисті потреби. Курець, над яким висить загроза лишитися без сигарет, не може дозволити собі казати кожному правду.

Ідучи на збори, я цим хотів ще й дошкулити Біркелеві. Він скривився, коли побачив мене. Відчув конкурента. А може, навіть злякався, що я тепер і до партії вступлю. Тоді він не матиме наді мною переваги. А потім ще почну чекати в неділю перед церквою, поки шеф пройде повз мене!

Я сів так, щоб доктор Маутузіус помітив мене. Залу заповнили високі панове. Але було й кілька рядових службовців. Вони сиділи рівніше, ніж те опасисте панство, витягали голови і вдавали, ніби аж мліють із зацікавлення й напруження. Видно, і їм треба було дбати про те, щоб їх помітили їхні шефи.

Час від часу до зали проштовхувалися модно вбрані чоловіки, молодші власники фірм. Перше ніж сісти, кожен з них грався ключиком від машини, ховаючи його в кишеню жилета. І кожен удавав, ніби не може відразу знайти кишені, бо тієї хвилини йому не до ключика, треба

повертати голову на всі боки, щоб привітатися з усіма знайомими й приятелями в залі.

На сцені стояла трибуна, а обабіч неї столи, за якими сиділи поважні добродії, здебільшого з червоними обличчями, а дехто й з білою бородою.

Потім до зали енергійно зайшов мій шеф і подався простісінько на сцену. З його появою перші ряди жваво заворушилися. Це помітили на сцені. В слухну хвилину там підвівся один добродій, підійшов до трибуни і щосили закалатав у дзвіночок. Привітання доповідачеві. Привітання гостям. А також знайоме вже навіть мені:

— Ми надзвичайно раді, що сьогодні ввечері...

Поки добродій виголошував привітання, я спостерігав за своїм шефом. Він зовсім відвернувся від знайомих у першому ряду і прикипів очима до промовця. Його поза свідчила про безмежну уважність. Підборіддя витяглось далеко вперед у напрямку трибуни (а це вже щось та означає, коли в тебе така шия, що її важко назвати шиєю). Він ніби хотів дати приклад самовідданої уваги. Це була немов порада тим, хто сидів у залі, щоб і вони слухали з такою неймовірною увагою, коли вже він сам візьме слово. Промовець на всі лади вихваляв мого шефа, тому й не дивно (а може, таки дивно!), що до загальних оплесків, які звичайно збирає той, хто відкриває збори, прилучився й мій шеф; він простяг руки далеко перед собою, щоб показати всім присутнім, як треба плескати. Потім він вийшов на трибуну. Перебіг поглядом по залі. Поклав руки на трибуну так, ніби когось благословляв. Врешті відступив назад, наскільки можна було, щоб не відривати рук від трибуни. У залі знов стало тихо. Але Маутузіус ще довго не озивався. Чекав, поки тиша наросте. І він, видно, дуже добре знав, у яку силу може вирости вже й так цілковита тиша. Вона росла страхітливо. Здавалося, ось-ось вибухне, і тоді Маутузіус почав говорити. Як мудро він вибрав належну мить! Кожен сприйняв його перше слово як величезну полегкість.

— «Час вибору» — ось тема моєї доповіді.

Знов запала тиша, але тепер він не дав їй довго тривати. Він заходився швидко, без перепочинку шмагати й так уже покірних слухачів гострими, дошкульними фразами. Навальними, як вихор, що несе з собою каміння. Слухачі, мабуть, почували себе безмежно щасливими, що ті фрази були націлені не в них, а в ворогів їхньої партії.

Я вдоволено переконався, що тоді, коли шеф покликав мене до свого кабінету, він справді тренувався на мені. Щоправда, він, мабуть, тренувався ще й цілу ніч, бо всі пози й міни, які він тоді демонстрував переді мною, тепер були відтворені перед глядачами просто-таки бездоганно. Всі частини тіла, які лише можна було залучити до цього виступу, діяли в цілковитій злагоді. В слухача мало склалася враження, що цей чоловік безмежно страждає від негативних явищ наших часів. Коли він говорив «наші тяжкі часи», його плечі так жалісливо опускалися вниз, що хотілося кинутись на сцену й підтримати його. Та коли він потім розраджував слухачів, — а розраджував він їх щоразу після того, як оцінював щось негативно, — то набирив повні легені повітря, грудна клітка роздimalася, аж страшно ставало за його жилет, вся його постать випромінювала розраду, надія майже підносила його над підлогою, і якби він — хоч сам був цілком на боці земних справ — не тримався за дерев'яну трибуну, хтозна, чи не полинув би від нас просто на небо. Скоро він розбив ущент своїх ворогів і водночас незаперечно довів, що порятунок ще може дати тільки його партія. Кожен слухач, який ще не вступив до його партії, того вечора напевне гірко дорікав собі. І я також. А ми ж ще не дійшли до фіналу. Він почався з того, що Маутузійус зобов'язав нас «внутрішньо озброїтися». Бо тепер треба стояти — обличчя його набуло страхітливого виразу — «не на життя, а на смерть». Я був такий захоплений, що зразу не зрозумів, чим треба озброїтись і проти кого стояти «не на життя, а на смерть», та й потім так ні до чого й не додумався, але мені здалося, що він мав на увазі якусь духовну зброю. Переконало мене в цьому одне з його останніх речень, яке буквально застрягло у мене у вухах: «Запекла боротьба духовною зброєю, яку провадить всевладна любов, принесе перемогу нашому прапорові». В мене закалатало серце, коли я почув ці слова. До того ж останні речення мій шеф просто шпурляв на нас, піднявши вгору руки. Ті руки росли дедалі вище, аж дивно було, як це в нього виходило (потім мені спало на думку, що він, мабуть, перед тим поволі, непомітно зігнувся), і разом з ними росли його речення, росли до недосяжної висоти (надто скромне слово для такого злету), тоді руки опустилися, і в залі запала мертва тиша.

За хвилю вибухнули оплески. Шеф стояв скорчившись

біля трибуни і всім своїм виглядом показував нам, що тільки проти волі мириться з цим галасливим схваленням. Він випадково глянув на мене, і я також вибухнув шаленими оплесками. Долоні в мене горіли, коли я виходив із зали. Вже дійшовши до дверей, я побачив пана Біркеля. Він кинувся до сцени, виліз здоровою ногою на стілець і, стоячи там, з блискучими від сліз очима, гучно молотив величезними, як лопата, долонями, не в лад з іншими слухачами. Рот його неймовірно швидко розтулявся і знов стулявся, за кожним разом викидаючи з себе страхітливе «браво!». Тут уже мені б ніколи не пощастило перевершити його.

Вже майже половина січня. Різдвяні й новорічні вітання остаточно забуто. Куди діваються ті мільйони газет? Через два-три дні після їхньої появи вже не знайдеш жодної.

Радянська Армія носить уже зимову форму. Хутрянні шапки...

Гільдегард прийшла сьогодні додому швидше за мене. Вона зустріла мене листом від мого батька і відразу квапливо прочитала його (з наголосами, які можна почути від поганої актриси): член крайового суду невдоволений мною. Я знаю про це. Чого він знов пише, адже він відцурався від мене. Батьківське серце! Я не можу йому нічим допомогти. До того, що він зве «фахом», я не маю ані нахилу, ані сили. Але ж я повинен подумати про свою родину (на цих словах Гільдегард підвищила голос). Так, можна мені дорікати, що я одружився. Я не повинен був одружуватись. Я сподівався, що подружнє життя спонукатиме мене домагатися успіху, дасть радісне почуття відповідальності, взагалі сповнить мене радістю. Хіба кожен, хто знав мене, не казав: усе це мине, коли ти одружишся! І я одружився. Гільдегард працювала в книгарні, де я міг переглядати журнали й книжки, не купуючи їх. Крім Гільдегард, я майже не знав дівчат. Отже, я одружився з нею. Вона вважала мене за письменника з великим майбутнім. Ми обоє розчарувалися. Я не став великим письменником, а вона не зуміла викликати в мене бажання домогтися успіху.

Прочитавши листа, Гільдегард сказала:

— Ми не можемо жити довіку в цій кімнаті.

Я здвигнув плечима. Кімната міститься на третьому поверсі, а в будинках на цій вулиці третій поверх — це

вже просто горище. Бо тут, властиво, взагалі немає будинків (хоч пані Фербер так любить говорити про свій «будинок»). Ціла вулиця — це один будинок. До нашої кімнати треба заходити в двері номер двадцять два. Гільдегард вважає, що тепер, коли я маю постійну роботу, ми повинні знайти собі справжнє помешкання. Я нагадав їй, що мене взяли з іспитовим терміном на один сезон. Більше я нічого їй не сказав. Вона знов зavela мову про наше подружнє життя. Спитала, чи я її кохаю. Я відповів, що так. Чи я не жалкую, що одружився з нею. Я відповів, що ні. І таке інше. Я не зважуюся сказати їй, що більше розчарувався в собі, ніж у ній. Кохати, цікавитись іншою людиною так само, як собою, я не можу. Часом я уявляю собі, як було б гарно, коли б я був чоловіком, що хоче «далеко сягнути», що «кохає» свою дружину, хоче дітей і живе тільки своєю родиною. Але я не маю права піддаватися такому бажанню. Це все одно, що бажати бути інакшим. Якби я піддався цьому бажанню, то мусив би попроситися з життям, бо я не маю сили стати інакшим. Отже, бажання стати інакшим — це спокуса накласти на себе руки...

Мій шеф, зайшовши до театру, спинився перед моїм віконцем і спитав про якусь дрібницю. Я бачив: він чекає, щоб я сказав щось про його доповідь. Я схилився над паперами. Як мені почати? Губи мої ніби злиплися до купи. Я скоса-глянув у віконце, зустрів нетерплячий погляд шефа і спробував нарешті розтулити неслухняні губи, та він уже відвернувся. Похитуючи головою і посвистуючи, він важкою ходою подався сходами до свого кабінету. Минула не одна хвилина, поки я порозгладжував листи, які добряче пом'яв, коли, дивлячись на шефа, не міг видобути з себе жодного слова.

Пані Фербер розмовляла зі мною крізь прочинені двері. Її чоловік лягає на операцію. Вона дуже пишається, що професор хоче сам його оперувати. Коли прийшла Гільдегард, я поволі випхав пані Фербер у коридор. Потім з'явилася Марія Шпорер, дочка торговця старим мотлохом, що мешкає поряд. Вона навчилася шити. Гільдегард замовила в неї кофтину. Дівчина несміливо дістає кофтину з паперового згортка. Задля годиться я відвертаюся, поки Гільдегард одягне кофту. Гільдегард задоволена. Власне, Марія могла б уже йти. Гроші вона

отримала. Але їй теж хочеться багато чого розповісти. Вона нітрохи не задоволена. Навчилася шити, а тепер сидить удома і робить усю хатню роботу на таку велику родину. У них там, у двадцять четвертому номері, п'ятеро дітей. Старший брат свариться з батьком. Він хоче заснувати свою власну фірму й торгувати тільки брухтом. А батько обстоює те, що й написано в нього на бляшаній табличці: торгівля залізом, іншими металами, ганчір'ям, гумою і папером. Старший брат присягається, що варто торгувати тільки оловом. Він змовився з кількома робітниками на залізниці. Вони розбирають великі акумулятори в багажних візках. Усе залежить від спритності, каже Марія, бо поліція часто насакає з перевіркою. Адже торговець повинен вести книгу, записувати кожну купівлю і продаж. За правилами, в того, хто тобі продає щось, треба навіть вимагати посвідчення особи. Звичайно, це неможливо! Батько ніколи нічого не досягне. Він занадто боязкий. А брат, навпаки, занадто сміливий, тому завжди ризикує потрапити за ґрати.

— З того, що люди вигребуть на руїнах, не дуже розживешся. А брат хоче купити вантажну машину! Батько просто бере те, що йому приносять.

Марія каже, що тепер усе більше матерів посилають своїх дітей збирати брухт. Для багатодітних родин це непоганий побічний заробіток. Батько продає брухт оптовикові, той перепродує його експортеріві, той — імпортеріві, а той — скупщиківі, який уже продає його якомусь концернові. Врешті з старого заліза, на якому бідні люди заробляють мало, а багаті — багато, знов виходить військова техніка. Але про це матерям не випадає думати. Для них це добрий побічний заробіток.

— Ні до чого ми не доробимося, — править своєї Марія.

Тепер їм довелось взяти до себе ще й матиного вітчима, а з очима в Анни стає все гірше. Вона вже ходить до школи для сліпих, хоч ще трохи бачить, потім їй буде не так важко звикати. Вчора їй сповнилося тринадцять років.

— З матір'ю теж біда, — каже Марія, бо вже не може спинитися. — Вона цілими днями читає. А домашня робота лягає на мене. Раніше мати була з комуністами. А тепер тільки читає романи. На батька вона не зважає. Найменшим сестрам — їм одній шість, а другій вісім — потрібен ще догляд. А найстарший брат хоче одружитися, нам доведеться ще більше потіснитися, щоб виділити йому

з дружиною — їй вісімнадцять років — окрему кімнату. Треба ж і їх зрозуміти, — каже Марія і дивиться кудись просто себе.

Руки в неї червоні і, мабуть, шорсткі. Нарешті вона йде собі, рада, що змогла трохи виговоритися. Гільдегард лягає спати. Вона вимагає від мене обіцянки, що я також скоро ляжу. Я обіцяю. Але ще довго сиджу за столом. Так, торгівля брухтом, міркую я. А по радіо якийсь тонкий голос вергає громи на Азію.

1944 року я вперше збагнув, що не створений для цих часів. Мій дев'ятнадцятирічний брат був унтер-офіцером. Він загинув. Той край, де він загинув, називали тоді Східним фронтом. Потім з'явилися двоє добродіїв і сказали, що були товаришами мого брата. Він вирвався надто далеко вперед, розповідали вони. В Ньїредьгазі, в Угорщині. Коли його танк хотів вернутися, чи коли мій брат дав наказ вертатися, чи коли водій... чи коли... що саме там сталося, ті «товариші» добре не знали: в кожному разі «машину» мого брата «підбито». Велика штука, казали вони, влучити з відстані в сто п'ятдесят метрів! Потім один повідомив, що вивчає право, а другий — що він механік. Моя мати, звичайно, плакала. Я сказав, що тут нічого не вдієш. Сказав аж тоді, коли ті «товариші» вже не мали що говорити і тільки дивились на мою заплакану матір. Ще добре, що мій брат не був одружений, додали потім вони, одруженим найгірше. Мати дивилась на них, нічого не розуміючи.

Мене тоді приголомшила думка, що я не зважився б поїхати в таке місце. І взагалі сісти в таку «машину»! Я зрадив, коли війна скінчилася. І завжди давав дорогу солдатам з окупаційних військ. Не треба з ними заводитись, думав я. Тепер вони господарі. Лагідніші, ніж їхні попередники! Гарні були ті післявоєнні роки. Я сходив з тротуару, коли назустріч ішли солдати. Їх це тішило, і вони всміхалися. Один навіть плюнув на мене. А мені що? Кулі ж гірші.

Тепер знов так, як під час війни. Дві земні півкулі щодня витрачають безліч грошей, щоб довести мені, що я ні на що не здатний. Боягуз не тільки тому боягуз, що не має мужності, а й тому, що не йде разом з усіма. Треба йти разом з усіма! Треба зважитись! А саме на це я не здатний. Я хочу вижити і більше нічого. Хоч і в злиднях, про мене. Хоч би навіть тільки животіти, а не жити. Аби дихати. Навіщо? Цього я не знаю. Але дихати.

Я все ще сиджу за столом. Бо коли заплющу очі, то не спатиму, як усі люди. Тоді почнуться сні, гірші за думки. Але врешті й за столом я вже не витримую. Ніч надто довга. Я лягаю і до самого ранку їду на шалених, як здичавілі коні, снах...

Гільдегард пішла від мене. Вона прочитала мої нотатки. Тепер я лишився сам. Переді мною на жовтих шпалерах кружляє павук. По радіо виступає якийсь професор. Його звати Александер фон Рюстов, і він вимагає від нас фронтової свідомості. За приклад ставить берлінців. Дарма дехто запевняє, що ми виснажилися. Все куди простіше. Не треба сушити собі голову проблемами! Шпурляння гранат по задовільній кривій він, мабуть, вважає тренуванням з балістики, не більше. Чи я сумую за Гільдегард? Тепер у кімнаті стало ще порожніше. Але дихати мені легше. В очах світу я знов зазнав невдачі. А в моїх очах Гільдегард, пішовши від мене, виправила найбільшу помилку в моєму житті.

Пані Фербер щодня питає про Гільдегард. Я сказав, що вона виїхала. Пані Фербер криво посміхається. Вчора вона впхнула до мене в кімнату свого небожа, що приїхав у відпустку.

— Я служу в бундесвері! В танковій частині! — оголовив він.

Сідати він не захотів. Він погойдувався з каблуків на носки й назад, упирався кулаками в боки, навдивовижу швидко міняв пози, згортав руки на грудях (мабуть, перейняв ці жести від свого командира), тоді енергійно підпирав правою рукою підборіддя, виставляючи вперед гострі вилиці, і взагалі уникав звичайних рухів. Він був по-хлоп'ячому стрункий. Мав тіло, призначення якого зразу було видно. Він ходив між нами туди й сюди, так швидко і такими великими кроками, що я боявся одного: зараз він проб'є стіну, промарширує до сусідньої кімнати, проб'є й там стіну і так маршируватиме через усі помешкання нашої вулиці. Пані Фербер спробувала намовити його, — хоч я її аж ніяк не підтримував, — щоб він щось розповів. Але він не хотів нічого розповідати. Я довідався тільки, чого йому не можна було розповідати. А цього виявилось так багато, що моя кімната до пізньої ночі здригалася від його ходи. Він натякнув мені також, що не дуже поважає цивільних. Я його щиро підтримав.

Уночі мені снилася знавісніла дитяча залізниця, що з божевільною швидкістю гасала по своєму тісному колу.

Сьогодні мене покликав до себе шеф. Я зайшов, спокійно здолав великий килим на підлозі. Він глянув на мене.

— Ви мені не подобаєтесь... від якогось часу,— сказав він.

Останні слова він додав після паузи. Я дивився на письмовий стіл, де не було жодної порошинки.

— Ким ви, власне, хочете стати? — запитав він.

Я не озивався, відчуваючи, що він не чекає відповіді. Він набрав повітря.

— Ви молода людина, а сидите в кімнаті порт'є. Це місце для ветеранів. А не для вас.

Я нічого не сказав.

Він повів далі:

— Я знаю, що ви мною невдоволені. Але скажу вам: я вами також невдоволений! Я більше не хочу щодня марширувати під вашим зневажливим поглядом, яким ви забарикадуєте мені шлях. Я знаю, що ви про мене думаєте. І вважаю за злочин платити державні гроші людині, що так мало цікавиться цією державою, як ви.

Я кивнув головою. Він подумав, що я кепкую з нього. А я щиро з ним погодився. З першого я можу не виходити на роботу. Немає потреби чекати кінця іспитового терміну. Художній керівник і головний режисер також згодні з ним, їм усім уже набридло щодня відчувати на собі мій пильний погляд, ніби мене поставлено над ними суддею. І взагалі, не треба брати на місце порт'є чоловіка, якому ногу переїхав трамвай, від якого втекла дружина, авжеж, він про це дізнався, а мені пора дізнатися, що досі мене тримали на роботі тільки з жалю до дружини, бо родині треба з чогось жити, але тепер — тепер виявилось, що й ніяка жінка не може витримати зі мною. Я глянув на нього і сказав:

— Так, пане директоре.

Тоді знову здолав великий килим, вийшов з кабінету, позбирав свої олівці, спорожнив шухляду в смітницю й залишив будинок. У сквері перед театром сварилися діти. Гарний, стрункий хлопчик ударив кулаком у лице малого замурзаного хлопчика. В того пішла з носа кров. Я швидко поминув їх.

Важко собі уявити, що є бог...

Сон останньої ночі: я стою під скелею, що нависла наді мною. Люди з вулиці гукають мені, щоб я негайно тікав у безпечне місце, бо скеля упаде. Я їм кажу у відповідь:

— Упаде, якщо я втечу, бо я її тримаю.

Середземне море, мабуть, гарне. Але тепер там проводять маневри броньовані крейсери, що прибули з Америки. Шостий флот. Погода міняється. Я пересуваю свій протез то ліворуч, то праворуч, чухаю куксу, що кінчається під коліном, жилами й нервами ворущу пальці, яких у мене немає.

Можна збожеволіти».

2

Ганс Бойман на мить відвів очі від нерозбірливого письма. І відразу ж рядки сплуталися в непролазні зарості, в які він уже не мав сили проникнути ще раз. Для кого все це написане? Він почав гортати далі. На кожному аркуші — а зошит був списаний майже весь — те саме безладне мереживо, сплетене з нерозбірливих літер. Коли Ганс писав листа або занотовував щось у календарі — речення, яке хотів використати в статті, тему чи просто якусь дату, — він чітко вимальовував на папері кожну літеру. Він захоплювався людьми, що зважувались посилати нерозбірливо написані листи, які потім адресати мусіли шанобливо розгортати, розстеляти перед собою на підлозі, притискати по краях коліньми, щоб, низько схилившись над ними, з величезною натугою вилловлювати слово по слову з плутанини кривуль. Нотатки Бертольда Клафа набули для Ганса певної вірогідності вже через саме те, що своєю нерозбірливістю відстрашували кожного читача. А може, це якесь вище хизування, не доступна людському розумінню пиха? Але ж Клаф мертвий. Хіба самогубство, цей незбагненний для Ганса вчинок, не стало запізнілим виправданням усього, що Клаф думав чи робив? Хіба можна поважніше ставитись до життя? Чи навіть це самогубство було виявом пихи? Ганс утратив опору під ногами. Той, хто заподіяв собі смерть, перед живим завжди має слухність! Чи, може, й він, Ганс, має слухність просто тому, що ще живе? Чи є така правда, що її будь-якою ціною, навіть ціною життя, треба прихистити у своїй свідомості й годувати власними соками?

Чи, може, наші думки і є те справжнє, що дозволяє нам жити далі? Він відчував, що шукає чогось, що могло б захистити його від Клафа. Самими мріями якийсь час проживеш, сказав він собі, але потім треба навчитися долати свій шлях і без них. Хіба сам він, вступаючи в так зване життя, не заплатив уже за нього своїм «я»? Досить було короткого літа, і всі мрії зсохлися, обернулися в маленьку дійсність, якої він уже не міг уникнути. Клаф надавав собі надто великого значення, бо він був самотній! Уже під час тих перших нічних відвідин Клаф видався йому безкрилим птахом, неповоротким створінням, що не може злетіти, що з недовірою до всіх блукає своїми важкими стежками, долаючи каміння й вітер, створінням, яке могло сподіватися на виправдання своєму існуванню тільки від творця. Але в творця Клаф не вірив... Ні, справа Клафа була не така проста, то як же міг його зрозуміти Ганс, коли для нього цей вчинок був зовсім незбагнений.

Ганс Бойман був радий, що йому не треба було читати далі (а він почував би себе зобов'язаним читати, якби залишився ввечері вдома). Його запросив до себе головний редактор радіопрограм Релов і чекав на нього в будинку радіо.

Швейцар привітався з ним, як з давнім знайомим. Гансові потеплішало на серці. Якби його тепер побачила мати, а особливо всі ті недобррозичливі кюмертсгаузенці, які завжди сумнівалися, що з нього вийде щось путнє. Саме їм він хотів би показати, як з ним вітається швейцар філіпсбурзького радіо. Так, пан Релов уже чекає на нього. Ганс замуликав у тон ліфтові, потім довгим коридором подався до приймальні так, ніби ходив по власному помешканні, просто з вітальні йшов до кухні. Приймальня в цей час дня була порожня. Ганс постукав у подвійні двері і зайшов до кабінету, що скидався швидше на залу. Далеко, на протилежному боці золотавого килима, що нечутно поглинав Гансову ходу, він побачив пана Релова і його письмовий стіл, які ніби ширяли в повітрі. А наблизившись, Ганс зауважив, що стіна, на тлі якої вимальовувався Релов і його письмовий стіл, являла собою суцільну карту; і хоч територія, яку філіпсбурзьке радіо забезпечувало своєю програмою (так про це говорилося, оскільки радіограма належала до таких життєво необхідних речей, як борошно, молоко і м'ясо), насправді була багато більша за поверхню стіни, на якій її відтворено, у Ганса склалося враження, що велетенська карта (до речі, вона не

висіла, а була наліплена на стіну, як шпалери) — явне перебільшення, ніби тут територію, охоплену філіпсбурзькими передачами, показано не в зменшеному, як звичайно, а в збільшеному масштабі; та територія напевне не була така велика, як ця карта, що закривала всю стіну.

Релов, звичайно, помітив, що Ганс вражено дивиться на карту. Він підвівся, вийняв з рота сигару, яка робила його молоде, досить стандартне обличчя спортсмена ще молодшим — коли він курих сигару, то складалося враження, ніби він робить щось заборонене, принаймні щось таке, в чому йому треба допомогти або від чого, ще краще, його слід відрадити, — ледь обернувся до карти й заходився пояснювати Гансові, показуючи на червоні й блакитні прапорці, що, мов лишаї, вкрили всю територію, на якому просторі забезпечені тепер його слухачі. Він також сказав «забезпечені», наче то було звичайнісіньке слово. І сказав (теж як звичайнісінькі слова) «мої слухачі». Ганс подумав, що так, мабуть, походить генерал, король або ватажок змовників перед картою територій, які ще треба здобути. І все ж на нього вплинули слова і жести головного редактора, якого він, власне, досі знав тільки з зустрічей на вечірках як гостя, що одягається занадто вишукано. Ганс не уявляв собі, що цей чоловік — про нього казали, що було б краще, якби він лишився капельмейстером танцювального оркестру або ж спортсменом-автомобілістом, — так поважно ставиться до свого завдання, так переконливо може все пояснити, називаючи цифри й відсотки, бо досі він цінував Релова тільки як мастака пускати в повітря димові кільця.

— Але ми тут розбалакалися, а тим часом нас чекають у «Себастьяні»! — раптом вигукнув Релов і заквапився до виходу.

Другий швейцар будинку радіо, який впускав і випускав машини, побачивши їх на подвір'ї, підбіг до сріблястої спортивної машини і з похиленою головою почекав біля дверцят, поки вони сядуть. Йому було стільки років, як Гансові й Релову разом. Ганс не зважувався глянути йому у вічі. Машина загула, як ціла ескадра літаків. Лякаючи перехожих страхітливими сигналами, акустичних аналогій до яких треба було шукати у свинарні, серед океанських пароплавів тоннажністю понад двадцять тисяч тонн і в пеклі, Релов торував собі шлях крізь жвавий рух вечірнього міста і курих сигару; тепер Ганс остаточно пере-

жонався, що сигара не пасувала до цього обличчя. Релову личила б люлька.

— Сподіваюся, ви згодні на все, що я вам на сьогодні приготував,— мовив Релов, не уповільнюючи шаленої їзди.

Ганс прибрав такої міни, ніби найбільша швидкість не справляла на нього ніякого враження, і відповів голосом надто кволим, щоб у його відповідь можна було повірити:

— Мене не так легко звалити з ніг.

І відразу розсердився на себе, що так сказав. Скільки чарок (і якого вина!) треба було б випити, щоб сказати це речення відповідним тоном!

— Я хочу ввести вас до «Себастіана»,— мовив Релов. Це закритий клуб, місце, яке найчастіше відвідують у Філіпсбурзі; коли Бойман уже вирішив стати філіпсбуржцем, то мусить стати й себастіанцем, інакше тут важко витримати, особливо якщо ти скоро переходиш у категорію одружених чоловіків, як Бойман.

Гансові пощастило надати своєму обличчю веселого й зацікавленого виразу. Він знав, що «Себастіан» був нічним клубом для обраних, тому натяк Релова трохи його збентежив.

Релов спинив машину перед ледь освітленою округлою брамою в товстій старій стіні, на якій не було ані таблиці, ані просто напису, дістав з кишеньки в машині великого, зробленого під старовину ключа і відімкнув браму. Кам'яними сходами, встеленими килимком, крученими, наче в башті, Релов з Гансом підійшли до дверей, які відмикалися тим самим ключем. За мить вони опинилися в передпокої, де містилась роздягальня. З-за чорної завіси вигулькнула дівчина. Спершу голе плече і довга нога, якій, здавалося, не буде кінця, потім хвиля ясно-русявого волосся і ніжне личко, яке Ганс уже ніколи не забув би, бо очі лежали так близько до перенісся і так глибоко тонули в ямках, що навіть випадковий, найбайдужіший погляд цієї дівчини влучав у тебе, ніби йшов від самого серця; здавалося, що вона завжди дивиться на тебе допитливо й трохи сумовито. Іншим треба було б нахилити голову, щоб їхні очі могли дивитися так знизу вгору.

— Це Ганс, а це Марга.

Господи боже, Марга! Ще один погляд: так, Марга, секретарка з висотної редакції «Міжнародного огляду», що сиділа торік у приймальні Бюсгена в криваво-червоній кофті, дівчина, що йшла до нього по світлій жорстві,

ніби втоптуючи її, що потім раптом витягла з сумочки маленького ключика, а тоді з глибини коридора ще раз оглянулась на нього,— так, це її очі, але так близько до перенісся і так глибоко в ямках вони ще тоді не сиділи, обличчя було ширше, волосся коротше; чи це винне освітлення, чи Марга підмалювала очі, щоб ямки здавалися глибші, чи вона хвора? Проте ноги ті самі, так, та сама хода, в якій перед ведуть стегна, але що ж вона тут робить? Хто її сюди привів? Може, він повинен вирвати її з цього оточення?

Марга подала йому руку. Та рука, на кінці якої звисала кисть, відділялась від тіла й зводилась так помалу й непевно, що мимоволі приковувала до себе увагу; на мить Ганс навіть злякався, що вона відломиться, перше ніж він устигне її схопити.

— Ми вже знайомі,— сказала Марга і всміхнулася повільним, розтягненим до безконечності порухом уст, показавши зуби.

Так, мабуть, підіймається завіса в старих театрах — обережно, щоб не засліпити глядачів, сантиметр за сантиметром (але не поривчасто, а плавно) відкриваючи яскраво освітлену сцену.

Пан Релов і Ганс скинули плащі й самі повісили їх у роздягальні. Гансові було б ніяково, щоб Марга йому помагала, хоч тепер він довідався, що вона вже два місяці «працює» в нічному клубі «Себастьян». Авжеж, вона сказала: «Я тут працюю». Ганс не зважився запитати, чому вона лишила Бюсгена і що саме вона тут робить. Тепер він був злий на себе, що торік не втримав Марги. Аби хоч був спробував! Може, він навіть не дав би їй кинути своєї посади. Ніби виправдовуючись перед ним, Марга сказала пошепки:

— Я тут заробляю вдвічі більше!

Ганс жваво кивнув їй, усім своїм виглядом показуючи, що він цілком схвалює таку зміну фаху. Власне, він її й схвалював. Він був радий, що знов побачив Маргу. Він повинен бути просто вдячний їй за те, що вона кинула свою роботу у висотній редакції «Міжнародного огляду».

Крізь чорну завісу, з-за якої щойно з'явилася Марга, вони пройшли до круглого приміщення, де Гансові спершу довелося звикнути до червоно-чорного присмерку. Глибоко вниз, мабуть, на першому поверсі (бо вони піднялися гвинтовими сходами на другий поверх), на тьмяно освітле-

ній підлозі з матового скла кружляло три пари. Навколо того танцювального майданчика здіймалися тераси, не рівномірно, не одна над одною, не кільцями. На одній було місце на три столики, на іншій — тільки на один, над декотрими здіймалися балдахіни, а на декотрих навіть подібні до наметів ложі, в які, певне, можна було заглянути тільки з танцювального майданчика, а коли гості сиділи в глибині ложі, їх не видно було навіть звідти. На рівні дверей, якими зайшли Релов з Гансом, у круглій кімнаті вздовж усієї стіни тягся велетенський бар: кілька чоловіків, що сиділи там, на тлі його були майже непомітні.

— Дозволь відрекомендувати тобі Ганса Боймана, Кордуло,— мовив Релов, підводячи гостя до огрядної жінки, яка проте легенько зіскочила з ослінчика біля бару, щоб привітатися з Гансом. Релов тим часом пояснив: — Кордула — господиня цього дому.

— Але не домашня господиня,— швидко додала дама.

— О ні,— сказав Релов,— зате осередок товариського життя і взагалі найблискупіший зубець у короні творця.

Ганс на мить уявив собі, яка завбільшки та корона, коли ця опасиста жінка — тільки її зубець.

— Я вже багато про вас наслухалась, юначе,— сказала Кордула.)

Ганс уклонився, міркуючи, що можна на це відповісти, і зрадив, коли Кордула гукнула Марзі:

— Чотири «Майами», ні, п'ять, Марго, п'ять!

Вони посідали під балдахіном. Там на них уже чекав Гельмут Марія Диков. Релов вибачився, що прийшов так пізно. Він ще надто повільно їздить, сказав він сміючись, певний, що всі йому заперечать.

— Нічого, я однаково не нудився,— відповів Диков,— адже такі люди, як я, носять із собою своє знаряддя праці. У голові.

На цьому слові письменник ніжно погладив себе по чубі, й сьогодні якнайстаранніше зачесаному на чоло. Поки гість дізнається, що з ним, можливо, станеться,— звичайно, за його згодою,— треба трохи випити, погомоніти, просто провести разом вечір, коротку ніч, як заведено в нічному клубі «Себастьян». Релов зручно вмовився в кріслі, показуючи цим, що офіційна частина скінчилася. Решта зробили те саме. Ганс помітив, що меблі й оздоба в цьому клубі походять з кількох сторіч і що це не сама імітація. Поруччя, що оточували окремі тераси, видно,

колись правили за балюстради в старих замках, і, певне, в замках з різних епох, бо мали далеко не однакову форму. Часто поруччя однієї форми не вистачало, і його доточували вищим чи нижчим. З колон, що підтримували балдахіни, дивилися вниз ангельські голівки, по дві, по три зібрані в купчасті хмаринки, і скрізь здіймалися канделябри з товстими жовтими свічками. На одній із терас стояла скульптура, мабуть, зображення святого Себастьяна — в ту хвилину, коли він, тяжко похиливши голову на плече, вмирає під градом поганських стріл. Лівою рукою, гарним вигином звівши її вгору, він ухопив смертельну стрілу, не для того, щоб витягти її з серця, видно зразу, а так, ніби хотів погладити її, — це, мабуть, означало, що він прощає своїм убивцям. Релов та інші задоволено стежили, як Ганс дивується, озираючи все, що є в клубі. Ганс у свою чергу з задоволенням помітив, що розмова перейшла на шепіт, що йому дають змогу добре надивитися, бо хочуть натішитись його спантеліченням, і ще більше показував свій подив, навіть вражено розтуляв рота, відчуваючи, що вони ждуть цього від новачка.

Коли Ганс знов обернувся до столика, демонструючи всю гаму почуттів, яких від нього чекали, Релов запропонував випити на здоров'я гостя те, що принесла Марга. Якщо Гансові не вчулося, напій, яким його вшанували, звався «Майамі». Це слово Ганс міг пов'язати тільки з Майамі-біч; мабуть, напій справді дістав свою назву від американського пляжу. Якби Ганса спитали, який той «Майамі» на смак, він сказав би: середньо гіркий, інакше він не зміг би визначити свого враження від нього. Здавалося, ніби цей напій соромився мати однозначний смак, який легко вгадати, ніби йому (чи тому, хто його виготовляв) ішлося насамперед про те, щоб не можна було відразу спинитися на якомусь відтінку; тож, коли ти вливав його в рот, він спершу мав якийсь нудний, ні на що не схожий смак. Так тривало доти, доки ти з цікавості чи просто, щоб позбутися напою, поволі просував його до піднебіння й починав ковтати. Тоді він ставав терпкішим, щоправда, не чітко гірким, але, якщо його смак взагалі можна було визначити, він був саме невиразно, зовсім не різко, десь посередньо гіркий.

— Винахід Кордулі, — сказав Релов і допив «Майамі» за здоров'я господині.

Ганс відчув, що й він нарешті повинен щось сказати.

— Де ви роздобули всі ці чудові речі?

— Правда ж, ви вражені? — вигукнули Релов і Диков майже одночасно, раді, що вже можна говорити на цю тему.

Кордула згорнула аж ніяк не тендітні руки, що, незважаючи на свої розміри, все ж таки зберегли форму, надала своєму нечіткому в присмерку обличчю врочистого виразу і сказала (власне, дивлячись на її приготування, можна було сподіватися чогось більшого):

— Сюди вкладено багато праці.

Зрозумівши, що з її рота, теж досить чималих розмірів (він був просто величезний, і Кордула, мабуть, давно переконалася, що немає потреби розтуляти його всього задля кожного речення, цілком досить — саме так вона й робила — розтуляти четвертину або третину губ, щоб сказати те, що їй хотілося; звичайно вона завжди розтуляла ту частину, чи, краще сказати, — бо її рот сягав півколом майже на всю ширину обличчя, — той сектор губ, який був обернений до співрозмовника; слухачі, які сиділи з другого боку, з того, де губи були стулені, тільки на слух визначали, що Кордула говорить), так от, зрозумівши, що з того рота не почується більше нічогосінько, переконавшись, витягнувши для цього шиї, що рот Кордули стулений весь, отже, жодна його частина не вела розмови з кимось збоку (якби вона могла роздвоїти свій язик, то напевне спробувала б вести дві розмови одночасно, на два боки), Релов і Диков наввипередки заговорили самі, сказали, що гість кінець кінцем має право дізнатися про нічний клуб «Себастьян» не тільки те, що вона йому буркнула одним реченням. І відразу майже дуєтом (часом їхні голоси розділялися, скажімо, коли котромусь треба було набрати повітря або подумати над словом) почали розповідати про діяльність Кордули так, ніби вона все робила в них на очах. Ганс довідався, що Кордула мала раніше антикварну крамницю і спеціалізувалась на культовому мистецтві. Вона роками їздила по Баварії і Тіролю, торгувалась з наївними паламарями, марнословними пасторами і жадібними селянами, щоб видерти від них ті чудові речі, які в селі не шанують і не бережуть, і віддати їх у руки філіцсбурзькій освіченій публіці.

— Що означає «освіченій публіці»? — втрутився Релов, бо говорив саме Диков. — Кордулі треба було спершу її створити й виховати!

Так вони часом перебивали один одного досить нечемно, як завжди буває, коли двоє хочуть щось розповісти

одне одному і для кожного оповідача важливіше, щоб він міг говорити, аніж щоб слухач справді щось збагнув з його оповідання.

— Ну, добре,— жваво підхопив Диков, помітивши, що Релов не хоче більше випустити з рук, чи, вірніше, з рота, нитку розмови,— в кожному разі крамниця Кордули стала центром товариських зустрічей.

— Наче це хтось заперечує! — буркнув Релов.

— Крамниця Кордули мала тоді ту саму славу, яку тепер здобула собі Сесіль. Будь ласка, загляньте до будь-якого філіпсбурзького дому певного рівня, і в кожному знайдеться щось набуте в Кордули, навіть у домі атеїста Францке.

— Ну, Францке надто товстий, щоб бути атеїстом! — вигукнув, сміючись, Релов, бо вже й так протягом якоїсь хвилини змушений був мовчати.

— Не надто товстий, а надто дурний,— перевершив його Диков і знов узяв слово.

Ну от, і потім крамниця культового мистецтва поступово перетворилася в нічний клуб «Себастьян», можна сказати, майже непомітно. Кордула здійснила цю чудову метаморфозу плавно, без струсів. Уже саме розташування клубу просто дивовижне: хоч він має три поверхи, а все ж утворює одне приміщення, ніби храм товариського життя. Хай Ганс подумає, чи він бачив коли приміщення, яке б давало стільки можливостей весело перебути час, усі ці тераси й ложі-подрімайлівки, так, він зве їх ложами-подрімайлівками, сам придумав цей вислів, у ньому немає нічого образливого, бо в цих ложах справді невимовно затишно, хай Бойман згодом сам спробує подрімати в них годину, не з ним чи з Реловим («Ще б пак!»), а, скажімо, з Маргою або навіть з самою Кордулою, там справді можна чудово розважитись. Ганс злякано глянув на Маргу, хотів похитати головою: хай знає, що він ніколи не причепитись до неї з такою пропозицією, хай, боронь боже, не подумає, що він скористається для цього обставинами, за яких вони зустрілися після такої довгої перерви. Марга так засміялася, що в неї аж волосся розсипалось на обличчя. Ганс не зовсім зрозумів, чого вона сміється.

Релов сказав, як тільки йому випала нагода, вірніше, як тільки він ту нагоду вирвав у Дикова:

— Найважливіше, що тут ти цілком серед своїх.

Слава богу, Кордула не захотіла наживатися на дешевій публіці. Лише люди певного рівня отримують ключ і тим

самим стають рицарями нічного клубу «Себастьян», *chevaliers de l'etablissement «Sebastian»*. І ці себастьянці приводять сюди тільки друзів, гідних цього закладу.

Ганс несміливо спитав, хто у Філіпсбурзі має право звати себе себастьянцем.

— Кожен, хто має становище, ім'я і вмє поводитись у товаристві,— сказав Диков.

Релов трохи пом'якшив його відповідь, зауваживши, що, звичайно, не пощастило уникнути й кількох нудних сухарів; так, поряд із блискучим Дондерером (філіпсбурзьким спортсменом-автомобілістом), до ордену, на жаль, належить і тен Берген, якому вдалося знайти двох чоловік, що проголосували за нього. Бо так заведено, що двоє гостей мусять дати згоду, коли хтось новий хоче, щоб його прийняли в члени клубу. Біс його знає, чому, але за тен Бергена проголосували Маутузіус і та навіжена Дюмон. На щастя, тен Берген — а він, Релов, вважає, що це найнудніша людина в світі,— з'являється тут рідко і тільки для того, щоб мати нагоду для *public relations*¹. Ну, а ще до клубу належать Францке, і товстий Альвін (Кордула зневажливо кашлянула, почувши Альвінове прізвисько, а Марга придушила напад сміху, як підлітки, коли їм зовсім не хочеться сміятись, а вони вдають, що їх душить сміх), і, звичайно, також Бюсген. Ну так, Ганс тут зустрине ще багатьох порядних людей, але, на жаль, і кількох таких, що приходять до «Себастьяна» не тільки з чистих міркувань.

Ганс не зважився запитати, які міркування для відвідин «Себастьяна» тут вважають за чисті, а які за нечисті. Він боявся, що почуття, які мучили його, коли він дивився на дівчат біля прилавка, можуть також затаврувати як нечисті. А про що він мав думати за законами цього приміщення, коли дивився на Маргу, чиє тендітне обличчя раз по раз тонуло у хвилях русяого волосся? Але, мабуть, цей нічний клуб стояв на високому моральному рівні, про що свідчила вже сама його назва і оздоблення, яке геть усе належало до культового мистецтва. А все ж таки жоден гість, як Ганс згодом помітив, не сидів за столом сам довше, ніж п'ять хвилин. Не встигав гість сісти, як з-за прилавка вибігала котрась дівчина, питала, чого він бажає, приносила замовлене і вже лишалася біля

¹ Прилюдних виступів (англ.).

нього. А з завішених лож долинав голосний сміх, який рідко буває під час звичайної розмови. Крім того, освітлення в «Себастьяні» було таке тьмяне, що вже гостей за сусіднім столиком важко було впізнати, хіба що вони самі хотіли, щоб їх було видно, і світили свічку, яка стояла на кожному столі.

Марга запитала, що їм принести.

— Поки що нічого м'ясного не треба, але принеси щось добре випити,— відповів Кнут Релов.

Собі він замовив «Lemon flip»¹. А що хоче Ганс? Також «Lemon flip». Нічого іншого Гансові не спало на думку. Він сподівався, що невідомий «Lemon flip» не буде гірший за «Майамі».

— Ти й досі маєш мороку з тим типом, що виграв у лотерею?— спитав Релов Кордулу, коли Марга пішла по напої.

Ганс дивився вслід дівчині, поки вона не зникла в сутіні.

— Ох,— Кордула сумно махнула рукою, ліктем якої спиралася на столик,— він мене доконає.

І Ганс Бойман довідався, яка небезпека нависла над нічним клубом «Себастьян». Один робітник із міської служби очищення вулиць виграв у футбольну лотерею більше як шістсот тисяч марок! Шістсот сорок чотири тисячі! І цей тип, тридцятиррічний чоловік, неосвічений і невихований, хоч досить приємний з вигляду, десь роздобув собі ключа від «Себастьяна». Кордула й досі не змогла дізнатися, де він його роздобув, хоч як допитувалася. І, маючи того ключа, він уже шість разів проривався до бару, сідав біля найбільшого стола, запрошував усіх дівчат, навіть приводив із собою кількох приятелів, ще гірших за себе, і зчиняв такий гармидер, що постійні гості, обурені, один по одному залишали бар. Коли котрась із дівчат хотіла відійти від столу тієї компанії, її затримували силоміць. Floor show², яке показували щовечора з дванадцяті до першої години на паркеті з матового скла, викликало дикий галас тих розбишак, а часом вони навіть не втримувались від непристойних слів. На жаль, Кордула мусить визнати, що дві її дівчини, зв'язані з постійними, поважними клієнтами,— і ті клієнти чекали на них цілу ніч,— дві дівчини вибрали лобуряк,

¹ «Лимонний коктейль» (англ.).

² Вистава серед публіки (англ.).

навіть добровільно пішли з ними на вулицю! А що той гравець по-дурному тринькає гроші, то дівчата так і лишнуть до нього, тільки-но він з'явиться в барі. І хоч він, як і його товариші, поводитья просто вульгарно, але ж розкидає на всі боки гроші, крім того, їм разом немає стільки років, як декотрому з наших шановних гостей самому, а це для дівчат прикра спокуса. Постійні гості, залишені напризволяще, кличуть тоді її, господиню, і вимагають від неї пояснення. Адже вони прийшли до «Себастіана», щоб розважитися з Герді, Дагі, Уші, Маргою, Ольгою чи Софією, а не щоб сидіти самим і слухати галас якихось там бешкетників. Вони дорікають їй, господині, питають, навіщо вона дала ключ таким розбишкам.

— Ну от, що ви на це скажете? — мовила Кордула зі сльозами на очах.— Дорікати мені, що я дала ключ тій голоті, мені, яка винайшла цей нічний клуб «Себастіан», так, винайшла, бо другого такого немає ані тут, ані десь-інде! Я показала філіпсбуржцям, як треба жити, а мені кажуть, що я спілкуюся з тими голодранцями! Бачиш, Кнуте, до чого я дожилася! Один гість — я не хочу називати його прізвища, але ви самі здогадаєтесь, хто це, як трохи подумаєте,— навіть натякнув, що я навмисне запросила того типа з виграшем, щоб трішки потрусити його кишені. Чули таке? Ні, я більше не можу, такий поговір на беззахисну жінку...

Кордула схлипнула. Гансові кортіло попросити Релова, щоб він нарешті якось розрадив Кордулу, реабілітував її від імені всіх порядних гостей. Та Релов тільки всміхнувся. Він, видно, не брав плачу господині так близько до серця, як Ганс, що тієї хвилини хотів би бути могутньою, впливовою людиною, щоб його підтримка справді могла втішити пані Кордулу.

Марга принесла «Lemon flip». Побачивши господиню, вона миттю погасила усмішку й стулила уста, ніби член родини, яку спіткало нещастя. Мабуть, вона належала до тих дівчат з бару, які гребували наживатися на марнотратному гравцеві у лотерею.

— Уявіть собі,— мовила вона,— коли ті хлопці були тут позавчора, вони надягли на святого Себастіана бриля! І пов'язали йому краватку на шию, почали обіймати його, вигукувати: «Привіт, Бастиане!» Яка ганьба!

— Початок сімнадцятого сторіччя,— докінчила, схлипнувши, Кордула, щоб наївному релігійному обуренню

Марги додати ще й культурно-історичну основу і цим показати, що хоч не від кожного можна вимагати релігійних почуттів, але ж він повинен мати пошану до культурних цінностей.

Тепер уже нарешті обурився й Релов.

— Варвари! — буркнув він крізь великі білі зуби і, ніби відчувши потребу заглушити своє обурення, одним духом вихилив цілий келих «Lemon flip».

Диков сумно грався своїми короткими пальцями.

— І, поки ми тут сидимо й розмовляємо, вони, може, знов уже йдуть сюди, ось-ось затупотять на сходах, шарпнуть завісу і захоплять бар.

Кордула й Марга скидалися тепер на тремтячих весталок, що принишкли в храмі, боячись нападу варварів.

— З міської служби очищення вулиць, — мовив Релов і здригнувся так, ніби з потилиці за комір йому полізла смердюча комаха.

— Але хто ж їм усе-таки дав ключа? — спитав Ганс Бойман, щоб нарешті й собі щось сказати.

— Той тип — товариші, до речі, звуть його Германом, — мабуть, купив його за великі гроші, — мовила Кордула.

— Але в кого? — запитав Кнут Релов. Його тон свідчив, що він ладен сам притягти до відповідальності того, хто за нікчемні гроші насмівився зрадити якомусь там смітєвозові орден постійних гостей нічного клубу «Себастьян».

— Якби я знала, — мовила Кордула і позирнула на святого Себастьяна, ніби чекала від нього відповіді.

Перед фігурою святого горіла свічка в червоному скляному свічнику. Марга попросалася. Зараз почнеться show. І саме тієї хвилини, коли внизу на майданчику з тьмяного скла з'явилось четверо дівчат з гавайськими вінками на голих грудях і почали меланхолійний танок, нагорі розпанахалась чорна завіса і до клубу ввалився Герман зі своєю ватагою. Вони насамперед оточили бар, пояснюючи швидше руками, ніж язиком, що саме вони хочуть пити (мабуть, вони не знали назв напоїв, тому показували на пляшки), і після першого ковтка обернулися разом з ослінчиками до сцени, щоб побачити танцівниць. Меланхолію гавайок змінила дика заметіль чорно-білих суконь зграйки дівчат, що виконували канкан. Потім на тьмяному склі з'явився великий ансамбль, мабуть, дочок Рейну; вони обвивалися одна навколо одної, гладили, укладаючи хвилями, свої довгі, солом'яного кольору

коси, лежали, сиділи, гойдалися навкруг танцюриста в звірячих шкурах і танцівниці в мерехтливому вбранні з зеленим полиском, що не зводили одне з одного очей. Проте дочки Рейну не дуже переймалися долею тієї пари. Щоправда, вони гладили свої солом'яні коси, ворушили тулубами й ногами, ніби плавали в густій рідині, але на обличчях у них не було навіть удаваного зацікавлення тим, що діється на сцені. Дівчата позирали на гостей, деякі несміливо, а деякі зухвало, хоч гра вимагала від них трагічних мін, болісно скривлених уст і затуманених смутком очей.

Може, Герман та його товариші й бентежили декотрих дівчат, може, декотрі соромились, але між ними було й кілька таких, що прагнули лише одного: привернути до себе увагу, а може, навіть своїм безсоромним кривлянням викликати в того чи іншого гостя, з яким вони щойно розмовляли, враження, що вони справжні артистки. До речі, Марга також належала до тих, що псували виставу. Тоненька й струнка, мов лозина, вона виконувала всі рухи з перебільшеною точністю і взагалі поводитись як дванадцятирічна дівчинка, що їй на родинному святі доводиться з меншими на шість і вісім років дітьми тіток та дядьків гратися в гру, яку вона вже давно переросла, але в якій ще бере участь з уваги до менших дітей; проте вона не втримується від пародійного перебільшення, показуючи цим, що від неї вимагають трохи забагато.

Отже, кожна дівчина поводитись трохи інакше за інших. І парі солістів, що сумлінно ставилась до своїх ролей, хоч вистава явно не вдавалась, доводилося без справжнього хорового супроводу змагатися танцем зі своєю долею. Коли врешті соліст хотів відвернутися від солістки, тобто коли він мав назавжди її втратити й хотів хоча б на коротку мить відтягти цю страшну хвилину,— хто б йому не поспівчував! — з бару почувся брутальний вигук:

— Та вимітайся ти вже нарешті!

Звичайно, це крикнув хтось із Германової компанії. По терасах покотився обурений гомін.

Не встигли ще відплисти зі сцени дочки Рейну, коли з картонної скелі, яку відразу ж забрали геть, з'явилася майже неодягнена жінка з парасолькою і почала її навдивовижу швидко крутити, співаючи пісню, що складалася тільки зі слів «Bon soir»¹, які вона повторювала три або

¹ Добрий вечір (фр.).

й чотири хвилини. Герман та його друзі, звичайно, сприйняли це як захочення співати разом з нею, оскільки вони могли похвалитися, що знають текст. І від тієї хвилини на тьмяно-скляному майданчику жоден номер не минав так, щоб у нього не втрутились галасливі зайти. Найгірше сталося під час кінцевого номера програми, що зображав смерть святого Себастьяна. Кнут Релов пошепки пояснив Гансові, що цим номером кінчається кожна програма в нічному клубі «Себастьян», так само, як в Англії кожен кіносеанс, байдуже, чи фільм веселий, чи сумний, кінчається національним гімном. Святого Себастьяна, якого зображав той самий стрункий танцюрист, притяг на сцену гурт солдатів, одягнених майже в самі шоломи й чоботи і набраних, видно, з місцевого балету, тобто з дівчат, що працювали в барі. Перебільшено бурхливою жестикуляцією солдати показують, як вони страшенно зневажають Себастьяна. Вони прив'язують його до нетесаного стовпа і лаштуються вбити стрілами з лука. Тоді з темряви вибігає дівчина. Та сама солістка. Себастьянова кохана. Вона танцює перед солдатами, щоб відвернути їхню увагу від Себастьяна. А потім, щоб викупити його, віддається солдатам, кожному по черзі. Солдати, мабуть, тому, що вони солдати, з брутальною відвертістю показують свою хіть. Герман і його приятелі, що зовсім не розуміли ані тяжкої жертви дівчини, ані почуттів, з якими прив'язаний до стовпа Себастьян дивився на ганьбу своєї коханої, аж вили з радощів під час цієї сцени і ніяк не втихомирювалися, хоч на них гукали з нижніх терас, де сиділи поважні громадяни Філіпсбурга, може, в товаристві своїх ділових партнерів чи приятелів з інших міст і, як господарі, хотіли влаштувати для них вишукану розвагу, а вона внаслідок недвозначного ревіння сміттяря та його товаришів зійшла до фарсу. Проте актори на сцені не дали непроханим гостям збити себе з пантелику й довели свою моторошну виставу до кінця: після страхітливих солдатських обіймів дівчина, хитаючись, підходить до Себастьяна, хоче вже розв'язати йому пуга, коли солдати порушують своє слово, починають накладати стріли на тятиву й стріляти в Себастьяна. Побачивши таке, кохана затуляє його своїм тілом і вмирає разом з ним під градом стріл своїх мучителів. Кнут Релов пояснив: різні гості не раз вимагали, щоб Кордула закінчила цю сцену щасливим кінцем, та вона, сама плануючи й інсценізуючи ціле show, слава богу, не послухала

їх, не задля історичної правди, з якою вона — що, врешті, й дозволено — поводитись дуже сміливо, на свій розсуд, ні; вона не погодилась задля вищої правди замінити цю жорстоку сцену якимось зворушливим святом злагоди. І Ганс, певне, також відчув, що ця сцена в такому варіанті має зовсім іншу силу!

— Так, справді,— відповів Ганс.

Чи він помітив, вів далі Релов, як той танцюрист схожий на статую Себастіана, що тут стоїть? Для цього Кордула щовечора сама його гримує. Ганс відповів, що танцюрист справді дивовижно схожий на Себастіана, хоч не побачив і натяку на схожість. Диков запропонував пошукати порожню ложу, де галас Германової ватаги буде не так чутно, як біля цього столика, бо ті типи горляють якраз над ними.

Релов відповів, що це була б утеча.

— Ми мусимо нарешті дати відсіч тим лобурям! Мусимо показати їм, що не дозволимо сісти собі на голову!

Він натужив своє обличчя спортсмена й показав великі білі зуби. Проте Диков похитав круглою головою на плечах (бо шиї в нього не було або якщо й була, то непомітна на око: здавалося, що його кругла голова на подушці з ситого, подвійного підборіддя перекочується від лівого плеча до правого й назад; а оскільки плечі він мав вузькі, то далеко їй не доводилось котитися), агресивні заклики Релова викликали в нього на обличчі схвильовану міну.

— А чи не можна юридично притягти цього типа до відповідальності?

— Юридично? — Релов глузливо засміявся.

— Атож, треба скликати всіх себастіанців, змалювати їм небезпеку, пояснити, що нічний клуб «Себастіан» може взагалі припинити своє існування, якщо не буде закритий для сторонніх.

Диков говорив із запалом, щоб відмовити Релова від думок про самооборону. Бійку в залі з тими сміттярами він, письменник Гельмут Марія Диков, вважав поразкою апріорі, Релов з самого початку принизився б до рівня супротивника, а цього не можна допустити. Поки вони провадили цю справді-таки воєнну нараду, на яку Кордула запросила ще кількох себастіанців від сусідніх столиків, поки вони, схиливши до купи голови, в тісному колі швидко й схвильовано пили,— навіть Ганс заразився катастрофічним настроєм,— Герман та його товариші галасували дедалі дужче. Себастіанцям доводилось кричати

свої пропозиції одне одному у вухо, щоб щось почути. Ті, що підсіли до їхнього столика, — серед них Ганс знав тільки пана Маутузіуса, — всі підтримали Дикова щодо методу оборони; але жоден з них не знав напевне, чи взагалі можна було висунути проти Германа якісь юридичні звинувачення. Порушення недоторканності житла йому не можна було закинути, бо ж він, як і всі, мав ключа. Найдужче їх мучило питання, від кого Герман дістав того ключа. Хто серед себастьянців виявився зрадником? Жоден з них, наскільки відомо, не був у грошовій скруті. Бо ж сама приналежність до клубу «Себастьян» виключала грошову скруту. Ганс подумав: чи, бува, не Бюсген дав Германові ключа? Коли він дивився на того юнака з міської служби очищення вулиць, що, рівний, мов свічка, сидів біля бару, з сміливим виразом на засмаглому, ще спортивнішому, як у Релова, обличчі, з чорним чубом, кучерявим від природи, але так коротко обстриженим, що він тільки ледь помітними хвилями прилягав до голови, то думав собі: «Який вродливий хлопець!» — «Чому вони не згадують про Бюсгена?» — міркував Ганс. Але не зважився висловити свою підозру.

Врешті вони скінчили нараду, ставши на тому, що найближчого вечора треба скликати всіх себастьянців і вирішити це питання остаточно.

— Бо сьогодні нас чекає ще одна справа! — вигукнув Кнут Релов. — І вона стосується вас, Гансе Боймане!

Ганс злякано глянув на нього.

— Так, — підхопив Диков, — якщо ми дбатимем про свій приріст, то не матимемо клопоту зі сміттярем!

Ганс довідався, що його повинні висвятити в «рицарі», і то негайно. Він уже досить довго живе у Філіпсбурзі й показав себе з найкращого боку. («З якого саме? — подумав Ганс). Його піддано різним випробуванням. Він витримав іспитовий термін. Релов і Диков поручилися за нього.

Ганс згадав Клафові зошити в ледеринівій оправі. «Іспитовий термін на один сезон». Отже, на думку всіх цих добродіїв, що всміхалися до нього, сам він витримав іспитовий термін. Мабуть, тому, що завжди був ласкавий, що нікого не вбив, навіть самого себе...

Не встиг Ганс щось сказати — та й, зрештою, що б він мав казати, може, опиратися? Це було б нерозумно, адже вони хочуть йому добра, це ж для нього велика честь, аякже, хлопець із Кюмертсгаузена, ще й року не прожив у Філіпсбурзі, а вже став членом найвишукані-

шого клубу в місті, він повинен бути тільки вдячний цим добродіям, — не встиг він розтулити рота, як його підвели до фігури Себастіана; себастіанці стали півколом (мабуть, вони всі знали, що його будуть висвячувати), Кордула й Марга принесли дві свічки, тацю з чарками, велетенський ланцюг, стрілу й чорну, обковану блискучою бляхою скриньку. Релов і Диков дістали з кишень свої ключі.

— Де фрейліні? — запитав Релов.

Кордула швидко озирнулася, перелякалась і гукнула, вперше розтуливши цілого рота:

— Софіє, Герді, що з вами?

Вона жваво, як тільки могла, замахала руками, дивлячись угору, в напрямку бару. Від гурту, в якому лише Герман вирізнявся зростом, відділилося дві дівчини, дуже неохоче, всім своїм виглядом показуючи, які вони невдоволені. Дівчата зійшли вниз і одержали від Марги по троянді, які вони недбало заткнули в коси. Але слідом за ними спустилася вся компанія на чолі з Германом. Ганса поставили перед фігурою Себастіана, дали в руки стрілу, і Кордула повісила йому на шию ланцюг. Фрейліні, яких підштовхнула господиня, ластавали, посміхаючись, обабіч нього. Кордула стояла тепер нерухомо, мов статуя, тримаючи в руках чорну скриньку так, як на похороні тримають подушечку з орденами. Релов і Диков розгорнули пергаменти — Ганс не знав, звідки вони так швидко їх витягли, — і заходилися навпереміну читати. Біля кожного з них стояв себастіанець з засвіченою свічкою. Миготливі свічки кидали на всю групу урочисто-понуре світло. Гансові звеліли повторити кілька речень, у яких мовилося, що comes Sebastiensis¹ у всіх життєвих обставинах найперше лишається себастіанцем, що він завжди і скрізь допомагатиме кожному себастіанцеві, який опиниться в скруті, що він при кожній нагоді приходитиме до клубу «Себастіан» учитися мистецтва жити й дбатиме про те, щоб життя зберегло свою вартість і щоб тут довіку панувала справжня веселість.

На кінець цього урочистого діалогу Релов узяв з рук Кордули скриньку, вона відчинила її і вручила Гансові ключа, що лежав на оксамитовій подушечці. Стріла і ключ були ознаками його нового титулу, доки він його носити-

¹ Послідовник Себастіана (латин.).

ме. Він тепер має право зватися рицарем ордену святого Себастьяна. Водночас Диков підніс Гансові диплом, Марга подала чарку, фрейліни похиляли до нього свої великі обличчя з затіненими очима й поцілували його, решта себастьянців з усіх боків простягли руки, щоб поздоровити його. Та не встиг Ганс щось відповісти, як крізь коло пропхався Герман і вигукнув твердим, мов криця, голо- сом:

— Я хочу, щоб мене також прийняли в орден!

Такої тиші, яка тієї миті запала в нічному клубі «Себа- стіан», не було більше ніде, відколи світ стоїть. Ганс саме допивав шампанське. Себастьянці почули, як він ковтнув його, й повернули до нього голови. Герман також дивився на нього. Ганс відчув на собі ті погляди і збагнув: він раптом став тим, від кого залежить усе, що буде далі. Якби він щойно не ковтнув шампанського, якби не пору- шив моторошної тиші,— бо тепер склалося враження, ні- би він зробив так навмисне, ніби той гучний ковток був заявою, визнанням, обіцянкою, викликом до бою,— якби він не дав їм підстави очікувати саме від нього якогось розв'язання, то, мабуть, усі себастьянці виступили б од- ностайно, щоб відкинути нахабну вимогу зухвальця, або, може, Релов нарешті зважився б на якийсь вчинок, гідний рицаря-себастьянца. А так усе лягло на плечі Ганса Бойма- на. Він глянув у вічі Германові, перевів погляд з лівого ока на праве, потім знов на ліве, бо не можна глянути од- ночасно в обидва ока людині, яка стоїть так близько від тебе (через те в мові борців є вислів: «зустрітися з супро- тивником око в око»). Ця одиниця — напевне наслідок тися- чолітнього досвіду людей у рукопашному бою), і, врешті, коли вже йому набридло водити очима, втупив погляд у перенісся супротивника, де зрослися густі чорні брови.

— Я наказую вам вийти звідси,— мовив Ганс якомога твердішим голосом, щоб слухачі збагнули, що він готовий на все.

Він помітив, що супротивник усміхнувся, показавши жовті, але рівні й міцні зуби. За кілька секунд Ганс пізнав цього чоловіка так, ніби роками приятелював із ним. Гер- ман був десь такого віку, як і він, і походив, мабуть, з якогось села поблизу Кюмертсгаузена, те одне сказане речення забриніло йому знайомою інтонацією. Герман напевне виріс в одному з тих будиночків на краю села, в яких мешкали безземельні родини: четверо-шестеро дітей, три кімнати, батько — поденний робітник, мати —

прибиральниця в школі, сини, тільки-но закінчивши школу, йдуть до міста і не озиваються роками. Діти з таких родин були змалку його єдиними товаришами, вони, як і Ганс, мали вільний час, їхні батьки, відірвані від землі, не посилали їх після уроків з худобою на пасовисько чи з кошиком і торбою в поле. Цього звати Герман, а прізвище його Унзхерер, або Крістліб, або Шефлер, або Шорер, у нього, мабуть, є вродливі сестри, якби тільки вони ще й чистили свої гарні зуби, якими природа наділяє ці заробітчанські родини... Чи він послав щось додому із свого величезного виграшу? Напевне, послав, бо, правду казати, він не схожий на негідника, очі в нього темні й зовсім не суворі, так, у них навіть щось ворухнулося.... Він його боїться, звичайно, з нього кепський вояка, такий, як і з Ганса, він просто вдавав із себе героя, збуджений своїм великим виграшем. Коли Ганс рушив до нього, він поволі відступив, дивлячись на Ганса майже благально; він, щоправда, на кілька сантиметрів нижчий за Ганса, зате набагато міцніший, у кращій формі. Чи він справді дозволяє, щоб Ганс крок за кроком витіснив його з кола, а тоді й вигнав з клубу? Ні, цього він не допустить, надто багато людей дивилося на нього, надто далеко він зайшов, точнісінько так, як і Ганс, якому тепер теж не можна було відступити, їх нацькували одного на одного, вони мусли зіткнутися, іншої ради не було. Ганс помітив, що в очах супротивника страх почав пригасати, але ще не зовсім покинув його, він і досі дивився трохи несміливо на краще за нього вбраного чоловіка, якого, мабуть, вважав за значного городянина. О так, вбрання має значення, Гансові досить було б одного погляду на костюм, куплений у магазині, у який був одягнений чоловік, що майже непомітно відступав перед ним, і вже в його очах спалахнула погорда, кров швидше заграла в обважнілих руках і ногах, але й супротивник уже збирався на силу, вже міряв поглядом міського пана, шукав місця, в яке треба завдати першого удару. Ганс відчув, що не можна гаяти жодної секунди, коли він не хоче втратити своєї, хоч якоїсь моральної переваги, єдиного шансу перемогти, тому замахнувся і вдарив супротивника раз і вдруге. Та оскільки він не хотів цілити ані в живіт, ані в шию чи обличчя, то вдарив його в тверді, м'язисті груди. Той відважив йому здачі, але Ганс, важчий за Германа, просто кинувся на нього, як людина в розпачі кидається в прірву. Обидва вони з'їхали з помосту, на якому стояла фігура

Себастіана, і поточилися сходами на нижчу терасу. Мабуть, спантеличений нападком Ганса, який напірав усією своєю вагою, і його розпачливою енергією, робітник з міської служби очищення вулиць упав, ударився потилицею об сходинку й лишився нерухомо лежати на терасі. Ганс підвічата і вражено глянув на супротивника. Тим часом дівчата принесли води й рушника. Германові товариші схилились над своїм ватажком, намагаючись привести його до тями.

На Ганса посипались вітання себастіанців. Кордула кинулась йому на шию і всім своїм безмежним ротом припала до його щоки. Марга також схопила його за руку і не хотіла вже відпускати її. Диков, якому ця сцена не дуже сподобалась (адже така бійка може мати своє продовження), наполягав на тому, щоб Ганс залишив клуб, поки супротивник отямиться; його вже провчили, тепер він знає, що в «Себастіані» є люди, які впораються з ним, і цього вистачить. І взагалі вже досить пізно. Нехай потім Кордула покаже бешкетникам двері, а поки що бажано очистити поле бою.

Тільки Релов опирився. Вони не мають права позбавляти молодого себастіанця другого раунду! Проте йому нікого не вдалося переконати.

Отже, скоро в клубі zostалися лише Кордула й Маутузюс. Він запропонував, що почекає, поки ті типи зі своїм набитим ватажком залишать приміщення. Можна було не боятися, що вони зважаться піднести руку на шановного Маутузюса і вже майже таку саму шановну Кордулу.

Ганс зрадив, коли знов опинився в спортивній машині Релова. Марга сиділа поруч, тісно притулившись до нього. Вони вирішили заглянути ще в якийсь бар. Кілька дівчат і гостей мали приїхати слідом за ними.

Потім відбулося урочисте вшанування Ганса. Всі казали, що ніхто ще так не вступав до «Себастіана». Про це ще довго будуть пам'ятати. Ганс став героєм. І Марга горнула до нього, танцювала з ним, а пізніше взяла його до себе.

Ганс устиг забути очі свого супротивника, забути, хто був той супротивник. Лишилася тільки свідомість того, що він здобувся на великий вчинок. Це було солодке сп'яніння, якого він зазнав уперше в житті.

У Ганса зроду не було ще ночі, яку він міг би порівняти з цією ніччю, не було жінки такої, як Марга, ох, Анна тільки стара дівка, а Марга... Аби майбутнє могло просто ви-

пасти, як часом випадають уроки в школі і день стає вільний. Як він після цієї події дихатиме серед нудних буднів, відмірюваних цоканням маленьких годинників! А те, що було ще сьогодні, яке хотілося мати вічно, розбризкувалося під градом секунд, що, мов зустрічний вітер у машину на шаленій швидкості, залітали в незахищену кімнату, щоб віддати її в безжальні, жадібні руки нового дня.

3

Ганс прокинувся від соло якогось ударного інструмента. Марга, вже вдягнена, сиділа на краю ліжка й курила сигарету. Побачивши, що Ганс розплющив очі, вона приклала довгого вказівного пальця до губ і сказала:

— Тс-с-с, це Джін Крупа.

З побожною пошани Марга звела брови так високо вгору, що вони зникли під волоссям, яке хвилями нависало на чоло. А коли крізь оркестр пробилася сурма і вже не захотіла вернутися до інших інструментів, Марга сказала:

— Гаррі Джеймс.

Ганс удав зацікавленого, намагаючись прибрати міну, що свідчила б водночас і про розуміння, і про захват, змішаний з подивом. Він не хотів прикидатися, що розуміє гру дуже добре, щоб не виставити себе перед Маргою знавцем, бо потім першим же сказаним словом осоромився б. Але, видно, Марга помітила, що Ганс не надто великий аматор джазової музики, бо почала знов пояснювати:

— Бенні Гудмен, Лайонел Гемптон, Тедді Вілсон, Гелен Ворд...

Коли Ганс зважився кинути обережний погляд на голку, Марга гордо сказала:

— Пластинка на тридцять три оберти.

Потім лягла коло нього й замахала довгими ногами — вона була в штаних у зелену й червону клітинку, — витанцювуючи ними в повітрі, але довго не витримала, схопилася і в лад музиці закружляла по маленькій кімнатці. Ганс усміхався, як старий чоловік, що дивиться на розвагу своєї онуки. Щоб і собі не сидіти без діла, він закурив сигарету, хоч дуже не любив курити, поки не почистить зубів і не поснідає. За інших обставин Ганс, певне, залюбки послухав би цю музику, але тепер волів поговорити з Маргою. Треба ж їй сказати: він не жаліє, що пішов з нею, треба сказати, що... що він її справді... са-

ме так, що все це сталося між ними не просто під настрій, не випадково, він пішов з нею не тому, що надто багато випив... Але Марга дивилася на нього так спокійно, а коли, кружляючи під музику по кімнаті, опинилася біля ліжка, погладила його по голові так вільно, наче вони були вже знайомі багато років.

Нарешті голка прoderлася крізь усі звивини. Програвач клацнув, і в кімнаті стало так тихо, що Ганс не зважувався дихнути. Марга схилилася до нього і сказала безбарвним голосом, ніби дикторка радіо:

— Ви слухали джазовий концерт номер два Бенні Гудмена.

Ганс притримав її за руку. Але Марга сказала, що їй уже треба йти. На штангу. Так, вона кожного дня після обіду дві години вчиться танцювати. Відколи вона працює в «Себастіані», то має нарешті час і гроші, щоб учитися. Вона не хоче киснути за друкарською машинкою і не хоче змарнувати життя в «Себастіані», о ні, вона хоче,— Марга нахилилась і сказала йому в саме вухо,— стати славетною танцівницею або й актрисою, в кожному разі чимось славетним, великою цяцею. «Великою цяцею»,— подумав Ганс, дивлячись на неї. Марга швидко підбігла до шафи, взяла плащ, тоді, дрібно ступаючи, знов вернулася, поцілувала його, показала на ключ, що лежав на скляній плиті нічного столика,— Ганс упізнав ключ, але то вже був не маленький меч, що розлучив його з Маргою,— потім на баночку соку й печиво, які вона лишила йому на сніданок, і попросила якомога частіше приходити до «Себастіана», а то їй важко витримати з тими старими шкарбунами. Не встиг Ганс щось відповісти, як вона вже вибігла за двері.

Ганс був радий, що ніхто не бачитиме, як він одягатиметься. Миючи руки, він натрапив очима на свою обручку. В нього загуло у вухах, запаморочилось у голові. Він швидко глянув у дзеркало й почав мочити собі лоба. Аж як віддзеркалення перестало розпливатись перед очима, він опустив руку. В голові наростав діалог, суперечка з самим собою. Але він заглушив її і підійшов до фотографій, якими були обліплені стіни. Усі вони зображали те саме: якийсь інструмент, а біля нього музиканта. Було там і кілька танцівниць: тіло, обличчя, а під ними різні прізвиська. Оглядна негритянка в круглому віконці (до речі, єдина фотографія, яка не зображала людини в момент найбільшого напруження), а внизу напис: «Елла Фіцдже-

ралд у літаку. Під час численних повітряних подорожей вона прочитала загалом сім книжок».

На купі безладно складених яскравих журналів Ганс помітив невеличку книжечку в чорній палітурці з білим написом: «Мій щоденник». Він квапливо сів на ліжку й заходився гортати книжечку, аж поки натрапив на чоловіче ім'я: Вуді Герман. Що ж вона про нього написала?

«Від першого band that played the blues¹ до теперішніх джазових колективів з їхніми специфічними звуковими формами... 40—43 pp.— джаз-оркестри з Біллі Роджерсом, Кеппі Льюїсом, Стіді Нелсоном...» Ганс погортав далі. «Кейт Мун (прізвисько Мундог), 25 років, походить з Ідаго, раніше грав у Стейна Кентона...»

Ганс був розчарований. Він не таким уявляв собі щоденник молодої дівчини. Його сповнила лють на тих джазових музикантів. Яке вони мали право так полонити молоду дівчину, що вона списувала свій щоденник датами з життя чоловіків, з якими, певне, ніколи й словом не перемовилась! А може, все-таки говорила з ними? Може, всі ті панове побували в цій кімнаті, де тепер сидів він? Ні, вирішив Ганс, тоді б Марга напевне мала інші теми для записів. Ганс почав вивчати записи, які були позначені датами. З них він більше довідається про Маргу. Може, й про Бюсгена. Або навіть про Кнута Релова.

Неділя, 11.IV	«Л'оверж Руж»	1.50
	Трамвай	0.25
	Обідала сама, телячі битки й кава	3.00
Понеділок, 12.IV	Масло	0.79
	Обідала з Джеком 1 пара панчіх марки «Ілюзія» кольору «кедр»	6.90
	Шарф білий з рожевими берегами	7.50

¹ Оркестру, що виконував блюзи (англ.).

Вівторок, 13.IV	Фільм з Гемфрі Бо	1.60
	1 щіточка для нігтів	2.00
	«Тампакс», «Мелабон»	2.35
	Полагодила коробку на капелюшки	2.10
	«Кінцева станція — туга» і	
	«Чудо отця Малахія»	3.90
	Двічі убиральня в «Богемії»	0.50

Ганс не міг відвести очей від цих записів. Він гортав у книжечці сторінку по сторінці, пропускав усі нотатки про Ната Пірса, Арті Шоу, Джеррі Малігена і компанію, але захоплено, ніби перські вірші про кохання, читав записи про видатки Марги, не пропускав жодного слова, жодної цифри. І коли, наприклад, там було написано: «Підстригла коси — 1.60», або «Тканина на мішок для взуття — 3.76», або ж «1 волохатий рушник — 2.95», — Ганс не міг натішитись тими словами, вбирав їх у себе всіма своїми чуттями.

Вийшов він з її кімнати аж надвечір. Кров стугоніла йому в скронях, коли він сходить униз. А що, як він зараз зустріне когось із знайомих! Відчиняючи вниз світлі вхідні двері, він дивився просто поперед себе. Він не хотів нікого бачити. Широким кроком, попід самими стінами будинків, він подався до найближчої стоянки таксі. Він ледве стримувався, щоб не побігти. Йому здавалося, ніби високі будинки нахилиються над ним своїми верхніми поверхами, зазирають у його низько опущене обличчя, щоб побачити, чи то він, чи ні.

Він відпустив таксі десь метрів за сто від Траубергштра-се. Зайшовши до своєї кімнати, він почув, що пані Фербер має підлогу нагорі в Клафа. Ага, Клаф...

Йй досить трьох днів, сказала пані Фербер, і кімната стане така чиста, ніби там ніколи й не жив той Клаф. Але він має Клафові книжки, Клафові зошити. Навіть якби він їх спалив, Клаф однаково жив. Тепер він, мабуть, лежить у філіпсбурзькому морзі. Принаймні так робили в Кюмертсгаузені. Коли мертві не мали постійного місця проживання, їх до похорону тримали в морзі.

На нічному столику його ждала пошта. Телеграма: «Де ти зник? Я так чекаю на тебе. Приходь швидше. Твоя Анна». Коли він сів на ліжку, то відчув у кишені піджака важкого ключа, ознаку своєї приналежності до ордену себастьянців. Стріли він не міг знайти. Мабуть, за-

був її в Марги. Але ж він скоро знов піде до неї. Так. І ще й не раз. Звичайно, потім йому доведеться розлучитися з нею. Але не тепер. Не цього місяця. І не цього року. Коли альпініст хоче піднятися на гору, його не спиниш тим, що покажеш йому на фотографіях чи в кіно, які красиви відкриваються з вершини. І жоден митець не відмовився від втілення в дійсність своїх уявлень, хоч знає, що може зробити погану послугу тим уявленням, навіть фатальну.

Ганс почав ходити по кімнаті. Думки не давали йому сидіти. Вони були наче з металу, дзвеніли й блищали, склалися в речення, з яких Ганс кілька днів тому сам сміявся б. Він думав: хто заборонить квітці стати овочем, коли вона вже й так не може бути квіткою! Він спинився біля вікна, шпурляючи такими думками в залізні триноги, що стояли біля купи брухту з протилежного боку вулиці й понуро дивилися на нього. І на кожну думку, яка хотіла наказати йому, щоб він забув Маргу, щоб ніколи, ніколи більше навіть не заглянув до її кімнати, ніколи більше не відчув її тіла, так, тіла, живого рухливого тіла, не спізнав жаги і її вдовolenня, може, навіть кохання, може, першого і останнього в житті,— таж йому страшно подумати про це «ніколи більше», він заручений з Анною, він з нею одружиться, мусить одружитися, так, так, але й з Маргою теж! — на кожну думку, що хотіла утвердити в ньому те «ніколи більше», він ніби накидався з кулаками, рвав її зубами, душив і випльовував. І молився так, як колись святий Августин:

— Дай мені, господи, чистоту і здержливість, але ще не тепер!

Роздертий навпіл, він сів на ліжку. Ніколи більше він не зможе ні ворухнути рукою, ні сказати слова, ні ступити кроку, щоб не відчути, як його рве в два протилежні боки, так рве, що він нарешті падає на місці, безсилий, позбавлений відваги, полишаючи небу, вітрові й хмарам вирішувати, що з ним буде.

«Тепер я піду спати. Нехай світ крутиться далі без мене. Я цілком задоволений останніми двадцятьма чотирма годинами. Релов не такий уже й поганий. І Диков теж. А чи з Релова добрий головний редактор радіопрограм, чи поганий, мені байдуже. Радіопрограма завжди лишається радіопрограмою, однаково, хто її готує». Релов учора майже запропонував йому свою дружбу. Наприкінці почав щирю розмову. Розповів, чому він не хоче, щоб його

призначили головним режисером. Для такої посади він ще надто молодий. Головного режисера вибирають щонайбільше на шість років. А коли потім, у сорок шість років, його більше не перевиберуть, він уже не зможе ніде працювати на радіо. Бо той, хто вже був головним режисером, не може піти на нижчу посаду. Тому він краще почекає кілька років. Таке розумне калькулювання своєї кар'єри викликало в Ганса пошану. «А Клафові відмовив би кожен головний редактор, так само, як і Релов. Клафа не можна було використати навіть як критика. Я ж пробував. І не раз. Він нічим не хотів поступитися. Навіть комою. Звідки в нього бралася така сила? Така воля? Надто сильна воля, врешті вона й звела його зі світу. Але чого він наклав на себе руки? Роботи й дружини в нього ж не було вже й минулого року. Ще бракує, щоб він скинув вину на мене. Хотів би я знати, хто про нього коли-небудь стільки піклувався, як я! Але він був такий, що міг ще й зробити мене винним. Може, й написав щось про це».

Ганс нервово схопив зошита й заходився гортати його. Нарешті знайшов останні нотатки Клафа і, натужуючи до болю очі, почав читати:

«Чим людина молодша, тим швидше, прокинувшись зранку, вона усвідомлює, де перебуває. З роками кількість можливостей у людини збільшується, і нарешті приходять остання, найжахливіша: можливість померти.

Баски, танцюючи, підстрибують угору і тричі скрепляють ноги, перед тим як знов торкнутися землі.

Байдужість чи довіра. Мені бракує і того, й того. Тому всі сторінки вже перекреслені, перше ніж я їх напишу... Значуще віддуння в порожній любовій чашці.

Поряд на сходах сидить сліпа сестра Марії.

Я спинаюся по собі вгору. Як мавпа. Щоб бути більшим, ніж є насправді. Але згори мені видно тільки одне: який я малий. Я не повинен думати про себе. Бо тоді ще дужче хочеться бути іншим.

Кілька тижнів тому помер Сталін. Я сидів, затамувавши віддих і звівши руки вгору. Як завжди, бриніла та висока, пронизлива струна.

Я, стоокий звір, лежу, згорнувшись у клубок, і пригля-

даюся, як життя вбиває всі мої бажання. А насамперед, як бажання самі себе вбивають. Та що було б...

Я завжди думав: життя почнеться пізніше. Колись, уявлялось мені, я схоплюся вранці на ноги і, не знаючи муки вагань, побіжу ловити життя, як зайця. Непохитно впевнений, невблаганний, я не відставатиму від нього, хоч які воно виписуватиме кривулі, і десь опівдні вполюю. Потім спокійно, мабуть, усе ще розчарований (мабуть, аж тепер по-справжньому розчарований), повернуся до своєї кімнати. Але я буду вдоволений, що хоч раз спіймав життя, хоч раз побачив, що воно — тільки вилинялий, не дуже чистий заєць, який уже не витримає суворої зими. Така в мене була несмілива надія. Тепер я знаю, що навіть такого зайця ніколи не зловлю. Мої руки завжди будуть порожні.

У мене свербить унизу живота, ох, яка ж я жалюгідна істота...»

Після цього йшли вже самі лише цифри. Записані дати. Часто з додатком: «Я й досі живу».

Ганс відклав зошита, майже заспокоївшись. Клаф нічого про нього не написав. Тепер Гансові здавалося, що йому легше буде впоратися з своїми труднощами. Ззаду йому ніщо не загрожувало. А зараз до Анни. Бо вона ще подумає, що він захворів, і прийде його відвідати.

Коли Ганс опинився на вулиці, відвага швидко його покинула. Від кожного поруху в нього боліло ліве коліно. Мабуть, він ударився, коли падав з Германом.

Побачивши телефонну будку, Ганс спинився. Зайшов усередину. Легше подзвонити, подумав він. Хоч би Анна знов не почала про весілля. Бо щоразу, коли він бачився з нею, вона або зустрічала його запитанням: «Коли наше весілля?» — або казала: «Знаєш, я оце чотири години плела, аж пальці гудуть».

«Вона буде краща господиня, як я», — казала пані Фолькман. Властиво, Ганс мав би звертатися до пані Фолькман на «ти» від тієї літньої вечірки (вони тоді випили навіть на подвійний брудершафт), але якось не міг перемогти себе, це була якась негарна інтимність. І взагалі, стосунки з родиною Фолькманів... Інша річ Марга. Але він одружитья з Анною. Він не може її розчарувати, жодна жінка, крім матері, не зробила для нього стільки, як

Анна. А якраз матір він нічим так не втішить, як одруженням з Анною. Коли Ганс згадував матір, то знав, що робити. Адже вона давно вже своїм власним життям визначила його життєвий шлях. Хіба Ганс не для того існував, щоб надати якийсь сенс її життю? Отже, він повинен поводитись так, щоб вона розуміла його вчинки. Коли Ганс написав матері, хто така Анна Фолькман і що з цією Анною Фолькман він колись одружиться, вона йому відповіла: «Тепер я щаслива».

Приїхати сама до Філіпсбурга вона ще й досі не наважилась. Адже тепер двісті кілометрів — зовсім не відстань, казали Фолькмани. Якщо вона хоче, можна послати по неї машину. Але Ганс знав, яка відстань від Кюмертсгаузена до Філіпсбурга. Така велика, що коли вже хтось здолав цю дорогу, то вернутися назад йому було майже неможливо. Та на весілля доведеться й матері відбути цей шлях...

Нарешті Ганс зняв трубку, вкинув монету й набрав номер. Озвався Аннин тонкий голос. Вони з батьком уже хвилювалися. Вона ходила навіть на Траубергштрассе. Де він був цілий день? Ганс промимрив у трубку кілька слів, але досить швидко знайшов добру відмовку. Сказав, що працював у публічній бібліотеці. Анна ж бо знає, що він пише статтю «Перші творці радіо/ес», а оскільки в редакції тепер небагато роботи, то він скористався нагодою...

Ганса вразила власна винахідливість. Він так спокійно нанизував речення, в яких ішлося про справи, терміни й події, що їх ніколи не було, що взагалі повставали тільки тоді, коли він про них говорив. Звичайно, шия в нього була геть червона, а руки, що тримали трубку, тремтіли, але те хвилювання не позначилося на голосі; вже після кількох речень голос став рівний як струна, він творив гладеньку, блискучу, бездоганну дійсність. Правда, довелось пообіцяти Анні, що він негайно, найкоротшою дорогою приїде до редакції. Він пообіцяв.

Вийшовши з будки, Ганс відчув, що майже вдоволений собою, навіть трохи гордий. Він подумав: з допомогою телефону можна навчитися брехати.

Він піде пішки і з'явиться перед Анною вже радісно схвилюваний.

Ганс мимоволі спинився перед магазином радіотоварів — його затримали збільшені до велетенських розмірів фотографії музикантів: уся вітрина була заповнена сфото-

графованими з близької відстані пористими, надутими обличчями, в які губники інструментів ввігналися, мов кулі; а під кожною такою фотографією стояли пластинки. Ганс притиснувся обличчям до вітрини, щоб прочитати назви. І відразу ж знайшов одне прізвище, яке йому трапилось у кімнаті Марги: Джеррі Маліген. Ганс не мав можливості довго розмірковувати: за мить він уже опинився перед прилавком і спитав дівчину, що чимось нагадувала Маргу, чи можна переглянути кілька пластинок Малігена. Вона повела його до прилавка з яскраво-жовтими навушниками, обклеєними бридкою гумою. Гансові ще вистачило самовладання сказати дівчині (як легко було сьогодні брехати, від цієї думки його аж морозом обсіпало), що він знає більшість цих пластинок і хоче тільки побачити, які саме є в продажі. І з радісно-відчайдушною міною запеклого аматора, що з усіх пластинок, які йому показують,— а він знає їх усі напам'ять,— може купити тільки одну, вибрав, весь аж прояснівши, пластинку під назвою: "Taking a chance on love"¹. Він квапливо вийшов з магазину. Йому здавалося, що тієї миті, коли фотографії музикантів зтягли його в цей магазин, він стрибнув на рухомі сходи, які з дедалі більшою швидкістю несли його до однієї мети. Він уже не міг зіскочити з них. Та й зовсім не хотів зіскакувати. Хотів мчати далі. До тієї мети. І сила, якої ця мета додає чоловікові, відбивається на його обличчі, нею наливаються його руки: він ляскає пальцями, і цього чіткого, неголосного сигналу досить, щоб з виру трамваїв, автобусів та інших засобів транспорту, що сповнювали вулицю дзенькотом, шурхотом і гудінням, вирвати машину, таксі, яке відразу легенько під'їздить, відчиняє дверцята і приймає його на свої м'які подушки, що радісно озиваються багатьма голосами. Настрій, який тепер опанував Ганса, не дозволяв йому їхати трамваєм, а тим паче йти пішки.

Перед будинком, де мешкала Марга, він звелів водієві почекаати, кинувся сходами нагору, відімкнув двері, аж надто швидко заскочив до кімнати, обома руками поклав пластинку на ліжко й видер аркушик із свого відривного кишенькового календарика. Що ж написати? Щось гарне йому не спадало на думку, але рука вже нетерпляче рухалась по папері, мов кінь, що не може дочекатися

¹ «Ловити хвилини кохання» (англ.).

стартового пострілу, тому він просто написав: «Для тебе, Марго, від твого Г.» Оце й усе, але закарлючки літер, що шугали вниз і вгору, мов блискавки, достатньо показували, в якому настрої був той, хто написав тих кілька слів. Ганс випростався й вибіг з кімнати. Аж тепер напруження трохи спало: він поволі спустився сходами, гарячка минула, його вже не обсіпало морозом, і тільки в грудях ще ніби жевріла якась жарина. Він сів у таксі так, наче воно роками точнісінько в цей час і на цьому місці щодня чекало на нього, щоб кожного разу везти його до тієї самої мети.

Коли він зайшов до кабінету, Анна підбігла до нього й хотіла кинутись йому на шию. Та оскільки Ганс останні кілька метрів усе-таки пройшов пішки — він хотів з'явитися перед Анною засапаний, — і в Філіпсбурзі знов ішов дощ, то його пальто було мокре. Отже, треба було спершу роздягтися.

— А то змокнеш, Анно, та ще й застудишся!

Врешті він старанно повісив пальто на гачок і аж тоді обернувся до Анни, яка так нетерпляче чекала цієї миті, що майже нестямно кинулась йому в обійми. Він підхопив її, ледь усміхнувся, нахилився і притис губи до її важкої, невеличкої руки.

ТРАВЕНЬ

1

Ксавер схопив будильника, і нестерпне, хоч і неголосне, деренчання урвалося. Ззаду на плече йому лягла рука дружини й довершила те, чого не встиг зробити будильник. Ксавер відчув, як його всього ніби зсудомило. Коліна сіпнулися до підборіддя. Рука дружини ковзнула по спині.

— Що з тобою? — пошепки спитала Агнес.

Ксавер схопив її руку. Сказати він нічого не міг.

У мене болить живіт. Він ненавидів ці слова. Ці дитячі слова. «У мене біль». Але це звучить надто серйозно. Агнес злякається. «Піди нарешті до лікаря!» Нічого іншого вона й не скаже. А що скаже лікар? Перше запитання, яке доктор Майхле ставив кожному, хто сідав на білий стілець перед його столом, було: «Ви чуваєте себе хворим?» Про це знали майже всі, хто працював у Гляйтце. Люди навіть жартома зверталися так одне до одного. І точнісінько голосом доктора Майхле. При цьому останнє слово вимовлялося так, що голосні майже випадали, зате «р» перекочувалося в роті довше й гучніше.

Та коли чоловік знов опинявся на стільці перед доктором Майхле і чув оте його «Ви чуваєте себе хворим?»,

то мусив визнати, що будь-яка спроба наслідувати ці слова марна. У кожного щоразу складалося враження, ніби він чує це запитання вперше, і чоловік ту ж мить усвідомлював, яку відповідальність бере на себе своєю відповіддю. Коли в тебе, скажімо, просто болів живіт, а загалом ти почував себе здоровим, тоді на запитання лікаря можна було відповідати тільки заперечливо. Найменша нерішучість чи зволікання не влаштовували доктора Майхле. Певно, досвід йому підказував, що для самого ж пацієнта краще, коли він одразу дасть певну відповідь — ствердну чи заперечну.

Колись і Ксавер на лікареве запитання відповів: «У мене болить живіт». На те доктор Майхле сказав: «Про це ми поговоримо потім, спершу я прошу дати відповідь на моє запитання». І так само суворо знов запитав: «Ви відчуваєте себе хворим?»

Коли Ксавер удруге відчув на плечі руку Агнес, він кивнув головою і встав. Відсунувши важку темно-зелену штору, штовхнув віконницю і виглянув на порожню стоянку перед ресторанчиком «Радісна надія». Так, тепер стоянка порожня. Він чув, як від'їздила кожна машина. О черв'я на третю рушила остання. Востаннє пробуксували колеса на поспаній гравієм стоянці, коли водій надто різко натис на газ. Двадцять дві ялинки, що їх Ксавер посадив у себе на межі, вирости вже на людський зріст. Та проти цього галасу й лементу не допоможуть ніякі дерева. А вже проти голосу Марго й поготів. Двадцять років тому він ще співав з нею в церковному хорі. Потім Марго вийшла за іншого, і Ксавер збагнув: йому завжди гадалося, ніби вона буде його дружиною. А коли вночі Марго гукала відвідувачам: «Красенько дякуємо, що завітали! Щасливої-дороги! Не забувайте нас!» — він щоразу казав собі, що її голос не тільки чуєш, а навіть бачиш. Голос у Марго аж світився.

Ксавер чув, як від'їздить кожна машина, і щоразу сподівався, що це вже останні відвідувачі. Отож він і чекав. Найгірше було, коли з'являвся якийсь несподіваний звук. Він ніби шпигав у Ксавера. І шпигав саме в живіт. Здавалося, в нього немає вух, а тільки живіт. Кожен новий звук ніколи не зринав там, де його можна було сподіватися, тобто де завмирав попередній. Ти його ждеш десь ізбоку, а гравій раптом зарипить під чіємись ногами так близько, що здається, ніби тобі зараз наступлять просто на живіт. Ніч, міркував Ксавер, — це наглухо заткнута бочка.

Сьогодні вночі, коли його збудили ці звуки, йому саме снилося, що він лежить горілиць, випроставши ноги, і в дуже незвичайному сповитку: все його тіло раз біля разу обвивала іржава залізна стрічка, тонка й не ширша за долоню. Відстань між витками була не більше як сантиметрів п'ять, і Ксавер майже не міг поворухнутися. Було пів на третю. Може, то вже подіяло проносне. Ксавер приймав проносне тільки напередодні далекої дороги. Цього разу вони їхали в Дюссельдорф. Зустріч о пів на другу, в «Савойї». Певна річ, доктор Гляйтце не хоче спинятися в дорозі. Так що Ксаверові треба бути впевненим у собі.

Він посидів у клозеті. Потім знов тихенько ліг і подумав: його пронесе десь іще години через три. Заснути не вдавалося. О п'ятій задзвонив будильник.

Після кожної такої ночі Ксавер цілий день ходив зсутулений — випростуватись не хотілося. В такі дні Ксавер куди охочіше спілкувався б з тваринами, ніж із людьми. Йому було приємно зайти навіть до порожньої стайні й помилуватися жолобами та коритами, які завжди стояли в нього чисті. А ще краще було б походити між коровами, погладити їхні міцні теплі шиї. Ксавер не дуже шкодував за тим, що брат узяв землю, а він — нерухоме майно. Йому ніколи не хотілося працювати на землі. Але в такі дні його тягло до стайні. Після таких ночей Ксавер особливо ніжно пестив Теля, коли той підбігав уранці полащитись. А Дорле він, снідаючи, дозволяв навіть полежати в себе на колінах. Після такої ночі Ксавер був радий, коли всі оті церемонії — під'їздиш до воріт, вітаєшся, відчиняєш дверцята й тримаєш їх, поки всі посідають, тоді знову рушаєш — нарешті залишалися позаду. В такі дні Ксавер, під'їжджаючи до вілли «Боже сяєво» у Тетнанг-Обергофі по доктора Гляйтце, незалежно від погоди завжди був у темних окулярах.

Перше ніж сісти до круглого столу на кухні, Ксавер вивів з гаража свого «чотириста п'ятдесятого». Він любив дивитись, як поруч із «мерседесом» усе на подвір'ї і довкола ставало ще меншим. Такий контраст у Вігратсвайлері йому дуже подобався. Сьогодні Ксавер мав заїхати не тільки за шефом, а й за директором Труммелем, тому взяв машину звечора. Труммель жив біля Дегерзее, тобто ще за кілька пагорбів далі од Вігратсвайлера.

Ксавер поставив машину між будинком та колишньою гнояркою, від якої лишилася тільки відкрита зацементова-

на яма. Після сніданку він ще раз зайшов до клозету, хоч і знав, що проносне вже не діє. Він затримався там довше, ніж треба, і, щоб уникнути розпитувань Агнес, кілька разів спускав воду. Потім узяв дорожню сумку, легенько поцілував дружину в ший і сів у машину. Вітай дівчат! Він склав губи трубочкою, обернувся до дружини й послав їй поцілунок. А тоді виїхав на вулицю й, діставшись до вершини пагорба, рушив поміж розквітлих лук униз до Дегерзее.

Ксавер любив слухати, як шурхотять широкі шини, коли машина повільно котиться не политим смолою асфальтом. «Добре колесо аж співає», — сказав один із героїв пригодницького фільму про мормонів, що його показували по телебаченню в суботу. З-під коліс раз у раз порскали, дзвінко тьохкаючи, камінчики. А ті, по яких проходили шини і втискували їх в асфальт, мурмотіли, ніби виконуючи музикальний супровід. Ліворуч і праворуч по машині черкала висока весняна трава, що звисала з обох боків на дорогу: чух-шурх, чух-шурх. Не спиняючись, Ксавер висмикнув довге стебло, взяв у рот його світло-зелений кінчик, розжував і висмоктав солодкуватий сік. Аж смішно, якими голими й одинокими здаються у травні серед цього чарівного краєвиду тички й дроти для хмелю.

Поки Ксавер розвертався, од вілли, що самотньо височіла на схилі край озера, довгими сходами зійшов униз директор Труммель. Він привітав Ксавера усмішкою — тобто його вусики розтяглись так, що показалися зуби. Труммель також був у темних окулярах. Він завжди носив окуляри. У старомодній на вигляд золотій оправі, з круглими скельцями. В машині Труммель одразу відкрив свій портфель-дипломат і почав переглядати папери.

Ксаверові сказали не під'їздити в Тетнанг-Обергофі до самого будинку. Він мав тільки забрати речі доктора Гляйтце. Алоїзія подала йому валізу. Плащ, парасолью та капелюх вона воліла віднести до машини сама. Ксавер пройшов до кабінету шефа в кінці саду — невеликого будинку, з трьох боків ніби отороченого хутром із кущів та дикого винограду. Черверта стіна — та, що виходила на південь, — була з дерева та скла. Здебільшого Ксавер мав іти по шефа до цієї будівлі. І щоразу доктор Гляйтце вже працював. Тільки коли Ксавер приїздив раніше шостої, він заходив за шефом до будинку. Відчиняти ворота й під'їздити аж до дверей він мав лиш тоді, коли з

ними їхала дружина доктора Гляйтце або коли треба було забрати тільки її. Вона пояснила Ксаверові, чому так. Щоб він, бува, не подумав, ніби вона лінується вийти за ворота! Просто вона не любить сідати в машину на очах у чужих людей. Може, через те, що така огрядна. Йй, мовляв, узагалі довгий час здавалося, ніби кожен перехожий, коли вона сідає в машину, зазирає їй під спідницю. Пані Гляйтце була майже на голову вища за свого чоловіка. Ксавер цим її словам не вірив. І все ж його тішило, що вона пояснила це йому. Просто пані Гляйтце, як здавалося Ксаверові, не дуже любить рухатись. Досить частенько — коли він, бувало, фарбував паркан, зрізав троянди, обкопував дерева чи підстригав живопліт, — вона гукала до нього з будинку чи з тераси й просила подати якусь річ, що лежала хоч і не напхвваті, проте й не далі, як за два-три кроки від неї. Пані Гляйтце показувала тоді на запальничку чи на книжку й казала: «Чи не подали б ви мені, Ксавере, оту он книжку?» «Оту он» вона вимовляла так, ніби книжка лежала десь далеко-далеко, а не за якихось два-три кроки. На думку Ксавера, й добродійницькі нахили пані Гляйтце були також пов'язані з її небажанням рухатись. Вона завжди влаштовувала якісь добродійні заходи, завжди комусь допомагала. Власне, завжди спонукала когось робити щось для інших. Все, що вона могла зробити своїми порадами чи телефонними дзвінками, не виходячи з дому чи й узагалі не встаючи з ліжка, вона робила. Коли вони вирушали за кордон, пані Гляйтце настійно радила Ксаверові скористатися з цієї нагоди й зробити щось для себе, для своєї дружини та дочок. Вона довго розповідала йому, що можна привезти Агнес та дівчатам із Зальцбурга, Базеля чи Страсбурга. Вона була б не від того, якби склалося враження, ніби цю поїздку до Зальцбурга, чи до Базеля, чи до Страсбурга влаштовано не так задля господарів, як задля Ксавера.

Алоїзія сказала про неї напрямки: «Ледащо, та й годі!» Ксавер відповів: «Не можна такого казати. Все це не так просто».

У Маркдорфі за переїздом на них чекав інженер Рукгаберле. Він поставив свій портфель-дипломат до багажника з таким зусиллям, наче той важив цілу тонну, потім заспанно привітався й сів біля Ксавера. Не встигли вони доїхати до Штокаха, як Рукгаберле заснув. Цей товстий білявий здоровань викликав у Ксавера подив. Ще не має й тридцяти, а вже, тільки-но вміститься, одразу засинає.

Кілька разів Рукгаберле прокидався, питав, де вони, Ксавер відповідав, Рукгаберле знову схилив голову і спав далі. Часом він навіть похропував. Гляйтце з Труммелем теж чули це й були невдоволені. Може, Ксаверові штовхнути цього здоров'я? Та чи має він на це право? Хоч би тільки інженер не пустив голубка, подумав Ксавер. Це вже найгірше — коли хтось у машині псує повітря, а всі думають, що то він, шофер. Ксавер стривожено поглянув у дзеркало на шефа та Труммеля.

А обличчя в обох, подумав Ксавер, по суті, як у дітей. Кругле обличчя Труммеля, обрамлене темним, довгим і прямим волоссям, скидалося на обличчя дівчини непевного віку. Яюсь, коли Труммель уже років з п'ять пропрацював у Гляйтце, на масницю в Маркдорфі з'явилася величезна лялька, що зображала Труммеля; на прикріпленому до машини полотнищі було написано: «Жовчна Мона Ліза».

Сьогодні вони поїхали до автостради кружним шляхом, Чотирнадцятою і Двадцять сьомою дорогами. На крутому підйомі за Штокахом Ксавер не міг утриматися, щоб не позирнути у дзеркало на шефа. Коли Ксавер вів тут машину вперше, доктор Гляйтце сказав у нього за спиною: «А Жорж завжди вискакував на цю гору, не перемикаючи швидкості». Ксавер злякався. «Вискакував!» Це прозвучало так, ніби Ксавер не може впоратися з чимось таким, що раніше робив Жорж. Ксавер тоді хотів був сказати щось про обертальний момент, про число обертів, потужність, про те, що не перемикати тут передачі було з боку Жоржа ідіотизмом, у кожному разі він, Ксавер, звик, мовляв, де можна, берегти двигун, тобто переходити на нижчу передачу, якщо вища для даної швидкості не досить потужна... Але він нічого не сказав. І, раніше ніж треба було, знов перемкнув на вищу передачу. Навіть сам Ксавер сприйняв це так, ніби визнав свою помилку. Чи повинен він виправдовуватись? Але ж, це означало б сказати щось проти Жоржа, якого перевели на склад всього лиш за те, що він випив дві склянки пива. Відтоді Ксавер уже не міг виїхати на цю гору, не стежачи в дзеркалі за доктором Гляйтце. Той здебільшого сидів у своїх навушниках, або читав, чи спав. Він уже про все забув. Тим часом вони давно вже їздили на машині з автоматичним перемиканням передач. І на цьому підйомі вона сама теж переходила на нижчу передачу. Ксаверові щоразу кортіло нагадати шефові, що тут автоматика реагує так, як завжди реагував

він, Ксавер. Це мало б щось сказати докторові Гляйтце — докторові технічних наук!

Раптом ті двоє, що сиділи ззаду, почали сміятися. Ксавер не прислухався до їхньої розмови й не знав, чого вони сміються. Власне, вони й не сміялися, а скоріше хихотіли. І це хихотіння, схоже на тихеньке іржання, діяло Ксаверові на нерви. Як тільки вони почали хихотіти, Ксавер одразу відчув, що повинен опанувати себе. Це вийшло в нього само собою. На такий роботі контролювати своє обличчя чоловік навчається насамперед. Коли шеф та його гості розповідають одне одному анекдоти, не смійся разом з ними. Вирішують світові проблеми — теж не морщ заклопотано лоба. Та гляди не подумай сам чогось такого, що викличе на обличчі в тебе усмішку. Проти такого хихотіння Ксавер почував себе геть беззахисним. Йому здавалося, наче він кудись провалюється. Ксавер відчув, як до горла йому підступила нудота й стала, мало не вихлюпнувшись. Хоч би знову чогось не сталося, подумав він.

На повороті перед Тутлінгеном, де дорога несподівано пускалася вниз, Ксавер знову згадав той ранок сімнадцятого квітня тринадцять років тому. До цього місця дорога була цілком очищена від снігу, суха, і їхав він не дуже швидко. Коли попереду з'явився поворот, — це було о пів на сьому ранку, вони їхали до Геттінгена, — він раптом побачив, що вся дорога тут біла як сніг — від паморозі чи то від ожеледи й паморозі. Думати не було коли. Машина вже пішла поковзом. Ксавер зняв ноги з усіх педалей. Лише кермо тримав у руках, немов гарячу картоплину. Ліворуч машина повернути ще встигла, а от вписатися в правий поворот, що починався тут-таки, — ні. Вона перетнула білу смужку дороги й полетіла прямо. Аж коли їм уже здавалося, що вони перескочили через кювет і їх несе в дерева, Ксавер знову відчув під колесами твердий ґрунт. Він ще більше крутнув кермо праворуч і пригальмував. Лець-лець. Вони врятувалися. Доктор Гляйтце, що все це бачив, звелів Ксаверові завернути на першу ж стоянку. Ксаверові довелося вийти. На стоянці вони пройшлися плече в плече туди-сюди; пара з їхніх вуст перемішувалась; вони йшли один біля одного майже так само тісно, як і потім, через два роки, одного вечора на початку літа у передмісті Франкфурта, і час від часу доктор Гляйтце навіть хапав Ксавера за рукав. Власне, вони не йшли, а майже бігли. Тобто доктор Гляйтце майже біг.

Від збудження. А Ксаверові також довелося бігти, хоча він мало не падав з ніг. У нього було таке відчуття, ніби в жилах не залишилося ні кровинки. Шеф розповідав Ксаверові, що він, хоч сам і технік, не може літати в літаку. Пояснювати чого — надто довго. Але одне він скаже: він збирається ще дожити до початку наступного сторіччя. І ось чому: доктор Гляйтце поклав собі побувати на всіх виставах опер Моцарта, що відбудуться у другій половині нашого сторіччя в одному з найкращих оперних театрів Європи, оскільки він хоче написати книжку про найвдаліші вистави. Система управління, яку він розробив ще замолоду, настільки перевершила відповідні системи всіх його конкурентів, що завдяки цьому, а також завдяки універсальному технічному генію його брата Фрідгельма, для подальшого розвитку виробництва на їхніх заводах і процвітання фірми йому досить, мовляв, однієї лівої руки. Його правиця має бути віддана історії опер Моцарта в другій половині нашого сторіччя. Це робота, яку, мабуть, таки не може виконати ніхто інший, крім нього: ото ж він і повинен її виконати. Можна нічого не розуміти в операх Моцарта і все ж таки збагнути, що найважливіша передумова виникнення його, доктора Гляйтце, творіння — це щоб він дожив до народження нового сторіччя. Через рік після того, — йому тоді буде сімдесят шість, — він завершить свою роботу і передасть її громадськості. Ксавер, певно, розуміє, що на шофера за таких умов лягає особлива відповідальність. Отож випадок, що оце стався на повороті, не повинен ніколи повторитися. Одне слово, щоб довго не розводитися, — ніколи, ні-ко-ли. Звичайно, оту ожеледу на повороті не можна було передбачити заздалегідь. Але ж він, Гляйтце, наказав вибрати його, Ксавера, з-поміж водіїв вантажних автомобілів саме тому, що він, Гляйтце, — після всього, що майстер Кеберле дізнався й розповів про Ксавера, — визнав його за гідного особливої довіри. Бо Ксавер ані п'є, ані курить. Бо колись він був чемпіоном Німеччини у стрільбі з дрібнокаліберної гвинтівки. Не через те, що йому, докторові Гляйтце, кортіло похвалитися чемпіонським титулом Ксавера, а через те, що він знає: в жодному іншому виді спорту урівноважена вдача не має такого вирішального значення, як у стрільбі. Бути чемпіоном у стрільбі означає бути чемпіоном з урівноваженості. І саме це він, мовляв, звик цінувати в Ксавері. Його здорове, природне, щире, незіпсуте начало. Ксаверів спокій.

Сталість. Живу, однак ненав'язливу манеру поводитись. Випадок, що стався на слизькому повороті, не може стати приводом ні для його негайного звільнення, ні для якогось категоричного попередження. «Я помітив, як спокійно і, м-м, тактично правильно ви діяли у відповідь на, м-м, смертельний виклик отого слизького повороту. І я б хотів, м-м, щоб між нами не було недомовок. Ви користуєтесь моєю довірою». Наприкінці доктор Гляйтце навіть спинився перед Ксавером і, як мав звичку робити, глянув на нього, дуже витягши вперед шию і трохи відвернувши вбік обличчя. Доктор Гляйтце ніколи не дивився своєму співрозмовникові просто в очі. Він завжди трохи відвертав голову і, власне, дивився повз співрозмовника. Але потім він усе ж таки позирав на нього. А оскільки часто він не тільки відвертав убік голову, а й витягував шию чи рвучко нахилив голову вниз, то дивитися на чоловіка йому доводилося майже скоса і знизу вгору. Знизу й збоку. І з похиленою головою. Іноді навіть складалося враження, ніби він витрушує з правого вуха воду.

Доктор Гляйтце подав Ксаверові одну зі своїх м'якеньких долонь, які, здавалося, завжди наче потопали в манжетах сорочки. Ксавер мав таке відчуття, ніби в нього приймали присягу. Він не спромігся сказати жодного слова. Спершу майже аварія, потім оця сцена... Насамперед Ксаверів хотілося сказати, що майстер-Кеберле вочевидь розповів докторові Гляйтце щось не те. Ксавер колись був членом стрілецької спілки, це правда, тричі брав участь у першості країни, але чемпіоном ніколи не був. А його брат Якоб, що пропав безвісти в Карелії, брав сорок першого року в Берліні участь у фіналі імперського чемпіонату. От він мало не став чемпіоном рейху. Але на його мішенях знайшли тільки п'ятдесят дев'ять влучань. А на сусідній мішені — шістдесят одне. У конкурента забрали найгірше влучання й зарахували йому Якобову дванадцятку. Отож про чемпіонство забудьте, пане докторе! Але розповісти про це Ксавер не зважився. Ні тоді, ні потім. Ніколи. І йому завжди хотілося виправити цю помилку. Але слушної нагоди не траплялося.

Труммель передав шефові якийсь папір, а другий примірник, коли доктор Гляйтце почав читати перший, заохдився вивчати сам. Ксавер чув, що йдеться про якогось чоловіка з відділу збуту сигнальних пристроїв. Керівник відділу, тобто доктор Труммель, нібито більше не може знайти з тим чоловіком спільної мови. А у відділі збуту

працював один із Ксаверових кузенів, Конрад. Той самий кузен, через якого родичі вже мали клопіт. Отож Ксавер спробував зрозуміти, чи не про Конрада йдеться. Доктор Гляйтце кинув читати й спитав Труммеля про дружину того, про кого писалося в папері. Труммель відповів:

— Видко, метикована жіночка, коли зробила з такого тухтія людину.

Доктор Гляйтце кивнув головою й заходився читати далі. Труммель додав:

— Я тут хотів тільки показати його погляди.

Він прочитав мовчки ще кілька рядків, глянув збоку на шефа й, переконавшись, що той дійшов до найважливішого місця, сказав:

— А потім оце явне блазнювання!

Тепер Ксавер був майже певен, що йдеться про Конрада.

Доктор Гляйтце дочитав папір і промовив:

— Вельми великодушно написано!

— Я з вашим братом домовився, — озвався Труммель, — що ми зробимо це поступово.

Доктор Гляйтце. Цілком правильно. Або він отямиться, або...

Назустріч їм промчала вантажна машина, і Ксавер розчув тільки останні слова:

— ...тоді не пізніш як у липні доведеться взятися за нього не так!

Труммель. Як треба, то треба! Або він угамується, або з ним буде те саме, що з іншими. Я в нього все гарненько випитав. Він же ніколи не бере додому на вихідні карту округу.

Зі слів доктора Гляйтце, голос у якого був тихіший, ніж у Труммеля, Ксавер зрозумів тільки одне: «інструкція».

Труммель. Якби його хто напоумив та взяв у руки, йому було б легше жити. Я й це пробував йому пояснити. Але ж він увечері як допадеться до шинку, то забуває про все на світі.

Це Конрад, немає сумніву.

— Якби він задумався хоч на хвилю, то на другий день...

Знов вантажна машина. У дзеркалі Ксавер бачив тільки шефа.

— Це, м-м, типово. Не встиг нічого зробити — і знову прогул.

Труммель. Посилається на травму. А з п'ятниці їде на уїкенд до Ізні й записує поїздку як ділову. На цьому й його й спіймав.

Доктор Гляйтце. Поводиться так, ніби йому море по коліна.

Труммель. У кожного бувають помилки, але цей... Ні-і, я як побачу того Ерле, мене всього аж пересмикує.

Хоч Ксавер уже й здогадався, що йдеться про кузена, прізвище ризонуло його по серцю. Дівоче прізвище матері, так зневажливо виплюнуте безгубим ротом пана директора! Ксавер бачив, як доктор Гляйтце кивнув головою і повернув Труммелеві папір. Тоді Труммель дав шефові ще один. Цього разу то було, здається, якесь креслення. Воно стосувалося судової справи в Дюссельдорфі.

Отже, треба якнайскоріше поїхати до Ефріцвайлера й попередити Конрада. Слід сподіватися, жоден із цих двох панів не знає, що Конрад — Ксаверів кузен. Та коли він розповість Конрадові про все, що оце почув, той тільки зарегоче і знов кине одну зі своїх зарозумілих фраз. Мовляв, рабська в тебе натура, Ксавере! Старий боягуз! Типовий лакей, що по команді стає на задні лапки! Ось як висловлювався Конрад, особливо при жінках. Та коли вони залишалися з Ксавером удвох, кузен не так галасував. Отже, коли Ксавер переповідатиме йому розмову Труммеля з Гляйтце, треба, щоб поруч не було нікого з жінок. Бо при жінках Конрад, безперечно, реагуватиме так, як це найменше відповідає його власним інтересам. Та навіть якщо вони будуть удвох і Ксавер перекаже все тими самими словами, що тут почув, Конрад все одно почне кокошитися, так ніби йому сам чорт не брат. Адже він завжди вдає, ніби усім їм рівня. Ніби над ним ніхто не має влади. Весь час корчить із себе назалежного, який може собі все дозволити. Ніхто мені нічого не зробіть! Це один із його висловів. Або: це ми ще побачимо! Чи: до мене в них руки короткі! Або: по-моєму, пора вже мені гарненько їх пробрати! Так-так, чи ба, як вони розперезалися! Так-так, чи ба, як знахабніли! Цього ще бракувало! Авжеж, до чого ж ми так докотимось! Не фахівці, а справжні йолопи! Я їм покажу, де раки зимують! Таких «козирних» висловів у Конрада хоч греблю гати. У нього аж жили на шиї набрякають, коли він починає хизуватися. А на скронях виступає піт. То його, мабуть, так зморюють ці вислови. Доведеться Ксаверові те, що тут говорилося, трохи пом'якшити. Кузен, певно,

не стерпити і десятої частки того, що Ксавер почув. Конрад і досі викурює за день сорок сигарет і має п'ятеро дітей. Спочатку він учився на садовода. Потім служив у парашутно-десантних військах. Далі відпустив борідку й баки і пішов страховим агентом. Відтоді кузен, коли приїздив до Вігратсвайлера, завжди спинявся в «Надії» і просив Марго зателефонувати Ксаверові, що, мовляв, приїхав Конрад. Коли ще Конрад роз'їжджав страховим агентом, Ксавер якось цілу відпустку возив його по горах. Покорчити з себе генерального представника фірми з власним шофером була його ідея, Конрадова. Навіть увечері, зайшовши десь до ресторанчика, обидва звертались один до одного тільки на «ви». І навіть у тих ресторанчиках, де вони були вперше, Конрад одразу сідав за столик для постійних клієнтів. Він умів з кожним завести розмову. А коли хтось приходив до нього в Ефріцвайлері, він умить використовував цю нагоду і вирушав з гостем до шинку. Дружина щось гукала йому вслід, погрожувала, просила, волала, аж поки він зникав з очей. Конрад тільки відповідав: «Так-так-так-та-ак». А в шинку пив більше за будь-кого, хто там сидів. Він би не пережив, якби не був тим, хто найбільше за всіх п'є і найбільше та найголосніше розмовляє. Все, що він казав, мало виставити його в найкращому світлі. Але Ксавер вважав, що Конрад, незважаючи на ті його перебільшення, зовсім не хвалько. Кузен — уже через те, що так скоро й сильно пітніє, — здавався Ксаверові чоловіком швидше зневіреним. У шинку Ксавер спиртного ніколи не пив, отож мав змогу цілком тверезо спостерігати, як Конрад починав кричати дедалі голосніше й нерозбірливіше. Під час тієї поїздки по горах Ксаверові було неприємно, що в усіх ресторанчиках Конрад знов і знов розповідав те саме. Через це його розповідь з кожним разом ставала все менше схожою на правду. Ксаверові кортіло сказати кузенові, щоб той при ньому не соромився. Адже він розуміє, що не можна ж бо щовечора вигадувати нове.

Конрад Ерле, святий Георгій страхування! Це був лейтмотив його промов. Решта страхових агентів, мовляв, — дурні, невдахи й ледарі, вони тільки й думають про власну вигоду і користаються з необізнаності простих, недосвідчених у страхуванні людей. Одне слово, потолоч. Конрад Ерле не такий. І взагалі, всі страхові товариства — не що інше, як ультрасучасні, оснащені електронікою та кібернетикою фірми обману. Фірма, яку представляє він, Ерле,

не така. Але й вона хоче мати прибуток. І Конрад приїхав сюди стати цьому на заваді. Я ж бо хочу заощадити ваші гроші, щоразу казав він своїм слухачам. Часто серед них сиділи й ті, з ким він удень уклав угоду. Цих він запрошував неодмінно. Ви бачите, казав Конрад, який я став забудькуватий — не запросив одного з клієнтів! І якщо вони хочуть знати правду, то він, Конрад, не вивезе з цього села жодної задрипаної марки. Навпаки! Будь ласка, нехай встануть усі, кого вже давно страхує його фірма, і підтвердять, що він, Ерле, сьогодні в них робив. Знижував розмір внесків! Інакше і не може бути! Перед лицем жадливого підвищення плати за лікарське й клінічне обслуговування Конрад Ерле роз'їжджає по селах та містечках і виправляє хиби, яких допустилися тут перед ним оті невдахи й ледарі. Додаткове страхування життя дітей! Хай навіть вони ще тільки ходять у ясла. А страхові суми на закордонні поїздки тим, хто щороку навідує тітоньку на Гогенлое, га?! Звісно,— і тут починається власне проблема,— відколи головному лікареві довелося відрахувати замість тридцяти відсотків шістдесят, то він почав вимагати того, що впливає з ІОПЛ, тобто з Інструкції про оплату праці лікарів. Слухайте, люди, адже він має право брати за свої послуги в десять разів дорожче. І це в лікарні! А за кордоном лікар може брати тільки в шість разів дорожче. Отже, п'ять тисяч за штучну сліпу кишку, ось що ми маємо сьогодні, люди! А саме цього наші прибутки й не забезпечують, люди! Тому додаткове страхування вже саме собою неабияке благо, люди! Якщо ви хочете, звісно, щоб вас оперував головний лікар, а не столяр. Конрадова фірма щодня виплачує клієнтам понад два мільйони марок! Це залежить від розміру страхування. Розмір страхування — це ваша перевага, люди! Тільки розмір страхування. Коли кидаєш кості сто разів, виграєш п'ятдесят. Кидаєш двісті разів — виграєш не сто, а лише шістдесят-сімдесят разів. Це арифметика страхування, люди добрі! Отже, скажімо простіше: чим більше підставлено плечей, тим менший тягар лягає на кожного окремо. Ось що йому, Конрадові, хотілося сказати про страхування. Коли це знаєш, краще все розумієш. Те, що він старається для людей, а не проти них, найпереконливіше можна довести на прикладі його щорічних фінансових звітів. Ось він кладе їх на стіл, і кожен, хто вміє читати, побачить, що страхові премії зростають. Виходить, ніякого успіху. Звичайно, боси йому за це дорі-

кають. Але Конрад їх теж гарненько пробирає. In the long run, тобто з часом його метод себе виправдає. Люди ще проймуться до нього довірою. І заразом до його фірми! А хіба довіра — це не все?! Так, поки що він у скрутному становищі. Інспектор майже навідає йому на п'яти. Щонайпізніше за місяць він з'явиться й тут, розмахуватиме страховими полісами і в кожному пункті розповідатиме протилежне до того, що оце розповів він, Конрад Ерле. Отож-бо й воно, люди добрі! А здебільшого виходить так, що «люди добрі» починають міркувати інакше, й інспектор знов дурить їх. Так їм і треба! Тоді вони платять, доки й посиніють. Їм це подобається. Що вдієш, коли люди такі дурні. Тут він може сказати тільки одне: хто дає себе ошукати, той винен сам, Конрад уже йому нічим не допоможе. Коли люди починають лизати інспекторові одне місце, то будь ласка! Ось вам Конрад Ерле, он — інспектор. Прошу!

Ох уже цей кузенчик, — міркував Ксавер. Видно, знов чогось накоїв. Удома Конрад не зважувався пити. А в Ксавера все було навпаки. Завдяки захвалювальній характеристиці майстра Кеберле доктор Гляйтце вважав Ксавера непитущим, і він боявся брати спиртне в шинку. Ймовірність того, що шеф застане Ксавера за склянкою пива чи вина, була незначна. Але довідатися про це він міг. Адже трапляються непередбачені випадки, це всі знають. Коли Конрад почав працювати у Гляйтце, він покинув пити. Навіть узявся був тренувати молодіжну футбольну команду заводу. Колись-бо він і сам грав, у Бібераху і в Ульмі. І раптом йому заборонили тренувати. Ксавер так і не дізнався, чи Конрад спершу запив і йому через це заборонили тренувати, чи йому заборонили тренувати і він через це запив. Генезис невідомий, подумав Ксавер. Йому саме захотілося вжити слово «генезис». Це було одне з іноземних слів, що їх Конрад часто живив у своїх п'яних тирадах і відразу ж пояснював. Генезис хвороби — ось що головне, завжди казав Конрад. Якщо не визначити генезису, вам не допоможе ніякий лікар. Генезис, люди добрі! Не забувайте про генезис! Із п'яних Конрадових промов завжди впливало, що алкоголізм на дев'яносто відсотків — наслідок впливу оточення і лише на п'ять — спадковості. В чому причини алкоголізму решти п'яти відсотків, коли дев'яносто припадають на оточення і п'ять на спадковість, цього Конрад ніколи не казав. І ніхто з його слухачів у рестораниках не питав про ті п'ять від-

сотків. Здебільшого Конрад закінчував свою балаканину роздумами з приводу власних психологічних здібностей. Хіба він, мовляв, винен, що має психологічні здібності? Видно, тут не обійшлося без нечистого, казав він далі, бо психологічні здібності в його роботі виявились вирішальними. Так, Конрад був справжній Ерле.

Коли після Тутлінгена на шляху їм трапився тунель, Ксавер раптом злякався, що в нього не стане рішучості крутнути кермо різко праворуч, як цього вимагав поворот одразу за тунелем. І був трохи розчарований, коли потім, як завжди, легко вписав машину в криву дороги. Скільки таких тунелів між Штокахом і Штутгартom? Наскочити на щось, зачепитися, поламатись — такі передчуття й думки відповідали постійному тупому тиску у нього в животі більше, ніж упевненість у плавних, майстерних, завжди вправних рухах. Ксавер віз не доктора Гляйтце, директора Труммеля та інженера Рукгаберле, а біль у своєму животі. Зараз він залюбки сховався б в клозет. Не доїжджаючи до Ротвайля, Ксавер просто звернув убік і рушив коротшим шляхом через Веллендінген, щоб у Шембергу потрапити на федеральну дорогу номер Двадцять сім. Цим він порушив основне правило доктора Гляйтце: коротша дорога та, яка краща. Та Ксавер знав, що до самого Дюссельдорфа йому доведеться притлумлювати в собі позиви до випорожнення, які то посилюються, то вщухають, і вирішив якомога непомітніше скоротити шлях. Ці посилення й ущухання позивів Ксавер подумками називав переймами. Але він не мав права сам викликати в собі перейми, йому доводилось їх тільки стримувати. Якби він був звернув ще раніше, то потрапив би на ще коротшу, але ще вужчу, ще покрученішу вуличку через містечко, яке мало назву Веінген. Тепер до самого Дюссельдорфа його думки будуть зосереджені тільки на тому, що робиться в ньому всередині. Це буде справжній двобій. Заглушити позиви зовсім було б надто нестерпно. Бодай трохи поступитися означало б уже їх не стримати. Так було ще в школі. Один їхній учитель вважав, що школярів не слід пускати з уроку надвір. Ви проситесь тільки для того, казав він, щоб прогуляти п'ять хвилин. З усім цим треба було кінчати до того, як переступив поріг школи. Велику нужду, казав учитель, ми справляємо вдома. А малу — можна й у школі. Для цього досить однієї хвилини. Дозвольте вийти надвір!.. Ксавер заздрив кожному, хто наважувався встати й про-

казати такі слова. Адже це означало встати й спитати дозволу прогуляти п'ять хвилин уроку! І Ксавер ніколи не зважувався піднести руку. Так він і сидів на тому, чого не міг у собі втримати. А на перерві не міг умити підхопитися й побігти з усіма надвір. Він мусив дибати за двері, стиснувши сідниці, щоб нічого не погубити по дорозі. А вчитель стояв за кафедрою і нетерпляче підганяв: «Ану, Ксавере, киш на свіже повітря!» «Іду, пане вчителю»,— відповідав Ксавер і вдавав, ніби шукає щось у ранці.

Доктор Майхле назвав Ксаверову недугу *дорожнім запором*. Від нього ми страждаємо всі, казав доктор Майхле. У Ксавера було таке враження, ніби лікар забув, що той, з ким він оце розмовляє,— за фахом шофер, людина, яка, по суті, завжди в дорозі. А з другого боку, Ксавер був радий, що доктор Майхле відрадив йому вживати проносне. Все залежить від того, як на це дивитися, сказав доктор Майхле. І від тренування. Не думайте про свій кишечник погано. Звісно, винятки можливі. Але ні в якому разі не слід звикати до сторонньої допомоги. Тільки не це!

Роками чекав Ксавер на те, що доктор Гляйтце бодай один раз скаже: «Прошу вас, як тільки можна буде, спиніться, мені конче треба вийти». Жодного разу шеф нічого такого не сказав. Спинятися в дорозі й виходити він, здавалося, взагалі не вважав за потрібне. І це робило його в очах Ксавера гідним захоплення. Звичайно, не міг же Ксавер сам раптом роззявити рота й промовити: «Пане докторе, мені треба вийти!» Він був цілком упевнений, що доктор Гляйтце, як і колись учитель, відповідь: «Велику нужду треба справляти до того, як приходиш на службу». Тільки шефова дружина розмовляла вранці про своє травлення охоче й без церемоній. Коли вона вирушала з ними в тривалу подорож, то вже через годину їй майже щоразу спадало на думку, як приємно оце сидіти в машині з почуттям того, що сьогодні ти вже побував у клозеті. Те, що пані Гляйтце могла висловитись саме так, пояснювалось, певне, її віденською говіркою. Дружина шефа взагалі розмовляла підкреслено по-віденськи, і Ксавер гадав, що вона робить це зумисне. Я п'ю, розповідала вона завжди, розведені у воді висівки. Тон, яким пані Гляйтце вимовляла оте «висівки», робив, власне, слова «розведені у воді» зайвими. Це єдине, що їй помагає, казала вона. Вип'єш, мовляв, розведених у воді висівок, і травлення прекрасне. Ніщо інше їй не помагає. А розведені у воді висівки помагають. Тоді все йде як по маслу.

Розведені у воді висівки, правда, не дуже смачні, але безболісне травлення для неї, мовляв, важливіше. У Ксавера інколи навіть виникала думка, що то, мабуть, доктор Майхле попросив її заводити в машині розмову про запор і травлення. Адже ж доктор Майхле запевняв, ніби Ксавер просто тримається неправильного погляду на своє травлення. Може, пані Гляйтце мала якось вплинути на нього, Ксавера? Але потім він зрозумів, що гадати, ніби доктор Майхле й пані Гляйтце, зустрічаючись на тенісних кортах, у готелі над водою в Констанці чи катаючись на лижах у Дафосі, розмовлятимуть саме про нього, Ксавера Цюрна, та ще й про його травлення, — з його боку просто своєрідна манія величі. Нічого вигадувати казна-що. Авжеж!

Тепер, їдучи вузькою дорогою крізь безлюдні ліси, Ксавер зрозумів: із Чотирнадцятої він звернув через те, що на цих підйомах та схилах раз у раз трапляється нагода справити нужду. О, знов йому спали на думку ці слова! Але він і в гадці не допускав, що зараз спинить машину, попросить дозволу відійти на якихось п'ять хвилин, а сам побіжить до лісу, залишивши шефа й Труммеля самих, а вони сидітимуть і розмовлятимуть про нього та його нужду й уявлятимуть собі... Який жах! Коли б він на це й зважився, то хіба що якби їхав з доктором Гляйтце сам. Але й таке не вкладалося у нього в голову. Для цього доктор Гляйтце надто тонка людина. І надто чиста. Надзвичайно м'який, по-своєму ніжний чоловік. Зате Труммель, навпаки, здався Ксаверові дуже суворим, хоч і мав дівчаче, обрамлене волоссям обличчя. Цей мішок з м'ясом може бути так само й кам'яним. Про нього розповідають тільки жахливі речі. Здається, крізь темні окуляри, що їх директор ніколи не скидає, на тебе дивиться якийсь плазун. А все ж на вигляд і Труммель м'який. М'який, проте суворий. Тебе весь час не полишає відчуття, ніби він ось-ось засміється, а він — не сміється.

Минулого тижня, коли вони повернулися з Відня, доктор Гляйтце також був один раз лютий на вигляд. І розмовляв так голосно, як ніколи доти. Пані Гляйтце відповідала йому дуже тихо; це означало: Ксавер не повинен був чути, що вона каже. Але шеф говорив не так обережно, і Ксавер, звісно, одразу став на його бік. У нього навіть склалося враження — бо ж доктор Гляйтце висловлювався так голосно й відверто! — ніби шеф хоче мати йо-

го за свідка того, що каже. І Ксавер мусив добре-таки тримати себе в руках, щоб на кожную фразу доктора Гляйтце не кивати головою. Очевидно, батько пані Гляйтце, що вийшов на пенсію і тепер жив у Відні, колись був судовим чиновником. Але, на думку пані Гляйтце, її батько й мати не могли прожити на саму пенсію, тобто прожити так, як належить їхньому суспільному становищу. Доктор Гляйтце також не заперечував, коли треба, допомагати її батькам грошима, але не бажав визнавати це за свій обов'язок. Адже вона, казав він дружині, давно вже мала б помітити: від нього можна одержати все що завгодно, але тільки в тому разі, коли його не намагаються шантажувати, примусити. Прошу тебе, промовила пані Гляйтце неголосно, але різко, не повторюй цього ще раз. А я повторю, відповів шеф. І промовив з притиском ще раз: шантажувати. Крім того, провадив він, з боку дружини трохи смішно стверджувати, нібито її батьки не можуть жити на пенсію так, як належить їхньому суспільному становищу. Вона й сама, либонь, не стане вимагати, щоб за кожен смертний вирок, винесений на догоду колишньому режимові, її батькові виплачували спеціальну премію! Он як, сказала пані Гляйтце тихо, але в'їдливо, принаймні її батько не гасав по світу в ролі гітлерівського комівояжера. Після цього доктор Гляйтце рвучко надів свої навушники. До самої вілли «Боже сяєво» у Тетнанг-Обергофі ні він, ні вона не промовили жодного слова. Пані Гляйтце дивилась у вікно так, немов її страх як цікавив повитий серпанком хімгауський краєвид.

Коли вони минули Гейдельберг, боротьба Ксавера зі своїми нутрощами обернулася на справжній двобій із диким звіром. Дармштадт. О боже! Поєдинок ставав дедалі підступнішим. Поєдинок, в якому наперед відомо, що переможця не буде. Ксавер знову присягався собі, що більш не питиме ніяких пілюль. Краще нехай у нього там усе скам'яніє! Тепер нутрощі вгризалися в нього гострим боєм. Біль шпигав, гриз хребет знизу вгору — аж до самісінького мозку. Проти нього Ксавер не міг нічого вдіяти. Все, що він міг зробити, це не капітулювати перед цим боєм відразу. Але будь-яка спроба повстати проти нього тільки посилить його. А будь-яка поступка призведе до катастрофи. Ксавер читав про бої часів Селянської війни. Коли загін селян бодай в одному місці трохи подавався назад, це одразу ж так помножувало сили

ворога, що він посилював натиск, і загін, який трохи відступив тільки в одному місці, починав, як там писалося, тікати в паніці, і його здебільшого знищували. Але Ксавер, на щастя, мав досвід. Адже це не вперше він пив пілюлі, які починали діяти в неслухну хвилину. Всі ці фірми треба висадити в повітря. Ти мусиш витримати. Мусиш. І тобі це вдасться. Ти не випустиш дракона з його лігва. Ні на крок. Але й не станеш жорстоко заганяти назад. Це тільки розіллє звіра, і він рватиметься на волю ще лютіше. Ти повинен домогтися пату. Натиск проти натиску. Зупини біль. Хоч і не знаєш, як це зробити. Але ти повинен з ним упоратися. Він у тисячу разів дужчий за тебе і не допустить пату, не поступиться. Як тільки ти послабиш свій натиск, він розбіжиться й нападе на тебе зсередини. І тоді ти муситимеш одразу ж просити дозволу. Навіть якщо після цього біль стане ще різкішим, ще нестерпнішим. Думай про Ісуса Христа. Пополудні настане твій порятунок.

Обабіч автостради стали з'являтися перші промислові будівлі, і Ксаверові покращало. Залізне плетиво труб хімічних заводів здалося йому величезною моделлю його нутрощів. Коли потім у Дюссельдорфі Ксавер нарешті — нарешті! нарешті! — побачив, як доктор Гляйтце і директор Труммель, а з ними й молодий інженер зникли в «Савойї», а він не міг ступити за ними у відчинені двері будівлі з сотнями клозетів, бо тут не можна було залишати машину, та й мешкати він мав у іншому готелі, він ледве стримався, щоб не закричати, мов якась звірина перед смертю. Він мусив шукати стоянку. Тепер аби тільки не рвонуту на повному газу. Ксавер рушив у бік вокзалу. О шостій він мав заїхати по своїх пасажирів. Ночуватимуть вони в Кельні.

Вокзали в усіх містах були його порятунком. Ніде людина з її нуждою не може так напевно сподіватися зустріти пристойний прийом, як на німецьких вокзалах. Ксавера щоразу брала лють, коли якась промислово-залежна групка кричала по телебаченню про збитки федеральної залізниці. За ці доступні для кожного й майже завжди чисті туалети йому не шкода було для федеральної залізниці ніяких мільярдів. У найкращих готелях він застилав туалетним папером сидіння так самісінько, як на найглухішій північній станції в Гессені.

Насвистуючи, Ксавер ішов через дюссельдорфський вокзал. Якби в останню мить внутрішній голос не сказав

був «ні», він одразу ж підбіг би до одного з кіосків і щось купив. Наприклад, запонки. Чи, ще краще, ніж. Щоправда, ножа він уже має. В машині. І вдома п'ять. Кинджали, стилети, складані ножі.

Бажання купити ще один ніж зринало в ньому дедалі частіше, і він змушений був гамувати його. Але часом спокуса брала гору. Ксавер почав легенько притупувати. Він знав, що збоку не схожий на людину, що здатна притупувати, тому притупував більше так, подумки. Його ноги не відривалися від підлоги. Однак він насвистував. А найдужче в цю мить йому кортіло заспівати на тірольський лад. Його тішило те, що в «мерседеса» такий гарний, теплий зелений колір. Він пишався своєю машиною. На душі у Ксавера було так, немовби всі люди бачили, що саме він приїхав у Дюссельдорф. І, цілком природно, всі вони вважають, що «мерседес» — його власність. Не через те, що йому хотілося, щоб його неодмінно вважали власником машини. Але кожен бачив: так, це його машина. Адже «чотириста п'ятдесятій» належить таки йому. Ну звісно, кому ж іще, як не йому?! Кого ж він слухається, як не його, Ксавера! До кого, як не до нього, звикла ця машина?! Це його, його, його машина! *Найкраща* машина в світі! Сумніватися в цьому — однаково що нічого не розумітися в машинах. Ксавер почував себе щасливим. Дюссельдорф! І травень!

Неподалік від Брайтенштрассе він знайшов стоянку, взяв з машини сумку й пошукав на Кенігсалеє вільну лавку над каналом, в якому ліниво текла вода. Тоді дістав із бляшанки хліб. Агнес сама спекла хліб, сама змолола борошно, сама привезла пшеницю від свого брата зі Шмалега. Ксавер запивав хліб чаєм, який Агнес заварила на дерев'ю та мелісі. Якийсь старий чоловік, поклавши на коліна капелюха, сказав до Ксавера:

— Сьогодні розквітли каштани.

Ксавер кивнув головою.

— А на платанах уже з'явилося листя, — додав чоловік.

Ксавер кивнув головою ще рішучіше і здивовано звів брови — мовляв, чи ти бачиш, що коїть природа в самому центрі Дюссельдорфа!

— А глід буде останній, — знов озвався старий чоловік. — Як розквітне глід, найкраща пора, уважайте, минула.

Ксаверові раптом стало так шкода цього чоловіка, що

він не міг уже їсти. Невже не можна вивезти в село бодай старих людей? Адже вони стільки натерпілися тут, у місті! Цієї хвилини Ксаверові хотілося побігти до бургомістра й полатитись, свята трясця!

Близько шостої він уже був у готелі. До вестибюля саме вкотили повну вішалку з одягом. Якийсь чоловік заніс іще цілий оберемонок фраків на плічках. Молода жінка у вечірньому вбранні — довга спідниця, хутряна накидка — поспішала зі своїм чоловіком від ліфта до виходу. З кожним кроком її ноги підгиналися в колінах і вона нахилилася вбік. Вийшовши надвір, жінка пішла через вулицю швидше і тоді з кожним кроком почала перехилятися набік ще дужче. А з непричиненої телефонної будки якийсь чоловік кричав: «То вже дрібниці — піде той вагон до Праги чи ні...» Згодом чоловік підійшов до стойки, дзенькнув по ній монетою, кинув «Дякую!» і подався з готелю. Вдома, коли ввечері підіймаєшся нагору до ягідника, нічого цього не побачиш. І раптом ота вдоволеність, що сповнювала його душу серед кущів смородини, здалася Ксаверові огидною. «Як чудово,— подумав він,— що я в Дюссельдорфі і бачу все це на власні очі». Мимоволі йому згадалася пані Гляйтце. Ксавер, натякала вона раз у раз, повинен бути вдячний за те, що має змогу так багато їздити по світу.

О чверть на сьому з ресторану вийшов Труммель і сказав, що вони ще не готові. Ксавер рушив за Труммелем до зали, де все було обтягнуте шкірою тютюново-бурого кольору. Зайнятий був лише один-однісінький столик. У найдальшому кутку. Труммель, більш не обертаячись, попростував до того столика. Там сиділо троє незнайомих, а також доктор Гляйтце та інженер Рукгаберле. Ксавер сів за перший-ліпший столик біля дверей і замовив у бармена склянку мінеральної води. Спочатку Ксавер не відводив очей від столика в кутку: хотів якось подати знак докторові Гляйтце чи бодай кивнути йому головою. Вони ж бо не бачилися кілька годин. Та ще й були так далеко від дому... Ксавер їхав з Вігратсвайлера до Дюссельдорфа через Дегерзее, Тетнанг-Обергоф, Маркдорф, дорогами В-14 і В-27 та всілякими автострадами. Звичайно, це міг би зробити й хтось інший. І тепер він, природно, сподівався, що доктор Гляйтце припинить переговори, задля яких вони стільки сюди їхали, і привітає його, шофера. Агнес слушно каже, що Ксавер шанобливий. Він завжди милується дружиною, коли бачить, як вона працює в сад-

ку, чи на городі, чи в хаті. Як вона стає навколішки і вишкрібає зі щілини під раковиною ледве помітний бруд. А коли йде в садок по петрушку, то не промине нагоди відламати на трояндовому кущі суху гілочку чи забрати з підвіконня свічку, залишену Юлією. Агнес робить усе, бо їй здається це необхідним, бо вважає, що це треба зробити. Кожен її рух — це робота. Для неї, видно, зовсім не існує ні похвали, ні дяки. В самій роботі, мабуть, є щось таке, що її винагороджує. А роботи чимало. Земля, правда, відійшла до Георга, що одружився в Нітценвайлері, але схил за сараєм, а на ньому сорок яблунь, десяток груш, вісім вишень на сила угорок, мірабелей і ренклодів належать іще їм. А весь садок обсаджений ягідником. А вздовж доріжки від гаража вниз до вулиці — її квітник і город. Ксавер, коли міг, допомагав, але основна робота лягала на Агнес. Магдалена та Юлія ненавиділи роботу в садку ще дужче, ніж хатню. Агнес від них майже нічого й не вимагала, кажучи, що вони ходять до школи, а це, мовляв, теж робота. А вечорами вона ще сідала допомагати дочкам розв'язувати шкільні задачі. І, на превеликий подив усіх, це їй завжди вдавалося. Ксавер ішов з Юлією дивитися телевізор, а вона залишалася на кухні за круглим столом і розв'язувала задачі. Агнес, хоч ніколи в житті не ходила до середньої школи, намагалася помагати дочкам у математиці аж до випускних іспитів. Однак ця пристрасть виявилася в неї тоді, коли стало очевидно, що атестати дочок через математику, а також хімію та фізику можуть опинитися під загрозою. Це ми ще побачимо, заявила Агнес і відтоді казала так не раз. Але й тепер її можна було звинуватити в усьому, крім шанобливості. Всі свої досягнення вона приписувала «здоровому людському глузду». Ця її глибока самовідданість залишалася для Ксавера загадкою. Якщо Агнес і хотіла, щоб її хвалили, то тільки за куховарство. Коли її хоч один раз на день не похвалять за сніданок чи за обід, казала вона, то на вечерю їй уже нічого не спадає на думку. А взагалі, запевняла Агнес, варити вона не любить.

Ксавер уже зрадів був, що кельнер обмине його й понесе морозиво до зали. Але той поставив вазочку перед ним і показав рукою в куток — мовляв, морозиво для вас замовив один із тих панів. Ксавер подивився туди. Він здогадувався, що морозиво послав йому доктор Гляйтце, і хотів подякувати, кивнувши головою. Але доктор Гляйтце був захоплений діловою розмовою. Ксавер уже знав, що має

на думці шеф, коли купляє йому морозиво. Доктор Гляйтце завжди і скрізь посилав Ксаверові морозиво. Цим він хотів виявити своє схвальне ставлення до того, що Ксавер не кутив і не пив спиртного. Принаймні так це розумів Ксавер, коли чекав у якомусь із готелів і старший кельнер приносив йому морозиво від шефа. Однак склянку пива Ксавер випив би охоче. Інколи його аж лють проймала, коли перед ним, немов перед малою дитиною, ставили оте ідіотське морозиво. Воно нагадувало Ксаверові про те, що доктор Гляйтце вважає його ворогом пива. А хто ненавидить пиво, той, звісно, любить оце солоденьке, рожеве й липке чортзна-що, атож! Ксавер уже давно поклав собі відучити шефа від такої неприємної звички. Та, поки нагоди не траплялося, він мусив кривити вдячну міну й сьорбати цю погань. Так, немовби після склянки пива він гірше вестиме машину! Просто шеф сволота, подумав Ксавер і над'їв трохи морозива, щоб доктор Гляйтце, якби поглянув у його бік, подумав, ніби він з'їв усе.

За столиком у кутку сиділо шестеро. Обслуговували їх немолодий старший кельнер і двоє його помічників. Ксавер вирішив, що трое незнайомих чоловіків — іспанці. Один із них розмовляв по-німецькому так, як Ксавер колись чув серед біженців. Дружина в нього пруссачка, розповідав він, із Гляйвіца¹.

— Пруссачка? — здивовано перепитав інженер Рукгаберле.

— Гляйвіц — це в Пруссії, — відповів іспанець.

Несподівано в тютюново-бурій залі зробилося зовсім темно: мабуть, надворі схвалалося сонце. У Ксавера було таке враження, ніби зала через це раптове затемнення стала багато ширша, а відстань між ним і тими шістьма в кутку значно більша. Кельнер забрав салат, що стояв перед чоловіком, який розмовляв по-німецькому.

— Подати вам іншу підливу? — спитав кельнер. — Я знаю, іспанці не люблять підливи з вершками.

Ну звісно, подумав Ксавер і відчув себе дуже щасливим від того, що зразу впізнав іспанців. І то по їхній вимові! Він ще раз упевнився в тому, що правильно зробив, почавши вивчати англійську та французьку мови. Без цього він не впізнав би в отих трьох іспанців.

¹ Йдеться про польське місто Глівіце (по-нім. Гляйвіц).

Старший кельнер, давши салат помічникові, сказав: — Віднеси йому й скажи, що це вже французька підлива!

Помічник стояв перед кельнером і тільки дивився на нього.

— Французька підлива, — ще раз промовив кельнер наче аж із відчаєм. — Dressing¹, — додав він, усвідомлюючи своє безсилля. Потім хитнув головою у бік столика й пояснив: — Вони всі розуміють по-англійському краще, ніж по-німецькому.

Ксавера дивувало те, що обидва помічники роблять усе спокійно й ретельно, хоча старший кельнер майже весь час їх ганить. Ксавер відчув, як у животі в нього почало утворюватися щось ніби схоже на гулю. Так наче все згорталось в клубок. Йому дуже хотілося гукнути кельнерові, щоб не принижував перед людьми своїх помічників. Він спробував потерти те тверде місце, що вже починало трохи боліти. А інженер Рукгаберле навіть за вечерею не розлучався зі своїми паперами.

— Ми вже кінчаємо, — сказав Рукгаберле. — Пункт двачотири випадає.

Ксавер зрозумів, що йдеться про схему складальної лінії.

— Довжина цього конвейера — чотири метри, від осі до осі. Ще хтосьна, чи його можна змонтувати у вас, я ж не знав, яка завдовжки у вас машина.

Испанець показав йому.

Р у к г а б е р л е. Це не проблема. Хвилинку.

Він щось підрахував на мікрокалькуляторі. Потім заговорили про перекидний поперечний конвейер. Доктор Гляйтце раптом спитав:

— Де ми?

Р у к г а б е р л е. Два-п'ять.

Старший кельнер гукнув до одного з помічників:

— Ні! Ні! Вчора вони вже двічі дзвонили, у них же немає валюти! А з фінської марки пуття, як з моєї бабусі, чоловіче!

Директор Труммель промовив:

— Зробимо так: двадцять відсотків — коли надійде підтвердження на замовлення, потім чотири наступні виплати, двадцять відсотків — після запровадження...

¹ Приправа (англ.).

— Хвилиночку! — перебив його іспанець. — Підтвердження ляже на стіл, як тільки буде ліцензія.

Директор Труммель. Двадцять відсотків через півроку після запровадження... Двадцять відсотків — через рік після запровадження.

Іспанець. Тепер ви повинні назвати нам проценти, адже ми з них комісійні не платимо.

Директор Труммель пояснив також, що переказувати платежі можна тільки через інформаційний відділ Дрезденського банку. Потім він, не дочекавшись кельнера з рахунком, додав:

— Це вершина. ІСТ — це вершина.

Несподівано Рукгаберле підійшов до Ксавера і сказав:

— Ходімо, ходімо, пора вже до поїзда. Йдіть по машину.

Ксавер кинувся надвір і за хвилину під'їхав до готелю. На вокзал Рукгаберле їхав мовчки. Мабуть, усе ще був заклопотаний іспанським замовленням. Під'їхали до вокзалу, і Рукгаберле, глянувши на свій годинник, промовив:

— Якраз вчасно!

Ксавер задрісно подивився услід цьому клишоному чоловікові, що перевальки поспішив у вокзал. Завтра вранці Рукгаберле буде вдома, подумав Ксавер. Нема нічого кращого, як раннього травневого ранку, під пташиний спів, приїхати додому!

Потім Ксавер вернувся по доктора Гляйтце та директора Труммеля й відвіз їх до Кельна в готель «Собор». Сам він рушив до готелю «Три корони». Кімната тридцять шість. Він одразу розчинив вікно, але помітив, що спертий дух не вивітрюється. Ксавер сидів у невеликому кріслі, і йому не хотілося ворухитися, бо з кожним рухом доводилося глибоко вдихати повітря і ще дужче відчувати цей спертий запах. Він подивився на свої випростані ноги. Як приємно отак сидіти, втупившись в одне місце! Але тільки до четверга. До четверга.

Ксавер почув, як надворі хтось спокійно запитав:

— Що ж ви привезли?

Інший голос так само спокійно відповів:

— Бокси для кемпінгу й усякий дріб'язок.

Ксавер був майже певен, що це саме запитання і таку саму відповідь він колись уже чув. Також за вікном готелю. Торік? Чи багато років тому? Тільки не тут, а в Мюнстері. У готелі «Рейнський». І не в тридцять шостому

номері, а в тридцять сьомому. Це єдина різниця. А перед вікном там тулилися один до одного старі дахи. А верхівка берези на такій висоті здавалась якоюсь примарою; вітер шарпав її, і складалося враження, ніби листя ось-ось залопоче. А внизу на перехресті мотоциклісти нетерпляче додавали газу. А тоді якийсь чоловік спитав: «Що ж ви привезли?» І та сама відповідь: «Бокси для кемпінгу й усякий дріб'язок». Ксавер залюбки побився б зараз марок на десять об заклад. Але поряд, звісно, не було нікого-гісінько, хто б сумнівався, що це саме запитання і таку саму відповідь Ксавер колись уже чув. Він ще зроду не вигравав закладу. Мабуть, саме тому тепер нікого й не було поряд, що тепер Ксавер міг запропонувати заклад і виграти його. Та як би він довів, що це саме запитання й таку саму відповідь кілька років тому вже чув у Мюнстері? Довести це неможливо. І жодна людина не поб'ється з ним об заклад. Йому простягали з усіх боків руки лише тоді, коли він пропонував заклад, що його сам і програвав. Узяти хоча б Конрада. Той вигравав-щоразу. Він теж бився об заклад, не довго думаючи, і люди гадали, що він справді не замислюється. Та тільки-но розбивали руки, Конрад заспокоювався і доводив, що має слухність.

Ксавер залюбки подзвонив би зараз додому. Але ж він вийхав тільки сьогодні вранці. А в готелях за телефонні розмови беруть скільки хочуть. Та й Кельн далеченько. Завтра він подзвонить з Гіссена. Ксавер дістав книжку, яку саме почав читати,— «Муки за Ісуса Христа» Ріхарда Вурмбранда. «Розповідь про страждання і вірування пригнобленої церкви у країнах за залізною завісою».

Ксавер нічого не любив читати так, як історії про муки християн. А свої англійські та французькі детективні романи він читав переважно для того, щоб не забути зовсім ці дві іноземні мови, які трохи вивчив.

На щастя, вдома в них ще збереглися книжки брата Йоганна, що загинув у Кенігсберзі. Сім років Йоганн провів у Вурцаху. В монастирській школі. Якби після Йоганна не залишилося таких прекрасних матрикулів, він, Ксавер, навряд чи зважився б посилати щодня дочок з Вігратсвайлера аж у Фрідріхсгафен до школи. Тепер він удвічі старший за того Йоганна, що загинув у Кенігсберзі. Ксавер дивився завжди на Йоганнове обличчя на фотокартці так, як дивляться на старшого брата, хоча на знімку був невеличкий хлопчик у чорній уніформі. З мов Йоганн завжди мав тільки «відмінно».

Ксавер подумав, чи не взяти замість книжки про муки християн у Румунії краще якийсь детектив? Адже його матері вже немає серед живих. Скільки йому ще читати книжки, які вона так любила бачити у нього в руках? Тільки-но Ксавер сідав читати життя святих, він відчував на собі радісний погляд матері. Коли Ксавер, ще як мати була жива, сидів з книжкою біля круглого столу й помічав, що мати спинилася серед кухні чи підвела голову від своєї роботи лише для того, щоб подивитися на нього, він не міг читати далі, поки відчував на собі її погляд. Рядки, на яких саме спинилися його очі, починали стрибати, розпливалися. Та коли він нараз підводив голову, його погляд зустрічався з материним. Тоді він червонів і знов швидко опускав очі на сіро-жовтий шкарубкий папір. Тепер Ксавер розумів, як безмежно мати схвалювала його, коли він читав щось святе. Ніхто в житті не радів за нього так, як мати, коли бачила його за святим письмом. Але чому він не міг витримати її погляду довше, ніж дрібку секунди? Соромився матеріної радості? Не тільки радості, а й страху. Ксавер і досі ніби бачив, як вона стоїть посеред кухні, і міг навіть спокійно, без поспіху вивчати вираз її обличчя. Він ніби чув, що мати думає, дивлячись на нього. «Ти ось читаєш життя святих,— міркувала вона,— і це найкраще з усього, що ти взагалі можеш робити, але тобі нічого не допоможе, ти нічого не доб'єшся, тебе можна тільки пожаліти». Авжеж, саме так вона дивилася на нього. Без будь-якої надії.

Ксавер спробував читати. Те, що румунські християни люблять нині своїх мучителів так само віддано, як і ті, про яких він читав у святих книжках, його зворушило й зачарувало. Здавалося, мати жива і знов стоїть поруч. Та ні, чим більше йому нагадувало щось про матір, тим він глибше відчував, що її вже немає. Чим живішою мати поставала в його уяві, тим болючіше Ксавер відчував, що вона мертва. Відтоді в нього вже ніколи не було запалення мигдаликів. Справді? Ет, дурниці, в нього взагалі ніколи не було запалення мигдаликів. Часом на думку людини спаде таке, чого взагалі не буває. Коли ж це трапилося — два чи три роки тому, так само в травні, в цьому ж готелі «Три корони»? Тоді він добряче-таки застудився. У залі для сніданків. Просто шкода, що вже немає готелю, де він спинався майже десять років. Того, що стояв трохи ближче до старого міста. Як же він називався? Його, Ксавера, там добре знали. Віталися з ним. А він, бач, забув

назву готелю! Тут, у «Трьох коронах», з ним ніхто не вітається. Тут він сидить на протязі, і нікому нема до цього діла. Вікна, що виходять на Рейн, порозчинювані, а парадні двері також. Решті гостей, які саме снідали, вочевидь подобалося, що тут тягло, і Ксавер не став просити зачинити двері чи вікна. Отож він і сидів з іще мокрою головою на протязі. Тепер кілька тижнів він ходитиме з застудою. Лихо, о лихо тим, хто тут снідатиме, коли двері й вікна стоятимуть навстіж! Він би власноруч так хряснув тими дверима! Годі! Годі! Годі! весь вік зважати на те, що скажуть люди! Спершу днів десять болітиме горло, потім цілий місяць кашель!

Коли Ксавер подумав про обслуговування готелю, яка садовить пожилців снідати на протязі, у животі в нього щось наче затверділо. Ви тільки гляньте на оту пофарбовану перекисом водню блондинку! Копиця на голові в неї вища, ніж міні-спідничка! Треба було тоді поскаржитися в суд, у відділ промислових і торговельних конфліктів! Подати позов! Зажадати, щоб відшкодували втрату, заподіяну його здоров'ю! Цілий місяць і ще тиждень усіляких прикросців! Адже це, власне, одна з форм виробничих травм. А може, хоча б тепер пошпурити попільничкою в оту засклену картину з видом Середземного моря, а коли вони збіжаться, гарикнути їм в обличчя? Чому він повинен усе терпіти? Коли, коли ж нарешті він покладе їй цьому край? Треба давати задачі! Бити в пику, нічого іншого, як бити в першу-ліпшу пику, свята трясця! Все підряд душити, душити, душити! Все! Підряд! Скільки ж можна терпіти? Ксавер натиснув великим і вказівним пальцями на очі. В уяві блиснув ніж, що його він возив у машині. Книжку Ксавер відклав. Він не міг залишатися в номері. Він мусив вийти. Хотілося побігти світ за очі. Йому здавалося, що кельнським повітрям цього разу не можна дихати. Таке воно було гаряче й задушливе. Немов у наглухо зачиненій перукарні, де ще й скидано торішню капусту!

Ксавер вийшов на вулицю. Що стоїть тепер там, де колись був готель, в якому до нього зверталися на ім'я? Але того місця Ксавер не знайшов. Коли він повернувся до свого номера й помітив, що тут і досі стоїть той самий спертий дух, він відчув себе переможеним. Щоб більше не рухатися, Ксавер швидко ліг у ліжку. Він уже не хотів нічого, крім випростатися й не ворушитись.

На другий день ішов дощ, і в машині було особливо затишно. Вчора ввечері шеф ходив слухати оперу. А директор Труммель аж до півночі мав ділову розмову з одним голландським фабрикантом. Ксавер звик подумки брати участь у таких розмовах. Він додавав щось від себе, стежив за реакцією співрозмовників. Майже чув, як його запитували, де він провів вечір у Кельні. О, знаєте, чув Ксавер власний голос, я такий радий, коли мені цілий вечір ніхто не заважає і можна почитати книжку. Опера, чув він власний голос,— це для мене ніщо. Хоч я нічого не люблю так, як слухати спів, чув він власний голос, опера — не моя стихія. Однак доктор Гляйтце зауважив у цих словах суперечність. І попросив, щоб Ксавер пояснив свою думку. І Ксавер охоче пояснив: мене просто сміх бере, коли чоловік відчиняє двері й починає співати. А коли той чоловік не відчиняє дверей, спитав шеф. Найдужче він, Ксавер, любить тірольські пісні. Тут чоловік просто співає собі, і все. Нема нічого кращого за тірольські пісні, почув Ксавер власний голос. Він був зовсім не такий впевнений, як намагався вдати. Е, не кажіть, не кажіть, заперечував доктор Гляйтце. У співі Ксавер розумів не менше, ніж отой сухар Труммель. І як тільки шеф узагалі його терпить! Йй-богу, доктор Гляйтце ніколи не бачив вестерна. А то б він знав таких типів. Оце хихотіння кризь зуби з-під отих ріденьких вусиків! Оце крижане дівчаче обличчя, обрамлене прямим волоссям! Задля моди він зробить усе. Тільки й жде чогось такого. Коли на заводі хтось чогось скаржитися, то тут неодмінно замішаний директор Труммель. А хто ж іще! От була б роль для Ріхарда Відмарка!

У Гіссені Ксавер відвіз обох до готелю «Шаплик», узяв в адміністрації,— там сиділа тільки одна дівчина,— ключ для шефа і сам відніс його речі в п'ятдесят другий номер. Свою невеличку валізу Труммель дав віднести дівчині. Ксавер був радий, що п'ятдесят другий номер виявився такий розкішний. В очі йому зразу впали три столики зі скляним верхом і на кручених визолочених ніжках. Щоб не заходити до шефової спальні, Ксавер залишив речі у першій кімнаті. Якось у Нюрнбергу він мав купити докторові Гляйтце шнур до електричної бритви й віднести його вранці в готель «Карлтон». Шеф ще лежав у ліжку — це горілиць, а на боці — і сказав, щоб Ксавер поклав шнур

у ванній. Отож Ксаверові довелося зайти ще й до ванної кімнати. Виходячи, він уже не дивився на шефа. Коли той лежав отак на боці, Ксаверові було його шкода. Немов тварина, яку колись заб'ють. На докторові Гляйтце була біла піжама. Сліпучо-біла піжама.

Ксавер поїхав до невеличкого пансіону на Франкфуртерштрасе. В кімнаті не можна було всидіти. Він рушив пішки до центру міста. Походив туди-сюди тротуарами. Обійшов навколо всього центру. Найбільше він любив стояти перед вітринами порнографічних крамничок. Так швидше збігає час. Ксавер подумав, чому б не зазирнути до однієї з цих крамничок. Чи до одного з таких кіно-театрів. Ніщо в світі не приваблювало його так, як ці картинки, товари, кінофільми. Йому здавалося, що в дощ він може стояти перед крамничками довше, ніж у гарну погоду. Минав час, і вена на шиї в нього переставала пульсувати. Коли Ксавер розглядав такі вітрини, то відчував, як мало важило його життя. І яка жахлива дійсність чи й увесь світ. І яка нікчемна його участь у цьому світі. Багато чого, більшості речей він узагалі не спізнає. Може, навіть не знатиме про їхнє існування. Але що не спізнає — це вже напевно. Часом він заходив до такого кінотеатру. Коли зважувався. Розглядати картинки — це не штука. Але зайти всередину, так наче це йому потрібно, — на таке Ксавер зважувався дуже рідко. А воно ж йому таки потрібно. Ніщо йому не потрібно так, як це. Але признатися в цьому він не мав права. Здебільшого Ксавер просто зупинявся перед вітриною і щось мугикав собі під ніс. Поки виснажувався до краю. Агнес таке не цікавило. Так було майже завжди: чим більше щось цікавило його, тим менше воно цікавило її. Що приваблювало його, те відштовхувало її. Свої справжні вподобання йому доводилося від неї приховувати. Іноді Ксаверові здавалося, що він із цим давно змирився. Та коли він опинявся перед такими картинками й предметами, як оце сьогодні в Гіссені, то розумів, що взагалі ніколи з цим не мирився. Свідомість того, що вони з Агнес ніколи не переступлять разом поріг порнографічної крамнички-чи кінотеатру, сповнювала його розпачем. Хоч би один раз побувати з цими жінками так, як тут показують і обіцяють! А якщо Агнес не хоче піти з ним — будь ласка, це було б навіть краще, це було б узагалі найкраще, — то можна й без неї. Але ось на пам'ять спливають Магдалена і Юлія. Якби вони про це тільки дізна-

лися! Якби вони взагалі могли собі уявити, що їхній батько має до цього відношення, йому б не захотілося жити. Ксаверові здавалося, що дочкам і на думку не спаде, нібито їхнього батька так цікавить секс, поки він справді тримався від нього осторонь чи поки це йому тільки уявлялося. Та чим більше він намагатиметься до цього всього доступитись, тим швидше дочки здогадаються про цю його пристрасть. Це відчуття не давало Ксаверові спокою. Але в нього все одно нема ніяких шансів udобольнити своє бажання. Він може про це лише думати. Так він і робив. І при цьому мало не втрачав глузд. Якщо ти не скуштуєш цих принад, то, вважай, життя твоє змарновано. Ти, власне, й не живеш. Ти тільки їздиш сюди й туди, туди й сюди. А Якob з Йоганном багато б віддали за те, щоб мати можливість постояти в Гіссені перед оцими картинками... І Ксавер знов залазив до своєї шкаралупи. Він пригадав пальто, яке залишилося після його Йоганна і яке після війни він іще років десять одягав, коли їхав узимку ввечері на танці. Мати казала, що то осіннє пальто. Матерія світла, рожево-сіра в руду клітинку. І пояс. А підкладка така гладенька, що тільки встромиш руку в рукав, і пальто вже на тобі. Якби Йоганн вернувся, Ксавер того пальта не носив би. Він думав про це часто.

Ксавер незчувся, як забрів до схожого на церкву, чи то на замок, чи то на замок і церкву разом вокзалу, сів у ресторанчику за столик і задивився на солдатів, звільнених цього дня з армії. Вони всі намагалися якомога більше випити й наспіватися, перше ніж сісти до різних поїздів і роз'їхатися назавжди. На їхніх солом'яних бриліках, обв'язаних стрічками кольорів державного прапора, погойдувалися всілякі прикраси: пластмасові ялиночки, верес, фрукти. Хлопці розмахували палицями з яскравими візерунчастими кільцями; на кінцях замість головок ті палиці мали строєні дудки. Вчорашні солдати горлали: *«Сьогодні нам Німеччина, а завтра — цілий світ!»*¹ Якийсь чоловік хотів був їх угамувати, але вони закричали: «Тут вам не НДР!» Поруч із Ксавером за столиком сидів старий чоловік, він жодного разу не повернув голови в той бік, звідки лунав галас. Старшому кельнерові він, не підводячи голови, сказав:

¹ Пісня часів гітлерівської Німеччини.

— Сіналько й бутерброд.

Кельнер (нетерпляче). Бутерброд із чим — з шинкою чи з...

— З шинкою, — відповів чоловік. Він урвав нетерплячого кельнера навдивовижу спокійно, без поспіху. Аж коли йому принесли вино й бутерброд і він заходився попеременно брати лівою рукою то склянку, то хліб, Ксавер помітив, що в чоловіка від самого плеча немає правої руки. Ксавер мимоволі вхопився правою рукою за підмізний палець лівої руки. Обручки не було. Він не носив її вже багато років. Коли в нього порушився кровообіг, йому стало заважати все, що було на лівій руці. Обручка, годинник. Ксавер купив собі кишеньковий годинник. Але обручки не надів і після того, як кровообіг наладився. Аж тепер він раптом відчув, що її нема. Відчув, власне, уперше. Вчорашні солдати співали «Сузанно, о Сузанно, як люблю на світі жить». Кожен намагався перекричати решту. Кожному хотілося без угаву говорити, співати, пити. Кожен був Конрад Ерле. Навіть підносячи до рота склянку, жоден не переставав розмахувати руками. Зненацька один із хлопців схопив другого за рукав і потяг за собою — до платформи саме підходив поїзд, — але той другий не хотів чи не мав права піти, не взявши з собою третього, який, однак, почував на собі відповідальність за четвертого, що саме прощався з п'ятим, повиснувши в того на шиї, але поїзд п'ятого ще не підійшов... Співаючи, хлопці повитягували один одного з-за столу і якимсь дивом ще встигли на поїзд. Ті, що залишилися, почали ще голосніше співати й ще завзятіше розмахувати руками, силкуючись у такий спосіб замінити своїх товаришів, з якими щойно попрощалися назавжди. Потім і ці враз подалися надвір. У високій, як церква, залі запала тиша. Нарешті встав чоловік, що сидів за столиком сам, і заходився розмахувати склянкою з пивом, немов диригував неосяжно великим оркестром. Після того, як його оркестр виконав вступ, чоловік, так само диригуючи, сів і почав співати. «Куди б я не пішов, годинник при мені». Ксавер відчув, як очі в нього мокріють і ось-ось бризнуть сльози. Він раз у раз ковтав клубок. Це була одна з його улюблених пісень.

Раптом чоловік хряснув склянкою по столу й замовк. Тільки пробурмотів іще погрозу змішати когось із землею. А тоді затих, упав на стілець і більш не поворухнувся.

На душі у Ксавера потепліло. Все складалося саме так, як йому й хотілось. Так воно й мало бути. Він і сподівався, що в цьому привокзальному ресторанчику завжди станеться щось таке, що припаде йому до серця. Ксавер підкликав старшого кельнера й поважно промовив:

— Сіналько й бутерброд.

Кельнер (нетерпляче). Бутерброд із чим — з шинкою чи з...

— З шинкою, — кинув Ксавер трохи поквапно.

Однорукий старий нічим не виказав, чи почув, що замовив Ксавер. Ксаверові це сподобалось. Він уперся руками в столик і посунувсь на стільці назад, аж до спинки. Яке шалене місто цей Гіссен, свята трясця! Потім він якомога швидше сховав руки під столиком. От культура — випростувати обидві руки над столиком, коли поруч сидить однорукий чоловік!

Ксавер розплатився, повернувся до пансіону й ліг горілиць на вузьке ліжко. Матрац був такий пролежаний, що Ксаверові здавалося, наче голова у нього під стелею.

У Гейдельберзі під'їхати до самого «Європейського» не пощастило — перед готелем щось будували. Не було ще й десятої години. О першій Ксавер мав довідатись, чи поїдуть вони сьогодні далі. О першій він узнав, що вони виїдуть аж завтра об одинадцятій. «А сьогодні ви мені більш не потрібні», — сказав доктор Гляйтце. Це означало, що Ксавер міг пошукати собі десь на околиці кімнату. Коли шеф нічого не казав, Ксавер мав ночувати в місті.

Він поїхав до Унгштайна. На випадок, якби шеф заночував у Гейдельберзі, Ксавер мав доручення від пані Гляйтце — забрати для неї у тамтешній виноробні «Ізегрім» два ящики вина. Село виявилось при в'їзді до округу Пфальц. Ксавер пригадав пагористі хутори в себе на батьківщині. Тут рівнина спершу спускалася до численних улоговин, а вже потім полого здіймалася вгору. Над Пфальцом сяяло сонце. Ксавер був радий, що нарешті вибрався з отого теплуватого, наче каша, гейдельберзького повітря. Готель «Жебрацький», кімната 33. Він прогулявся по селу. Вулиця була забрукована на всю ширину, аж до стін будинків-і дверей. Замість огорожі від будинку до будинку тягся мур. Широкі брами в мурах позачинювані. Отож вулиця тут — просто ущелина. Коли десь відчиниться брама, впускаючи трактора, видно, що й на подвір'ї досить тісно. Кролятники, плуги, коти, дівчата, посуд...

І брама знов уже замкнена. Ксавер порівнював ці обнесіні мурами двори з привільно розкинутими на пагорках садибами вдома.

На південній околиці села йому трапилася телефонна будка. Додому Ксавер іще не дзвонив. Він мав звичку робити це останнього дня. Спочатку трубку взяла Юлія. Адаже дзвонили переважно їй. У таких випадках Ксавер тільки й міг сказати: «Я приїду завтра». Агнес спитала, яка там у нього погода. У них, мовляв, жахлива гроза, невже він не чує?.. О, хіба він не почув, як торохнуло зовсім недалечко? А він чує, як переїщить дощ? Вона вже боялася, що пуститься град, така стояла духота... І, відколи він поїхав, з дня на день ставало все душніше. Їй, певно, краще покласти трубку, а то ще вдарить у телефон. Не думаю, відповів Ксавер. У Кельні, додав він, теж було душно, і сьогодні в Гейдельберзі також, одначе тут гарно. Я не можу нічого зрозуміти, відповіла Агнес, з усіх боків навколо будинку гуркоче грім. Гарно там у вас, сказав Ксавер. Агнес засміялася. Отаке-то, промовила вона. Не поспішай, сказав Ксавер, у мене є ще сімдесят пфенігів. На мить запала тиша. Ксавер чув, як телефон відраховує його гроші. Ну гаразд, мовив він, вітай дівчат, завтра я приїду. Чудово, відповіла Агнес, ми дуже раді. Йому було б приємніше, якби вона сказала: «Я дуже рада». Ну... то вітай дівчат. Ага, відгукнулась Агнес. Юлія, мовляв, збирається сьогодні поїхати з Гербертом до Брегенца, а вона, Агнес, сказала, щоб Юлія не сміла, поки не... Але його час скінчився. Ксавер вийшов з будки. На душі в нього було незатишно. Його мало не розбирала лють. Він був би не проти, якби його розібрала лють на Агнес. Вона не сказала того, що йому так хотілося почути. Щоразу, коли Ксавер телефонував звідкись додому, вона заводила мову про дітей. Так, ніби це його цікавить найдужче, свята трясця!

Ксавер знайшов виноробню «Ізегрім» і сказав, що приїхав забрати ящики для пані Гляйтце. Виконавши це доручення, він зайшов до шинку. З п'ятьох відвідувачів за сусіднім столиком чотири були в окулярах. Куте оздоблення в шинку ще раз підтверджувало те, що це село — виноробне. Кельнерка сподобалася Ксаверові. То була могутня жінка. Вона подавала впевнено і наче мимохідь. У Ксавера склалося враження, ніби ця жінка створена для більшого, ніж для такої роботи. Один чоловік рушив за наказом дружини вслід за кельнеркою до буфету —

виправити замовлення, яке вже передали на кухню. Дружина ще гукнула чоловікові, що вже майже наздогнав кельнерку: «Тільки скажи їй, татусю, нехай не дає свіжого хліба». Ксавер люто зиркнув на ту жінку. От корова! Невже вона не розуміє, що ображає кельнерку, яка прагне догодити їм! Ксаверові хотілося підхопитись на ноги, брязнути перед тією дурепою склянкою об землю ще й плюнути їй під ноги. Він відчув у животі твердий клубок. Невже ця жінка не могла дочекатися, поки принесуть хліб?! Може, він не такий уже й свіжий! А як і свіжий, то що ж може вдіяти кельнерка! Попихати своїм чоловіком, немов лакеєм! Немов якимсь недоумкуватим лакеєм! Татусю!.. Смішніше вже годі придумати! І все це тільки задля того, щоб принизити таку чудову кельнерку! Мабуть, ота дурепа помітила, що Ксавера ця могутня жінка просто зачарувала, що він, роблячи замовлення, намагався виявити до неї своєрідне вірнопідданство, і це ту корову розізлило, бо ніхто з чоловіків не звернув на неї уваги, тим-то вона й прагне тепер образити цю величну жінку. Ксавер ладен був утекти за двері. Вечеряти тут... поруч з такою... це... це... Ксавер затарабанив пальцями по столу. Несподівано він підвівся, ступив назустріч «татусеві», який уже йшов від буфету, й став за спиною кельнерки. Зрештою та сама помітила, що Ксавер стоїть позад неї, і запитала, чого він бажає; Ксавер сказав, що замовляв чверть літра вина, але передумав брати це вино. І він наполіг, щоб кельнерка сама вибрала для нього інше.

Пізніше, повертаючись нагору до своєї кімнати, Ксавер спинився в коридорі перед аквареллю. Внизу стояв підпис: «Ворота німецької винарні у Швайгені». Повз ті ворота їхала волами жінка. Ксавер скривив обличчя в гримасі. Те, що жінка не завернула волів у ворота, гірко його розчарувало. І треба ж було їм почепити картину саме тут! Саме на підході до тридцять третьої кімнати. Це останні двері праворуч. А картина висить якраз у кінці коридора. Ну ось, будь ласка. А тридцять третя кімната, звісно, його. Якби йому дали кімнату трохи ближче до коридору, він би цих злощасних воріт узагалі не побачив. Таж ні, їм, звісно, конче треба було поселити його в тридцять третій, щоб він псував собі нерви цією картиною!

Ксавер роздягся й ліг на ліжку під похилою стіною. Власне, він хотів сказати Агнес, що привезе їй подарунок. Це було дуже важливо. В Гейдельберзі він купив у крамниці індійських товарів три маленькі пляшечки парфу-

мів. І всі три продавщиця дала йому. понюхати. Від тих солодкуватих пряних пахощів у Ксавера відразу аж голова пішла обертом. Парфуми коштували не дуже дорого. Зате ж їх привезено з самої Індії! Отож він хотів повідомити Агнес, що дещо їй привезе. І те, як він це сказав би, примусило б Агнес завтра ввечері, коли дівчата полягають спати, запитати його, що ж він їй привіз. Ксавер уже сьогодні зранку почав рахувати години, які залишились до його приїзду додому. Він жив уже тою миттю, якої так чекав. Дівчата сплять. Вони з Агнес самі. Сказати просто: «А я щось привіз»,— здавалося йому безглуздям. Нехай сама питає! Але ж до цього її треба підготувати. І цю нагоду він прогавив. Ксавер уже передчував, що заснути йому сьогодні буде нелегко.

Він пригадав: оце легеньке поколювання у правому боці під ребрами давало про себе знати вже не вперше. Коле й коле. Так, ніби думає колоти довіку. Та ще й на диво гостро. Здавалося, наче там шпигає волосинка. Біль був сміхотворно вишуканий, ніжний. Він і увагу привертав до себе тільки тому, що й не дужчав, і не попускав. Ксавер почав міркувати, що ж там, власне, коле. Він навіть не міг собі уявити нічого такого тоненького й гострого, що б так колало. І взагалі смішно було морочити собі цим голову.

За сніданком у «Трьох коронах» один чоловік за сусіднім столиком розповідав другому, як тиждень тому його шефа в Лондоні збила машина. Він просто-таки підлетів у повітря, а тоді впав непритомний і весь у крові. Чоловік розповідав рейнською говіркою. Для Ксавера це звучало так, ніби він слухає якусь смішну історію. То все, мабуть, через телебачення. Чи виживе шеф, іще, мовляв, хтозна. Хоч у кімнаті було вже майже темно, Ксавер мусив швидко й щосили натиснути великим і вказівним пальцями на повіки. Він мав таке відчуття, ніби зараз його очі не витримають навіть найслабшого світла. Він просто не мав права уявляти собі, як у Лондоні підлітає в повітря шеф. Ксавер уже знав, що тепер в його уяві ще раз постане ота аварія на гірському пасовищі. До Штутгарта їм довелося їхати через Цвіфальтен. Між Цвіфальтеном і Мюнзінгеном на шосе з путівця повернула легкова машина і з'явилася перед мотоциклістом, який їхав поперед них, так несподівано, що той ввігнався прямисінько в радіатор машини. Мотоцикліста і його супутницю підкинуло в повітря, і вони, мов дві шкіряні

ляльки, перелетіли через машину. Ксавер ще встиг звернути вбік. Він побачив, що дівчина лежить нерухомо. Хлопець хотів був устати, але відразу впав мов підкошений, потім ще раз звівся на ноги — він намагався інстинктивно зійти з дороги, — але, не дотягшись до узбочини, знову звалився. Доктор Гляйтце наказав: «Не зупиняйтесь!» Ксавер угледів, що машини, які їхали за ними, поставали. Однак найкраще бачив усе такі він, Ксавер. Доктор Гляйтце пояснив, що не може на таке дивитися. А свідків там, мовляв, і так вистачає. Винен у всьому був водій легкової машини — старий чоловік з синюваточервоним обличчям; з ним вочевидь нічого не сталося. Ксавер тоді нічого не відповів. Тільки похитав головою. Він просто кілька разів похитав головою. Доктор Гляйтце поспішав до опери. А часу залишалось обмаль. І все ж... Ксавер похитав головою, потім похитав ще раз, щоб показати шефові, що він не згоден. Але шеф на те його мимовільне хитання головою не звернув ніякісінької уваги. На другий день вони поверталися через Ульм додому. Всю дорогу Ксавер сподівався, що доктор Гляйтце заведе розмову про той нещасливий випадок. Його мучила нетерплячка. Коли вони підіймалися до пасовища, коли поминали тунель, коли вибралися на узгір'я перед Мюнзінгеном, — йому хотілося просто звернути з дороги, натиснути на гальма й закричати: «Я більше не можу! Поцілуйте мене в одне місце, пане докторе! Ви... Ви... Ви...» Ксавер обливався потом. Він глянув у дзеркало. Але доктор Гляйтце спокійно сидів ззаду у своїх навушниках, і його поза, в якій він завжди слухав музику, створювала враження, ніби в його тілі зовсім немає кісток. Через кілька місяців по тому Ксавер віз шефа до рибного ресторану в Гамбурзі. На вулиці, що навскоси збігала до гавані, він побачив у вітрині крамнички, де продавалася всяка всячина, кинджал. Ксавер відвіз шефа, вернувся до тієї крамнички й купив за сорок сім марок азіатського кинджала, що його відтоді возив із собою в машині. Він ще добре пам'ятає, що, купляючи кинджал, не думав ні про що інше, як про того схожого на шкіряну ляльку хлопця, який перелетів через машину, кілька разів зіп'явсь на ноги, а потім упав на дорозі.

Лють, яка щоразу стискає йому горло, коли він згадував про той нещасливий випадок, була спрямована не проти шефа, а проти нього самого, Ксавера. Відтоді минуло чотири роки. А ті двоє ще й досі перелітають

через машину... Немовби їх хтось запускає, натискаючи на кнопку. Він просто повинен був зупинитися, свята трясця! Доктор Гляйтце про це нічого не знав.

Рівно о дев'ятій Ксавер увійшов до вестибюля готелю «Європейський». Він сів так, щоб йому було видно все. Його пасажири вийшли з дамою. Пані Труммель. Отже, й вона поїде з ними. Пані Труммель завжди одягалася так, що люди спершу змушені були заговорити з нею про її вбрання та прикраси. І фарбувалася вона щоразу так, ніби хотіла на щось натякнути. Така сама була й зачіска. І капелюшок. І сумочка. Й парфуми. Запах вони мали такий вишуканий, наче він аж жалив. Ксаверові стало соромно за свої індійські пляшечки. Оце жінка! Немов з обкладинки ілюстрованого журналу. А за чоловіка в неї отой злюка Труммель, що сідає поруч із Ксавером. На повні груди Ксавер міг дихати тільки тоді, як, напруживши всю свою волю, зводив між собою і цією крижаною кислотою пікою ніби невидиму стіну.

Коли виїхали на автостраду, Ксавер спробував перехопити в дзеркалі погляд пані Труммель. Чоло, очі, шия... Все таке гарне. А зараз відведи погляд і уяви її собі. Ну ось, будь ласка. Тепер ти розумієш, що нічого не побачив. Ба ні, побачив. Відкрите дівоче обличчя. Але тільки на якусь частку секунди, а потім усе знов затьмарила краса. О, знов обличчя. Забудь усе, що собі надумав. Удруге це тобі не пощастить. Однак ти ще пригадаєш, як усе виглядало доти. На дрібку секунди ти вгледів підленьке, вродливе дівоче личко. Тепер ти вже його не позбудешся. Тільки жажливо роздуті ніздрі ще нагадують про те личко. Вона знає, що робить зі своїм обличчям. Вона взагалі виглядає як сам достаток. Отже, тут не бракує нічого. То ти хочеш цим сказати, що бажаєш її? Ні. Таки справді, ні. Ксавер не міг у це повірити. Не міг повірити зразу. Лише згодом він помалу усвідомив, що відчував, коли дивився на пані Труммель. Ця красуня була огидна. Ні. Він не хотів себе дурити. Але вона викликала відразу. Ксавер ще раз глянув на неї. І вмить опустив очі, злякавшись, що пасажири, перехопивши його погляд, помітять, яка вона йому огидна. Це вже не витвір уяви. Ксавер відчував це аж надто виразно: не було нічого відразливішого, ніж краса пані Труммель. Йому, звісно, спала на думку Агнес. В Агнес кожна рисочка вказувала, що їй постійно доводиться вести боротьбу. Запеклу боротьбу з дочками, з ним самим. А потім їй ще й хоті-

лося бути гарною! Поїде раптом до Равенсбурга, понакупує блузок, штанів, светрів, шпильок до волосся, туфель, які вдома виявляються зовсім не такими, якими бачилися в крамниці. А гроші витрачено чималі. Всю дорогу додому Агнес думала про те, які вони дорогі. І, приїхавши, почувала себе немов прибитою. Невдача її засмучувала. Ксавер мусив довго розглядати все, що вона привозила, і якомога вище оцінювати, щоб справжня ціна не здавалася їй такою страхітливою. Ще ніколи дружина не здавалася йому такою вродливою, як під час цієї поїздки від Гейдельберга до Штутгарта. Привабливість Агнес полягала в ненастанній суперечності між марнінням і бажанням чепуритися. Але це бажання ніколи не здійснювалось. Здебільш воно так і залишалось бажанням. У тому, що Агнес не була така приваблива, і полягала її привабливість. А й справді. Це було просто прекрасно. Все, що ти в ній бачив, можна було запам'ятати. Життя у своєму плині завдало їй чимало страждань, і це було видно. Було видно сліди життєвих сутічок. Видно було, як кризь понівечений у боротьбі образ прозирав колишній, неушкоджений. Ксавер не знав, що Агнес така гарна. Це відкрилося йому лише перед лицем відражливої краси пані Труммель. Агнес була знівечена. Авжеж, знівечена. А втім, він, Ксавер, також. Але в знівеченій і досі проглядає колишня, не знівечена. І та Агнес, що оце прозирає у знівеченій, така гарна, якою раніше вона не була ніколи. Ксавер почував себе щасливим. У нього було таке відчуття, ніби Агнес пережила разом з ним усе, про що він думав протягом останньої півгодини. Звичайно, він думав трішки і заради неї. Якщо відразу спинилася перед такою досконалістю, то він виграв. Відтепер йому буде легше. Слід сподіватися, що відразу спинилася. Ох, Агнес, міркував Ксавер, якби ти знала, як я зараз лечу до тебе! Якщо пані Гляйтце не вигадася ще якоїсь роботи,— а цього від неї можна завжди чекати,— то через чотири-п'ять годин він, Ксавер, буде вдома.

Вони саме під'їздили до повороту на Фойербах, коли доктор Гляйтце сказав, щоб Ксавер їхав на Штутгарт — обоє Труммелів зйдуть там на головному вокзалі, а вони з Ксавером вирушать далі на Мюнхен. Ксаверові залишилося тільки кивнути головою. Завчено кивати головою доречно за всяких обставин. Отже, на Мюнхен. Гарзд. На Мюнхен. Ага. Виходить, ще й на Мюнхен. Так-так. Тоді чотириох-п'яти годин буде, певно, мало. Чого ж, будь

ласка. Якщо о дванадцятій вони приїдуть до Мюнхена, то пан доктор до п'ятої, щонайпізніше до шостої залагодить справи, і о дев'ятій чи о десятій вони повернуться додому. Чи об одинадцятій. Чом би й ні. Дівчата доти вже спатимуть. Все одно вони заважають йому, коли він приїздить додому. Так що будь ласка. Ну звісно. Залюбки, пане докторе. На Мюнхен, то й на Мюнхен. Такою машиною це завиграшки! А без оцих Труммелів однаково приємніше. Ви і я, пане докторе, поїдемо через Мюнхен додому, тут узагалі не може бути проблем. Про мене, поїдемо хоч і через Зальцбург чи Інсбрук...

Коли в Штутгарті Труммелі виходили з машини і Ксавер позирнув на пані Труммель, йому довелось одразу відвести погляд; просто він боявся, що його обличчя викаже той своєрідний біль, який він відчував, дивлячись на неї.

І ось вони з шефом у машині самі. За вікном дощ. Ксавер залюбки помчав би зараз із швидкістю кілометрів двісті п'ятдесят на годину. Він відчував, що труднощі для нього не існують. Розігнатися б так, щоб просто перелетіти через штутгартські косогори, — оце було б діло! Зусиллям волі Ксавер опанував себе. Добре, що хоч можна натішитися шурхотом коліс по мокрому асфальту. Шеф музики не слухав, а гортав одну із своїх світло-зелених нотних книжок. Ксавер раз у раз поглядав назад. Йому було б куди приємніше, якби доктор Гляйтце читав, чи писав, чи спав. Ксавер ненавидів навушники. Його чомусь дратувало, коли шеф надівав на вуха оті величезні блюдця. Ксаверові здавалося, що тоді його шеф справді нагадує дитину. І не тільки через те, що його тіло геть обм'якало, коли він слухав музику. Доктор Гляйтце тоді й губами ворухив, немов мала дитина. Коли шеф не слухав музики, можна було побалакати. А коли слухав, їхня розмова, яку Ксавер провадив у думках, складалася куди гірше. Дорогою до Мюнхена розмова якраз ладилася. Ксавер подумки бесідував із шефом про той вечір у Франкфурті. Це було понад десять років тому. І так само у травні. Ксавер мав забрати доктора Гляйтце із готелю «Франкфуртський». А потім вони вирушили не до Геттінгена, як мали намір, а додому. О, то був божевільний вечір! Попереду — чорно-синя стіна хмар. Будівлі й дерева здавалися важкими, мов свинець. Від духоти все ніби плавилось і скапувало. Ксавер виїздив із міста. По Ешерсгаймерштрассе. Потім завернув праворуч. Тихий

житловий квартал. Шеф вийшов і зажадав, щоб Ксавер вийшов також. Він тихо промовив: «Ходімо, Ксавере, трохи пройдемося туди-сюди». Ксавер глянув назад. Цікаво, чи доктор Гляйтце хоч трохи про це пам'ятає? Ксавер пам'ятав добре. Другого такого вечора, таких різких барв він і не пригадує. І такої духоти. І такого шефа. Такого збудженого. Він раз у раз хапав Ксавера за рукав і притягував до себе. Скільки вони ходили туди-сюди обсаженим деревами тротуаром, сказати важко. Шеф усе говорив до Ксавера. Земля була вкрита невеличкими рожево-ліловими квіточками. Шеф поклав руку Ксаверові на плече й почав розповідати про Кенігсберг. У такі весняні вечори, казав доктор Гляйтце, його мати поверталася на велосипеді з роботи, ставила велосипед під білим парканом, а тоді, заклавши до рота чотири пальці й кілька разів свиснувши, сповіщала про те, що приїхала. Чи може Ксавер це собі уявити? Ксавер кивнув головою. Та відразу й пошкодував, бо шеф уже розповідав про те, що його мати завжди носила спідницю-штани із світло-сірої фланелі. В думках Ксавер ніяк не міг пов'язати між собою слів *спідниця-штани* і *мати*. Потім мати, сплівши пальці, клала руки на свою коротко підстрижену голову й чекала, поки вийде він, тобто шеф, чи його батько, чи обидва разом. Вони мали взяти з багажника її лікарський саквояж. Помалу він став помічати, розповідав шеф, що батько зумисне поступається цим правом йому. І все ж він стрімголов кидався до матері й, прибігши перший, щоразу почував себе переможцем. Мати теж щоразу дивилася на нього, як на переможця. Потім вона складала долоні рупором і гукала Фрідгельма. А далі всі троє чекали, поки буркотливий Фрідгельмів голос відповість із підвалу: «Ніколи мені!» Або: «У мене експеримент!» Тоді вони втрьох спускалися в лабораторію Фрідгельма, і той розповідав їм про всі свої винаходи й відкриття, які зробив для людства цього дня пополудні.

Франкфуртські палісадники, мабуть, раптом нагадали шефові про Кенігсберг. Доктор Гляйтце мав звичку, розповідаючи, позирати на годинник. У Ксавера навіть склалося враження, ніби шеф намагається робити це потай. Несподівано він заявив, що, коли вони хочуть виїхати з міста ще до грози, то саме пора вирушати. Та тільки-но вони дісталися до автостради й машина помчала вже крізь потоки дощу, на приладах засвітилася лампочка: відмовив генератор. Ксавер сказав про це через плече

шефові. Доктор Гляйтце, немовби його спіткало велике нещастя, вигукнув:

— То що, м-м, доведеться їхати назад до Франкфурта?

Ксавер звернув на найближчу стоянку. Порвався один із чотирьох клиновидних ременів. Ксавер мав із собою запасний. Поки він міняв ремінь, доктор Гляйтце напружено стежив за його пальцями. А коли вони рушили далі, шеф з полегкістю сказав:

— Ви, м-м, таки впоралися, Ксавере. Вітаю вас!

Ксавер з усіма подробицями розповів про цей випадок Агнес. А коли заїхав якимось до Конрада, то не втримався і з дурної голови похвалився й кузенові. А іншим разом і братові Георгу та його жінці, коли ті завітали до них поминального дня з Нітценвайлера. А одного разу тітці Клотільді та її синові Францу з Боднега. Родичі, як йому здалося, не розуміли, чому він про це розповідає. А Конрад одразу вигукнув, що старий там нагледів якусь молодичку, це ж, мовляв, ясно. Ксавера такий висновок розсмішив. На щастя, з ним тоді не було Агнес. Бо, коли хтось висловлювався при ній проти доктора Гляйтце, вона зітхала: «І оце такого тобі доводиться возити!» Ксаверові таке співчуття було неприємне.

Але найдужче Ксавера дивувало ось що: кожного разу, коли він розповідав про вечір у Франкфурті, хто-небудь із слухачів не проминав нагоди пояснити причину того, чому саме шеф повів Ксавера на прогулянку. Всі завжди реагували так, ніби Ксавер пропонував їм вирішити якесь питання чи цілу проблему. А саме цього він прагнув найменше. Він хотів лише розповісти про те, що сталося. Ранній травневий вечір, синьо-чорна пелена неба, гнітюча духота, якої у нас тут узагалі не буває, машини, що йдуть майже бампер у бампер, і всяяна квітами дорога, як у нас на ушестя, а потім оті підйоми й спуски, Кенігсберг, шефова мати з коротко підстриженим волоссям і в штанях-спідниці та ще й свистить, як справжній візник. Одне слово, про таке, на думку Ксавера, варто було розповісти. Але після третього чи четвертого разу він уже так не думав. Ксавер ладен був надавати сам собі ляпасів. Його родичі, мабуть, гадають, що він, Ксавер, хоче козирнути своїми взаєминами з шефом! А чи треба взагалі розказувати про таке? Тепер він уже не розумів, навіщо було розповідати історію, яка так оголила його душу. Якби Ксавер її не розповідав, то ніхто б не мав нічого проти неї сказати. Безглуздою істо-

рія стала аж тоді, як її розповіли. Адже сам він міг пригадувати той травневий вечір у Франкфурті скільки завгодно, а от розповідати про нього не мав права нікому. На той час Ксавер уже три роки возив доктора Гляйтце. Він ще пригадує, як по дорозі додому, коли на них лилися ті небесні потоки, у нього промайнула думка: «Ну, найгірше тепер позаду». Солодкий щем у серці, зворушеність, щастя... Отже, в житті його все буде гаразд. Отже, не все минуло даремно. Пан Гляйтце його помітив. Визнав. Прийняв. Через три роки! Через оці три тяжкі роки. Тепер уже не треба буде повсякчас доводити свою старанність, завзяття, вірність, зневажливе ставлення до куріння й вороже — до спиртного. Це запобігання було просто сміховинне й давно вже гризло йому душу. Докторові Гляйтце й справді давно пора звільнити його від собачого слугування, свята трясця!

Ксавер озирнувся. Нічого він не вмів цінувати так, як мовчання доктора Гляйтце. Ксавер і сам розтуляв рота лише тоді, як було треба. А доктор Гляйтце у цьому його навіть перевершував. Та були речі, про які їм рано чи пізно доведеться поговорити. Наприклад, про Кенігсберг. Коли шеф сидів на задньому сидінні не сам, то майже завжди заводив розмову про Кенігсберг. Якщо стояла гарна погода, він казав: «Коли в Кенігсбергу, м-м, світило сонце...» У дощ він починав: «Коли в Кенігсбергу, м-м, дощило...» Доктор Гляйтце й досі не знав, що Ксаверів брат двадцятирічним солдатом загинув під час оборони Кенігсберга. Ксавер ще тоді, у Франкфурті, хотів був сказати, що зв'язує його з Кенігсбергом. Але шеф спершу без угаву говорив, а тоді побіг до машини і всю дорогу мовчав, що до нього годі було й забалакати. Та гаразд, коли вже доктор Гляйтце так прив'язаний до Кенігсберга, то невдовзі таки трапиться нагода сказати йому, що в квітні сорок п'ятого там загинув Йоганн. Шеф неабияк здивується, коли почує, що Ксаверів брат захищав фортецю Кенігсберг. Він був у обслузі самохідної гармати. А другий його брат, Якоб, пропав безвісти в Карелії. Одне слово, теж десь там. Цюрни справді зробили все можливе, щоб батьківщина родини Гляйтце не потрапила до рук росіян. Так, Ксавер мав що розповісти, і усвідомлення цього сповнювало Ксавера щастям. Він утратив своїх братів, а шеф зі своїми братами втратили батьківщину. Коли Ксавер згадував про те, що в нього загинуло двоє братів, його поймала лють. Його всього аж пе-

ресмикувало. Хотілося когось бити. Йому так кортіло спитати в шефа, чи й той відчуває те саме. Скажімо, коли згадує про втрачену батьківщину. Свята трясця, прогнати людину з місць, де вона народилася й виросла! Адже родина Гляйтце жила там, певна річ, з давніх-давен. Про це на задньому сидінні згадувалося частенько. Батько доктора Гляйтце здавна мав мисливські угіддя в Альпах. У долині Рейну. На північ від Бухса. Йому нібито пощастило ще до початку війни перебратися до Швейцарії. Без дітей. Там він, кажуть, був директором текстильної фабрики. Яюсь, коли вони підвозили з Геттінгена до Штутгарта подружжя Рогалів, Ксавер почув, що батьки доктора Гляйтце навіть побували в Давосі у націонал-соціаліста Вільгельма Густлофа, незадовго до того, як його розстріляли. Старі Гляйтце й досі живуть у Швейцарії. Ксавер уже не раз заїздив по них на їхню віллу вище Санкт-Галлена й відвезив їх назад. Ксавер таки й справді мав що розповісти шефові. Кенігсберг! У березні сорок восьмого до них додому заїхав на велосипеді один Йоганнів товариш. Велосипеда той худий молодик поставив унизу біля лавки, де їм залишали молоко, поскидав з холош прищіпки, узяв з рами згорнутий прогумований плащ та рюкзак і неквапно пішов доріжкою вгору. Георг вишкунув циркулярку. Вони рушили удвох йому назустріч. Чоловік зняв зеленого капелюха, так ніби хотів показати свою стрижку. Стрижку полоненого. Волосся ще тільки-тільки почало відростати. Доктор Кукук із Тюбінгена, назвався він. Ксавер завважив, як на обличчі в Георга промайнула посмішка, коли той почув це прізвище¹. Ксавер одразу збагнув, що потім Георг перекривлятиме доктора. Таку вже Георг мав звичку. Коли до нього приходив чужий чоловік, він майже не розтуляв рота; та коли чоловік виходив за подвір'я, Георг починав показувати, як той махає руками, розмовляє, ходить. Георг умів перекривити майже кожного. Тим часом з кухні надійшла мати. Почувши, що доктор Кукук — Йоганнів товариш, вона гукнула до Георга та Ксавера, — голос уже погано її слухався, — чого це вони, мовляв, стовбичать надворі й не пускають пана доктора до хати. А тільки-но доктор ступив на передостанній східець, мати схопила його за руку, за плечі й сказала: «Господи, нарешті ви приїхали, на-

¹ Нім. слово Kuckuck має кілька значень: «зозуля», «польова кухня» (військовий жаргон), «дідько» тощо.

решті!» Власне, не сказала, а заголосила. Складалося враження, ніби доктора спіткало якесь страшне горе чи над ним нависла небезпека і вона має йому допомогти. Мати потягла гостя на кухню до столу й посадила в кутку на лаві. Мовляв, нехай спершу хоч сяде, заради всього святого, нехай спершу сяде та трохи поїсть. Господи боже, примовляла вона, добре, що він приїхав тепер, добре, що знайшов їх. Принесіть чогось випити, хлопці! Мати не тямала себе від радощів і раз у раз проказувала: «Тільки розповідайте все-все!» Здавалося, вона потерпає, що доктор Кукук, перше ніж розповісти про Йоганна, повідомить якусь жахливу новину, яка перекреслить усі її сподівання. Коли геть знесилена мати нарешті сіла й покляла руки перед собою на стіл, доктор Кукук зрозумів: можна починати. Розповідаючи, він звертався то до Ксавера з Георгом, то до матері. І тим часом їв. Мати не могла допустити, щоб він тільки розповідав. Адже пан доктор, мабуть, голодний! Кукук цього не заперечував. З Тюбінгена до Вігратсвайлера на велосипеді! Він уже кілька днів у дорозі. Побував у багатьох сім'ях загиблих друзів. А більшість тих сімей живуть у містах. Та зайве було це пояснювати. Тоді й так усі знали, що кожен, хто вернувся *звігті*, голодний. Доктор Кукук сказав, що вважає за свій обов'язок розповісти сім'ям про долю їхніх синів. Він вирішив так ще в полоні.

Гість почав розповідати про те, в якому становищі опинився Кенігсберг навесні сорок п'ятого. Того, про що розповідав доктор Кукук, Ксавер не міг собі уявити. Доктор сидів, випроставши спину; його скарлючий палець щось креслив посеред столу. Здавалося, Кукук бачить згори оточений росіянами Кенігсберг. Аж коли доктор повідомив, що він на чолі піхоти супроводив роту самохідних гармат Йоганна, Ксаверові помалу вдалося уявити собі те, що чув. Їх ще залишалося двісті чоловік: обслуги самохідних гармат і піхоти разом. Вони підлягали шістдесят дев'ятій дивізії. Потім — наказ відійти з Мокрого Саду до центру міста. Обер-фельдфебель Шене ще встигає відвезти убитих на шосе Альте Піллауер. Тепер — на той берег Прегеля¹. Через великий розвідний міст. Вони поспішають до огорненого клубами диму центру міста. Досі їм доводилося бачити російських штурмови-

¹ Нині — річка Преголя.

ків лише з Мокрого Саду. З розгону проскакують через міст. Йоганн — верхи на гарматі. Хоч міст і під вогнем противника. Йоганн любив там сидіти. Ці слова доктор Кукук сказав до матері. А перед цим Йоганн ще переїхав «фольксвагена». Наскочив правою гусеницею, крутнувся на місці, і «фольксваген» обернувся на такий собі млинець. Йоганн нічого не хотів залишати росіянам. До Шубертштрасе — без втрат. Позиція — будинки від номера дванадцятого до віснадцятого. Звісно, самі руїни та підвали. Спершу поприбирали мертвих цивільних. Поки Йоганн надійшов від своєї гармати, мертвих уже позносили. Це звучало так, ніби все тоді робилося задля Йоганна. Перша година дня. Вони займають оборону. Механіки, радисти, електрики, постачальники. Поки що з командним пунктом шістдесят дев'ятої дивізії ні телефонного, ні радіозв'язку. Мотоцикл і легкова машина в дорозі. Лейтенант їде машиною до Мюлена і знаходить начальника штабу. В укріпленому пункті Прегель біля Фрідленських воріт. Наказ: о п'ятій виступити в напрямку шосе на Пруський Айлау. Порядок похідної колони — протиповітряний. Піхота на машинах. Головна гармата — в розпорядженні безпосередньо укріпленого пункту. О четвертій — новий наказ. негайно відрізати російські підрозділи, що прорвалися в районі вежі Врангеля. Негайно відійти на Постштрасе. На кожній машині повинні бути великі ножиці для дроту. Прокласти шлях крізь трамвайні лінії, що пообривались і звисають на землю. Через площу Парадів уже не пробитися. На Постштрасе вже не збагнеш, хто і звідки стріляє. Один вибух заглушає інший. Від начальника штабу прибуває на мотоциклі зв'язковий. Одну гармату в супроводі піхоти негайно на Гагенштрасе. Для ближнього бою в обороні. Йоганн звертає. Прикривати береться сам доктор Кукук. На Гагенштрасе спокійно. Поки з'являються ІЛ-2. Летять над самісінькою землею. Зненацька попереду два російські танки. Бах, бах! Гармати в них двадцятидвоміліметрові. Пряме попадання в лобову броню, де сидить водій. Йоганна і водія, такого веселого хлопця з Рейну, — на смерть. Радист, один прямодушний вестфалець, помирає ще по дорозі до Шубертштрасе. А навідник, спокійний померанець, конає в підвалі.

Ксавер бачив, що мати стримується, намагаючись схлипувати якомога тихіше. Досі доктор Кукук їв тільки копченину, і Георг запросив його взяти й сиру. Доктор Кукук

невдоволено глянув на Георга. Потім знов заходився їсти. Ксавер ніколи більш не бачив, щоб хтось так їв. Інакше, ніж «набожно», цього не можна було назвати. Така манера їсти дуже пасувала до темної кухні, чотирьох укляклих постатей за круглим столом і до тоненького, аж воно ставало нечутним, голосіння матері. Несподівано доктор Кукук попросив увімкнути світло. Він знайшов у своєму рюкзаку невеличкий, перев'язаний шпагатом паперовий згорточок, пильно його оглянув, тоді поклав на стіл перед матір'ю і сказав, що це листи, які одержав Йоганн. Ці листи незадовго до капітуляції докторові Кукуку передав військовий лимар, — вони знали, що скоро попадуть у табір військовополонених. У той час їм передусім ішлося про те, щоб урятувати речі загиблих. Кожен брав на себе місію передати рідним загиблого товариша його речі. Якщо, звісно, дістанеться на батьківщину. Він, доктор Кукук, дістався. Листи не завжди легко було сховати від росіян, і він дозволив собі прочитати їх і зберегти лише ті, що були від рідні. А паку листів та записок від однієї трохи легковажної дівчини зі Східної Пруссії доктор Кукук знищив. Георг кивнув головою. Ксавер і собі кивнув головою, бо так зробив Георг.

Доктор підвівся. Сьогодні він ще має заїхати до Прімсвайлера. Його подорож розпланована до години. Мати встала й послала Ксавера до каміна, а Георга в підвал. Вона наполягла, щоб доктор Кукук узяв з собою два шматки копченини й дві пляшки вишнівки. Коли Георг приніс тільки одну пляшку, вона послала його до підвалу ще раз. Георг загорнув обидві пляшки в стару газету й передав гостеві. Потім він признався Ксаверові, що втелющив докторові фруктове вино, а не вишнівку. Хтозна, як нам іще доведеться, сказав Георг, а за пляшку вишнівки можна виміняти три пари черевиків.

Через три роки до них приїхав ще один Йоганнів товариш. Улітку. На БМВ-250. З гуркотом підкотив до будинку й спинився перед самісінькими східцями. Траугот Бірле із Зіндельфінгена. Був механіком у роті Йоганна. Тепер працює у фірмі «Мерседес». Цей гладкий червонощокий чоловік з першого погляду викликав у Ксавера теплі почуття. Вітаючись із матір'ю, гість обняв її за плечі й сказав, що також утратив брата. Мовляв, він знає, що це таке. Ні, частувати його поки що не треба. Він сяде за стіл з Цюрнами потім, коли настане час вечеряти. Він залишиться в них ночувати. І завтра ще побуде, якщо

господарі, звісно, не проти. О, вони ще погано знають Траугота Бірле! Він не їхатиме мало не двісті кілометрів тільки задля того, аби лиш сказати: «Здрастуйте!» Він ще тоді, у приреченому Кенігсберзі, вирішив відвідати сім'ю свого товариша Йоганна. Адже це саме він постійно дбав про те, щоб усі триста кінських сил системи Майбаха¹ слухалися Йоганна, як живі. І вони таки слухалися! Йоганн загинув не через несправний двигун. А які вони викидали один одному коники! І мріяли про те, що робитимуть після війни. Він, Бірле, працюватиме над винаходами, а Йоганн, якщо доти вивчиться на юриста, захищатиме геніальні патенти Траугота Бірле. Від доктора Кукука цей гість відрізнявся передусім тим, що приїхав не для того, аби розповідати, як загинув Йоганн. Ні, він хотів познайомитися з матір'ю свого товариша, з його братами Якобом, Георгом та Ксавером. Почувши, що Якоб пропав безвісти в Карелії, Бірле лайнувся: «Свята трясця!» Він любив розповідати про живого Йоганна, а не про мертвого. Бірле знав і ту дівчину, листи від якої не привіз доктор Кукук. Генрієтта. Білява Генрієтта. Такої білявки тут узагалі не побачиш. Як сонечко, додав Бірле. О, то була дівчина, сказав він. Якась незвичайна. Вона була біженка, прибилася до міста з тіткою. Потім утекла від тітки й зовсім пристала до їхньої роти. Адже тоді військові не цуралися цивільного населення. Дійшло до того, що Генрієтта вже не хотіла пускати Йоганна в бій. Просто жах, як вона тримала його. Коли дівчина починала говорити, НСОЖ² могла б позаздрити. Вже на початку лютого, коли ще всі тримали оборону, вона сказала: Кенігсберг утрачено. А на дивізійного перекладача, охлялого прибалтійця, який збирався захищати кожну штахетину в паркані, вона гаркнула так, що той уже й рота боявся розтулити. Знаєте, як вона його обізвала? Глистюком! Дідько його добере, що це таке. А ще «підсліпуватою жабою». Генрієтта ж була з села. Десь із замлендського узбережжя, чи що. Одне слово, селючка. Вранці вона принесила нам каву й казала: «Ось вам кохвія». Дівчина залишалася в роті й вечорами. Йоганн прихилився плечем до її плеча, і вона тихенько наспівувала якусь пісеньку. Ніхто більше не мав права прихилитися

¹ Майбах Вільгельм (1846—1929) — інженер, конструктор першого автомобіля «мерседес».

² Націонал-соціалістська організація жінок.

до неї. Тільки Йоганн. Коли хтось сказав про це вголос, Йоганн почервонів, як рак. Він називав дівчину Мергеле. Решта мусили називати її Генрієттою. Навіть офіцери робили те, що дівчина їм наказувала. Тільки не капітулювати! Цього б вона не витримала. Та скоро Генрієтта почала, мов причинна, блукати навкруги та вимагати від кожного покласти всьому край. Так, наче знала, що інакше для них з Йоганном буде запізно. А Йоганн усё казав: «До нас прийде перша дивізія. Прийде п'ята танкова дивізія. Прийде курляндська армія. Адже вони не покинуть нас напризволяще, Мергеле».

Через артилерійський вогонь та нальоти авіації вони майже не виходили вже з підвалів. Потім, у полоні, Траугот Бірле чув, що росіяни кинули на фортецю Кенігсберг тисячу літаків. Практично рота вже не воювала. Вони сиділи в підвалах, перев'язували поранених і поїли їх горілкою, бо до головного перев'язочного пункту вже не можна було пробитися. У тих підвалах тхнуло тільки потом та кров'ю. Один із них весь час чергував надворі в самохідці. Якось, коли там сидів Йоганн, на нього впав майже цілий будинок. Вони почули, як надворі щось гуркнуло. Всі повискакували з підвалів. Дивляться — на вулиці величезна купа каміння, а в ній щось двигить і брязкає. Тоді виразніше проривається голос двигуна. А потім із тої купи виїздить самохідка! Відчиняється люк. Йоганн вилазить і шкірить зуби. Йому хоч би що! Але становище з дня на день у десятки разів гіршає. Коли це з'являється їхній Гіві й кричить: «Фортеця капітулювала!» А сам білий як крейда. І гатить себе куди попало. Довелося прив'язати його до старої залізної качальні. А ввечері хтось відв'язав його. Гіві вибіг надвір і застрелився. Їх ще кілька годин бомбили. Вони спакували речі й приготувалися вирушити в табір військовополонених. Генрієтта надягла уніформу. За кілька днів до цього Йоганн її постриг. Фельдфебель виписав дівчині посвідчення, що вона військовозобов'язана. Потім Йоганн ще раз вибіг на вулицю. Він хотів зняти з самохідки рацію. «Що? — скрикнули в один голос Георг і Ксавер. — Навіщо йому рація?» Атож, товариші так само запитали в Йоганна про це, відповів Бірле. Шкода, якщо рація попаде до рук росіянам, відповів Йоганн. Він хоче закопати її тут, у підвалі; може, пощастить забрати по дорозі додому, і тоді він усіх запеленгує. Хлопці засміялися. Генрієтта тим часом пішла на вулицю попрощатися з усіма, хто її

знав. Як тільки Йоганн вискочив з підвалу, розлігся вибух. Він, Бірле, кинувся надвір. Йоганн лежав біля гармати. Одна гусениця була зірвана. Йоганн упав ницьма. Осколок снаряда. Отже, мучитися йому не довелося.

Згодом, коли всього знов уже було вдосталь, мати послала Трауготові Бірле ще копченини та яблуку.

Потім приїхав третій товариш. За його словами, Йоганн прожив ще один день у польовому госпіталі в так званому царстві на Шенштрасе. Товаришеві номер три ніхто не заперечував. Мати так само дала йому два шматки копченини і дві пляшки вишнівки. Однак Георг підсунув фруктове вино. Третій приїхав на машині. Для родичів Йоганн помер не на Гагенштрасе і не на Шенштрасе, а на Шубертштрасе. Десь через годину після капітуляції фортеці Кенігсберг. Від осколка, що влучив у потилицю і вбив на смерть.

Траугот Бірле з'являвся потім майже щоліта. Перестав навідуватися він аж тоді, як одружився на жінці з острова Юйст і у відпустку завжди мусив їхати до її батьків. Та, коли померла мати, Бірле приїхав знов. І ще раз ночував у них. Вони з Ксавером трохи раніше встали із-за поминального столу в «Радісній надії» і вийшли до хмільника. Був прохолодний квітневий день... Траугот Бірле сказав: щоразу, як тільки він згадає про смерть Йоганна, його мучить сумління. Адже він, мовляв, розповів тоді не всю правду. Через матір. Але тепер він може признатися, що Йоганн помер не зразу. Він вискочив надвір зняти рацію, вибух, він, Траугот, звісно, теж надвір, дивиться — Йоганн лежить, а в спині у нього кривава дірка. Тоді він, Траугот,— у дивізію; знаходить у підвалі доктора Бентеле з Ульма (Бірле якось відремонтував йому на Чудському озері машину, а то доктор ще б там попався був до рук росіянам), і той біжить із ним. Навкруги лежать і стогнуть безліч пораних, але Траугот схопив доктора за комір і сказав: «*Конче треба!*» Одне слово, прибігають вони з доктором, санітаром і ношами. Йоганна кладуть на ноші. Очі в нього розплющені. Доктор Бентеле каже, що хребет таки справді цілий. Потім уже тихіше, на вухо Трауготові: «Але кишки в багатьох місцях пошматовані, і в черевну порожнину вилився кал». Йоганн просить: «Води». Траугот дає йому напитися. Хоч вірте, хоч ні, а вода з труб текла весь час. Траугот бачить по Йоганнових очах, що від води йому стало краще. Йоганн затихає, а тоді каже: «Смердить». Це слово пролунало

так, зауважує Траугот, наче Йоганн хотів його викрикнути. Йоганн відвернув голову вбік. Трауготові видно тільки кінчик його носа. А доктор з санітаром уже підняли ноші. Після того Траугот уже не бачив Йоганна. І нічого більш не чув про нього. Генрієтта? «Ох, бідолашка!» — зітхає Траугот. Генрієтта дійшла з ними аж до складального цеху залізничних ремонтних майстерень Понарта. Напередодні ввечері Йоганн ще забинтував їй руку і півголови — так, ніби вона поранена. А як не стало Йоганна, Генрієтта більш не розмовляла. Коли з криками «Ура!», «Вперед!» увірвалися росіяни, вони не розпізнали, що то дівчина. Отож вона пройшла з ними через усе місто. Аж коли вони дійшли до залізничних майстерень, Генрієтта спіткнулася через рейку і зойкнула. Один із росіян, що саме збиралися ще раз обшукати полонених, певно, почув її голос. «Жінка!» — крикнув він і з двома іншими схопив Генрієтту...

Отаке-то діялося на початку квітня сорок п'ятого у вашому рідному місті, пане докторе, промовив подумки Ксавер до шефа, який дивився у свій ясно-зелений нотний зошит. Ксавер був майже певен, що доктор Гляйтце гортає Моцарта. Бо, якби то був Шуберт, Ксавер нагадав би, що в Кенігсберзі була вулиця Шубертштрасе. Звідки ви знаєте, спитав би доктор Гляйтце. Нічого дивного, відповів би Ксавер, адже мій брат Йоганн загинув на Шубертштрасе. Що ви кажете, вигукнув би, мабуть, доктор Гляйтце, а я народився на Шубертштрасе. Невже, здивувався б Ксавер, чого ж ви не сказали раніш? Колись усе ж таки трапиться нагода порозмовляти про те, яку роль відіграє Кенігсберг у житті Ксавера та його шефа. Але Ксавер уже тепер знав, що з трьох розповідей про смерть Йоганна він перекаже розповідь або першого, або третього товариша. Про те, що останнім словом його брата було «смердить», він не згадає. Про це він не сказав навіть Георгові. Часом у Ксавера зринала думка, що краще б Траугот узагалі не розповідав був правди про смерть Йоганна. Ця смерть надто часто спливає йому на пам'ять. А потім оті конвульсії. Оте бажання вдарити. А рука не слухається. Пане докторе, адже вам пощастило, правда? Шеф і його брат були зенітники. Доктор Гляйтце любив поговорити про це в своєму товаристві. Більш як половину війни він провів у підрозділі артилерійської інструментальної розвідки однієї з віденських зенітних частин та за одним вимірвальним приладом на острові

Джерсі. Якось Ксавер почув фразу: «З тим, що сьогодні називають по телебаченню своїм ім'ям, я мав діло на Джерсі». А його брат Фрідгельм, за його словами, виконував ті самі завдання у Нюрнберзі. Очевидно, він навіть брав участь у розробці приладу 40. Та головним винахідником був, мабуть, якщо Ксавер правильно розчух, один власник пивоварні з Баварії. Всі вони були з добрих родин і, видно, досить непогано тоді влаштувалися. А третій, найстарший брат Гляйтце, — Ксавер щороку зустрічав його один раз в аеропорту Клотен, — ще тисяча дев'ятсот тридцять сьомого року виїхав до Америки вчитися. Так, пане докторе, дружина мого брата була зі Східної Пруссії. А ви привезли собі віденку. Ваш брат Фрідгельм узяв собі наречену в Нюрнберзі. Отак воно й буває, пане докторе, авжеж.

Шеф кинув читати. Ксавер випростався. Поглянув назад. На жаль, скоро вже Мюнхен. Заводити розмову про Кенігсберг пізно. Щоб поговорити про Кенігсберг, потрібен час. Правда ж, пане докторе? Може, ввечері, коли вертатимось додому...

— Будь ласка, до «Баварського», — кинув доктор Гляйтце.

Отже, додому вони вже сьогодні не поїдуть. Свята тряця, подумав Ксавер. Але сказати нічого не міг. Він тільки помітив, що якось ніби вгруз у сидіння. Шеф вибачився. Мовляв, «Фігаро» під диригуванням Бема, з участю таких співаків, як Фішер-Діскау, Герман Прей, Янновіц, Фасбендер... Ксавер ці імена знав. Адже вони щоразу були ті самі. Він вважав за свій обов'язок після кожного з них кивати головою. Шеф цього й сподівався. Аж після того доктор Гляйтце сказав, що Ксавер навіть матиме змогу провести вечір у Мюнхені. Нехай тільки спершу відвезе його до готелю «Баварський», а потім він буде вільний. Ксавер проковтнув клубок, що підкотив йому до горла. Якби шефові повернули його землю, промайнуло в нього, він не гасав би так за операми Моцарта.

Ксавер висадив шефа й рушив у Гаутінг до пані Бауер, в якій ночував щоразу, коли доктор Гляйтце його відпускав. У пані Бауер завжди знаходилась вільна кімнатка. І завжди вона була йому рада. Заїзд у нас невеличкий, казала пані Бауер, але ми завжди раді гостям. Десята кімната. На подушці — плитка праліне. Доц перестав, і Ксавер вирушив пішки на вокзал зателефонувати Агнес. Дружина сказала: «Шкода, ми вже були так зраділи...»

Чому вона ніколи не скаже: «Я вже була так зраділа...»? «Ми вже були...» Мати й дочки... Треба було просто кинути їй: «Дурні твої балачки». Та саме цього він не міг сказати. Але й чогось іншого теж. Отож і мовчав. Годинник у телефоні відраховував час. Ксавера душила лють. Він тут стоїть, платить за кожну секунду, а дружина верзе в трубку казна-що; і він мовчки її слухає, замість сказати щось розумне, а вона марнує час. Ксавер завбачливо кинув в апарат ще одну монету. О котрій він завтра приїде, спитала Агнес. Так наче я знаю це наперед, відповів він і докинув: з ними. Зрештою, до завтра лишилося вже не так і довго, мовила Агнес. Це тобі так здається, мовив він. Для мене якраз довго, хотів він додати, а для тебе, звісно, ні. Та про це Ксавер тільки подумав і вкинув ще одну монету. Він укидатиме гроші доти, доки вона скаже те, що він хоче почути. Отак вони й стояли: він — у телефонній будці, вона — в кімнаті біля нового серванта. Агнес могла б висловити свій жаль трохи виразніше. Та де там! А їх же відділяють двісті кілометрів! Свята трясця! Ні, він не пожертвує більше жодної марки. Якомога стомленіше й невдоволеніше Ксавер промовив: ну, гаразд... Агнес поцікавилася, звідки він дзвонить. Ксавер відповів, потім сказав ще раз: ну, гаразд. Ну, гаразд, повторила Агнес, приїзди якомога скоріше. Ми будемо раді, проказала вона ще раз. Гаразд, буркнув Ксавер, добраніч. Тільки-но він повісив трубку, як одразу з острахом подумав, що справив на Агнес надто гнітюче враження. Три марки автомат йому повернув.

Коли Ксавер вийшов з будки, повз нього пройшла жінка. Обличчя в неї було, як у замученої жаби; Ксаверів вигляд вочевидь примусив її всміхнутись йому. Ксавер голосно вилаявся і ступив у калюжу. В усі боки полетіли бризки.

Він купив у м'ясній крамниці червоного сальтисону, в іншій — гірчиці, хліба й пива і повернувся в заїзд. Його кімната мала невеличкий зелений куточок, що виріс ніби сам собою. Під стіною канапа і два стільці. Ксавер сів вечеряти. За вікном знов пустився дощ, і Ксаверові це подобалось. Здавалося, дощ тільки сіється. Ксавер залюбки помилувався б зараз цілими потоками води з неба. Несподівано він завважив, що знов обмацує правою рукою підмізинний палець на лівій. Як ото, буває, язик ніяк не може дати спокій свіжому дуплу в зубі, так і пальці правої руки знай потирали порожній підмізинний на лівій. Вони явно

не могли збагнути, чому на ньому нічого немає. Ксавер і сам того не розумів. І це тепер, коли минуло стільки років. Він вивільнив ліву руку з надто настирливої пра-вої. Ох, Агнес, Агнес...

Другого дня вранці, коли він сидів у тісній залі для сніданків, монотонна й дріб'язкова розмова літнього подружжя почала дратувати його. Він вирішив, що то угорці, бо ця дріб'язковість нагадала йому про пані Гляйтце. Ксавер аж зрадів, коли на кухні пані Бауер впустила тарілку й голосно лайнулася, згадавши одразу ж і господу бога. А на прощання пані Бауер ще раз сказала: «Сподіваюся, вам тут було затишно, заїзд-бо в нас зовсім невеличкий».

Ксавер пішов і, коли вже зник з очей пані Бауер, відчув, як обличчя в нього знов обважніло. Дощ ущух. Сьогодні вони таки вирушать додому. Що може бути краще, як приїхати такого чудового травневого дня додому! А повернутися додому пізніше, ніж думалось,— іще приємніше. Ксавер уже наперед тішився тією хвилиною, коли виїде з-за пагорба й побачить усі сім червоних дахів Вігратсвайлера, що ніби кораблі плывуть серед зеленого моря садів. Ксавер не міг нарадуватись. Він відчував, що кожен рух коштує йому неабиякого зусилля. Коли він сів за кермо, йому вже не хотілося ворухитись. Повертати ключ запалювання, спускати машину з гальм... І взагалі щось робити. Всупереч власному бажанню.

Ксавер увімкнув автоматику. Під'їжджаючи до «Баварського», разів десять-двадцять поворушив бровами: вгору-вниз, вгору-вниз... З таким виразом на обличчі він не має права з'являтися перед паном Гляйтце. Та коли за деревами вже показався готель, Ксавер потрапив у пробку; стоячи в потоці машин, він спостерігав старого чоловіка біля залізної урни на тротуарі. З неї звисав шматок старої газети, і пенсіонер цілився в неї, ніби шпагою, ціпком із гумовим ковпачком на кінці. Нарешті він запахав папір до урни, а тоді ще кілька разів люто ткнув ціпком в урну, так наче зводив з тією газетою якісь рахунки. Перше ніж Ксавер рушив далі, пенсіонер, видно, вдовольнився і пішов своєю дорогою. Це було приємне видовище. І Ксавер зауважив, що обличчя в нього нарешті зробилося живіше. Тепер можна зустрічати доктора Гляйтце.

Не встиг Ксавер зайти до вестибюля, як почув гучний, чіткий голос, що промовив з баварською вимовою:

— Пане Цюрн, я маю вам дещо переказати.

Порт'є упізнав Ксавера, очевидно, по шоферській уніформі, а також по тому, що він з'явився в призначений час. Доктор Гляйтце звелів переказати, що додому вони поїдуть аж пополудні. О пів на третю Ксавер має заїхати за ним до готелю «Півень». Почувши це, Ксавер мимоволі всміхнувся. Хотілося ж показати порт'є, що до дивацтва свого шефа він ставиться з гумором. Однак Ксавер ледве стримався від спокуси вхопити цього прилизаного порт'є за горло, чи взяти зі столика попільничку й пошпурити нею в вікно, або виляється так, щоб аж на вулиці почули. Всередині в нього все почало ніби стягатися до купи, і те місце ставало дедалі твердіше. Посміхаючись, Ксавер вийшов надвір. За дверима він голосно вилаявся. Потім відвів машину до гаража в «Кенігсгоф» і пішов блукати вулицями. Нарешті купив хліба, ковбаси та апельсин і вирішив посидіти в Старому ботанічному саду. Однак сухої лавки не знайшов і почав їсти навстоячки, то походяючи алеями, то спиняючись.

Коли Ксавер став машиною біля «Півня», до пів на третю лишалася ще хвилина. Він одразу рушив повз кіоски до ресторанчика. Ксавер уже не вперше заїздив сюди по шефа. Крім доктора Гляйтце, в залі нікого не було. Прислуговували два кельнери. Ксаверові довелося сісти навпроти доктора Гляйтце. На столику стояла велика срібна миска з накривкою. Поруч — невеличка вазочка: майонез із кропом. Ксавер, мовив шеф, має й собі щось замовити, бо ж не може він сидіти і їсти сам. Ксаверові хотілося, власне, сказати, що, перше ніж вибрати щось із цих вишуканих страв, він залюбки послухається поради шефа; натомість почув, на жаль, власний голос, який казав, що він, Ксавер, уже пообідав.

— От шкода! — вигукнув шеф. — Тоді принесіть йому морозива, він його, м-м, любить. Тільки велику порцію і, м-м, з вершками або, як ви тут кажете, із сметаною. Авжеж, із справжньою, м-м, сметанкою!

Доктор Гляйтце схилив голову набік, ніби хотів витрясти з правого вуха воду, і в такій позі дивився на старшого кельнера. В руках у нього були невеличкі срібні гачечки, ложечка й виделка. Шеф знову зняв з миски накривку, і Ксавер побачив, що там у ріденькій юшці плавають червонуваті розібрані раки. Доктор Гляйтце раз у раз терпляче наливав ложечкою в ракові животи юшку і звідти сьорбав її. Вдома Ксавер не міг терпіти, коли за столом

хтось сьорбав, але в шефа це виходило не так неприємно. Це здивувало Ксавера. Шеф сидів за столиком геть згорбившись. М'якенькі білі ручки безвладно звисали з плечей. Ці ручки, здавалося, не дуже й уміють користуватися виделочками та гачечками. Та коли доктор Гляйтце знов відривав клешню і діставав з неї срібним гачечком трохи м'яса, це враження вмить розвіювалось.

— Цю страву я люблю за те, — сказав він, — що коли їси її, то, м-м, більше калорій втрачаєш, ніж споживаєш. А ви знаєте, м-м, як ненавидить моя дружина оті калорії.

Ксавер кивнув головою. Сьогодні у шефа нігті на диво довгі й, можна сказати, брудні. Такого Ксавер за ним іще не помічав. Цієї хвилини Ксавер з великим задоволенням потиснув би шефові руку. Щиро кажучи, доктор Гляйтце ніколи ще не скидався так на малу дитину. Вже хоча б через оцей великий білий фартух, якого йому пов'язали навколо шиї. Фартух був розмальований усілякими кухонним та садовим начинням, як на модерних картинах, яких Ксавер не любив. Крім того, сьогодні в шефа, як ніколи досі, відвисала волога спідня губа. А особливо тоді, коли він витрушував з численних невеличких посудин усілякі приправи. У Ксавера було таке враження, ніби зараз десь поруч пролунає дитяче калатальце. А коли шеф потягся рукою до келиха з білим вином, вираз обличчя він мав такий, як у гатнауського пастора під час облачення. Підібгавши спідню губу й майже не розплющуючи очей, доктор Гляйтце стиха промовив:

— Яка розкіш!

Ксавер доїв морозиво. Якби не це морозиво, настрої він мав би тепер зовсім непоганий. Навіть чудовий. Обставини складалися майже так само, як у лісі під Тутлінгеном. Чи як у передмісті Франкфурта. Ксавер сидить собі з шефом у мюнхенському ресторанчику для гурманів і їсть. Але що?! Морозиво! А втім, Ксавер сам у всьому винен. Ба ні, не винен. Ні, винен. Ні, не винен. Ні, винен...

Виїхали з Мюнхена. Ксавер усе ще думав про довгі, не почищені нігті доктора Гляйтце. Шеф завжди мав такий вигляд, неначе бруд до нього взагалі не пристає. Коли вони виїздили в дорогу на тиждень, доктор Гляйтце брав з собою не більшу валізу, ніж Ксавер, і все-таки щодня надягав білу сорочку. А Ксавер, навпаки, і дня не міг проносити сорочку чистою. Інколи в нього складалося враження, ніби з його тіла весь час виступає бруд. Хоч би в що Ксавер вбирився, він тільки прикривав одягом своє

спітніле й брудне тіло. Чистий, як немовля, і надмірно доглянутий шеф часто здавався йому представником білої раси. Ксавер так і називав його подумки — «білий». А сьогодні в цього «білого», що сидить на задньому сидінні, під нігтями чорно! Господи боже! Ні, таки й справді. Не день, а сущільна віха. Одним морозивом більше, одним менше... А як шеф розповідав йому про оту страву з раків! Йй-богу, цей чоловік може бути напрочуд милим.

Ще не доїхали вони до Ландсберга, як знов пустився дощ. Ксавер був радий. А шеф, на жаль, знов устроїв голову між свої навушники. Розімлілий, з одвислою, хоч уже й не такою мокрою спідньою губою сидів він у Ксавера за спиною. З яким задоволенням Ксавер зараз спинився б, вийшов з машини й сказав: «Знаєте що, чоловіче, їдьте далі самі! Або зніміть з голови оті блюдця!» З того, як доктор Гляйтце тримав голову, Ксавер здогадувався, що шеф знову слухає Моцарта. Його обличчя довго було непроникне. Здавалося, доктор Гляйтце стоїть на вершині гори, а в небі над ним нуртують бурі. Виднілися тільки ямки на щоках. Та, що на правій, була глибша за ту, що на лівій. Попереду йшла вантажна машина, і Ксавер намагався їхати якомога ближче за нею. Машина була будівельна, і з-під коліс злітали китиці густої глинястої юшки. Коли вітрове скло було вже все заліплене, Ксавер порівнявся з машиною і, не вихоплюючись наперед, підставив під мокру глину ще й правий бік. Нова модель машини мала обтічну форму, і Ксаверові довелося через це неквапом обігнати аж три будівельні машини, поки правий бік виявився наполовину обляпанним. Потім Ксавер пропустив ті машини наперед. Помалу вони оббризкали їм і весь лівий бік. Ксавер аж радів, що машину так облило. Він сподівався, що шеф захоче побачити, як щітки миють скло. Брудна юшка вже підсохла й посвітлішала. Тоді Ксавер подбав про те, щоб їх оббризкало знов. Вантажних машин їхало доволі. Крізь забризкані шибки Ксавер бачив тільки їхні велетенські обриси. І це було йому приємно. Коли попереду з'являлася машина, він з радістю звертав праворуч. І чим більші зустрічалися машини, тим зосередженіше він мусив тримати кермо. Ксаверові здавалося, що він тільки бавиться думками. Візьми праворуч, казав він собі, ну ж бо, зверни, адже ти собі не довіряєш, боягузе! Натиснути б зараз на газ, щоб аж педаль уперлася в підлогу, щоб аж циліндри заспівали, а потім з усіх двохсот двадцяти п'яти кінських сил — на одну з отаких

вантажних машин. Але краще все ж таки вдаритися в причіп. Зрештою, шкода ж колеги... Чи влетіти в бетонну стіну. Спершу розігнати машину до кілометрів двохсот на годину, а тоді не залишиться нічого іншого, як...

Перед тим як в'їхати до Меммінгена, Ксавер увімкнув щітки. Шеф саме перемінив касету. Під ребрами в Ксавера знов кольнуло. Він глянув на замок Вальдбург-Цайль. Згадався предок, якого колись ошукав пан Георг фон Вальдбург. Коли Ксавер проїздив повз непошкоджений замок наступника того, хто влаштував селянам криваву баню, хід історії здався йому особистою поразкою. Мокрий Ванген блищав на сонці. Ксавер вирішив проїхати своєю улюбленою дорогою. Не федеральною автострадою, що робила навколо міста великий гак, а вузьким і звивистим путівцем, який вів з Нідервангена до Тетнанга через Прімісвайлер, Пфлегельберг, Гоппертсвайлер, Уетсвайлер, Нойкірх, Бернрід і Дітмансвайлер. Цю дорогу не зразу можна було й розгледіти, бо весняна трава обабіч неї сягала аж до розквітлих крон дерев. На душі у Ксавера було радісно. Тепер він їхав просто до Агнес. Хотілося зробити більше, ніж він міг. Якби Ксавер був сам, він би заспівав. Так, тут є на що подивитись. На квадратний метр усього вдвічі більше, ніж деінде. А сьогодні все таке вологе, свіже. Ще й сонце виглянуло. А попереду домівка! Збиті дощем пелюстки квітів широкими білими обірками облямовували дорогу з обох боків. Так наче це весільна дорога. Тепер вона ще й парувала після недавнього дощу. Щось більше годі собі й уявити. Якби ж тільки він поскидав із вух оті свої колодки! Свята трясця! Шеф узагалі ніколи не живе там, де саме стоїть чи сидить. На спусках Ксавер кидав потужну машину в круті завороти й щоразу майстерно виводив її трохи пізніше, ніж треба, з віражу. Просто неймовірно, яка слухняна машина! Як вона пірнає згори вниз, не виходячи з-під контролю! Як легко вискакує на пагорб, хоч тут, усередині, зовсім не відчуваєш, що вона ось-ось зніметься й полетить! Машина весь час залишається слухняною, надійною. Аж надто надійною, подумав Ксавер. Він, власне, робив усе, щоб викликати у доктора Гляйтце хоч якусь реакцію. Щоб той бодай промовив оте своє «ну-ну». Чи висловив невдоволення, що Ксавер вибрав цей путівець. Але Ксавер знав: він має право їхати цією дорогою. Шеф тричі відкладав повернення додому. За це Ксавер і зробив собі приємність. А якщо ні, то прошу, так і ска-

жіль, пане докторе, чого ж ви мовчите?! Однак доктор нічого не казав. Ксавер мчав дедалі швидше. На поворотах шефа уже гойдало з боку в бік.

Аж коли в Тетнанг-Обергофі доктор Гляйтце вийшов перед самісінькими сходами до будинку, — ворота стояли відчинені, і це означало, що Ксавер мусить під'їздити до ганку, — він промовив:

— А конячка, м-м, почула стайню, га?

Відразу з'явилася Алоїзія і, ніби щоб не дати Ксаверові зайти до будинку, взяла у нього шефову валізу. Пані Гляйтце не вийшла. Доктор Гляйтце побажав Ксаверові щасливих вихідних і зник у дверях. Алоїзія, перше ніж зайти до будинку, кинула:

— Зачекай.

Невдовзі Алоїзія повернулася. Вона важко дихала. Вираз її обличчя свідчив, як нелегко їй говорити Ксаверові про те, що зараз вона має сказати. Але спершу оця записка з адресою у Фрідріхсгафені, куди він повинен відвезти два ящики унштайнського вина. На вихідні машина залишиться в Маркдорфі. Коли Алоїзія мала щось переказати Ксаверові, вона після кожної фрази морщила чоло й позирала на нього так, наче не певна, чи він устигає за нею все збагнути. Та вона тільки жартувала; просто Алоїзія любила показати, ніби Ксавер не такий кмітливий, як вона. Себе Алоїзія вважала дуже меткою. На розум. І завжди казала, що думає швидше, ніж працює. Правда, потягтися до шухляди так повільно, як пані Гляйтце, вона, мовляв, ніяк не навчиться. Ксаверові Алоїзія часто казала своєю говіркою: «Нам, товстунцям, треба держатися купи». Ксавер, однак, вважав, що вона гладша за нього, але вголос ніколи про це не згадував. Принаймні Алоїзія була багатоглибше від нього. Здебільшого Ксавер відповідав їй: «Іди, йди вже, карапузику». А вона йому: «Мала пташка, та кігтики гострі!» Справедливість цього прислів'я Алоїзія доводила й сама. Ксавер не любив, коли вона розмовляла з ним голосно й розв'язно своєю місцевою говіркою. Він відповідав чистою літературною мовою і цим показував їй, що не хоче, аби з ним розмовляли говіркою.

Ну, а тепер — головне. Пані докторова бажає... Адже вимагати пані Гляйтце не має права, вона ж бо й сама знає... Сказавши це, Алоїзія хихикнула, кивнула головою в бік вілли й покрутила своїм коротким пальцем біля скроні. Одне слово, чи не зміг би Ксавер поїхати ще до

Готтінгена під Цюріхом? У пана доктора в неділю п'ятдесятиріччя. А подарунок — у Готтінгені під Цюріхом. Пані докторова, звісно, сподівалася, що Ксавер повернеться раніше. Сказати щиро, вона не хотіла б, — Алоїзія знов кивнула головою і покрутила пальцем біля скроні, — щоб подарунок перевозив хтось інший. А в Маркдорфі чекає заводський автофургон, два турки й вантажник, що спеціалізується на перевезенні інструментів. Власне, вони ждуть Ксавера з учорашнього дня, бо пані докторова... Оце таке. Алоїзія ще раз кивнула головою в бік вілли й покрутила пальцем біля скроні.

— А що я скажу дружині? — спитав Ксавер.

— Подумаєш! — відповіла Алоїзія. Чим пізніше, мовляв, Ксавер приїде додому, тим більше дружина зрадіє. Це теж був один із жартів Алоїзії.

Ксавер мусив спочатку все обміркувати. Оскільки він нічого не відповідав чи, як на думку цієї меткої молодички, зволікав із відповіддю, то Алоїзія вщипнула його за руку. Тоді Ксавер промовив:

— Гаразд, подзвониш їй сама.

Він поїхав у Фрідріхсгафен на Гохштрассе, здав вино, там зробили вигляд, що здивовані, й не дали чайових, і Ксавер цьому навіть зрадів. Чайових він завжди боявся, мов удару, на який не маєш права відповісти. Єдиною людиною, від якої Ксавер досі приймав чайові, був брат доктора Гляйтце Альберт. Раз на рік Ксавер мав зустрічати його в Клотені. Гість щоразу сідав спереду поруч із Ксавером і, зітхаючи, заводив розмову про красоти містечок, сіл, лук та лісів між Цюріхом і Тегнангом. Альберт приїздив із Клівленда, штат Огайо. Ксавер мусив одразу везти його до центру Клотена і пити з ним у «Зорях» бочкове пиво. «Цілий рік я чекав цієї хвилини», — казав щораз Альберт Гляйтце після того, як випивав до дна першу склянку — неквапом, урочисто, не ставлячи її на стіл. А називати його Ксавер мав *Альбертом*! Той теж казав просто — *Ксавер*. Альберт був найстарший серед трьох братів Гляйтце. Ксавер, звісно, уникав називати його Альбертом. Однак відмовитися від п'ятидоларової банкноти, яку той щоразу тицяв йому в руку, не вмів. Всі ті зелененькі папірці від Альберта Ксавер зберігав удома. Може, доведеться колись переїхати до Америки, тоді щось уже матимеш для початку.

У Маркдорфі Ксавер зайшов до їдальні по вантажника й турків і поїхав з ними у фургоні до Цюріха. Він вибрав

дорогу через Тургау. Йому подобалися села в цьому кантоні. Садиби тут ще виглядали так само, як у його рідних місцях до часів нового будівництва. Ксавер звернув увагу своїх супутників на ворота до клунь. Заговорити про зелень на лугах він не зважився. Хоч і був переконаний, що в Тургау ця зелень особлива.

— Гарний край,— озвався вантажник Герман Люстіг, що скидався швидше на старого годинникаря. Потім додав: — Сам я із Сілезії.— Він промовив це своєю говіркою так, ніби приїхав із Сілезії не тридцять років тому, а зовсім недавно, ще вчора ввечері.

Ксавер умить відчув, як усередині в нього знов почала закипати лють. Чому вони не дають людям жити там, де люди народилися! А його кузен Конрад ще й захищає таке неподобство. Треба підвести ризику, каже Конрад. Мовляв, ми самі заварили цю кашу... Щоразу, коли Ксавер зустрічав ось такого вигнанця, йому хотілося чимось допомогти бідоласі. Ксавер відчував себе винним.

Сілезець пояснив, що інструмент, який вони мають забрати у Готтінгені,— рояль. Йому вже сто років. Він із червоного дерева. А зроблений у Кенігсберзі. Одним знаменитим кенігсберзьким майстром. Якийсь кенігсберзький композитор перевіз його до Швейцарії. Той композитор хворів на сухоти. Тисяча вісімсот сімдесят шостого року він помер, у тридцять шість років. Герман Люстіг знав цю історію від пані Гляйтце, і, поки він розповідав, турки завзято кивали головами, так ніби їм наказали все підтверджувати. Люстіг сказав Ксаверові, що вже розповів обом про той рояль, щоб вони не поводитись так по-дурному. Турки й після цього закивали головами.

— Правда, мені довелося їм дещо збрехати,— розповідав далі Люстіг своєю мало зрозумілою туркам говіркою.— Я сказав, що знаюся на роялях. В обох у них щира вдача й добре серце, але взагалі... Ну гаразд, я більш нічого не скажу. Їх справді можна пожаліти. Навіть не знають, що таке рояль. Ну, кажу їм, слухайте добре, я вам поясню. Рояль, кажу, заради якого ми так далеко їдемо,— це такий інструмент, він був потрібен для роботи композиторові Герману Гетцу. Але ж вони ніколи не чули, що таке композитор! Це, кажу, такий чоловік, який складає опери. А вони знов хитають головами. Він написав «Приборкання норавливої», кажу я. Шекспір! Та й цього імені вони ніколи не чули. Тоді я вже не знав, що й казати. Щоб пояснити, хто такий Шекспір, їм треба читати цілу

проповідь. Про таких людей у нас в Сілезії кажуть: «Ви-плодок молодій лошиці». Найщасливіший той, хто знає все або не знає нічого. Одне слово, я цим хлопцям розтлумачив, що найкраще ми розумітимемо один одного тоді, як вони гарненько пильнуватимуть за інструментом. Як рись, кажу їм, як рись, а то я покладу край своїй доброти.

Слід сподіватися, вони знають, що таке рись, подумав Ксавер. Йому було шкода й турків, яких доля закинула на чужину. Зманювати людей з їхніх домівок він вважав злочином. Оце і є та сама нова мода. В цьому вони з Конрадом однодумці. А де злочин, там і злочинці. О, тепер вони виставлятимуть себе добродійниками. Адже ці двоє, певне, одружені і вже бозна відколи не бачили своїх родин. Коли Ксавер згадав про це, у нього від люті трохи не запаморочилося в голові. А він після цього поїде до Вігратсвайлера, де Агнес, Магдалена та Юлія вилежують собі в чистеньких пухових постелях і тільки посапують уві сні. А ці! Турки вже розповіли йому про себе. Живуть у кварталі для іноземців в Унтеррадерасі. По шестеро в кімнаті. То чого ж ви терпите, свята трясця?! Пані Гляйтце нібито сказала Люстігові, що цей рояль червоного дерева — може, єдиний, зроблений ще в Кенігсберзі інструмент, який вони повернуть на землю рейху. Атож. Люстіг кивнув головою. Обидва турки й собі закивали головами.

У Готтінгені все було готове. Рояль стояв добре обмотаний пледом та вовняними ковдрами і оббитий дошками, тож їм залишилося тільки підняти його й поставити у фургон. Ніжки були впаковані окремо. У фургоні Люстіг до рояля вже нікого не підпускав.

— Не завше діло робиться так швидко, як гадалося,— знов промовив він своєю говіркою.— Я вам так скажу: краще ідіть поки що десь у шинок, з вас там буде більше пуття, ніж у дорозі.

Але Ксавер зажадав, щоб турки й сам він їхали про всяк випадок з фургоном. А то цей пан спеціаліст забуде, мовляв, про все на світі.

— От тобі й маєш,— буркнув Люстіг. Тоді, мовляв, нехай Ксавер сам відповідає за те, чи потрапить останній кенігсберзький рояль на землю рейху.

Незадовго до півночі вони приїхали в Тетнанг-Обергоф. Фургон поставили за кабінетом шефа в саду, а самі пересіли до «фольксвагена», про який подбала пані Гляйт-

тце. Так вони дісталися до Маркдорфа, а там узали «рено» Ксавера. Він одвіз турків до їхнього кварталу в Унтеррадерасі, потис обом руку ще й поплескав кожного по плечу. Сказати їм Ксавер нічого не міг. Люстіга вів підвіз до його будиночка в Еріскірсі. Той подякував Мовляв, він вельми задоволений Ксавером. Сьогодні вони врятували трохи німецького минулого. Дякував Люстіг так, ніби він сам — *німецький рейх*. А може, воно й справді так, подумав Ксавер, дивлячись на жалюгідну постать Люстіга в місячному світлі.

— Поглянь,— мовив знову своєю говіркою Люстіг,— за ніч зацвіла вишня. Бачиш он там, серед дерев, оту світлу смужку? Ні, я таки покривив душею, коли сказав, що ця поїздка нецікава. Після всього, коли щасливо зачиняєш за собою хвіртку, то радий, що всі кістки в тебе цілі. Оті напхом напхані автопоїзди... Вночі ще можна їхати. О, на моєму годиннику вже скоро перша! А о пів на сьому мені вставати. О пів на восьму — в дорогу. Тепер доводиться частіше їздити в далекі подорожі. Авжеж, нині багато чого не так, як було колись. Іще один день минув. Як то кажуть, наче за водою сплив. День іде, поки йде, завше казав мій батько. Щасливої вам дороги, юначе!

Коли Ксавер уже сидів у своєму «рено», йому спало на думку, що вантажників він розвіз по домівках, власне, за свій рахунок. А то довелося б переганяти службовий «фольксваген» з Еріскірха назад до Маркдорфа, щоб потім вирушити своїм Р-16 додому. Якщо в пані докторки лишилася бодай крихта глузду, вона сама додумається до цього й розпитає його про повернення. Часом вона буває така скрупульозна, що аж прикро. Коли влітку він привозить увечері до вілли з городу Агнес суниці, вишні та смородину, пані Гляйтце оплачує не тільки ягоди, а й дорогу. Інакше вона й не хоче. Ксаверові такі поїздки подобалися більше, ніж будь-яка винагорода. А дружина тільки казала: «Чи ти здурів!» Агнес не відає, що таке шанобство.

Яка місячна ніч! Ксавер з насолодою повертався додому. Після «мерседеса» та фургона його Р-16 здавався просто м'якенькою гумовою іграшкою. Докторові Гляйтце сповнилося п'ятдесят. Виходить, шеф рівно на десять років старший від нього. Як Йоганн. Братові також було б тепер п'ятдесят. Свята трясця, та це ж і є той самий привід, якого Ксавер так чекав: моєму братові Йоганну, що захищав фортецю Кенігсберг і загинув, теж було б тепер

п'ятдесят! Ні, з цього нічого не буде. Виходить так, ніби Ксавер хоче дорікнути шефові. Мовляв, вони живі, а от його брат... А він же також мріяв... Та ні. Доктор таки втратив батьківщину. Іменини — це все ж не та нагода. Для Ксавера важливо дати шефу відчуття, що він не став би його шофером, якби Йоганн не загинув. Йоганн цього б не допустив. Ксавер ладен побитися об заклад. Це був знов той самий заклад, в якій не можна побитися. Але Ксавер знав це напевно. Тільки Йоганновій смерті шеф мав завдячувати те, що Ксавер пішов до нього шофером. Ну, звісно, а то б його возив хтось інший. Тут Ксавер зробив для себе висновок, що тоді він нічого б не домігся в житті. В усякому разі, Йоганн спрямував би розвиток їхньої сім'ї в інше русло. Він уже в шістнадцять-сімнадцять років думав про те, що має вийти із кожного з них. Якобові дісталось б господарство. Ксавер мав стати вчителем. Георг — ветеринаром. А сам Йоганн — адвокатом. Коли Йоганн приїздив додому, час страшенно ущільнювався. Все, що Ксавер ще пам'ятав про Йоганна, мало свою вагу. Вдома Йоганн бував тільки на канікули. На станції в Кресброні його щоразу зустрічали гоночною коляскою. Це був легенький однокінний возик, який спереду мав козли з бильцями та гальмовий важіль. А також залізну манжету, в якій стримів батіг. Коли вони їхали цією пофарбованою в світлий колір легенькою коляскою на ресорах із Кресброна додому, їм здавалося, ніби то — справжня карета. Якоб передавав віжки Йоганнові, і на короткій рівній дорозі між Кресброном та Гатнау Йоганн пускав Моріца чвалом. Дні, коли Йоганн приїздив з Вурцаха додому, були для Ксавера більшими святами, ніж самі свята. Навіть Якоб, що цілий рік згадував про Йоганна не інакше, як про «чорнильну душу», в ці дні переймався сліпою, аж безглуздою запопадливістю. Напередодні він завжди змащував шкіру на колясці якимсь світлим жиром, гальмовий важіль чорно-синім мастилом, а вісі — жовтим. А батько, коли ще був живий, щоразу перевіряв перед виїздом шплінти на колесах. Щоб нахилитись якомога нижче, він тримався рукою за невеличкий поручень біля приступки. «Краю мій рідний!» — вигукував Якоб і хльоскав батогом. «А тепер бережись!» Але ці слова він викрикував уже тоді, коли батько перевірив четверте колесо. Потім Моріц шарпав коляску так, що аж каміння з-під копит летіло. А Якоб ще й підганяє: «Но, Моріце, но!» І все хльоскає батогом, аж поки вони

з'їжджали на дорогу, далі вибиралися на пагорб і, нарешті, викочували за село.

Щоразу, коли Йоганн виходив з вагона, Ксавер лякався, побачивши, який брат худий. Ксавер ще й досі пригадує, як стискав руками світло-зелений дерев'яний бар'єр на пероні. Так, наче від страху за ту жахливу братову худорбу його долони вросли в дерево. Як об брав у Йоганна з рук коробку та валізу й казав, що, коли хочеш побачити Йоганна раз, то треба глянути на нього двічі, такий тонкий він, мовляв, став. Про життя у Вурцбаху Йоганн розповідав не відразу, а тільки через кілька днів. Брат пояснював, що за його науку батьки платять не всі гроші,— вечорами він підробляє на прибудовах, яким вочевидь ніколи не буде кінця. Зате харчується він так само, як і хлопці, що тільки вчаться. А ті хлопці теж не наїдаються вдосталь. Лише раз на рік, коли вальдбург-цайльський князь, покровитель монастиря, приїздить на день свого вшанування, кожному дістається після свята по чималій ковбасці. Та коли старшокласників вивозять на князівські поля збирати врожай, їх знов годують чортзначим. Червиві падалки, шматок хліба та скибочка сиру— така вже тоненька, що треба теж двічі на неї глянути, щоб раз побачити.

Ксавер вимкнув фари. Місячне сяйво, розквітлі дерева та його майже біла машина пасували так, без вогнів, одне до одного краще. А бачив він уночі так само, як удень. До того ж о цій порі на дорозі нікого не було. Хоча ні. А, п'ятниця! Гості з «Надії». Ксавер знов знехотя увімкнув фари. Тепер йому було видно тільки те, що вихоплювало з ночі світло. Він вимкнув двигун, в'їхав так на хутір і, не запускаючи двигуна, докотився до свого двору. Тель стояв коло воріт, ніби ждав його тут день і ніч уже цілий тиждень. Ксавер покуйовдив його шерсть і присів навпочіпки. Собака уткнувся в нього мордою, засопів і ледь чутно заскавулів. І все ж Ксавер попросив його скавучати ще тихіше. Тель аж застогнав. Ксавер обняв його. Тель тремтів. Ксавер знову запустив пальці йому в шерсть. Зненацька собака перекинув Ксавера на спину. Підбігла Дорле й, вигнувши дугою спину, потерлася об Ксаверову ногу. А коли Ксавер рушив до дверей кухні, кішка побігла за ним.

— Ти приїхав так пізно,— прошепотіла Агнес.

— Угу,— буркнув він.

Ксавер більш нічого не сказав, і говорити довелося Аг-

нес. Вона спитала, чи він голодний. Кожним словом, яке Ксавер тепер вимовляв, він — майже проти власної волі — намагався приховати свій стан. Кожен Ксаверів рух служив лише тому, щоб приховати його справжній настрій. Ксавер навіть уникав торкатися дружини. Він пройшов повз неї на кухню, ввімкнув світло й промовив:

— Ти боса.— Ці слова він кинув мимохідь, аж із докором у голосі. Ксавер відчував, як на шиї в нього пульсує кров. Він боявся, що дружина помітить, як у нього на душі. Відколи на кухні горіло світло, він не важився зустрітися з Агнес поглядом. Від потягу до неї Ксавер мало не млів, і йому здавалося, що вона одразу побачить це по його очах. Аж коли й вона більше не зможе без нього й підійде сама, він признається, що там, за порогом, трохи не зомлів.

Агнес приготувала йому зелений салат, випускну ячню, підсмажила картоплі. Він дістав пляшку білого вина. Але на стіл поставив тільки одну чарку. Якщо й Агнес захоче випити, вона ступить крок, візьме чарку й теж поставить її на стіл. Він так сподівався, що вона не покине його самого допивати цілу пляшку, і вже не міг ні словом, ні жестом попросити її залишитись. Нехай Агнес сама виявить бажання сісти з ним за цей круглий стіл, нехай сама поставить чарку й скаже: «Я б теж випила». Але ж як вона захоче випити, коли щойно встала з постелі? Пораючись біля плити, Агнес розповідала, що робила на тижні. У Юлії знов інший хлопець. Післязавтра Герберт їде до Ірану. З Штутгарта. Їде старенькою вантажною машиною з товаришем до Ірану.

— Герберт — і старою машиною до Ірану! — буркнув Ксавер.

Тоді Агнес розповіла все, що чула від Юлії та Герберта про цю історію. Атож, молодь їздить старими машинами до Ірану. Але зараз Ксавер узагалі не хотів про таке слухати. Він відчув, як усередині в нього все збирається в грудку. Чи ти ба — отой дженджик, ледацюга, що, відколи закінчив школу, не брався й за холодну воду, тепер з нудьги знайшов собі розвагу і вирішив погратися в шофера! І зразу до Ірану! Добродоров'ячко, пане Цюрн, куди це ви? А, в Мюнхен, навіть у Кельн! Сто чортів! Ну-ну... А я післязавтра збираюся до Тегерана, з одним приятелем, просто так... О Агнес, Агнес, невже ти не бачиш, що я не хочу про це слухати! Краще вже розкажи про те, що не встиг Герберт поїхати, а Юлія завела собі

нового хлопця. Ксавера вже давно дратував отой худючий блідий тип з його насмішками. А як він за обідом у них брав рукою весь шматок сиру, коли хотів відрізати собі скибочку! З математики Юлія принесла одиницю. З французької також. За мови відповідав він, Ксавер. Новий хлопець теж багато старший за Юлію. Уявляеш, двадцять три роки!

— Вже пів на другу, — сказала Агнес, — а її й досі немає.

Ксавер відчув, як у нього раптом почало паморочитись у голові. Здавалося, весь потік життя раптом щось перепинило. Юлія мала повернутися ще о десятій. Сьогодні Герберт, розповідала Агнес, улаштував прощальну вечірку. Вчора Юлія приїхала з Брегенца о другій ночі. А сьогодні по обіді подалася нібито в Кресброн до Бербель робити домашні уроки і просто не прийшла додому. І позавчора о пів на другу ночі. І так від самого понеділка. Вигляд у Агнес був такий, наче вона вже не мала сили плакати. Агнес підозрює, що сьогодні вночі Юлія зовсім не в Герберта, а вже в цього Міка. Тільки уяви собі: двадцять три роки! Агнес підперла обома руками голову. Якось вона спитала в Юлії, що вони з тим Міком роблять. Те, що й з Гербертом, відповіла та. Мік працює у вас на Маркдорфському заводі, але збирається йти звідти — хоче стати фотографом. Щодня фотографує Юлію. Щодня вона приносить додому нові знімки. Агнес показала великі фотографії. Юлія на тлі розквітлих дерев, під розквітлими деревами, серед розквітлих дерев. Юлія коло ставка. Але здебільшого Юлія сиділа на мотоциклі. І скрізь вираз обличчя в неї був не такий, як звичайно. Ксавер не став довго розглядати фотографії. Він повинен нарешті дати Агнес зрозуміти, що проблеми з дочками його взагалі не цікавлять. Але дружина розповіла ще тільки про Юлію. Тепер вона розповідатиме й про Магдалену. Ксавера дратувало вже те, що Магдалену Агнес завжди називала Лені. В сім'ї тільки він називав імена повністю. Це нічого не помагало. Решта казали Магда, або Лена, або Лені. А оскільки Агнес називала її майже завжди Лені, то так і повелося. У Ксавера було таке враження, що цим невдалим скороченням Агнес мститья всім за той клопіт, якого їй завдає Магдалена. Агнес запевняла, нібито Магдалена її ненавидить і зневажає. А тепер уже навіть не хоче, щоб Агнес допомагала їй у математиці. На це Ксавер зауважив, що Магдалена вже відмов-

ляється і від його допомоги. Однак він не сказав, що дочка його ненавидить. До нього Лені ставиться добре, сказала Агнес, а от її ненавидить. Авжеж, ще й як! Може, навіть більше зневажає, ніж ненавидить, принаймні за цілий тиждень Лені не промовила до неї жодного слова, а на кожне запитання, навіть зовсім невинне, тільки знижувала плечима, але здебільшого вимучено кидала: «Дурниці!» За цілий тиждень вона від Лені не бачила й не чула нічого, крім отого знизування плечима та «Дурниці!». Яюсь Агнес хотіла була покласти їй на плече руку, та Лені з відразою на обличчі відвернулася і промовила тільки одне слово: «Реп'ях». Ксавер непомітно глянув на Агнес. Лице її наче опало. Тільки очі ще були на своєму місці. Але ямки навколо них на опалому лиці поглибшали. Тепер очі мовби зависли в якійсь порожнечі. Це тільки здається, чи на її змарнілих, ніби безживних щоках справді з'явився пушок? Ксавер не міг пригадати, чи бачив цей пушок раніше. Але тепер він вибивався з блідої шкіри так, немов Агнес уже мертва і його живлять лише продукти розкладу. Агнес дістала пляшку «Елізабетиного джерела». Вона час від часу надпивала ковток і, здавалося, не помічала цього. Воду, власне, купували для Ксавера. Те, що її взяла Агнес, трохи його аж розлютило. Агнес дивилася перед себе. Коли й Ксавер подивився перед себе, їхні погляди перетнулися під прямим кутом над старим круглим столом — єдиним, що лишилося від колишньої обстановки в домі Гунгербюлерів. Все інше було замінене. Переважно завдяки посагу Агнес. Вона прийшла з багатого дому й принесла з собою більше постільної білизни, меблів та інших речей, ніж було досі в невеличкій садибі Гунгербюлерів. Тим-то Агнес і вважала своїм правом замінити чи викидати все, що не пасувало до її речей. Старі гірчично-жовті панелі в кімнаті, стару дерев'яну стелю, мисник, прадавню шкіряну канапу, високий годинник у дерев'яному інкрустованому футлярі, дощану підлогу в кімнаті та в коридорі і таке інше. Навіть кахельну грубу довелося розібрати, бо в малій кімнатці не було де поставити піаніно, яке привезла з собою Агнес. Те, що в гунгербюлерівському домі тепер стояло піаніно, було для Ксавера своєрідною перемогою над усіма вігратсвайлерцями, а особливо над Марго. Перше піаніно у Вігратсвайлері! У «Надії» піаніно з'явилося аж тоді, коли Марго з чоловіком прибудували ще одну залу.

Єдине, що на обличчі Агнес ще мало колір, це запалені краї ніздрів; вони були синювато-рожеві. У заглибинах біля носа той синювато-рожевий колір був особливо густий. Може, як придивитися ближче, він уже переходив там у гнійно-жовтий. Ох, Агнес, Агнес!.. На ній була темно-зелена нічна сорочка, яка ще дужче підкреслювала її блідість. Ксаверові здавалося, наче він бачить, як із блідої шкіри Агнес проростає кожнісінька з її гарних волосинок. Дві темні зморшки від перенісся до середини чола були йому вже знайомі. Тепер вони майже не розгладжувались. Іноді він пробував обережно, поволі розтирати їх великим пальцем. Та невдовзі вони проступали знов. Навколо невеличкого підборіддя, що колись так мило тулилося під губами, шкіра вицвіла й зашкарубла; складалося враження, немов цей безбарвний кружок витискає з обличчя щербате підборіддя. А губи обернулися на дві криві смужки. Не обличчя, а якийсь негатив. Завжди помітний темний пушок над верхньою губою сьогодні надавав Агнес вигляду маленького, виснаженого наполеонівського солдата під Москвою, що його Ксавер колись бачив у кіно.

Ксавер поїв, і Агнес прибрала посуд. Пляшку й чарку вона залишила на столі. Ксавера дратувало те, що вона ходить боса. Половина підлоги на кухні була кахляна. А потім ноги в неї знов будуть як лід. Цілу ніч. Коли Агнес торкалась його холодними ногами, Ксаверові здавалося, що то не ноги, а гострий ніж. Господи, чого ж вона не взує домашніх капців! Ксавер згадав про її сині пантофлі, і йому враз спали на думку індійські парфуми. Але показати їх зараз він ще не міг. Агнес стала поруч, поклала йому на плече руку й сказала, що вже пів на другу. Ксавер не міг поворухнутися. Зрештою, він ще не допив пляшки. І він знов налив собі повну чарку. Агнес сіла на стілець. Коліна вона широко розставила, руки звисали обабіч ніг. Ксавер подумав про пані Труммель. Він не знав, що́ робити далі. Агнес підігнала ноги, обхопила руками коліна, тоді поклала на них підборіддя і, зіщулившись, подивилася на нього. Ксавер помітив це, але очей на неї не підвів. Він допив чарку й налив іще. Пляшка була порожня; перед ним стояла остання чарка. Раптом Агнес підійшла до буфета, дістала лілову вазу з апельсинами, сіла, взяла вазу на коліна, вибрала апельсин і заходилася його чистити. Ксавер задивився на її руки. Просто дивовижно, як спритно вона чистить апель-

син! Він знову відчув, як на шиї в нього пульсує кров. Потім Агнес простягла йому половину обчищеного апельсина. Це його знов розлютило. Агнес швидко почистила один по одному три апельсини й почала похапцем їсти. Це його ще дужче розлютило. Просто смішно. Він сидить, п'є вино, а вона жере апельсини! Ідіотизм якийсь. Раптом йому спало на думку, що треба ж бути обережним. Якщо Агнес здогадається, що він має щось проти неї, то вона не одчепиться, поки не знатиме, що сталося, і не втішить його. Сама Агнес розмови не починала, і він не хотів зачіпати її якимсь грубим словом. Йому треба бути таким самим лагідним і втомленим, як вона, щоб без сварки пройти одне повз одного до ліжка й заснути. Якби Агнес зараз чекала від нього чогось іншого, то взяла б себе в руки і не розповідала б першої ж ночі про оті безнастанні неприємності з дочками. Вона мала б сама якось чи налякати, чи задобрити Юлію, щоб та приходила додому до дванадцятої. За нову блузку від Юлії можна добитися чого завгодно. Та що там за блузку — навіть за шпильку до волосся! Зробити це Агнес, видно, й не пробувала! Вона взагалі ні про що не думала! Вона нічого не хоче! Агнес змучена клопотами. Виснажена. Знесилена. Все. Амінь. Тільки не кочь такої злої міни, Ксавере, а то вона відразу про все здогадається! Краще й собі вдавай геть змореного, це викличе в неї повагу.

Йому це вдалося. Вони вимкнули світло. Він лежав у своєму ліжку, вона — у своєму. Він уже засинав. Вона побажала йому доброї ночі. Він теж побажав їй доброї ночі. Пошепки. У спальні вони завжди розмовляли пошепки. Це повелося ще відтоді, як діти спали з ними в одній кімнаті. Тоді вони здавали в найми дві кімнати на другому поверсі не тільки влітку, а й цілий рік. Потім ще кілька років діти жили з ними в одній кімнаті лише влітку. Якби її воля, подумав Ксавер, то дівчата спали б тут і досі. Авжеж. На жаль, Агнес мала всі підстави і повне право весь час бути виснаженою. Вона працювала більше, ніж будь-яка жінка, яку він знав чи про яку коли-небудь чув. Але ця нездорова працьовитість і була, зрештою, найстрашнішим лихом. Іншими словами, для неї все було важливіше, ніж він, — робота, діти, все. Кожен її крок — то робота. Кілька сторіч не проживеш на одному дворі, якщо кожен крок не буде роботою, адже це ясно; ледацюги тікають світ за очі. Втримується лиш той, хто гне спину. Та годі б уже. Вони могли б бути перші, хто

почав жити легше. Шеф... О, того, звісно, зустрічає вдома жінка, яка за цілий день не зробить жодного зайвого кроку. Вона вдень до того млява, що вночі, видно, скаче, як лошиця! Вже хоча б через те, що цього вимагає тіло! Чи, принаймні, лягає з таким млявим виглядом, з яким цілий день сидить. А це, мабуть, теж не абищо — з вигляду така млява, а всередині вся аж горить. Він собі уявляє. А найважливіше те, що вона стоїть вище свого чоловіка. В чому тут причина, Ксавер не знав, але тисячу разів помічав, що це саме так. Вона керує шефом. Навіть верховодить ним. Поганяє. Відсилає його. Наказує прийти. Цієї хвилини вона, мабуть, саме лежить у густому жовтому світлі й промовляє: «Ну ж бо, трошки швидше, коли твоя ласка, а то...» А сама повертає голу ногу ближче до світла. Ксавер мріяв про жінку, яка б отак верховодила ним. Йому не слід було б одружуватись на випадковій знайомій. Ну звісно! Хіба Агнес була не випадкова знайома? Він зустрів її на Міжнародній виставці-ярмарку на Боденському озері. Називається, познайомився! Просто піймався на вудочку. Перед яткою з брокгаузівськими словниками стояло троє молодих хіпачів, і кожному, хто загавився, вони тицяли якийсь папірець. Кому потрапив у руки такий папірець, того вони затягли до ятки, а там за бідолашного бралася трохи пристойніша компанія. Ксавер угледів, як один із тих трьох типів схопив чорняве дівча й потяг до ятки. Ця картина так скидалася на справжнє насильство, що він не міг відвести очей. Вигляд дівча мало безпорадний. Чогось прекраснішого Ксавер не бачив ні доти, ні після того. Як вони впили її до ятки! Як вона опиралася! Нарешті дівчина здалася на їхню волю. Вона просто прикувала його погляд. Тут і йому тицьнули в руки папірець і теж потягли його до ятки, гадаючи, що то він так зацікавився «Великим Брокгаузом». Ксаверові здалося, що він повинен захистити дівчину. Але потім він побачив її руку, яка ставила підпис. «Агнес Гульдін»,— вивела вона. Ксавер вийшов з ятки поперед неї. Зачекав. Тоді сказав: «Фройляйн Гульдін, мені шкода, що я не міг вам допомогти». Вона враз шарілася й відповіла, що поставила свій підпис, бо він дивився на неї. Ці слова обпалили його, мов лавина вогню. Адже поруч із цією дівчиною він одразу відчув у собі силу. Вони пройшли пліч-о-пліч, може, кроків з десять, як з усіх гучномовців раптом загриміли сурми й сповнили музикою всю величезну залу. То був сигнал вечірньої зо-

рі, перероблений на шлягер. Громовий голос сповістив, що вже рівно шоста година, виставка-ярмарок зачиняє свої двері. Під музику, що могутніми хвилями біла над їхніми головами, вони вийшли надвір. Коли пізніше Агнес розповіла, що тієї неділі зібралася на виставку-ярмарок, власне, зі своєю подругою Майєю, але та не прийшла на автобусну зупинку, вони з Ксавером вирішили, що їхнє знайомство — це своєрідний збіг обставин. Майя, сказала Агнес, захистила б її від отих брокгаузівських посіпак. Та, коли б її, мовляв, не затягли отак брутално до ятки, Ксавер не подивився б у її бік. А якби поруч стояла Майя, у нього не було б ніяких шансів, сказала Агнес, бо Майя берегла її для свого брата... І що частіше обоє пригадували ту неділю, то чіткіше усвідомлювали випадковість зустрічі, якій вони завдячували свій шлюб. Якось непомітно Агнес і Ксавер почали називати той збіг обставин випадком. А згодом перестали згадувати про той день так часто. Дочки про нього й узагалі не дізнались. Ксавер боявся, що вони скажуть: красенько, мовляв, дякуємо, виходить, ми — наслідки того випадку! Може, він і не заговорив би з Агнес, якби не прочитав її прізвища — *Гульгін*. Йому тоді одразу спав на думку закон *Гульгіна*. У професійній школі він добре знав цей закон, і його навіть хвалили. Об'єм тіла обертання дорівнює добутку утвореної площини на шлях її центру ваги. $V=A^2gl$.

Ох, ця жінка, жінка... Вона не спала. Ксавер це чув. Вона ждала Юлії. Вона ніколи не засинала, поки не приходили додому обидві дочки. У нього було таке відчуття, ніби в них з Агнес настала криза. Тож вони тепер отак і лежать. Ніби в них сталася криза. Коли одна з дівчат захворювала чи котроїсь не було вдома, вони завжди лежали так, немов у них настала криза. Зовсім чужі одне одному.

Цілий тиждень пориваєшся до людини, ждеш цієї миті, а приїдеш — порожнеча. А ще дужче його злило те, що доводилось визнати: Агнес має рацію. Поки Юлія не прийде, вони лежатимуть, мов чужі. Так, Агнес має рацію. Вона тихо промовила:

— Найгірше те, що цей Мік їздить на мотоциклі.

Та якби навіть Юлія була вдома, вони, мабуть, усе одно б лежали поруч, мов чужі. О ні, Агнес ніколи не розуміла, що означало для нього вертатися додому. Щоразу те саме відчуження...

Почувся стук. Агнес хутко вибігла. Він рушив за нею. Агнес і Юлія стояли на порозі в кухні. Ксавер сів за круглий стіл. На своє місце — з боку шухляди, де сидів його батько і, мабуть, батько його батька. Юлія перетнула кухню. Ішла, мов на ходулях. Голову тримала так, що в очі їй не зазирнеш. Вона продибала по кухні, ще вище задерши голову й відкопиривши губи; кризь її стиснуті зуби, здавалося, ось-ось прохопиться шипіння чи свист. Агнес застигла біля дверей у якійсь покірній позі. Чи то тільки так здавалося — вона стояла боса, у своїй темно-зеленій бавовняній нічній сорочці до кісточок. Чи так здавалося через те, що Юлія виступала, мов три пави вкупі. Ще й у сандалетах на низьких каблуках. І все одно на цілу голову вища за матір. Ті сандалети були зашнуровані навхрест від ступні аж до колін. Міцне тіло прикривав якийсь одяг. Не треба було називати її *Юлією*, подумав Ксавер. То Агнес винна. Вона вибрала це ім'я, бо так звали дочку двоюрідного брата з Юберлінгена. Ксавер упирався. Виходить так, казав він, ніби вже самим ім'ям вони хочуть прирівняти доньку до першого доктора в родині. Та Агнес відповіла, що юберлінгенські Цюрни назвали свою дочку, як вони, Магдаленою, отож тепер треба запозичити в них ім'я Юлія.

Якби Ксавер не гукнув: «Зажді!» — Юлія пройшла б через кухню, не глянувши в його бік і не сказавши й слова.

— Де ти була? — спитав він.

Юлія стала, різко крутнулася на місці й повернулася до батька. Глянула на нього. З-під повік. У Ксавера було таке враження, ніби вона дивиться й не бачить. Очі в неї спалахували. Щоки пашіли. Губи яскраво блищали. Пишне волосся наче аж вирувало. Вигляд її свідчив про те, що вона спинилася не просто так.

— Я хочу знати, де ти була! — крикнув Ксавер.

Він кричав, сам того не бажаючи. Він мусив кричати. Ксавер уже не знав, що робить. Все, геть усе в ньому стислося в тверду, як камінь, грудку.

Юлія задерла голову на довгій шиї ще вище і спокійно промовила:

— А ми ще нікого не вколошкали!

Ксаверові було байдуже, коли без чужих людей дочка вживала всілякі там слівця. Але оцей її фамільярний тон та ще жаргон — цього йому вже забагато.

— Хто це «ми»? — знов крикнув Ксавер. — Хто?

— Чого ти репетуєш, як малахольний! — відказала Юлія. — Думаєш, криком чогось доб'єшся? На хвіст мені солі насиплеш!

Ксавер ступнув до неї так, ніби збирався вдарити. Але він хотів тільки вигнати її з кухні. Сподівався, що дочка злякається і втече нагору до своєї кімнати, а вони з Агнес залишаться самі. Однак, хто ходить і тримає голову так, як ходила й тримала голову цієї ночі Юлія, той не крутнеться і не курне геть, мов сполоханий заєць. Ксавер відчув це, коли підійшов до дівчини ближче. Вона не втекла. Вона стояла, чекала й дивилась на батька так, ніби була вища від нього. І тоді він вирішив, що не залишається нічого іншого, як ударити її. Ох, чого вона не втекла?! Вона ж бо бачила, що він іде її вдарити. Адже він тільки виставив би себе на посміховище, якби підскочив був до неї і не вдарив. Отож Ксавер і вдарив. Юлія зняла голову ще вище, і тепер батько сягав їй уже тільки до підборіддя. Вдарити її ще раз у нього забракло духу. Юлія дивилася на батька так, немовби щось йому довела. Вона відступила від нього, проте не так далеко, щоб він її не дістав. І водночас на таку відстань, щоб удруге батько не зміг ударити дуже боляче. Але один раз він її таки вдарив. Юлія йому довела: він б'є своїх дочок в обличчя. Губи її розтулилися, блиснули зуби. Ця посмішка, яку Ксавер уже бачив на фотографіях, вочевидь рятувала Юлію в усіх випадках. Очі в неї холодно блиснули, брови звелися рівно на міліметр, і її обличчя враз прибрало зневажливого вигляду.

— Паскудство! — тихо кинула Юлія і пішла.

На душі в Агнес, здавалося, трохи полегшало. Ксаверів учинок був для неї винагородою за те, що вона пережила за тиждень. Зате в Ксавера на душі стало ще тяжче. Своїм криком і ляпасом він наче спустошив себе. Агнес сказала, що їм пора спати. Ксавер тільки відповів, що зараз прийде. Його скувало оціпеніння, і він уже думав, що не встане. Хтозна, скільки часу минуло, коли знов прийшла Агнес і сказала, що без нього не ляже. Ксавер пішов з нею. Ліг у ліжку. Агнес торкнулася ногами його ніг. Її ноги були холодні як лід. Байдуже. Агнес торкнулась його рукою. Ксавер не відповів. Він намагався дихати так, ніби спить. Сама думка про те, що зараз Агнес спробує забути про все в коханні, збудила в нього страх. Та Агнес не хотіла й цього. Вона просто заснула.

Раптом заспівали пташки. Почало сірпiti. Ніч — це боч-

ка, подумав Ксавер. І то велетенська бочка. Він насто-
жено прислухався. Підвів голову. Сів на край ліжка. Спи-
вають, пане докторе. Майже по-тірольському. Зненацька
по підлозі посунувся стілець. Нагорі. В кімнаті Юлії.
Кроки. Лягла в ліжку. Нарешті. Ксавер знову ліг. Думка
про те, що Юлія весь час не спала, глибоко його вразила.
Тепер він узагалі не знав, як засне. У правому боці під
ребрами кольнуло. Легенько, мов волосинкою. Він ще
міцніше натис пальцями на повіки, щоб поринути в ціл-
ковиту темряву й позбутися думок. Та чим дужче Ксавер
натискав на очі, тим більше в темряві спалахувало іскор.
Він забрав від очей руку. Потім йому приснився сон:
ніби в них із Агнес великий будинок. Справжня вілла.
В саду — гараж, як у Тетнанг-Обергофі. І ворота, як у Гляйт-
це. Раптом у коридорі починає без упину деренчати дзво-
ник. Агнес іде до дверей. Їй вдається прогнати від поро-
га чужого чоловіка. Він навіть дає вивести себе за від-
чинені ворота. Аж на той бік вулиці, в ліс. Там чоловік
спиняється. До воріт повзуть два сталеві-сірі велетенсь-
кі, наче шкіряні, павуки. Агнес підбігає і завертає їх на-
зад. Тепер павуки так само прудко, як щойно мчали
на Агнес та Ксавера, тікають від них. Агнес повертаєть-
ся і хоче підійти до Ксавера у воротах. Ту ж мить чоло-
вік, що й досі стоїть на тому боці під деревами, дістає піс-
толет і, тримаючи його обіруч, цілиться в Агнес. Потім
двічі натискає на курок. Агнес, не дійшовши до воріт, па-
дає і кричить: «Поможи, поможи ж мені!» А Ксавер не
може поворухнутись. На цьому він і прокинувся. Глянув
на годинник: двадцять хвилин на шосту. Ксавер був ра-
дий, що прокинувся. Показав руку на те місце на животі,
де відчував затвердіння. Воно розсмокчеться.

Прокинулася Агнес і хотіла зразу ж устати. Ксавер
ледве встиг схопити її за руку. Було початок на сьому.
Він відпустить її, сказав Ксавер, коли вона вислухає про
його сон. Тоді і їй, мовила Агнес, доведеться розповісти
про свій сон. Гаразд, тоді вони й устануть. Ксавер роз-
повів дружині про свій сон. Потім почала розповідати
Агнес. Їй приснилося, ніби пан Гляйтце влаштував спе-
ціально для Ксавера свято. У просторій залі стояв вели-
чезний, високий і дуже добротний буфет. Їй раптом зда-
лося, немов люди зовсім не бачать одне одного, бо світло
просто засліплювало очі. І вона вирішила допомогти лю-
дям. «Хвилиночку! — гукнула Агнес. — Хвилиночку!»
Вона кинулась до вікна й засунула важку темно-зелену

штору. Але по дорозі перекинула на підлогу той високий і дорогий буфет. Він лежав на килимі майже весь розбитий, потрошений, зіпсований. Вмить до них із Ксавером набігло сила кельнерів, кричать, скільки коштує кожна дрібниця, скільки треба платити... А вони з Ксавером і доктором Майхле втекти. Доктор сказав, що спершу їм треба спокійно помити руки, й поставив дуже гарний старовинний умивальник. Фіалкового кольору і позолочений. Доктор Майхле ще сказав, що умивальникові понад сто років і зробила його одна всесвітньовідома саарбрюкенська фірма... Французьку назву Агнес, на жаль, не зрозуміла. Та тільки-но вона простягла руки, як зіпхнула той вмивальник з комода, і кухоль та миска розбилась об кам'яну підлогу на друзки. Після цього вони втекли на якусь гору. Але все, що вона, Агнес, брала, падало у неї з рук. Насамкінець і Ксаверів бінокль. Вона саме хотіла подати бінокль Ксаверові, щоб він подивився на переслідувачів. Коли бінокль брязнув об скелю й розбився, Ксавер перелякано скрикнув, і вона прокинулась.

Ксавер підвівся, відсунув важку темно-зелену штору й сказав:

— А погода краща, ніж я думав.

ЧЕРВЕНЬ

1

Ксавер сидів на канапі, відчуваючи себе так, ніби був зроблений із воску. Вся його увага була зосереджена на власних повіках: кліпнуть вони ще раз чи ні? Щомиті могла ввійти Агнес. Тоді доведеться придумати собі роботу. Вона не дасть йому сидіти згорнувши руки. От якби він тримав перед собою газету, тоді все було б гаразд. Але поки що Ксавер не знаходив у собі сили взяти газету. Йому, мабуть, легше буде це зробити, коли зачує кроки Агнес по кахельній підлозі. Ксавер не вмів пояснити завжди заклопотаній справами дружині, що найкраще для нього — сидіти просто так. Цю його позу трохи виправдувала лише присутність Дорле; тільки-но він сів, кішка манірно причалапала до канапи й не лягла, а вмостилась у нього на колінах.

Агнес з'явилась у дверях несподівано. Газету Ксавер уже не встиг схопити. На обличчі дружини враз глибоки-

ми зморшками відбився жах. Такий прекрасний червневий день, а її чоловік сидить у кімнаті й пальцем не поворухне! Агнес важко сіла на стілець. Потім, певно, вирішила, що на чоловікове заціпеніння повинна відповісти особливою активністю. Вона пересіла до Ксавера й попросила: хай пообіцяє їй не хвилюватися. Що буде далі, Ксавер одразу здогадався. Агнес хотіла викосити траву. Взагалі це була його робота. Але, на її думку, він завжди з цим надто зволікає. Їй було незручно перед вігратсвайлерцями. Агнес знала, що Ксавер не дозволить їй косити. Отож своїм проханням вона примушувала його встати й узятися за косу. Їй, мовляв, просто несила вже дивитися, така висока вигналася трава, у неї аж на серці млоїть, коли все позаростало... Ксавер відповів, що завтра, як повернеться від лікаря, піде косити. А їй цього тільки й треба було. Отже, він піде до лікаря! Ну гаразд, більше вона й словом не згадає про ту траву! А Ксаверові тепер знов доведеться її заспокоювати. Ні, нічого особливого. Просто так, про всяк випадок. З цього однаково нічого не вийде, це вже напевно. Але про всяк випадок можна спробувати. Він підійшов до телефону й набрав номер доктора Майхле. Зайнято. Ксавер набрав ще раз і ще. Мабуть, тепер доведеться набирати отак цілу годину, і все даремно. Помалу йому почало здаватися, що ці короткі гудки в трубці спрямовані проти нього. Немає нічого принизливішого, ніж зосереджено набирати десять цифр підряд, а тоді почути оте глузливе пікання! Нарешті Ксавер усвідомив, що з усіх, хто цієї хвилини намагається поговорити з доктором Майхле, пощастить тільки комусь одному. Він так і сказав собі, однак заспокоїтись не вдалося. А коли кінець-кінцем зв'язався, то закричав на секретарку, що ще сьогодні ж таки хоче потрапити на прийом до доктора Майхле. «Так швидко у нас це не робиться»,— відповіла секретарка. Вона промовила це дуже привітно, аж Ксаверові захотілося пошпурити їй у голову телефонною трубкою. Отже, завтра, але завтра неодмінно, бо в середу він знов буде в дорозі, свята трясця! Секретарка таки налякалася. «Завтра о пів на восьму»,— ледве промовила вона.

О сьомій двадцять п'ять Ксавер увійшов до приймальної. Кімната вже була переповнена. Тільки під стіною ще лишилося одне місце, де можна було стати. Повна кімната зів'ялих людей. З рентгенівського кабінету вийшов якийсь чоловік з вимазаними білим бар'єром губами й спи-

нився біля журнального столика. Той, що сидів за столиком, сказав чоловікові про вимазані губи. Потім ще раз вибачився за зауваження й тихенько додав:

— Я тільки сказав вам...

Чоловік з білими губами ступнув до Ксавера. Аж тепер Ксавер збагнув, що заступив собою дзеркало. Довелося вийти на середину кімнати, щоб чоловік змив ту присохлу клоунську маску.

У рентгенівському кабінеті Ксавер пив барій обережно. Йому не хотілося, щоб потім, у приймальні, він мав вигляд клоуна. Барій довелося ковтати двічі. Двічі доктор Майхле схилявся до свого приладу, як у кіно капітан підводного човна схиляється до перископа. Доктор Майхле знов і знов вводив у Ксаверів живіт гумовий шланг від якогось апарата, наказував не дихати, щось хурчало й клацало. Після цього Ксавер мусив зачекати за дверима, а потім його гукнули до кабінету. Доктор Майхле попросив Ксавера спершу витерти ніс і показав на умивальник. Ксавер глянув у дзеркало й побачив, що на самому кінчику носа в нього смішна біла ляпка. Але в приймальні ніхто з отих паралітиків до нього не підійшов і нічого йому не сказав!

Коли Ксавер уже сидів на білому стільці перед столом доктора Майхле, той запитав:

— Ви відчуваєте себе хворим?

Як приємно було б, якби доктор Майхле запитав: «Ви відчуваєте себе здоровим?» На друге запитання легше було б відповісти заперечливо, ніж на перше ствердно. Ксавер якось пригнічено мовив:

— Ні.

Доктора Майхле це втішило.

— Ну, тоді тримайтеся!

Він оглядав Ксавера за всіма правилами свого мистецтва. Доктор Майхле був спортсмен. Ксавер мав таке відчуття, ніби треба захищатися. Крім того, в нього раз у раз зринала думка: потім, коли доктор Майхле гратиме з пані Гляйтце в теніс, він усе розповість їй про Ксавера. Ксаверові досить часто доводилося заїздити на тенісний корт по пані Гляйтце. І вона все намагалася зав'язати біля сітки розмову з партнером. Потім неквапно відходила назад і грала далі так, неначе її ракетка була зі свинцю й кожен удар завдавав їй муки.

Після огляду Ксавер мусив піти до лаборантки й здати на аналіз кров та сечу. Це було найгірше. Лаборантка

приїхала сюди з Ретгерсхена. З родини Грабгерів. Правда, тепер Клара жила в Аїлінгені, але частенько навідувалася у Вігратсвайлер, у гості до сестри, що вийшла заміж за одного з Фігле. Друга Кларина сестра, Марія, була одружена з одним із Ксаверових колег, який колись возив шоколадного фабриканта, — той потім загинув жахливою смертю, — а тепер працював шофером в однієї з колишніх дружин того фабриканта. Щоразу, коли той Гайні Мюллер з'являвся з Марією до Фігле, Ксавера охоплював страх. Гайні забігав до кожного двору, хапав жінок, — на одній руці в нього лишився тільки один палець і, звісно, великий, — жінки верещали, а він несамовито витанцювував з ними й питав кожну, чи вона заплете в кіски волосся у нього на грудях. Голова в Гайні була лиса, зате решту тіла вкривало справжнє хутро. Хоч як дивно, але люди його любили. Однак Ксавер потерпав, що через цього баламута у вігратсвайлерців складеться хибне враження про шоферів.

Підходячи з наповненою на три чверті баночкою до дверей Клари Грабгер, Ксавер намагався згадати який-небудь жарт. Найкраще, звісно, придумати щось самому. Проте в голову нічого не йшло. Та Клара, побачивши його, одразу сказала своєю говіркою:

— А, Ксавере, давай сюди свій сиропчик!

У Ксавера вмиг відлягло від серця, і він так само говіркою відповів:

— Добре, що хоч не кашку в коробочці!

Обоє засміялися.

Потім він знову опинився навпроти доктора Майхле. Той сидів за столом трохи боком. Засмаглий лікар справді скидався на актора. Ксавер тільки не міг пригадати, на якого саме. Може, через те, що доктор Майхле був схожий не на одного, а на багатьох, коли взагалі не на всіх акторів. У приймальні й досі сиділо багато людей, і Ксаверові було прикро, що доктор Майхле так довго розмовляє з ним. Мабуть, він робить це заради пані Гляйтце, подумав Ксавер. Сидячи на білому стільці, він здавався сам собі чимось таким маленьким, заляклим, невиправним, половинчастим, винним... Доктор Майхле пояснив, що в Ксавера нічого немає. Нічого такого, чому Ксавер сам не був би лікарем. Люди, мовляв, приходять сюди й гадають, що зробили все від них залежне. Просто віддають себе в руки лікаря, та й годі. А про все інше нехай подбає медицина. Так само, як одні репетують, скидаючи всю

вину на уряд, так інші намагаються скинути все на лікаря. А дехто навіть не від того, щоб і лікар ходив коло них, як державний службовець, і не подавав свого голосу. Одне слово, пане Цюрн, так діло не піде. Власне тіло не можна здати лікареві так, як здають у ремонт поламану автомашину. Хто не хоче допомогти собі сам, тому не може ніхто. Коли я бачу, як байдуже люди ставляться до свого здоров'я, мене поймає жах. Ви заходите до приймальні, чекаєте своєї черги, покажете, де у вас болить, тоді поринаєте в таку собі напівпритомність і хочете, щоб вас вивели з неї аж тоді, як перестане боліти! А якраз у вашому випадку, пане Цюрн, самодопомога важливіша за будь-які ліки. Обмін речовин залежить від роботи душі. Авжеж, а що ви собі думаєте — кого слухається ця складна система обміну речовин, починаючи споживанням їжі й кінчаючи туалетом? Вас, пане Цюрн! Тон задаєте ви. А коли від вас ідуть тільки фальшиві ноти, то не треба й дивуватися, що апарат травлення, який теж зовсім не такий простий, відповідає вам тим самим. А відрижка, дорогенький пане Цюрн, відрижка, яка, видно, так мучить вас, — це, за новими дослідженнями, не що інше, як повітря. Ви наковталися його за їжею. Отож попрошу не ковтати повітря, а їсти старанно, хоч трошки пережовувати, любий мій, тоді не доведеться натужуватись і проштовхувати їжу вниз, а вона опускатиметься разом із слиною сама. Сором вам за таку байдужість до власного тіла. Як тільки можна бути таким чужим самому собі? Вас, по суті, анітрохи не цікавить ваше травлення, любий мій. Отож-бо й воно. Я тепер і слухати не хочу про ваші заборони в дорозі. Біологія — чудовий партнер. І в дорозі теж. Складається враження, що ви ніби зазнаєте втіхи, примушуючи власне тіло страждати. Кому ви хочете показати свої страждання? Ми завжди мріємо комусь подобатись. Це причина всіх причин. Ану, признавайтесь! Кому ви хочете сподобатись? Хочете, щоб на вас звернула увагу дружина? Ревнуєте власних дітей? Не думаю, що у вас є ускладнення в роботі. Шофер самого доктора Гляйтце! Шофер одного з найкращих, найрозумніших і найгуманніших людей, які тільки живуть на світі. Універсальна освіченість, багатогранна діяльність, всебічна зацікавленість! А його дружина, це втілення щирості, геній доброзичливості! Та кому я все це розповідаю! Бути шофером у сім'ї Гляйтце — просто щастя! Чи, може, тут щось не так? Якщо я помиляюсь, підкажіть

мені. Ну? Мовчите. Отож-бо. То що з вами таке, навіже-ний ви чоловіче? Вашим дочкам тепер шістнадцять і вісімнадцять років. Мабуть, з ними нелегко. Але це навіть добре, що доводиться боротись. Боротьба додає вам снаги. Отже, залишається дружина. Може, вам здається, що вона мало дбає про вас? І ви зганяєте зло. На самому собі. У вас з'являються болі. Та ви, наскільки я вас знаю, не скаржитесь. Натомість приходите сюди і домагаєтесь, щоб дружина помітила ваші страждання. Так от, любий пане Цюрн: ви не дістанете від мене ні краплини ліків. Я не обтяжуватиму народне господарство тільки задля того, щоб стати вам на шляху до себе самого. Ви повинні сам прийти до себе. Ви не маєте права ждати дружини. Мабуть, це ваша мати винна в тому, що ви дійшли до такого стану. Ви були єдина в сім'ї дитина? Ні? Але найменша? Ось бачите, бачите! Одне слово, покладімо край оцим капризам мізинчика. Прошу вас, годі сподіватись на матусю, чоловіче! Натє, візьміть в аптеці ось це. Це бєладонна. Щоб не думали про себе так багато. І перейдіть на якийсь час на м'ясо. К бісу вуглеводи! Зрештою, ви знаєте все не гірше від мене. А головне — вбийте в собі отого хлопчика-мізинчика. Спробуйте кінець кінцем стати дорослим чоловіком, і тоді все буде гаразд...

Ксавер гаряче подякував. Доктор Майхле щиро потис йому руку. Ще й поплескав по плечу, як Ксавер плескав турків. Потім лікар подивився на нього сіро-голубими очима так, ніби хотів сказати (і Ксавер це справді відчув): «Мені подобаються такі люди, як ви, пане Цюрн. У таких, як ви, не розчаруєшся». Ксаверові знову здалося, ніби він авантюрист. Ні на кого не дивлячись, він вийшов через приймальню на вулицю.

Вже сидючи в машині, Ксавер довго не міг рушити. Розповідаючи, лікар не зводив з нього очей, ніби стежив за його реакцією. Але ж так, майнула в Ксавера думка, він здогадається про все, про що я можу розмовляти лише з доктором Гляйтце. Ксаверові просто було б дуже прикро, якби шеф довідався саме від лікаря, що їхні стосунки не такі гармонійні, якими їх вважав доктор Гляйтце. Ксавер тільки ждав нагоди сказати шефові, що він, Ксавер, не такий уже й здоровий, відвертий, незіпсутий, як той гадав. І не ворог спиртного, яким його зробив майстер Кеберле. І не противник куріння. А вже й поготів не чемпіон Німеччини із стрільби з дрібнокаліберної гвинтівки, свята трясця! Шеф примушував Ксавера уда-

вати з себе того, за кого його мав. Із паном та пані Гляйтце Ксавер мусив і досі поводитись так, як першого року служби. Обоє сподівалися, що він десятки років залишатиметься таким самим запопадливим, веселим і добрим, як показав себе в перший рік. Та коли Ксавер починає поводитись так, як Гляйтце від нього чекають, то помічає, що насправді він не такий. І ніколи й не був такий. Він поводився з ними швидше як собака. Вони й хвалили його, як собаку. Точнісінько, як він свого Теля. Коли Гляйтце йому показували, як ним задоволені, у нього виникало почуття, ніби він повинен рухатись дуже обережно, а то щось зіпсує. Так, треба якнайскоріше сказати шефові всю правду. І якщо доктор Гляйтце її не перенесе, тоді що ж, усьому кінець.

Повчати доктор Гляйтце любив. Це знали всі. Ксавер був радий, що принаймні вивудив у лікаря слова *порушення білкового обміну*. Тому й не став заперечувати проти рецепту. Ксавер не міг збагнути, чому почував себе тепер таким пригніченим. Хіба ж краще було б, якби доктор Майхле знайшов у тому підозрілому місці щось серйозне? Іноді, коли серед знайомих чи на роботі хтось раптом сповіщав про свою нібито страшну хворобу, Ксавера аж задрість брала. Який же він ідіот! Авжеж, справжнісінький ідіот. А лікар ні про що не здогадується. Ксавер стократ гірший, ніж думає доктор Майхле. У тисячу разів гірший! Йому остогидло, що все це триває так, як тривало завжди. І все ж, пане лікарю, як же бути з болем у животі? Хоч балакали ви й гарно, а проте біль, який спершу діяв тільки вдосвіта, тепер може з'явитися будь-коли. Скажімо, зараз, цю ж мить. Хто чи що причина тому, що всередині в тебе збирається наче тверда гуля? Немає важливішого місця, ніж те, де зосереджений цей біль. І все, що діється довкола,— що бачать очі, й чують вуха, і взагалі,— все збігається в одне місце. І, коли дає про себе знати біль, у голові зринає звук чи картина. Я вітаю від вашого імені цей черговий біль, пане лікарю! Невтомний біль, пане лікарю. Старанний біль, пане лікарю. Вірний біль. Непохитний. Послідовний. Упертий. Наполегливий. Нещадний. Постійний. Невразливий. Тупий. Невідпорний. Недосяжний. Непроступний. Невгідливий. Величний. Самотній. Вічний. Любий. Нестерпний, пане лікарю.... Ксаверові довелося урвати своє голосіння.

Уночі, коли Ксавер знову прокинувся від болю в живо-

ті, він збагнув, чому саме не зміг пояснити лікареві все до пуття. У всьому, що Ксавер міг розповісти про свій біль, не було найголовнішого: скільки він триває. Якби Ксавер був заявив: дві години чи вісім годин, — то цим про тривалість болю не було б сказано нічого. А тривалість, однак, — це найважливіше в його болю.

Ксавер спробував настроїти на інший лад ту частину мозку, що сповіщає про біль. Чому б не навчитися сприймати цей завжди однаковий сигнал як щось приємне? Тепер ім'я цьому — біль. А хіба не можна прислухатися до нього так, як прислухаються до музики? О, любий мій мозку, тебе це не влаштовує! Воно й не дивно. Але, якщо біль поводитиметься так місяць чи й цілих три, тоді вернемося до цієї розмови ще раз, еге? А поки, мабуть, станемо на тому, що в кожному тілі завжди приховано чималенько болю. Але розподілений він так, що людина його майже не відчуває. Та якщо цей біль з усього тіла чомусь стікається в одне місце, тоді виходить те, що Ксавер оце відчуває в животі. Отже, треба почекати, поки біль розсмокчеться по всьому тілу. Все, годі. А то так можна дійти висновку, що життя — суцільне запалення. От воно й перекочує в людині з місця на місце. То там дасть про себе знати, то там. Все, годі.

За хвилину Ксавер відчув, що йому вже несила міркувати такими стратегічними масштабами. І раптом йому здалося, ніби то болить не живіт, а шкіра на ньому; вона натягнута, і її треба негайно розірвати. Та він одразу й сказав собі, що це взагалі не той біль, від якого хочеться закричати чи забігти світ за очі. Але чому все-таки не вдається сприймати біль так, як музику? Адже між болем і музикою немає ніякої різниці. Це всього-на-всього звичка. Треба спробувати почути біль. Хоча б для початку. Коли шеф надіває навушники й кістки в його тілі ніби розм'якають, обличчя в нього прибирає такого вигляду, наче біль — щось вельми приємне. Ох, облиш свої просторікування про музику та біль, Ксавере! Музика — то шефове діло. Твоє діло — біль. Тобто біль у животі. Зрештою, коли ти не можеш заснути й думаєш про сонного шефа, той спить. На задньому сидінні не раз говорилося про те, що вночі у шефа добрий сон. Ксавер про шефа думає, а от шеф про нього не думає. І шеф здається йому переможцем. А він, Ксавер, — переможений. Певна річ, переможець може спати. Не думатиме ж він про того чи того переможеного! І саме через те, що пере-

можець спить і не думає про переможеного, цей робить-ся дедалі мізернішим. Бо переможець — осередок усього. У нього все гаразд. Вже самé те, що він спить, ставить його над усіма.

Вночі Ксавер крутився з боку на бік, уможуочис так, щоб заснути. У нього було відчуття, ніби й сон тепер став для нього роботою. А вранці він прокинувся зморений і вже не дивувався цьому. Якщо тут узагалі можна було вжити слово «прокинувся». До всього йому ще й спала на думку розмова двох жінок на тротуарі, коли він вийшов від доктора Майхле, заляк у машині й довго не міг рушити з місця. Одна з них спитала другу: «То що в нього знайшли?» А друга відповіла: «Рак». Тоді перша: «Так, звісно, але де саме? Ось що я хотіла б знати». Друга. «На шлунку». Перша: «А всі ж думали, що першою піде дружина. А тепер першим доведеться піти все ж таки йому». Друга: «І ще на одного шевця на світі буде менше». Після цих слів Ксаверові вдалося нарешті завести машину, й він рушив додому.

2

Спочатку відвезти шефа на завод, потім заїхати на віллу по його батьків і доставити їх у Санкт-Галлен — до їхнього будинку біля Розенберга, а тоді зробити покупки в Санкт-Галлені для пані Гляйтце: сім гатунків сиру на Нойгасі та її улюблені праліне «Трюф-Шампань» на Мультергасі.

Ксавер любив дорогу Констанц — Санкт-Галлен. Тут іще лишилися на спусках пристрої, з допомогою яких колись притримували повози. А двори! Як повітка, то й інша брама, і в цілій окрузі на п'ятдесят кілометрів не побачиш двох одцакових брам.

Коли ззаду сиділи такі старенькі люди, Ксавер їхав ще повільніше, ніж дозволяла дорога. Цим він хотів засвідчити стареньким свою повагу. Вони поверталися з п'ятдесятих роковин шефа. Ксавер мав заїхати по них ще в суботу. Доктор Гляйтце сам подзвонив йому. Шеф розмовляв своїм суботнім голосом, який Ксаверові подобався найбільше з усіх інших; по тому голосу навіть чути було, що шеф у самій сорочці.

Ксавер не міг їхати, не спостерігаючи пасажирів на задньому сидінні. Він повинен був відчувати, що в нього є контакт із ними. Якби не це, він просто пішов би роз-

возити пиво чи жорству. А коли ззаду сиділи шефові батьки, у Ксавера було таке враження, ніби старенькі хоч і в одній машині, але їдуть двома різними шляхами. Старий Гляйтце сидів рівно, тримаючи між колін палицю й поклавши на неї обидві руки. Очі його дивилися вперед, але ні на що не реагували. Здавалося, він плаче. Тільки без сліз. А стара мала такий вигляд, ніби замишляє якусь веселе витівку. Підстрижена вона була й досі так само коротко, як тоді, коли ще сплигувала в спідниці-штаних з велосипеда й закидала назад волосся. Але що ця дама колись свистіла, заклавши в рот чотири пальці,— цього Ксавер не міг уже собі уявити. Чи все ж таки міг? Зазирнувши їй в очі, це можна припустити. Але губи, оці тоненькі губи! І все ж свистіти так вона могла тільки в Кенігсберзі. Чотири пальці в рот і свиснути — так можна лише вдома.

Стара весь час розповідала чоловікові, що бачить із вікна машини. О, ти тільки поглянь на каркасний будинок — правда ж, чарівний? Ах, яка чарівна церковка! А отой вишневий садок просто чарівний! Ні, цей Меерсбург усе ж таки й досі чарівний. Коли стара на мить змовкала, її лукавий погляд уже старанно вишукував знов щось «чарівне». Здогадатися, чи слухає її чоловік, було важко. Якось розлючена невістка сказала була, що він їздив як комівояжер Гітлера. Ксавер, хоч трохи й знав французьку, зрозумів тільки, що шефиня сприймала це як образу. Чи не образилася вона на нього, Ксавера, за те, що в тій суперечці він підтримав її чоловіка? Вона це помітила. Йому якийсь час здавалося, що ту суперечку обоє завели не просто так — вони хотіли накинути йому роль третейського судді. А шефиня однаково світліша голова, ніж її чоловік. Тяжкіша. Вона помічає більше. Її чоловік і за сто років не завважив би, що Ксавер носить на роботі сорочки тільки з запонками. А вона завважила це вже на третій чи на четвертий рік. Тоді на ньому саме були його найкращі запонки. Оті, що з Марселя, з Райської вулиці, де жінки гукають тобі вслід: «Fais moi tout!»¹ — і де Ксавер спинявся щоразу, коли в Екс-ан-Провансі шеф слухав опери. Через рік чи два пані Гляйтце якось навіть поцікавилась була, чого він не носить своїх запок з червоними, оправленими в золото каменями. Але

¹ Все що завгодно! (Фр.).

Ксавер не міг їй сказати, що ті запонки він залишив у такої собі Марлени, що жила в одному з провулків Кудамма. Тоді вона ще була Марлена Гольдбах. А назву пансіону він уже не пригадує. Та закінчувалась вона якось на «іц». Ксавер ніколи не мав кращих запонок, ніж ті. До того ж вони були зручніші за інші. Однак та ніч, на думку Ксавера, обійшлась йому не надто дорого, чи, іншими словами, за ту ніч його покарано не дуже суворо. Через рік він спробував був знайти в одній марсельській крамниці ще одну таку саму пару чарівних золотих запонок з червоними каменями. Але, звичайно, марно.

Старий пан Гляйтце мав на обличчі таку міну, наче всі його вісімдесят років з ним поводяться несправедливо. Саме такої міни не хотів собі нажити Ксавер. Тут слід поміркувати. Треба ж бо знати, чому з чоловіком приключасться те чи те. А то сидітимеш потім з отаким висхлим плаксивим обличчям — аж сміх розбирає. Карнавальної ночі у Маркдорфі, де директора Труммеля виставили як жовчну Мону Лізу, йшла й ватага блазнів у масках самих дідів та бабів. Кожна маска тільки трохи відрізнялася від решти; одне слово, всі — ніби одна сім'я. І все ж блазні поділялися на дві групи: ті, що плакали й жалілися, і ті, що шкірили зуби й лялялись. І всі маркдорфці йшли так, наче права нога в кожного була до самого тулуба дерев'яна. Видно, життєвий досвід для них не минув намарне. А їхні маски свідчили про те, що сміх і прокльони беруть гору над плачем і жалями. На старого Гляйтце з його міною просто смішно дивитися. Та кого вона цікавить?! Яка страдницька пика! Годі її корчити! Він, Ксавер, не хоче нічого знати про ці виставлені напоказ страждання. Пан Гляйтце-старший може так розжалобити Агнес, а не Ксавера. Агнес сняться зараз люди, що знають найбільше нападок з боку світової громадськості. Коли вже, приміром, не залишилося нікого, хто б не виступав із заявою, наскільки він кращий за Ніксона, тоді геть розгоптаний Ніксон однієї ночі спустився з північного заходу схилом у сон Агнес, викликав її надвір, попросив у неї їстоньки й питоньки, і вона нагодувала його, напоїла й почала гладити-втїшати, аж поки з будинку долинули крики їхніх дівчат; тоді Агнес хотіла кинутись до дверей, але будинку вже не було... А через кілька тижнів їй приснився Віллі Брандт; скинутий і висміяний, він пробрався схилом до ягідника й гукнув пташиним голосом, щоб вона нагодувала його й погладдила.

Потім до ягідника залізли Андреас Баадер і Ульріка Майнгоф, вони жалілися там доти, аж доки Агнес вийшла і заходилася годувати й гладити тих двох «проклятих», а тоді знов почула крики дівчат і метнулася до будинку, але на свій жах побачила, що там, де мав стояти будинок з її дітьми, було порожнє місце...

Щоразу, коли він привозив цю пару додому, стара дама діставала з сумочки величезну в'язку ключів на залізному кільці й давала її Ксаверові. Півсотні чи й ціла сотня ключів! Садиба була обгороджена парканом і живоplotом. Паркан був нахилений у бік вулиці, а поверх штахет проходив колючий дрiт. Цей дрiт вільно звисав понад рівненько підстриженим буковим живоplotом. Ворота замикалися на три замки. Два з них були врізані в самі ворота, третій висів на залізній штабі, що тяглася по той бік воріт від стовпа до стовпа. Нішу перед дверима будинку закривали залізні ґрати, які теж замикалися. Перед самими дверима були спущені залізні жалюзі на двох замках. Кожне вікно захищали ґрати й жалюзі на замках. І в самому будинку було те саме.

Пан Гляйтце стояв відвернувшись і не ворухився. Як тільки вони ввійшли до будинку, він сів в одне з крісел, поставив між колін палицю, поклав на неї руки і втупив погляд перед себе. Ксавер попереносив до холодильника та холодильних шаф продукти, які вони привезли з двіли «Боже сяєво». Коли Ксавер від'їхав, пані Гляйтце позамикала замки зсередини.

Ксавер спустився в місто і по дорозі від стоянки до Нойгаса зупинився перед книжковим кіоском, де просто з тротуару можна було купити старі книжки. Кожна коштувала всього один франк. Переглянувши кілька, Ксавер знайшов книжку в м'якій обкладинці блідо-зеленого, як його машина, кольору. Але яка назва!

Із щоденника водія далеких рейсів. Спогади і щирі визнання одного швейцарця, особистого шофера німецького фабриканта — члена націонал-соціалістської партії. Враження від подорожі до Берхтесгадена та Годесберга. Дивні листи «швейцарців» на захист одного багатого нациста. Автор — Джон Фрей. Видано коштом автора у Бухсі (С.-Галлен). Окремі частини цього твору надруковані восени 1939 року в «Автокур'єрі» (Берн) і викликали зауваження цензури, подальша публікація заборонена. Друкарня «Фольксштimme», С.-Галлен.

Отже, автор жив у Бухсі. Але ж там, на північ від Бухса, старий Гляйтце мав мисливські угіддя. Ксавер купив книжку. Він залюбки віддав би за неї і десять франків. Ще б пак, її ж написав його колега! Ксавер зайшов до найближчої кав'ярні, сів і почав читати. Дійшовши до шістдесятої сторінки, він мусив одірватися від спогадів колеги й проїхати своєю улюбленою дорогою від Санкт-Галлена до Констанца з більшою швидкістю, ніж, власне, дозволяло старе шосе. На поромі Констанц — Меерсбург Ксавер розгорнув книжку на сторінці 61; розділ називався: «*Націонал-соціалістський зимовий сезон*». Тут Ксаверові спало на думку, що, захопившись читанням, він забув заїхати на Нойгас і купити сир семи різних гатунків для пані Гляйтце. Вертатися назад? Доведеться принаймні перетнути кордон і доїхати до Кройцлінгена. Там, мабуть, теж продається сир. Але ж вона побачить по рахунку, що він купив сир не в її крамниці! А нащо їй сир, якщо він куплений не в її крамниці на Нойгасі в Санкт-Галлені! Не привезе він і праліне, «Трюф-Шампань» із Мультергаса. Якось пані Гляйтце сказала, що без цього праліне їй узагалі життя не миле. Ксавер мусив би вернутися до Санкт-Галлена, а потім усе їй розповісти. Пані Гляйтце його б зрозуміла. І сказала б, що це просто грандіозно. Ксавер вертається з Меерсбурга до Санкт-Галлена купити для пані Гляйтце сир семи гатунків та праліне «Трюф-Шампань», про які він просто забув! Але чому забув? Через книжку... І це кінець. Він не може сказати, що забув купити сир семи гатунків та «Трюф-Шампань» через книжку Джона Фрея. Той фабрикант, член націонал-соціалістської партії, якого возив колега Фрей, був не старий Гляйтце, а такий собі пан Р., що мав кілька дочок, а його дружина хворіла на діабет. І сімейство Р. переїхало в долину Рейну також не з Кенігсберга, а з Тюрінгії. І все ж Ксавер, читаючи перші шістдесят сторінок, думав про старих Гляйтце. Він відчував, що не повинен казати пані Гляйтце про цю книжку. Хоч вона й назвала колись старого «комівояжером Гітлера». Пані Гляйтце образиться на Ксавера за те, що він читає книжку шофера, який від поїздки до поїздки все дужче ненавидів своїх хазяїв. Вона мимоволі дійде висновку, що й у Ксавера наростає до них така сама ненависть. Може, спробувати якось відмежуватися від колеги Фрея? Де його совість — возить людей, возить, а тоді бере й зраджує їх! Хіба це чесно?! Ні, він, Ксавер, на це не здатний.

Отож довелося сказати Алоїзії, що про доручення він просто забув. І більш ніяких пояснень. Ніяких вибачень. Забув, і все.

Алоїзія зраділа. Однак зажадала, щоб Ксавер сказав про все «ласкавій пані» сам. Оце «ласкава пані» Алоїзія завжди намагалася вимовити по-віденськи й глузливо. Вона потягла Ксавера на терасу, де пані Гляйтце лежала на якійсь вельми вигадливо зробленій меблі, схожій на шезлонг, ліжко й канапу воднораз, і дивилася в небо. Та мебля була зовсім новомодна. Над узголів'ям напнуто тент, його тримали дві тички, вирізані неначе зі слонової кості. Не встиг Ксавер доповісти про свою забудькуватість, як обличчя пані Гляйтце скривилося. Вона закусила спідню губу й, здавалося, ось-ось розплачеться. А повіки заплаустила так, ніби її вкололо в самісіньке серце. То було обличчя людини, якій щойно повідомили фатальну звістку. Потім їй немовби стало соромно за свою поведінку, і вона затулила обличчя обома долонями. Тоді трохи відвела одну руку й махнула нею так, що Алоїзія зрозуміла: вони з Ксавером мають вийти. Видно, пані Гляйтце хотілося побути зі своїм бодем на самоті.

За дверима Алоїзія сказала, що так їй, мовляв, і треба. А найкраще те, що довів пані Гляйтце до цього Ксавер, той самий Ксавер, про якого вона завжди каже: він хоч і не вельми мудрий, зате вельми вірний, це напевно. Алоїзія заходилася потирати руки й пританцьовувати з ноги на ногу. Ксавер засміявся й пішов.

Сівши в машину, він одразу завів у думках розмову з Алоїзією. Чому вона запевняє, ніби пані Гляйтце каже так *завжди*? Чи означає це, що вона *завжди* саме цими словами й висловлюється? Чи ця фраза *завжди* так і звучить: «Ксавер не вельми мудрий, зате вельми вірний, це напевно»? І кому вона так каже? І що їй тоді відповідають? А головне — як реагує на це доктор Гляйтце? Чи, може, ці слова належать самій Алоїзії? Загалом більше схоже на те, що їх придумала сама Алоїзія, а не говорила пані Гляйтце. Гм, не вельми мудрий... Цікаво, чи у Відні взагалі так висловлюються? Адже в такому випадку швидше скажуть «не вельми кмітливий»... Ксавер урвав розмову з Алоїзією. Йому конче треба повернутися до тої хвилини, коли вони зайшли на терасу. Його муляло те, що він навіть не спробував вибачитися перед пані Гляйтце. Що вони взагалі не поговорили. Що ні вона, ні він не сказали жодного слова. Дорогою додому Ксавер

раз у раз вертався подумки до тої хвилини, коли вони зайшли на терасу. Але зайшли так, як хотілося б йому. Та найбільшою помилкою було дозволити, щоб Алоїзія сказала сама про його забудькуватість. І це прикре повідомлення вона зробила, звісно, таким зухвалим, таким глумливим тоном, що далі нікуди. Мовляв, тільки не скигліть тепер через кілька шматків смердючого сиру та жирних праліне! Ксавер раз у раз намагався пригадати обличчя пані Гляйтце, її руки, схилену набік голову. Чи вона, бува, не посміхалася, коли ото затулилась руками? А може, вона так міцно заплющила очі й закусила спідню губу, щоб не зареготати? Адже Алоїзія, як-не-як, вела його за руку. А оскільки пані Гляйтце однаково має його за такого собі бевзя, то, певне, й подумала: «Господи, до чого ж кумедно дивитись, як Алоїзія веде його за ручку! Видно, він ще смішніший, ніж я собі гадала». А потім вона спробувала, як могла, опанувати себе... Чи, може, це все-таки завдало їй якогось болю? Чи глибокого розчарування? Може, вона якраз запросила гостей і хотіла почастувати їх, подавши на стіл ті сім гатунків прекрасного сиру з самого Санкт-Галлена? Що для нього краще? Ксавер не знав, що думати.

Під'їжджаючи до воріт, він уже бачив, що його чекає. Майстер Кеберле! У цих краях ніхто, крім нього, вже не їздить на «мерседесі-170 С» випуску 1951 року. Колись, багато років тому, Кеберле заплатив за цю машину п'ять марок. Відтоді він частенько любить казати, що в нього три роботи: керуючий майстернею у Гляйтце; архітектор у власної дружини — щороку він мусить добудувати по кімнаті в пансіоні для приїжджих, яким вона заправляє; і, нарешті, постачальник запасних частин до свого «мерседеса». Кілька років Кеберле ретельно нишпорив по всіх звалищах металобрухту і незабаром уже мав по три-чотири комплекти всього, що тільки було в тій машині. Пастою для рук Кеберле повідчищав усі деталі від іржі й поклав їх на зберігання.

Ксавер завважив, що Кеберле поставив спереду нові брудозахисні крила. Заокруглені, від «мерседеса-220 С», і з утопленими фарами. Мабуть, Кеберле вирішив помалу перебудувати свого «170 С» на «220 С».

Ксавер привітав гостя гучним сміхом. Це дуже мило, сказав він, що майстер Кеберле заїхав сюди. Щороку Кеберле навідувався до них тричі. У червні, в липні і в жовтні. По суніці, по смородину та вишні й по яблука. Це бу-

ла данина, яку майстер брав за свою рекомендацію. Бо, коли доктор Гляйтце шукав заміну Жоржеві, Кеберле так і сказав шефові: у гаражі серед водіїв вантажних машин для такого діла, на його думку, нема кращого чоловіка, ніж Франц Ксавер Цюрн. Ні в кого, мовляв, нема такої здорової, щирої, незіпсутої вдачі, як у Ксавера. Немає, мовляв, другого такого ворога спиртних напоїв і куріння. Та ще й чемпіон Німеччини у стрільбі з дрібнокаліберної гвинтівки! Отож гострішого на око не знайти. І в церковному хорі співає.

Щоразу, коли приїздив майстер Кеберле, Ксавер мусив пити саму мінеральну воду. Йому здавалося, що він не має права робити з майстра брехуна. Цього разу той приїхав з дочкою. Удвох вони перенесли в машину свій набуток і сіли ще пополуднати. Агнес накрила великий стіл під грушею. Ксаверові завжди здавалося, що дружина аж надто запобігає перед цим Кеберле. Майстер розповів, з якими будівельно-правовими й технічними проблемами він саме зіткнувся, добудовуючи нову кімнату. Потім настала черга «мерседеса». Які деталі і за яких обставин він їх роздобув. Він, мовляв, і досі не покинув вишукувати запасні частини, хоч уже видно, що самому йому вони знадобляться не всі. Кеберле сподівався, що після його смерті фірма «Даймлер-Бенц» придбає «170 С — 220 С» для свого музею. Витрати на утримання машини в нього всі підраховані. А в пансіоні для приїжджиків тепер чотирнадцять кімнат, дев'ять із них мають душ, п'ять — ванни. Після «170 С» перейшли до головної теми — Сабіна: Цього разу Кеберле мав усі підстави зосередити на ній увагу. Вона саме закінчила школу. Може, ще піде складати усний іспит з німецької. Сабіна сподівається, що матиме середній бал 4,4—4,5 і дістане право вивчати фармацію. Все, що її стосувалося, дівчина розповідала сама. Опустивши очі, вона високим голосом монотонно перелічувала свої успіхи. Було видно, як Сабіна намагається нікого не скривдити.

— Я завжди кажу, — мовив її батько, — що Сабіні немає потреби надто заноситися. Хіба ж вона винна, що вдалася така тямуща.

Агнес відповіла, що 4,4 бала — це вже такий успіх, що дай боже. Після цього вже можна трохи й занестися.

— Та що ви, що ви! — заперечив Кеберле. — Нехай радіє, що вдалася тямуща, тільки щоб не заносилася дуже високо. Бо ми не ті люди, які дивляться на інших згори

вниз, розумієте? — Кеберле, мовляв, не задирали б носа навіть тоді, якби Сабіна була найкращою ученицею в класі. А йому ж хочеться також, щоб вона кожної суботи давала турецьким дітям уроки німецької і щоб заснувала музичний гурток у спеціальній школі для недорозвинутих дітей, бо вона сама вважає, що заняття в оркестрі сприяють розвиткові цих дітей так, як ніщо більш не сприяє. Сабіна ходить туди двічі на тиждень. Їй уже запропонували зовсім перейти до спеціальної школи. Робити цього вона, звісно, не хоче, сказала Сабіна високим і тоненьким голоском, насправді її цікавить психологія, але ж у цій галузі вже стільки фахівців, немає ніякої надії вибитись, отож вона візьметься за фармацію, тут менша небезпека занепаду. Адже все, зрештою, залежить тільки від сили волі.

— Просто я страх як старалася, — додала Сабіна, — а то б середній бал був у мене 3,9 чи навіть 3,7. Тож заноситися надто високо мені однаково немає чого. Про якісь особливі здібності взагалі навіть не йдеться.

Ксавєр помітив, що Магдалена знов покуйовдила собі ліву брову. Вона завжди робила це правою рукою. Її тонка й довга рука сягала до брови з-за голови. Тільки лікоть стримів над маківкою. Від нього вниз ішов худий зап'ясток. Схожі на молоточки пальці перебирали й куйовдили цупке волосся на брові не просто так, щоб згяти час, а з якимсь мурашиним, незбагненим старанням. Навіть Кеберле раз у раз позирав на неї. А от Сабіна — ні. Вона дивилася тільки на свої складені одна на одну руки, що лежали перед нею на столі.

Несподівано для всіх Сабіна замовкла. Першим озвався майстер Кеберле. Він сказав, що як на нього, то найбільший доччин талант — це її скромність. На цю її чесноту він покладає найбільші надії. Таких, що розводяться про свою геніальність, у нас, мовляв, доволі. Нам бракує скромних людей, додав він. Знов запала мовчанка.

І все-таки Сабінина скромність радує його, не вгавав Кеберле. І дівчина була б іще скромніша, якби все залежало від нього. Але дружина, на жаль, уже трохи натуркала Сабіні у вуха. Що може бути прекрасніше за людину, яка не знає собі ціни?! Так, це справді та вершина, якої взагалі може сягнути людина. Щонеділі вони ходять на прогулянки в гори, і коли їм трапляється побачити самотню ялину чи модрина, то всі вражено застигають. Чому ця ялина чи модрина здається їм такою прекрасною?

Бо вона нічого про себе не знає. Тільки тому. А де нині зустрінеш таких людей? Ніде. Тепер кожне розумніше за всіх. Хвалько намагається перекричати хвалька. Кожне має за честь продати себе якомога дорожче. Кожного цікавить не справжня його вартість, а та ціна, яку він за себе злупить. І взагалі, сьогодні світом правлять зухвале шахрайство і безглуздий авантюризм.

Ксавер відчував, що висновки Кеберле стосуються безпосередньо його. Він тільки подумав: «Ти ось мене критикуєш, а сам дудлиш горілку, яку зварив я, і жереш м'ясо з моєї кухні».

Кеберле поїхали. Ксавер спитав, де Юлія. Виявляється, дочка чкурнула з дому ще о четвертій. На мопеді. Вкрала у Лені ключ і втекла. Поки в будинку почули, що вона запустила мопед, Юлія вже сіла й поїхала.

— Виходить, ви не знаєте, коли вона повернеться,— сказав Ксавер.

— Тобто хто це — «ви»?! — огризнулася Магдалена.— Якщо ви не здатні приборати до рук своїх дітей, то так і кажіть.

— За обідом Юлія заявила,— озвалась Агнес,— що на іспитах, мабуть, провалиться.

Ксавер тільки втупився в дружину, ніби благаючи її поглядом заперечити чи принаймні пом'якшити сказане. Мовчанку порушила Магдалена:

— Воно й не дивно!

Ксавер зиркнув на Магдалену. Але та вже знову колупалась у носі. Дівчина не кидала цього, відколи пішли Кеберле. Як тільки поруч не було чужих людей, Магдалена одразу лізла правою рукою до носа. Ніздрі в неї майже завжди були запалені. Магдалені було байдуже, що Ксавер благально дивився на її пальці; здавалося, це скоріше давало їй втіху. Мабуть, вона саме пригадала позавчорашню сварку, коли він не стерпів і тихо, але не терпляче промовив: «Та не колупайся ж весь час у носі!» Магдалена тоді відповіла: «Коли хочу, тоді й колупаюсь». Ксавер одвернувся й пішов. А для дочки це, певно, була перемога.

— А Юлія нехай провалюється,— сказала Магдалена.— Так воно й має бути. І не раз, а двічі, щоб нарешті втямила: в гімназії робити їй нічого. Анічогісінько! Коли цього не здатні зрозуміти батьки, то принаймні повинна щось зробити школа, і зробити рішучіше, ніж робила досі. Юлія вже роками займає в школі чуже місце, за яке

хтось інший, може, ладен був би віддати все на світі. Школа існує для таких, як Сабіна Кеберле та я. Сьогодні ви з матір'ю нарешті й від чужих людей почули, що інші мають за правильне, а що ні. Я вважаю Сабіну надзвичайно цікавою дівчиною, але для вас, видно, її слова — річ марна. Ви, звісно, й далі потуратимете Юлії в усьому, поки вона докотиться до того, що настане день, коли в голову їй не полізе вже ніяка наука.

Не чекаючи відповіді, Магдалена пішла до себе нагору. Її гукнули, але вона не вернулась — мовляв, треба працювати.

Ксаверові не вірилось, що Юлія провалиться. Та коли вже вона сказала про це сама, виходить, усвідомлює небезпеку. А це означає, що тепер Юлія зробить усе, аби запобігти найгіршому. Про це, мабуть, не варто заводити з дочками окрему розмову. В домі Гунгербюлерів не провалюються. Досі сюди приносили тільки найвищі оцінки. І не лише з середньої школи. Не конче ж одразу заходить так далеко, як Магдалена. Властиве Цюрнам почуття обов'язку вона сприймає надто перебільшено. Але одне Юлія знає напевно: той, хто щодня їде з цього дому через Гатнау й Кресброн до школи аж у Фрідріхсгафен, не повинен провалитися, бо інакше вся ця їзда буде просто безглуздим блазнюванням. А Юлія й далі байдикує. Отже, становище не таке вже й серйозне, як гадає Агнес. І все ж цим байдиком пора покласти край. Ксавер вирішив поговорити про це не з дружиною, а з Юлією. Він переглянув розклад телепередач, шукаючи ковбойський фільм. Його показували по другій австрійській програмі. Агнес лишилася на кухні. Фільм, на жаль, виявився комедійний. Ксавер їх ненавидів. Але й вимкнути телевізор уже не міг.

Після фільму вони сиділи на кухні, читали й поглядали на годинник. Потім перейшли до спальні. Двері на кухню покинули відчиненими. Вони лежали в темряві й не спали. Один раз він спитав:

— Котра година?

Агнес відповіла:

— Пів на першу.— Помовчавши, додала: — До першої вона не прийде.

Але Юлія не з'явилася й о першій. Тільки якийсь жахливий випадок міг завадити їй повернутися додому. Адже ж не ляже вона з кимось у ліжко, переспить, а тоді просто залишиться лежати. Вона, без сумніву,

згадає про те, що її чекають, а тоді підхопиться й поквартиться додому.

Ксавер відчував, що вони з Агнес знов лежать поруч так, немов після сварки. Про те, що котресь із них зараз підсунеться ближче, годі було й думати. Їх розділяла стіна чекання. І чим довше вони ждали, тим вищою ставала ця стіна. І якщо хтось і порушить мовчанку, то лише для того, щоб кинути другому докір. Згодом Агнес устала й вийшла. Він підвів з подушки голову. Дружина щось сказала. Хтось їй відповів. Ксавер чув голоси. Ну звичайно, то голоси. Але такі тихі, ніби крадькома влітаються в нічну тишу. І все ж то голоси. Чи, може, в нього галюцинації? Ось Агнес іде назад. Ксавер прислухався до кроків Юлії на сходах.

— Нема, — промовила Агнес.

Але ж він чув голоси! Виходить, вони лунали тільки в його голові.

Ксавер пригадав, як одного разу прийшов із танців додому о сьомій ранку і мати йому сказала: «Сподіваюся, твої діти з тобою такого не робитимуть».

О пів на третю Агнес прийняла заспокоїливе й запропонувала і йому. Ксавер відповів, що такого не п'є. Його слова пролунали так, ніби він злився на неї. О третій дружина взяла ще одну пілюлю і сказала, що ладна зараз ковтнути їх хоч і сотню. Він одразу намацав її руку. Встромив ногу під її ковдру. Ноги в неї були холодні як лід. Агнес виходила зі спальні босоніж. Ксавер стромив і другу ногу під її ковдру й узяв її крижані ступні між свої теплі. Його ноги зробилися теж холодні, так і не нагрівши її ніг. Агнес сказала, що це почуття власного безсилля її доконає. Ми все робили не так, геть усе. Він згодився з нею. Але сказати нічого не сказав. Він думав про Магдалену. Вона вже два роки ні з ким не дружила, ні з хлопцем, ні з дівчиною, а її вимоги порядку в домі — ставали дедалі суворіші, аж нестерпні. Коли Агнес, наприклад, приносила їй нову блузку, обличчя в дочки кривилося від огиди. Все, що Агнес клала їй у кімнату, Магдалена виставляла за двері. У матері, казала вона, хвороблива пристрасть тринькати гроші. Дівчина носила лише той одяг, який куплено було понад два роки тому. Вона давно з нього виросла й мала просто смішний вигляд. Вони тільки й зважувались, що натякнути, який смішний у неї вигляд. Та їй усе було байдуже. Щойно

внизу вмикали телевізор, Магдалена прожогом кидалася до себе нагору, так наче за нею гналися. Голову вже майже не мила. А ще два роки тому на неї було любо глянути, люди на вулиці спинялися, щоб помилуватися нею. Дівчина ганяла на велосипеді з пагорба на пагорб, грала на гітарі й, розсипавши по обличчю волосся, наспівувала високим чистим голосом. Один диригент церковного хору,— він приїздив із-за кордону,— сказав, що голос у неї мовби зітканий із світла й меду. Якихось п'ять років тому Магдалена ще бігала, широко розкинувши руки, між кущами смородини й кричала, що вона — вітер. А тепер уже навіть не ходить випроставшись. Голова завжди перехняблена й похнюплена. Глянувши на дівчину, можна подумати, ніби на неї тисне якийсь невидимий тягар. Магдалена вже майже горбата і збоку скидається чимось на стару бабу. А ота її звичка колупатись у носі часом справляє таке враження, ніби дівчині на всіх начхати. Дивиться вона спідлоба, і її погляд на посірілому обличчі завжди холодний, осудливий, підозріливий. А губи в Магдалени робляться чимдалі тонші. Цієї хвилини Агнес, мабуть, теж думає про те саме. Подумки Ксавер мовив до дружини: «Ти в цьому не винна. Якщо хтось і винен, то я». Він сподівався, що Агнес заснула. За вікном уже защебетали пташки. Здавалось, вони глумляться над ним.

Коли о пів на сьому Ксавер від'їздив на роботу, Юлія ще не прийшла. Та надвечір, коли він повернувся, вона була вже вдома. Він зрадів і вже не міг ні вилаятись, ні розкричатися. Ксавер мав таке враження, ніби робить помилку за помилкою. А погляд Магдалени просто його вбивав. Вона сиділа внизу, поки він прийшов. Йй, звичайно ж, хотілося побачити, як покарають сестру. Та, коли він увійшов на кухню, першою встала Юлія і підставила йому щоку. Й усі зрозуміли, що підставила вона щоку не для того, щоб він її ляснув, а для того, щоб поцілував. Тож Ксавер її й поцілував. Але, ще цілуючи, він збагнув, якого болю завдає цим Магдалені. Він винагороджував розлусту. Виходило так, що він карає Магдалену за її старанність, дисциплінованість, готовність до самопожертви. Поцілувавши Юлію, Ксавер ту ж мить глянув на Магдалену. Там, де в неї були губи, лишився невеличкий скам'янілий горбик. Погляд почорнів од гіркоти. Всі тепер дивилися на Магдалену. Вона кинулася до себе нагору. Коли Ксавер з Агнес постукали до неї в двері,

вона відповіла, що не має часу, що мусить працювати. Магдалена сказала це цілком звичайним голосом, хоч і трохи знудьговано. В кожному разі, було очевидно, що тепер він, Ксавер, повинен зійти вниз і нагримати на Юлію, а то життя Магдалени просто втратить усякий сенс. Він рушив сходами вниз, готуючись якомога гучніше крикнути перші слова.

3

Книжку свого колеги Джона Фрея Ксавер читав з олівцем у руці. І що далі він читав, то більше рядків підкреслював. Скажімо, таких:

«Часті нічні поїздки, нерегулярне харчування, перетворення та постійні зміни температури призвели до того, що я захворів. Уже місяць я лежу із запаленням легень, і за весь цей час до мене не навідалася жодна душа з сім'ї фабриканта. Це справляє на мене дивне враження, адже в такий спосіб шоферові ніби кажуть: рятуй своє життя сам; тобі загрожує небезпека, але всім до цього байдуже».

«Якийсь час ми їздимо кожнісінького дня до Хура перевіряти оту знайдену за газетним оголошенням служницю. Як тут добереш щось годяще, коли навіть немає змоги утримувати дівчину з пристойної німецької сім'ї із рідної Тюрингії? Випадково я децю довідуся про походеньки пана Густлофа в Давосі. Адже, годинами чекаючи на стоянках у Цюріху, Констанці, Ульмі та інших містах, хоч-нехоч наслухаєшся всіляких новин. Нагль публічно назвав себе нацистом. Зате фабрикант Р. щодо власної особи прагне це приховати. Перед швейцарцями він намагається вдавати з себе невинного, щоб великі торговці єврейського походження не відмовлялися від його товарів».

«Служниця з Граубюндена попросила розрахунок! Минуло кілька тижнів, і перша служниця-швейцарка, загалом старанна дівчина, сита роботою в цього Р. донесхочу».

«В готелі кажуть, ніби Р. на Оберзальцберзі намагався потрапити на прийом до фюрера. Через кілька днів Р. сам пустив чутку про те, ніби був у фюрера. Колега Б. з Верхньої Баварії називає цих типів «бонзами-вішалниками». Крім того, Б. приятелює з огнією дівчиною,

що водить амурні діла з членами особистої охорони фюрера. А Шрека, особистого шофера рейхсканцлера, вона знає навіть дуже добре».

«На німецькому боці Боденського озера вулиці повсюди пігмітає поліцейська зграя».

«Буває, що сперте повітря в машині освіжають одеколоном. Шеф не може терпіти, коли в горозі опускають шибку; вітер він ненавидить».

Задля розваги в машині заведено також «музикальні кілометри». Дорожній грамофон лементує позад мене не своїм голосом доти, доки машину раптово підкине на вибоїні і пластинка, гаркнувши, летить під ноги».

«Часто, дуже часто я повертаюся думкою до тих часів, коли працював у Сполучених Штатах. Я був тоді у Каліфорнії помічником геодезиста і zarazом шофером головного інженера огнієї великої фірми. Містер Кроулі у всьому був чоловік дуже принциповий».

Внаслідок багатьох і тривалих поїздок між нами помалу зав'язалися своерідні товариські взаємини».

«Після огнієї поїздки із Тюрингії по німецькому району Боденського озера мій шеф Р. запросив мене увечері в Ліндау до приміщення «Робітничого фронту»¹. Там саме проводила свій мітинг «Сила в радості»². У великій залі вирували прапори, було повно штурмовиків, есесівців, членів «Робітничого фронту», туристів з організації «Сила в радості», оркестрів та гітлерюгендівців. Я був голодний і, перше ніж поїхати вночі додому, вирішив повечеряти. Людей там зібралося, мабуть, ціла тисяча. Програму вечора на дев'яносто відсотків складала пропаганда, одне слово, все те, що мене зовсім не цікавило. А коли згодом усі ще й заспівали «Горста Весселя»³ і, мов по команді, посхоплювалися, виструнчилися і кожен викинув уперед руку, я взяв кашкет і рушив до виходу. Штурмовик, що стояв на варті коло дверей, запитав мене, що сталося. «Мені треба їхати,— відповів я.— Розумієш, їхати!»

¹ Офіційна організація робітників і службовців у фашистській Німеччині.

² Фашистська організація в гітлерівській Німеччині.

³ Фашистська пісня.

«Машина, немов величезний синій блискучий жук зі срібними крильми, стрімко злітає на гору перед Брегенцом».

«Якось, прогулюючись на машині по славнозвісному Нюрбурзькому кільцю, одній із найбільших автогоночних трас Німеччини, я зустрів колегу-шофера з Фогтланда. Він розповів мені, що четверо його родичів перебувають у різних концентраційних таборах. Сам він соціаліст.

Сім'ї Р., теж фабриканти,— його брати, інші родичі, грузі, банкіри невеличкого фабрично-заводського містечка М., влаштували пристойний пікнік, пива й коропів було море. Один із гостей, директор банку, напився й почав насміхатися переді мною над Швейцарією. Мовляв, цю «крихітку» Агольф, будуючи свою велику Німеччину, якось уранці прибере до рук ще до сніданку».

«Вранці мені наказали з'явитися до шефа. Не дивлячись на мене, він заявив, що з цієї хвилини я звільнений. Причиною такого несподіваного рішення шеф назвав самого мене; мовляв, уже три роки я тільки те й роблю, що командую ним. І йому набридло слухатися мене».

Пояснення доктора Швенгенера:

«Моїми вчинками керував і далі керуватиме принцип служіння справедливості й гуманізму; звідси моє прагнення допомогти виправдатись кожній, на мою думку, несправедливо звинуваченій людині, в чому община Бухс, яку я представляю, з погляду економічного й фінансового зацікавлена вищою мірою.

За дванадцять років перебування пана Резеля у Бухсі я знав його на роботі як надзвичайно порядного, благородного, всякчас ладного допомогти іншим чоловіка, що, на мій погляд, не здатний на вчинки, спрямовані проти інтересів нашої країни. Берн, 21 червня 1945 року».

«З цією думкою ми, солдати, не згодні, бо, хто підтримував грішми німців у Швейцарії, той допомагав також організувати й зміцнювати НСНРП¹, «п'яту колону» з її спортивними спілками і т. ін. Тому для нас ці субсидатори становлять більшу небезпеку, ніж «байдужі» націонал-соціалісти, що вступили до партії примусово».

¹ Націонал-соціалістська німецька робітничка партія (офіційна назва гітлерівської партії).

Ксавер поїхав з книжкою до Ефріцвайлера. Була неділя. Ще на повороті Ксавер побачив, що Конрад і досі не потицькував свій будинок. До них, видно, саме хтось приїхав. Гості лежали в шезлонгах, мов неживі, Ксавер як міг тихо пішов до дверей.

Конрада він застав на кухні. Сидів там ще й худий чоловік з жовто-сірим обличчям і жмурих очі від диму, що чадів із сигарети в кутику його рота. Обидва смалили ніби наввипередки. Перед ними стояли два транзисторні приймачі — один на хвилі Франкфурта, другий — Мюнхена. Вони слухали репортажі про дві футбольні гри. Конрад аж упрів. Особливо мокра була в нього лисина. Підкручені кінчики вусів уже діставали до кучерявого темного волосся, що віночком обрамляло його голову. Тепер у цей віночок крапельками збігав піт із лисини. Коли обидва матчі скінчилися, незнайомиць поклав свій приймач до портфеля й попрощався. Його усмішка недвозначно свідчила про те, що матчі там і там закінчилися на його користь. Потім Конрад пояснив, що він зовсім не вболіває за «Баварію», бо цей клуб просто гондлює гравцями, але всі його гості з Північної Німеччини такі заядливі противники мюнхенської команди, що він хоч-не-хоч помалу стає її болільником. Анні, сказав Конрад, поїхала з дітьми до Боднега. А в тітки Клотільди, відколи все оте сталося в Равенсбурзі, поганий настрій. Конрадові не вірилося, що звістка про спробу кузена Францена накласти на себе руки ще не долетіла до Вігратсвайлера. Не може бути, сто чортів! Але хвилюватися нічого, у Францена нічого не вийшло. Йолоп, лайнувся Конрад. Коли вже вішаєшся, то вішайся. Йому, мовляв, обридли люди, які вдають, ніби намагаються накласти на себе руки, а самі залишаються живі. О, в Конрада на них хіба ж такий зуб! Вони прагнуть тільки одного: викликати співчуття. Нечесна конкуренція — ось що це таке! І вищою мірою нечесна критика суспільного ладу. Авжеж. Вони ж бо в такий спосіб хочуть кинути звинувачення. Аби лиш не признаватися, що самі бовдури, несусвітенні бовдури, А тим часом вибитися в люди нині може кожен. Якщо тільки маєш бажання. Авжеж, будь ласка, нехай Ксавер скаже, чи були колись більші шанси. Ніколи, ніколи, ніколи! І ніхто не знає цього краще, ніж Конрад та Ксавер. Як їхні предки гнули спину на своїх невеличких господарствах! Ще попереднє покоління. А тепер? Будь ласка: на наступних виборах

Конрад виставить свою кандидатуру від лібералів. Поки що в общину. А можна і в ландтаг¹. Йому вже сорок років, пора щось робити. Господарство, садівник, парашутні війська, страхування, продаж приладів... Не такий він дурний. Колись він їм таки покаже, де раки зимують. Тепер він зрозумів, що ніде так не важливо бути психологом, як у політиці. А саме хист психолога у нього є. Бо Конрад завжди знає, хто перед ним. Що, де, як, коли — до цього він має нюх. Ті, що у ВДП², це помітили. І ще й як рахуються з ним...

Не кидаючи говорити, Конрад дістав із шафи ще одну пляшку вина. Відколи кузен узяв лінію на політичну кар'єру, вино він п'є вдома. Бо кожен випитий у шинку ковток, мовляв, тільки дає привід для зайвих балачок. А саме на початку політичної кар'єри такі балачки йому ні до чого...

Ксавер ждав нагоди, щоб нагадати про книжку швейцарського колеги. Та ще важливіше було розповісти, що він чув про Конрада під час поїздки до Кельна. Готуючись завести про це мову, він спитав, як там на заводі. Краще не буває, відповів Конрад. Він саме домігся перемоги над отим поганцем Труммелем. Директорові довелося відмовитися від свого твердження про те, ніби він, Конрад Ерле, записував на рахунок фірми поїздки для власних потреб. Просте жах, що той плазун собі дозволяє! Але Конрад загнав-таки його в тісний кут. Коли для нього і є щось огидніше від обману, то це спроба кинути підозру, що ти — обманщик. Та Ксаверові цього не треба пояснювати. Бо ніде інде людям не вбивали в голову добropорядність так, як у малих господарствах, звідки вони з Ксавером вийшли. Конрад Ерле — і використання службового транспорту для власних потреб! Ха-ха! Та за таку ганьбу, за таке паплюження слід зажадати мільйон відшкодування! Але Конрад такий дурний, що вдовольнився клаптем паперу з формальним вибаченням. Оце й усе. Однак Конрад може й почекати. Якщо політична кар'єра просуватиметься так само успішно, як оце почалася, то він, либонь, ще побалакає з отим добродієм в іншому місці. Коли Конрад, звісно, не забуде його зовсім. Пан Труммель? А хто це, мовляв, такий? Скоріше

¹ Парламент землі (одиниці адміністративного поділу у ФРН).

² Вільна демократична партія.

всього, на його думку, що через три роки він уже й не пригадає отої кислої огидної фізіономії. Для цього Конрад надто порядний чоловік.

Кузен витер широкою і жовтою, як у дідів, хустиною піт із лисини, розчинив вікно й увімкнув по радіо гучну музику. Чути кожне слово їм не конче, сказав він і показав за вікно. То що там сталося, у Ксавера відібрало мову? О господи, у своєму рішенні взятися за політику Конрад і сам не вбачає нічого незвичайного. Сказати щиро, він і не додумався б до такого, якби один клієнт раптом його не спитав був: «А чом би вам, власне, не перейти до політики?» Поки він, Конрад, пояснював тому чоловікові принцип роботи нового пристрою Ц-6, — ні, це справді така історія, що вмерти можна! — отож він саме пояснює, що навіть при ввімкненому пристрої можна відчинити вікна — на це магнітне поле Ц-6 ще не реагує, а загалом воно реагує на все завдяки своєму особливому чутливому елементу, так званому датчику руху, що його нічого не уникне навіть тоді, коли якомусь паскуді в цілком незбагнений спосіб пощастить проникнути в будинок і при цьому не спрацює магнітне поле на дверях чи у вікні... І тут клієнт перебиває його й каже: «А чом би вам, власне, не перейти до політики, пане Ерле?» І в цю мить у Конрада мов полуда з очей спадає. Щоб це підказала йому чужа людина! Авжеж, чому, власне, він не перейде до політики? О, він перейде, ще й як перейде! Це просто чудо, що Ксавер застав його сьогодні вдома. За кілька тижнів Конрад оце вперше зостався вдома. Приходить, бач, якийсь Труммель і хоче зробити з нього злодія і обманщика! Та годі про це, годі. Як на те пішло, то кругом і так безліч сумних речей. Чим більше він замислюється, тим... тим... Конрад махнув рукою. Потім витер піт. Може, дійде до того, що одного дня він візьме й перекине стіл. Чи навіть два. Чи навіть поперекідає всі столи, Ксавере! Всі до одного. Конрад замовк, простогнав і дістав ще одну пляшку. Старий, це прекрасно, що ти сьогодні приїхав, а то б зараз довелося пити з отими дортмундцями. Ні, проти дортмундців Конрад нічого не має, вони люди непогані. У футболі розуміються краще від нього. Але про себе вони трохи зависокої думки, а за чаркою це з них, на жаль, так і пре. А йому, власне, зовсім не зрозуміло, чого вони так деруть носа. Подивисься отак — удома в них більше дітей, ніж вікон. Але пиха! Особливо в тих, що приїхали цього

року. Ті, що приїздили торік, були не такі пихаті. А взагалі, дортмундці йому здебільш симпатичніші, ніж дехто з тутешніх. По суті, їм можна поспівчувати. Цілісінський рік просидіти в Дортмунді! Але як уміють обманювати! Декому тут варто в них повчитися. Навіть розмовляють вони, на його, Конрада, думку, якимось кумедно. Принаймні кумедніше, ніж байрейтці, що часто приїздять до Віденгорнів навпроти. А Віденгорнова дружина вдає, ніби байрейтська говірка їй така мила, що вона й сама залюбки б нею розмовляла. І вона справді пробує. Навіть восени, коли тут уже немає жодного байрейтця, вона може раптом лягнути що-небудь геть по-байрейтському. Мабуть, тільки через те, що це, як вона гадає, дратує Конрада. Але насправді це його зовсім не дратує. Його дратує тільки те, що Віденгорнова дружина завжди вдає, ніби може роздратувати його своєю байрейтською говіркою. Чи, краще сказати, це б його дратувало, якби він, Конрад, не був такий порядний чоловік. Гасло в нього завжди одне: кожному свій фасон. Лібералізм. Розумієш?

Конрад замовк, але було очевидно, що зараз Ксаверові не можна починати розмову про Труммеля чи про книжку колеги Фрея. Конрад витер своєю величезною хустиною піт і аж застогнав. Потім сказав:

— А ти знаєш, Ксавере, який суп я хочу, щоб зварили на мої поминки?

— Знаю,— відповів Ксавер.— З фрикадельками із печінки.

— Правильно,— мовив Конрад і з полегкістю засміявся.

Задзвонив телефон. Конрад скривив обличчя так, ніби дзвінок завдав йому болю. Це була Агнес. Вона говорила тихо й квапливо, немов сталося щось жахливе. Приїхав доктор Гляйтце. З дружиною. Ксавер кинув:

— Я зараз буду.— А Конрадові сказав, що повинен їхати на розмову з шефом.

— Не бреш! — відповів Конрад.

Ксавер вибіг надвір і поїхав. Конрад подався був услід, спробував його затримати, а потім ще й обізвав попихачем. Хлопчиськом на побігеньках! Ксавер засміявся. А сам подумав: це Конрад говорить так через те, що й досі не потинькував свого будинку.

Хоч і не вельми мудрий, зате вельми вірний. Дорогою додому ці слова не йшли Ксаверові з голови. Першою він побачив Дорле, що лежала у дворі на ковадлі. Зліва,

біля самісінького ока в неї присмоктався кліщ, він уже так нассався крові, що обернувся на велику лискучу бульку. Потім, Дорле, потім...

Доктор Гляйтце сидів за столом під грушею. Ксавер ще здалеку почув голос пані Гляйтце, що розтягувала по-віденському всі слова. Почув і постукування тенісної кульки. Як тільки Ксавер з'явився з-за сарая, Юлія з Магдаленою кинули грати в пінг-понг. Здавалося, обидві тільки й чекали, що він прийде і звільнить їх від необхідності грати. Обличчя в обох були розпашілі, але похмурі. Видно, шеф або пані Гляйтце, коли прийшли сюди, сказали дівчатам: «Грайте собі, грайте!» І дівчата після того вже не зважувались кинути гру. Це Ксавера розізлило. А їхній вигляд, коли вони розгублено попустили руки, а тоді враз чкурнули з очей, розлютив його ще дужче. І вже з перших шефових слів Ксавер зрозумів, що Агнес розповіла гостям, де він був і ким йому доводиться Конрад Ерле. Ні, дипломатичного хисту в цієї жінки ні крихти. Завжди каже все точнісінько так, як є. Про обережність жодного уявлення. Ксавер одразу почав доводити, що словом «кузен» у їхніх краях називають усіх далеких родичів, коли вже взагалі важко й сказати, що воно за родич. Висловитись точніше він не важився, Агнес-бо вже могла вибовкати, що Конрадова і Ксаверова матері були рідні сестри. Та оскільки вельми мудрим його не вважали, то й висловлюватися весь час дуже точно в нього не було потреби. Агнес саме зібралася показати пані Гляйтце свою грядку, яку вона недавно перенесла сюди. Глянувши на пані Гляйтце, Ксавер умить збагнув, що слухати їй про всілякі грядки не тільки нецікаво, а й просто нестерпно. Та Агнес цього, видно, взагалі не помічала. А шеф одразу запитав Ксавера, чи може той о восьмій тридцять шість вечора зустріти пана професора Майстера з дружиною і відвезти їх на віллу Труммеля. Немовби бажаючи захопити Ксавера, Гляйтце додав, що обох надзвичайно легко впізнати, особливо на вокзалі в Ліндау. Сорокарічний чоловік, сивий як голуб, волосся до самих плечей. Очі широко посажені й витрішкуваті. А в жінки очі, навпаки, при самому носі, здалеку навіть можна подумати, що вони одне біля одного. Ксаверові подобалася щирість, з якою шеф звертався до нього, описуючи людей. До чоловіка, якого мають за телепня, так не звертаються. Отже, ті слова належали не шефові. Нарешті Ксавер сказав, що пана

професора та його дружину він зустрічав уже двічі. А-а, то он воно як! Тим краще. А назад із Дегерзее до Тетнанга їх відвезе Венцель Фройдль, отож Ксаверові дбати про це, на щастя, не доведеться. По неділях та в святкові дні шеф бував такий балакучий, що Ксавер щоразу аж дивувався. Жінки тим часом ніяк не могли відійти від «рідного клаптика землі». А доньки в Ксавера чарівні, їй-бо! Доктор Гляйтце подивився в бік тенісного столу, що самотньо стояв на витоптаній траві. Та, в котрої розпущене волосся, сказав шеф, знає собі ціну й свого доб'ється, можна бути певним. А друга, — він глянув туди, де грала Магдалена, — та не тільки не відкривається, а ще глибше замикається в собі; вона зумисне обмежує свої шанси, бо кожний шанс їй здається надто ризикованим; практично вона шукатиме шанси дедалі менші й скромніші; успіх у найменшому — ось її мрія; без ризику знайти своє; тож Ксаверові взагалі нема чого хвилюватися, вона своє місце дістане і з зубів його вже не випустить. А перша, о, звісно, в тої хватка зовсім інша, о, чоловіки ще ставатимуть у чергу зробити їй пропозицію, але вона буде перебірлива, першому-ліпшому себе не подарує; Ксавер може себе привітати.

— Сузанно, ти ще довго морочитимеш голову пані Цюрн?

Доктор Гляйтце з дружиною поїхали далі. До Трумелів. За кермом — вона. Ксавер вернувся до столу. Сів спиною до сарая і задивився на пагорб. Сонце вже котилося за вершину. Прийшли Агнес із Магдаленою і принесли вечерю. Юлія підійшла з порожніми руками. Розмовляти Ксаверові не хотілося. Він не міг розповісти дочкам, що сказав доктор Гляйтце. Ксавер був лютий. Лютий на шефа. Той оцінював його дочок, як ветеринар корів. Ксавер і собі налив «Мюллер-Тургауера», що його Агнес відкоркувала для подружжя Гляйтце. Агнес узяла повний келих пані Гляйтце, до якого та навіть не доторкнулась, і хотіла була вилити його назад у пляшку. Ксавер рвучко вихопив у неї келих і широким жестом вилив вино на землю.

— Ось так, — сказав він.

Агнес зауважила, що пані Гляйтце зовсім же не доторкнулась до келиха. Ксаверові було байдуже. Він думав про дітей Гляйтце, Якоба та Юдіт. Тричі на рік він мусив їздити по них до інтернату на Женевському озері. Дорогою додому вони розмовляли одне з одним по-фран-

цузькому. Досі Ксавер ніколи не замислювався про їхнє майбутнє. Йому просто й не спадало на думку оцінювати їх, свята трясця! Ксавер щоразу намагався зрозуміти, про що вони розмовляють. Дуже вже вони йому подобалися. Отож, коли він їхав з ними з Ніона до Тетнанга, в його душу закрадалися ворожі почуття. Коли Ксавер віз Якоба та Юдіт, то щоразу думав про своїх дочок. Він порівнював цих малих Гляйтце, що голосно цвенькали по-французькому, з Юлією та Магдаленою, і власні дочки здавалися йому безнадійно втраченими. Він, власне, був лютий на Якоба та Юдіт. Він бажав, щоб потім їм довелося чистити Юлії та Магдалені туфлі. Свята трясця! А доктор Гляйтце, навпаки, висловлював свою думку про Юлію та Магдалену з якимсь аж захватом. А от він, Ксавер, цілими годинами проклинав би Якоба та Юдіт з кістками. Як його колега Фрей дітей свого шефа Р. Книжка Фрея — справжнє продовження улюбленої казки Ксавера «Садівник та його господарі». Улюбленими словами господарів садівника в його улюбленій казці були: «Цього року нічого не вийшло, любий Ларсене». Які щасливі були подарі, коли знову могли сказати садівникові: «Цього року нічого не вийшло, любий Ларсене». Але враз Ксаверові здалося, що він несправедливий до своїх Гляйтце. Хоч і знав, що взагалі не буває до них несправедливий. А коли й буває, то, в усякім разі, дуже і дуже рідко. Коли Ксаверові й хотілося вчинити якусь несправедливість, то тільки щодо отих господарів з казки. Треба перекинути стола, сказав якимсь Конрад. Того, що під грушею, аж ніяк не перекинеш... Агнес повідомила, що доктор Цюрн теж приходив. Нібито відразу після того, як Ксавер пішов. З одного боку, Ксаверові подобалося, коли дружина називала його кузена доктором Цюрном, а з другого — це його дратувало. Приходив з Йоганною, Магдаленою, Юлією та Каролін. Агнес любила підкреслювати, що дві дочки доктора Цюрна і їхні мають однакові імена. Доктор Цюрн, розповідала Агнес, і досі гадає, що колись Ксавер таки продасть будинок. Чи принаймні прибудову або її частину. Він знов їй підрахував, скільки вона має на овочах та фруктах і скільки вони мали б, якби продали будинок і вклали в що-небудь гроші. Ксавер відповів:

— Нехай не меле дурниць!

Але ображатись на кузена Ксавер і не думав. Він був радий, коли той час від часу приїздив з Юберлінгена і

доводив йому, що те, на чому вони сидять, чогось варте. Жаль, що Гляйтце не застали кузена. О, Ксавер залюбки звернувся б тоді до шефа: «Дозвольте відрекомендувати мого кузена! Доктор Цюрн із Юберлінгена...»

Юлія майже нічого не їла. Магдалена загрибала ложкою власноручно зроблений салат із городини та сиру; до того, що мати готувала на всіх, дівчина вже майже не торкалась. Юлія вернулася до піаніно. Магдалена пішла в свою кімнату. Агнес зібралася ще поливати городину. Ксавер не дав їй прибрати зі столу. Про це він подбає сам. Потім. Він ще не закінчив вечері. Домашнє копчення, емментальський сир, салат із огірків, білої капусти, кольрабі та редиски, приправлений сметаною, м'ятою, розмарином, бугилою, петрушкою та мелісою з грядок Агнес. І домашній хліб, який спекла сама Агнес. Та ще «Мюллер-Тургауер» із Гатнау. З уроків закону божого Ксаверові запам'яталися слова «красуватися» й «трапезувати». Цьому червневому вечору він, Ксавер, додавав краси. І бачив себе за трапезою. Нема нічого кращого, ніж їсти, подумав він. Для цього не треба бути голодним. Навіть не конче мати апетит. Що таке апетит узагалі? Його власне бажання поїсти не можна означити цим сумнівним словом. Бо його бажання — це жадова, неймовірна жадова. Ксавер міг би будь-якої хвилини сісти й почати їсти. Ця жадова така невтолима, що жувати й ковтати він не кидав би ніколи. Ксавер знов почав проклинати свій шлунок, який завжди надто рано давав знати, що їсти годі. Сам він про це й не подумав би. Цього разу ні. Цього разу він їв би і їв. Ксавер мав таке відчуття, ніби їсть про запас на прийдешні віки. До нього в цьому дворі ще ніколи не було так багато чого їсти. Тепер настав час; їсти — скільки завгодно. Більше, ніж можна з'їсти. Він тренуватиметься. Тренуватиметься їсти дедалі довше й більше. Щоб колись нічого не робити, а тільки сидіти і їсти. Наїстися до смерті. Вмерти за столом. Упасти з напханим ротом. А з будинку долинає Шуберт. Юлія грає добре. Так він вважає. Життєве начало, на його думку, в неї цілком надійне. Виразно проступають найтонші часові риси. Суть у всьому одна. Це в неї в крові. Складається враження, ніби дівчина взагалі не може помилитись. На все в неї свій час. Юлія — це щось у тисячу разів більше, ніж гадає собі якийсь там доктор Гляйтце. І Магдалена також. Господи, та що він знає про те, яка сила ще мовчить у Магдалені!

Ксавер почав їсти ще жадібніше. Від захвату. Їсти і слухати музику! Ніщо не гармонує так, як їжа і музика. Агнес спробувала якось принизити Юлію, але Ксавер цього не зрозумів. Ота її гра на роялі — пусте діло, сказала дружина. Юлія грає тільки для того, щоб не лущити боби, не мити й не витирати посуду. Агнес була куди музикальніша, ніж він, Ксавер. Йому подобалася оця нібито пуста гра Юлії. Особливо коли він сидів за столом і їв. Єдине, що може позмагатися з музикою, — це їжа. Шуберт, пане докторе, і ситний обід! І чому Юлія не сіла за рояль, коли тут були Гляйтце! Точнісінько як її мати! Жодного уявлення про дипломатію. Адже обидві добре знають, як Гляйтце любить музику. Чому б Агнес не шепнути було дочці на вухо: «Шуберта!» І Юлія б зрозуміла, непомітно кивнула б головою, знайшла б причину встати з-за столу — і раптом з будинку полинули б гнітюче сумні звуки. Гляйтце аж рота роззявив би. Шуберт! Але ж ні, сіла за рояль тепер, коли шеф поїхав. Чи й сама Агнес могла б заграти Моцарта. О, Агнес уміє грати Моцарта. Так що, пане докторе, у цьому домі, як бачите, водиться й Моцарт, свята трясця! Як вони взагалі збираються жити далі, коли не вміють дати собі раду, не знають, коли що сказати, коли що зробити?! Гадають, видно, що можна вибитися в люди без політики! Ох, бідолахи! Ось ви, пане докторе, слухаєте Шуберта. А Ксавер, як слухає музику, мусить собі що-небудь уявляти. Йому так кортить спитати в шефа, чи можна, слухаючи музику, думати про що завгодно. Як ні, то він узагалі її не слухатиме. Цей Шуберт знов неабияк його розпалив. Ось долинули рвучкі зриви... Голоси, тони вищають. Десь угорі наче хтось швиденько задріботів ногами. Весь час на одному місці. Знов і знов повторюється той самий зворот. Але щоразу виходить по-іншому. Він то зринає, то стихає — і все на одному місці. Завершення нема. Просто біда. Почнеться зворот і урветься. І раптом — немов стрибок убік. Намагання вернутись до попереднього місця. Коли постукаєш пальцем тричі по тому самому місцю, воно стає м'яким. Вже за третім разом під пальцем майже нічого не відчуваєш. Але своєрідний звук усе ж таки лунає. М'який звук. Шуберт, пане докторе! А тепер ласкаво прошу дати якусь кінцівку. І сміливо почати спочатку. Трохи притупити ногами. Покрутитися. Потанцювати. Хитнути головою. Присісти і встати. Тільки не напружуватись. О, попливало, по-

пливло... Замріятись і здатись на волю танцювального ритму... Земля під ногами теж пливе... Один крок, два, три... Як же це він упав з такої висоти? І в самісіньку глибину? Треба розкласти кожен крок на окремі рухи. Ще раз підвестись угору й опуститися вниз. Слід розібратися. Простежити за рухами в дзеркалі. Куди вони спрямовані? Сміливо загуркотіти на верхніх тонах і почати все спочатку. Щоб не лишилося жодної згадки. Все відскакує назад. Наполягти на згадці. Скористатися ритмом. Почати багато м'якше. Плакуча верба, тільки віття піднялося вгору. Обійти її. Пропливти мимо. Утримати рівновагу. Хай навіть доведеться припинити. Втопити певність і так спробувати втекти. Зблиснути — і на поверхню. Туди й знову назад. Тільки дивитися з глибини. Лишитись. Лишитись на дні...

Ксавер слухав і думав, що тепер усі його помисли скеровує музика. На початку його щоразу ніби підхоплювала хвиля. Та згодом йому вже здавалося, наче він цілком у полоні музики. Найпрекрасніше в Шуберта те, що він звучить так, мовби ніхто його не слухає, думав Ксавер.

Його покликкала Агнес. Із грядки, яка починалася за колишньою гнояркою і тяглася аж до вулиці; там дружина розводила овочі та квіти. Вона стояла біля схожих на дзвоники квітів — коло стебла темно-лілові, далі світліші, а на краях майже білі.

— Дивись, які гарні в мене орлики! — промовила Агнес, показуючи, здавалося, аж прогнутим від гордоців та втіхи пальцем на квітки.

— Білізна з такими оборочками мені теж сподобалася б, — відповів Ксавер.

Коли мова заходила про квіти, він завжди грав роль пересмішника. Агнес із самого початку ставилася до своїх квітів дуже ревниво. Помалу й Ксаверові вони стали подобатися трохи більше. Особливо як Агнес казала йому, що вони гарні. Ксаверова мати садила самі жоржини. Та й то тільки попід парканом. Ксавер ще раз пішов за сарай, зібрав зі столу недоїдки й відніс на кухню. На щастя, жодної з дочок по дорозі не зустрів. А то б вони побачили по недоїдках, скільки він з'їв. І як він узагалі поведився. А без дисципліни діти пропадуть. Якщо не знатиме дисципліни він, не знатимуть її й дочки. Якби вони були побачили, як він сидить і жере, то вже ніколи б цього не забули й завжди мали б чим виправдати своє

недбальство, легкодухість і лінощі. Бажаючи виконати ще якийсь із своїх обов'язків, Ксавер узяв у руки Дорле й витяг у неї з-під ока кліща. При цьому з голови йому не йшла думка про те, що й сам він — як оцей круглий, мов кулька, насмоктаний кліщ.

Кліща Ксавер кинув Телеві, що чекав поруч.

Гостей із Мюнхена він упізнав одразу — то були єдині пасажири, що вийшли з вагона першого класу. Та якби Ксавер їх навіть не впізнав, непорозуміння однаково б не сталося. Ксавер одяг формену куртку, а також кашкета, отож сивий чоловік, якому, втім, на вигляд не можна було дати й сорока, одразу підійшов до нього й запитав:

— Ви шофер доктора Гляйтце?

— Так, — відповів Ксавер.

Тоді чоловік обернувся й тихенько гукнув:

— Гізі!

Висока струнка дама рушила до професора й Ксавера. Очі в неї, здавалося, й справді мало не налазили одне на одне. А коли йшла, то ставила ноги не одну біля одної, а одну перед одною. З кожним кроком вона ніби погойдувалася. На ній були туфлі кольору нестиглих помідорів і з пряжками. Вона ступала так, наче пробувала кожен крок. Тулуб уже потім наздоганяв ноги. Спершу вперед подавалися самі туфлі, тоді коліна і так далі. Поки вона йшла до них, очі в неї були майже заплющені. Нарешті професор подав їй руку. Досить недбало, відзначив подумки Ксавер. Чоловіче, до такої нервової жінки треба ставитись багато, багато уважніше! Принаймні він, Ксавер, їхав до самих воріт вілли Труммелів так, ніби віз верхи на машині купу незапакованого пуху й не мав права згубити по дорозі жодної пушинки. До того ж цього червневого вечора по дорозі від центрального вокзалу Ліндау до Дегерзее було що подивитись. Природа красується, знов майнуло в Ксавера. Отож ця поїздка обернулася для нього на свято.

Коли Ксавер зупинився перед ворітьми труммелівської вілли й професор із дружиною вийшли, у нього склалося враження, ніби ця жінка зрозуміла, що він їхав так заради неї. А коли обоє побачили силу машин, на яких поз'їжджалися до Труммелів гості, то аж перезирнулися. А Ксавер просто стояв і не їхав. Це мало означати: «Якщо не хочете лишатися тут, я залюбки візьму вас із собою». Згори, від схованої за валами зелені тераси,

долинав гамір. Висока дама знову сховала очі, які в дорозі зовсім були розплющилися, за густими ґратками повік. Професор подякував Ксаверові. Це була, мовляв, дуже приємна поїздка. Дама лише кивнула головою. Як для неї, то це було надто несподівано й негарно.

— Моя дружина — художниця, — сказав професор. Він, як видно, вважав за потрібне пояснити цей різкий кивок дружини.

Ксавер узяв їхні речі й рушив попереду на той густий багатоголосий гомін. Згори його одразу помітила Урзула, служниця Труммелів; вона вибігла назустріч і забрала в нього обидві сумки. А з тераси вже сходила пані Труммель — голе тіло ледь прикрите двома бретельками і ще тим-сим, зв'язане волосся огинає одне плече і спадає наперед, а з другого боку біля відкритого вуха всю увагу приковує золота сережка у вигляді півкулі і т. ін. Пані Труммель ніби хотіла сказати: «Навколішки! Зречись усього, про що подумав, ти, хробаче!»

Ксавер не міг більше стовбичити тут. Де пан і пані Гляйтце? Мюнхенці вже потрапили в обійми решти гостей. Ксаверові й самому здавалося, що він витріщається на все це надто довго. Він вернувся до машини і рушив з місця так, що з-під коліс аж гравій порснув.

На гунгербюлерський двір уже впала чорна, як ніч, тінь. Дорле, Тель, Агнес, Магдалена, Юлія... Яка безбарвна сім'я, вона ніколи вже не піднесеться... ні... це не так... Ксавер не знав, чому такий... такий пригнічений... Може, він роздратований через те, що пана й пані Гляйтце вночі повезе додому Венцель? І матиме нагоду ще раз побачити художницю Гізі... Чи може якесь інше ім'я сказати більше? Ім'я? Просто все це через краєвид. Коли ти місцевий, то ти практично йолоп. З давніх-давен. Адже він нічого не може сказати проти Гляйтце. Отож-бо й воно. Ти не можеш нічого сказати. Якщо зараз у тебе й різоне в череві, то тільки тому, що багато нажерся, ти, тварюко! Адже тут усі однакові, отара дурних овець, богом забута отара, що споконвіку розплоджується, та ще й як, як!.. Ксавер здавався сам собі бочкою, що похитується на двох ногах. «Не вельми мудрий, зате вельми вірний...»

Юлія й досі грала Шуберта. Агнес ще поралася на горді. У Магдалени світилося вікно. Він увійшов до будинку й прогнав Юлію від рояля. О цій порі по телебаченню йшли ковбойські фільми. Але сьогодні не було жодного.

Зате показували щось інше краще: фільм з його улюбленим актором Джеймсом Коні. Досі в ковбойських фільмах Ксавер бачив його, на жаль, тільки двічі. А сьогодні він побачить Коні у фільмі під назвою, яка йому дуже сподобалась: «Дитя Оклахоми». Тель примостився у Ксавера в ногах. Ксавер скинув пантофлі й повстромляв ноги собаці в шерсть. Дорле довго вмоцувалася у Ксавера на колінах. Попереду в нього гарний вечір. Він бачив у Джеймсові Коні рідну душу. Його поведінка, вчинки, як той стояв за свою справу — все це знайоме Ксаверові з власного життя. Дитя Оберланда.

4

Якийсь серйозний, зосереджений якийсь їхав Ксавер через знайомі ліси до Тюбінгена, минаючи Мальшпюрен, Штоках, Вінтершпюрен, Ліптіngen, Тутліngen. О дев'ятій ранку він мав з'явитися до медсестри Габріели на третій поверх у клініці на Шнарренберг. Коли пані Брас подзвонила й сказала, що, виконуючи побажання доктора Гляйтце, записала його, Ксавера, на прийом до професора Амраїна, шефового товариша, наступного понеділка о дев'ятій ранку, Ксавера охопив страх. Навіщо, чому? «Та ви радійте, що шеф домовився про вас із таким світилом!» Пані Брас завжди розмовляла по телефону солоденьким голосом, так ніби доктор Гляйтце дав їй завдання створювати людям добрий настрій. І це завдання, здавалося, стало її другою вдачею. Ксавер мусив собі признатися, що ця жінка його щоразу трохи хвилювала. І все ж саме отой її солоденький голос іноді наводив його на думку про те, з якою кислотою міною вона переступає ввечері поріг власного дому. Ксавер мав таке відчуття, — він і сам не знав чому, — ніби пані Брас узагалі не така вже й привітна. Він згадував про неї часто, бо вона спілкувалася з доктором Гляйтце принаймні не менше, ніж він, Ксавер. З цією жінкою треба було б якось поговорити. Але, як це зробити, Ксавер, на жаль, не знав. У крайньому разі, можна побалакати з Алоїзією. Так він і вирішив. Невельми мудрий, зате вельми вірний. Цього він Алоїзії так просто не подарує.

Гаразд, але звідки довідався про це доктор Гляйтце? Мабуть, таки розпитав у пані Брас. І обговорив усе з Агнес. «Не поїду», — сказав Ксавер. «Поїдете», — сказала пані Брас. Агнес запевняла, нібито в неділю, коли вони

ждали Ксавера, вона тільки сказала докторові Гляйтце, що доктор Майхле нічого такого не знайшов, хоч боли й не минають. Шеф відповів, що сам подбає про все. І Агнес вирішила, що він сказав це просто так, для годиться. А тепер посилає Ксавера до свого приятеля, та ще й до світила! Оце і є Гляйтце. Бідний колега Джон Фрей! Сім'я фабриканта не подбала про нього навіть тоді, коли він цілий місяць лежав із запаленням легень. А Гляйтце все розпитає про чоловіка і, не кажучи більше жодного зайвого слова, починає діяти. І все йде як по маслу. Тебе негайно записують на прийом. У понеділок, о дев'ятій ранку, сестра Габріела, будь ласка! А може, навіть цю люб'язну послугу зробила по телефону й пані Гляйтце.

Знов цей крутий поворот у лісі перед Тутлінгеном. Стоянка, де колись зливалася пара з їхніх вуст. Як приємно такого раннього червневого ранку їхати звивистою лісовою дорогою! Ксавер любив дороги, що повертали так, ніби хотіли знов завернути додому. Сонце стояло над самісінькими верхівками ялин. З обох боків до машини схилялися високі трави. На луку пасся кінь. По свіжих покоса походжали дві ворони. Над несконешним лугом зависла каня, потім рвучко впала у траву. Далі, між Веллендінгеном і Шембергом, улюблений Ксаверів ставок — трикутний, і з усіх трьох боків обсаджений вільшиною. І, мабуть, через те, що сьогодні Ксавер не віз ні Рукгаберле, ні Труммеля, ані доктора Гляйтце, — а може, саме тому, що він їхав у клініку, — живіт не влаштував йому концерт.

Йдучи через стоянку перед клінікою, Ксавер почув, як один чоловік гукнув другому:

— Пане Бернгард, хвилиночку, в того югослава знайшли ще щось?

Другий відповів:

— Ні, внутрішньої кровотечі не виявили...

Потім Ксавер розчув іще слово «шок».

У вестибюлі, просто в дверях ліфта, стояло ліжко на коліщатах, а в ньому нерухомо лежав на боці чоловік. Вийшов хлопець у білому халаті з дівчиною в білому халаті і сказав:

— То це пан Бірн, еге? Пане Бірн?!

Пан Бірн відповів зовсім не так жваво, як до нього звертався хлопець:

— Болить.

Ті двоє в білих халатах сказали чоловікові, що зараз

його заберуть. Потім мимо пройшла молода медсестра й промовила ніби сама до себе:

— Пан Бірн теж і досі лежить тут.

Щоразу, коли хтось забалакував, Ксаверові здавалося, що називають його ім'я. Сестра Габріела йому дуже зраділа. Ксавер мав таке враження, ніби вона ще з самого дорічку поклала собі бути з паном Цюрном із Оберланда особливо привітною. Побачивши його, вона аж підскочила, тоді вибігла зі своєї скляної будки, подала руку й повела Ксавера до палати номер два. В цій палаті на двох він житиме, мовляв, зовсім сам. Сестра похвалила вид з вікна, самé вікно, вбиральню. Ксавер відчував, що повинен бути щасливим. Отож він кивнув головою і всміхнувся так люб'язно, як тільки зміг.

Увійшла невеличка брюнетка й назвалася: пані Борн. Чи не бажає Ксавер чаю або кави? А як він гадає, пощастить йому здати ще трохи сечі? Бо їй дуже треба. Вона спитала про це так, ніби він уже здавав тут сечу на аналіз. Ксаверові хотілося сказати: «Та я ж іще зовсім не здавав!» Але брюнетка вже питала далі:

— Ви ж бо сьогодні ще не їли?

Ксавер хотів був відповісти, що цього від нього ніхто й не вимагав, одначе він і сам не став уранці їсти. Та він тільки промовив:

— Не їв.

У дверях з привітною і водночас лукавою усмішкою з'явився доктор Міхель. «Цьому теж усе відомо», — промайнуло в Ксавера. Так само всміхаючись, немовби хотів цим показати, що дуже добре знає, чому всміхається, доктор Міхель заходився брати у Ксавера з руки кров і пускати її в численні пробірочки. Нарешті він споважнів і почав розпитувати історію хвороби. Після нього прийшла дівчина без імені й різким деренчливим голосом промовила:

— Ви пан Цюрн? Мені треба взяти у вас трохи крові з вуха.

Її вочевидь ніхто не попередив, що до шоферів з Оберланда треба спершу повсміхатися, а то вони одразу викинуться з вікна. Далі прийшла якась туркеня й пояснила, як корбочкою піднімати й опускати штору. І, нарешті, з'явився сам професор. Ще від самих дверей він простяг назустріч Ксаверові обидві руки, і на все його обличчя розпливлася усмішка — так приємно йому було познайомитися з шофером свого приятеля доктора Гляйтце.

Як послухати професора, то виходило, що йому надзвичайно рідко траплялася нагода познайомитися особисто з шофером і лікувати його. Навіть більше, — тепер Ксавер почав дещо розуміти, — професор Амраїн був сам із Вільпольтсвайлера. То он воно що, подумав Ксавер, із Вільпольтсвайлера! Ну, звісно...

Ксавер мусив ще раз розповісти професору все, що він уже розповідав докторові Міхелю. Досі професор і Ксавер сиділи, а доктор Міхель стояв і сів аж тоді, як професор сказав йому, щоб і він нарешті сів. Вийшло так, ніби доктор Міхель мав завдячувати цим Ксаверові.

О першій дня — на електрокардіограму. О пів на другу — чай, тоді поміряли пульс і температуру. О другій годині — якийсь сиропчик. На пляшечці напис: «Purgativum»¹. Ксавер ладен був побитися об заклад, що чув це слово ще тоді, коли співав у церковному хорі. Але битися об заклад не було з ким. А ці ліжка на коліщатах такі високі, що навіть не дістаєш ногами підлоги, як сядеш на нього. Ксавер помилювався з вікна на три гірські хребти. О четвертій годині його оглядає доктор Міхель. Виявляється, обстежуватимуть Ксавера до самої п'ятниці. А він думав, тільки до середи. Ох, Агнес, Агнес... За вікном пускається злива.

О пів на восьму приходять професор сам і ще раз робить те, що робив доктор Міхель. Але тільки те, що можна зробити голими руками. Щоб не схопила судома, Ксаверові доводиться лічити від ста назад. Входить молодий санітар Вінс із пишною бородою, всміхається — теж усе знає! — і подає три таблетки та супозиторій. І знов Ксавер помічає: тут, у цій приватній лікарні, від нього сподіваються, що він, оточений такою увагою, повинен почувати себе як на різдвяному вечорі. Ксаверові дуже кортить сказати — надто цьому бородачому парубійкові, — що вдома він їсть теж не з собачою миски.

Вранці його кладуть голого на відкидне ліжко. Якийсь доктор Негерле заливає у Ксавера через клізму білу мастику. Доктор Негерле з Ксавером спостерігають на екрані, як та мастика — тепер чорна маса — чіткими звинами підіймається у Ксаверові вгору, спиняється, посувається далі і знову спиняється. Ксавера повертають на бік, і рука в рентгенівській рукавичці робить йому допоміжний масаж. Доктор Негерле каже, що у Ксавера

¹ Проносне (латин.).

жахливо, немов у судомі, спазмує кишечник. Потім додає:

— Спазми товстої кишки ускладнюють справу.

Залита мастика збирається біля виходу, утворюючи ніби велику гулю. І що більше вливають, то важче її утримати в собі. Почуваєш себе майже так само, як тоді, коли їхали в Дюссельдорф. І знов шеф винен у тому, що йому, Ксаверові, доводиться все це терпіти, свята трясця! А доктор Негерле весь час мене його рукою в гумовій рукавичці, намагаючись проштовхнути мастику далі. Та знай зійде з приводу отих спазм. *Тонус і спазми* Ксавер уже не забуде повік. Як тільки залито всю мастику, її можна одразу випускати. Тепер у нього закачують повітря. Ксавер наче дерев'яніє. Як йому хочеться крикнути: «Пане Гляйтце! Годі! Припиніть! Годі!» *Жираф!* Адже тут роблять із ним те саме, що вони колись зробили були в учнівській майстерні з *Жирафом*. Той хлопець був із Торкельвайлера. Ксаверів однокашник. Він раз у раз кидав терти напилком і задирав якомога вище голову, витягуючи свою і так довгу, аж скручену шию. За це вони й прозвали його *Жирафом*. І хоч хлопець задирав голову й витягував шию зовсім тихенько, всі відразу це помічали. Яюсь вони затисли йому руки у дві пари лещат, позав'язували холоші й рукава, а один приніс пневматичний насос, щоб надути *Жирафа*. Думали, що він, як завжди, задерє голову й витягне шию. Випадково той, що з насосом, підніс шланг надто близько до заду *Жирафа*, стиснене повітря попало в кишечник, порвало його, і через годину *Жирафа* не стало. Він помирав так, як Йоганн у Кенігсберзі.

Доктор Негерле заявив, що так діло не піде. Ксаверові зробили укол. Для розтонізації, пояснив Негерле. Тобто, щоб послабити м'язи кишечника. Як каже Конрад, спершу лікар усе робить так, а потім навпаки. А тепер кілька знімків. Ксавера починають перекидати на ліжку так і с'як. Часом трохи не на голову ставлять. І весь час він бачить на екрані свій кишечник. Відколи та мастика вийшла, на кишечник приємно подивитися. Такий світлий, гарний. Розглядаєш його, немовби якийсь дуже давній малюнок. У мого кишечника такий вигляд, міркує Ксавер, ніби його створив Дюрер. Півтіні. Пластика. А перспектива! І на однаковій відстані одне від одного такі собі елегантні звування. В цьому ясному, майже невагомому ансамблі кращі лінії взагалі важко собі уяви-

ти. Ксавер просто не може намиливатися власним кишечником. А всі, хто дивиться на цей прекрасний кишечник, чомусь кажуть, ніби він, на шкоду Ксаверові, надто напружений. Ксаверові так хотілося б заговорити до свого кишечника. Цій симпатичній картинці на телеекрані можна було б прочитати цілу проповідь. І почати її такими словами: «О любий кишечнику, дозволь мені дещо тобі сказати...» Та хоч скільки Ксавер придивлявся до екрана, він так і не відчув, що кишечник його слухає і розуміє. Навпаки! Той кишечник узагалі не здогадувався, що належить йому, Ксаверові. Йому? Агов, кишечнику, а ти, власне, чий?

Потім він знов лежить і дивиться на рівне пасовище, гірські пасма, що тягнуться одне за одним і десь у далині тануть, зливаються з блакиттю. І над усім цим шугають, різко скрикуючи, ластівки.

Рентген грудної клітки. Кілька хвилин мова йде про якусь проблему. Персонал перешіптується. В душі у Ксавера вже вовтузиться страх. Адже потім нічого не буде. Все затихне. Невже ти так любиш жити? Посоромся. І щоразу на думку йому спадають дочки. Право на бажання жити дають вони.

У перервах Ксавер знов і знов замислюється про свій такий чітко окреслений на екрані кишечник. Спершу він постає в уяві чорним. І раз у раз рвучко посіпується. Немов щось благородне, вразливе, позбавлене будь-якого захисту. Потім світлішає, стає прозорим, набуває обрисів, коштовних ознак. І взагалі — Ксавер бачив власний кишечник! Може, це все-таки допоможе...

Приходить з карткою доктор Міхель. Ксавер мусить підписатися, що не заперечує проти гастроскопії. Це — на завтра. В таких випадках буває, що пацієнтові через трубку важко дихати. Трапляється й кровотеча в шлунку. Але Ксаверові цього боятися нічого. Процедура триватиме хвилин двадцять-тридцять. А коли все це нічого не дасть? Доктор Майхле однаково гніватиметься, що Ксавер звернувся до вищої інстанції. Але ж цю кашу заварив доктор Гляйтце. Проте, якщо ніякої хвороби не виявиться, аферистом вважатимуть Ксавера. Ляпає язиком, ляпає, а виходить, що нічого такого в нього немає! Та невже таки нічого не виявиться? Але ж із доброго дива живіт теж не болітиме.

О чверть на дев'яту атропінові уколи. Щоб локалізувати секрецію та розслабити м'язи. За Ксавером прихо-

дить санітар Вемайєр, що й сам має вигляд хворого. Вони хочуть, каже він, щоб пацієнта привезли.

Ксавер уже не може дихати носом. З півгодини його ліжка стоїть у коридорі під дверима кабінету гастрокопії. Дихати ротом узагалі не така вже й проста штука. Вздовж коридора походжають попідручки санітар із молоденькою сестрою. Вони наспівують — у червні! — карнавальну пісню і гупають улад ногами. За дверима молодий фахівець питає асистентку:

— А професор Амраїн як це робить — навстоячки чи навлежачки?

— Навлежачки, — відповідає асистентка.

Отже, Ксавер мусить лягати на спеціальні ноші. Вони мають дві чорних ручки. Молодий фахівець натягує рукавички і тричі бризкає чимось Ксаверові якомога глибше в рот.

— Взагалі ми бризкаємо тільки двічі, — докірливо каже він.

Але ж Ксавер тричі й не вимагав! Він тільки сказав, що після уколу не може дихати носом. Тоді молодик гучно зареготав і заявив, що це смішно, адже атропін, мовляв, викликає якраз протилежну дію. Виходить, я мав рацію, подумав Ксавер. З другого боку, його навіть утішило те, що це неприємне ускладнення з носом не було передбачене.

Професор і сьогодні від самих дверей простягає назустріч обидві руки й надто довго тисне Ксаверові долоні. Потім мовчки киває йому головою. Після цього молодий фахівець і професор дискутують про те, яким приладом має скористатися професор — «Олімпією» чи тим, другим. Професор хоче взяти другий. Молодик зауважує, що краще скористатися «Олімпією».

— Ні, ні! — хитає головою професор. — Той, другий!

Для Ксавера ці слова звучать так, ніби тепер уже й професор зрозумів, що краще взяти «Олімпію», але задля престижу не хоче відмовитися від свого рішення. Або, міркує Ксавер, професор має намір спробувати на ньому, Ксаверові, чи пощастить зробити це й тим, другим приладом, яким він досі не робив. Ну звісно, на шоферові можна випробувати що завгодно. А з другого боку, він бо — з Вільпольтсвайлера. А ті ж не мають нічого проти них, вігратсвайлерців. Ті коли й мають щось проти, то тільки проти дабетсвайлерців.

Професорові подають якийсь чорний шланг; руки в

нього вже в рукавичках. Той шланг не товщий, ніж у Ксавера середній палець. Але й не дуже гнучкий. На кінці блискуча залізна головка. На другому кінці, що його професор тримає в руках, — командний пульт. Професорові ще пояснюють: ця кнопка — продування, ця — всмоктування, а отак керують блискучою головою. Професор опускає залізну головку на шматок стерильного паперу і пробає, чи може нею повертати. Він грає пальцями на командному пульті, ніби на кларнеті. Пальці в нього тонкі, чутливі. Цей уміє грати на кларнеті. Ксавер не має сумніву. Вільгольтсвайлерці завжди добре грали. Головка на кінці шланга повертається так, немов голова змії. Шланг чимось змащують, професор уставляє головку Ксаверові в рот і проштовхує в горлянку. Світло гасне. Професор каже, щоб Ксавер ковтав. Але після бризкання в роті все затерпло. Ксавер ніяк не збагне, як і де йому ковтати. Він пробає ковтнути. Однак не певен — ковтає чи ні. В горлі він уже нічого не відчуває. Професор знай проштовхує цупкий шланг далі й підкреслено доброзичливим голосом раз у раз нагадує, щоб Ксавер спокійно ковтав. А в Ксавера нічого не виходить. Навпаки, всередині м'язи починають самі виштовхувати шланг назад, і він не може нічого вдіяти. Ця реакція організму дедалі посилюється. Ксавер примушує себе думати про материного діда. У франко-пруську війну під час облоги Парижа він учився в одного вчителя музики з Унтерланда грати на двох інструментах — на флейті й на трубі. Ерле взагалі люблять привертати до себе увагу. Якось, коли в Тетнангу святкували день Седана¹, той прапрадідусь так набрався, що диригент навіть не пустив його грати. Але чоловік, що носить прізвище Ерле, такого не подарує. Треба віддячити диригентові за таку ганьбу! Отож цей ширий Ерле підстерігає, коли диригент, учитель із Гемігкофена, заходить із шановними людьми посидіти у «Ведмедях», хапає з наповненого рибкою корита біля кухні вугра і вбігає до зали. Тут він підносить тонкого й довгого вугра до рота і вдає, ніби грає на флейті. Та, коли прапрадід набирав повітря, рибина прослизнула йому в рот, а звідти в горлянку. Йоганн Ерле сторопів, обличчя його почервоніло, тоді посиніло, а в залі стоїть регіт — усі ж бо знають, що їхній флейтист

¹ У 1870 р. під Седаном німці здобули вирішальну перемогу над військами Наполеона III.

неабиякий жартун. А цей «жартун» уже задихається, марно намагаючись дістати з горлянки вугра; рибина вже вся зникла в роті. Йоганнові робиться легше, але тільки на мить, потім він скрикує, хапається руками за живіт, окружний лікар доктор Моль зривається на ноги, хапає нещасного й притискає черевом до рижка столу, той пручається, кричить не своїм голосом, та лікар ще дужче тисне його до столу. Поки в животі Ерле сидів отой вугор, він кричав так, що навіть через тридцять років люди казали, нібито чогось страшнішого, ніж крик Йоганна Ерле, вони зроду не чули. І раптом вугор знайшов собі дорогу! Блідий, як смерть, і мокрий від поту Йоганн засовує руку ззаду в штани, дістає рибину, віддає господареві «Ведмедів» і каже, щоб той її приготував! «Відваріть! Тільки не пробуйте грати»,— додав нібито Ерле, і саме після цього зауваження несподівано знову став героєм. А тоді сів разом з усіма до столу і з'їв ще багато вугрів.

Тепер Ксавер уже знав, що нікому в світі не розповість про те, як у зовсім темній палаті тюбінгенської клініки колись намагався проковтнути цупкий гумовий шланг завтовшки в палець і з залізною головкою. Хіба з ним можна порівняти гнучкого вугра, що сам повзе стравоходом! Але такі вже Ерле. От уже хвальки! Цюрни хоч і шанолюбні, зате поперед батька в пекло не лізуть. Той, хто їх образить, про це ніколи не дізнається. Ксавер мав надію, що й у ньому тече трохи крові Ерле. А то доктор Гляйтце ніколи не знає, якої кривди завдав Ксаверові, пославши його до цієї катівні.

— Ковтайте! — чує Ксавер.

Він крутить головою. Потім зводить руку й безнадійно нею махає. Це має означати: марні зусилля, облишмо. Ви ж бачите, в мене нічого не виходить. Цього разу не виходить, може, іншим разом.

Але професор бачить у темряві тільки те, що йому треба.

— Зараз дійде.

Він сказав правду. Ксавер і сам це відчуває. Залізна головка уже в животі. Його більш не душить. Тепер Ксавер лежить на лівому боці. Чи не так само лежав у «Карлтоні» й шеф? Отак майже без тями, мов приборканий звір.

— Чудово,— мовив професор. Потім спитав Ксавера, чи не хоче той поглянути на екран.

Підключають іще один прилад. Ксаверові дають щось у руки — мовляв, зазирніть собі всередину. Він аж здригається. Перед його очима в рожево-червоних тонах велично постає внутрішня поверхня його шлунка. Він обводить поглядом лискучі стінки так, ніби сам стоїть серед них.

— А тепер пройдімося вздовж стінки,— каже професор.

Починається мандрівка по рожево-червоній слизистій поверхні, і Ксавера проймає глибоке благоговіння.

— Це перистальтичні хвилі,— коментує професор.

У Ксавера одразу виникає таке враження, неначе він на підземному Босфорі. От якби попросити професора вимкнути на кілька секунд там, усередині, світло! Йому так хочеться побути трохи в природній темряві своїх нутрощів. Але професор знає своє. Чи бачить Ксавер оту чорну цятку, питає він. Так, бачить. Посеред ніби свіжополакованої, блискучої, небачено рожевої поверхні — зовсім чорна цятка. Це пілорус. Ксавер з полегкістю переводить дух.

— А тепер підійдемо до пілоруса,— каже професор.

Вони підходять. Їхня примарна мандрівка, на жаль, теж нагадує Ксаверові один безглуздий фільм з трюками, дуже схожими на цю дійсність.

Пілорус більшає. Вже видно, що це вихід.

— А зараз,— повідомляє вчений гід із Вільпольтсвайлера,— дивіться уважно. Ми залишаємо шлунок.

Ім і справді вдається прослизнути крізь пілорус.

— Тепер ми в дванадцятипалій кишці.

Але тут уже й професорів голос виказує хвилювання. Зненацька Ксавера пронизує якийсь біль, і йому несила більше дивитися на екран. Він простягає прилад. Молодий фахівець бере його. Потім вони з професором заводять розмову про кров, яку саме помічають, і про те, чи це не ятрогенне захворювання¹. Ксавер вирішує подивитися вдома, у жінчиному великому словнику Брокгауза, що це означає. Ятрогенне захворювання. Тонус, спазм, ятрогенне захворювання. Хоч би не позабувати цих слів!

Далі екскурсію веде молодий фахівець. Він розповідає професорові про висип і показує якийсь *pulvus*. І *pulvus*, відзначає подумки Ксавер. Тепер біль здається

¹ Психічний розлад, навіяний розмовами або поведінкою медичного персоналу.

йому майже нестерпним. Він починає совати ногами. І ту ж мить відчуває на собі професорову руку. Вона гладить його. У Ксавера відразу виникає таке враження, наче він — звір. Треба затиснути зубами пластикову манжету, крізь яку шланг введено йому до рота. Це каже молодий фахівець. Ксаверові манжета здається твердою, неприємною. Щоб він кусав оцю пластикову гидоту! Професор його заспокоює — мовляв, зараз, зараз усе минеться. Але молодик із неприхованою злістю питає, чи не оглянути їм ще ту чи ту частину кишки. На щастя, відповідь у професора щораз одна: «Ні».

Залишилося взяти в трьох різних місцях на пробу слизову оболонку. Бо, кінець кінцем, нащо ж було так далеко залазити! Крізь шланг у шлунок тричі вводять зонд із пристроєм, що відколупує і дістає шматочки слизової оболонки. Тричі лунають команди «Опускайте!» і «Підіймайте!» Цю роботу виконує асистентка. Ксавер щосили прикушує мундштук, який досі був йому такий невисний. Професор знов заходжується його гладити. Ти ба, гладить по-справжньому! Старанно. Чи, скоріше, співчутливо. В усякому разі, не байдуже. Після того, як професор погладив його вдруге, Ксавер перестав совати ногами. Професор ще подумає, ніби він соває ногами зумисне, щоб його погладили. А Ксаверові не хочеться створювати такого враження.

Нарешті все скінчилося.

Ксавера відвезли до його палати. Дихати носом він іще не міг. Йому не лежалося. Сів скраю ліжка. І не сиділося. Устав. Дихати було не легше, ніж вести машину вулицями Мілана. Ксавер утратив спокій. Не знав, де подіти руки. Поклав на гомілки холодні компреси. Походив по палаті, але компреси позсувалися. У дверях з'явився професор. Ксаверові треба дві-три години полежати. Він ліг. Та, тільки-но професор вийшов, підвівся знову. Ксавер побачив шефа. Ні, не насправді. І не в одному образі. Збурена тривогою свідомість з шаленою швидкістю породжувала образи Гляйтце. То обличчя, то вся постать, то руки, то ще щось. Ксавер завважив, що його власне обличчя скривилося, як у малої дитини, ладної ось-ось зайтися плачем. У Вігратсвайлері в таких випадках казали: «От тонкосльозий!» Ксавер добре знав, який у нього цієї хвилини вигляд. Неймовірно кумедний. Та ще й у голові пролітають оті застигли образи Гляйтце. То ось який бридкий вигляд може мати шеф!

Підборіддя в нього зовсім не таке, як здається людям! А цей ороговілий лоб — аж блищить, такий твердий! А волосся, хоч і кучеряве, але зразу видно, що пупке. І ямки на щоках... Авжеж, ямки... На правій щоці ямка чіткіша й темніша, ніж на лівій... Бачити їх на цьому обличчі взагалі неприємно. Це через рот... Коли губи стулені... Коли шеф не слухає музики, тоді рот його нагадує меч, що впав упоперек обличчя. А ямки на щоках чорні. І лихі. І ти зі своєю дитячою пикою, що ладна ось-ось пустити нюні. Чоловіче, сховайся! Сховайся ж! Із рота в Ксавера вихопився тихенький зойк. Доктор Гляйтце вочевидь може зробити з ним усе, що схоче. Гаразд, хай буде, що буде, подумав Ксавер. Він здачі не дає. Ніколи. Ніколи.

Ввійшов доктор Міхель і щось сказав. Ксавер пожалівся на свій ніс — він був і досі закладений. Доктор Міхель відповів, що в літніх людей часто так буває — тоді вони дихають тільки ротом. Ксавер принишк. Японці, розповідав доктор Міхель, хворіють на виразку шлунка у вісім-десять разів частіше, ніж ми, і гастроскопія в них входить до звичайних щорічних обстежень. Завдяки цьому вони заздалегідь виявляють пухлини і вчасно роблять операцію.

Ксаверові стало соромно за себе. Коли доктор Міхель пішов, його знов поїняла тривога. Він спустився вниз, роззувсь і попростував босоніж спершу через луг, а тоді через Верхній Кам'яний ліс. Босоніж. Йому не хотілося нічого, крім походити босоніж. Господи, Ксавер і гадки не мав, як приємно походити босоніж!

Через дві години він повернувся до лікарні. Тривога не влягалася. Увечері професор каже, що вчора збрехав, нібито з обстеженням усе найгірше позаду. Тепер він скаже правду: сьогодні ще треба потерпіти, і цьому паскудству настане край. Ксаверові навіть закортіло докторкнутися до професора, такий вдячний він був за цю манеру висловлюватись. Слава вільгольтсвайлерцям, слава!

Повертаючись із прогулянки, Ксавер не підводив перед клінікою голови, щоб не зазирати до палат на першому поверсі. Він не міг бачити хворих. Вони раптом почали здаватися йому огидними. Тільки лікарі йому подобалися. Та ще медичні сестри. Взагалі персонал клініки. А оті хворі!.. Вони не викликали в нього нічого, крім відрази. Посходяться, посідають і хихотять! Або лежать, аж по-

сірілі з виду, на своїх високих ліжках. Зустрівши у коридорі котрогось із хворих, Ксавер одразу опускав очі.

Вночі Ксаверові приснилося, нібито Венцель Фройдль, шофер шефового брата, щосили гамселить його по нирках і примовляє, що в Юлії та Магдалени вже два роки все йде шкереберть, і це не дивно. Фройдль був родом із Траутенау в Богемії і ніколи не обходився без пісні, все робив під музику; отож і тепер, шмагаючи Ксавера по нирках, він не тільки примовляв, що в його дівчат уже два роки все йде шкереберть, а й наспівував, тільки через раз, як в опері, знов і знов наспівував, — мовляв, не дивно, що у Ксаверових дівчат уже два роки все йде шкереберть, шкереберть, шкереберть; і знай задоволено вибиває такт на Ксаверових нирках.

На другий день уранці — ректоскопія. Спершу прийшов молодий чорновусий санітар. Ксавер уже й забув, як його звать. Але цьому явно так не кортіло забігти до жодної іншої палати, як до Ксаверової. Йому наказали поставити Ксаверові клізму. Це, пане Цюрн, щоб очистити кишечник, розумієте? Санітар розмовляв по-швабському манірно, так, ніби успадував свою вимову разом з хронічною нежиттю від двоюрідної бабусі. Коли Ксавер нарешті допустив-таки молодика, — ах, так, його звали Вінс, — до свого заду, то спробував перенестися думками кудись далеко-далеко.

Ксавер побачив вигини річки Нонненбах, над самісінькою водою — буковий горішник, далі — луки, вільшини. Які темні плеса стояли там, де річка вгризалася в берег, а потім, перепинена ще однією купкою вільшин, знову верталася в своє русло! Коріння вільшин у воді поперепліталася, і в цих місцях полискують чисті темні дзеркала. А на дні — десь із метр завтовшки поклади листя, що лягало сюди протягом віків. Видно кожнісінький шар. Хлопцем Ксавер цілими днями гуляв на річці, а найбільше любив схилятися над отими спокійними темними плесами у закрутах Нонненбаху. Він стромляв руку в воду й дивився, як лікоть ніби переламувався на дзеркальній поверхні. Потім роздягався й починав роздивлятися. На себе. У тому темному дзеркалі. І лічив один по одному згори вниз шари листя, аж поки їхні обриси зникали у чорній глибині... Та хоч як натужно згадував Ксавер Нонненбах, на думку раз у раз навертався вусатий шваб Вінс. Ще як Ксаверові почали робити оте так зване обстеження кишечника, він спробував настроїти себе проти цього.

Та потім махнув рукою. Нічого не вийшло. Ксавера, певно, для того сюди й привезли, щоб виставити напоказ цілому світові той орган його тіла, який він найбільше ховав від цілого світу. Мабуть, до цього таки доклав рук доктор Майхле. Той уже давно поривався допомогти Ксаверові зав'язати з його власними нутрощами «дружні стосунки». Так ніби для цього Ксаверові потрібен доктор Майхле! Саме він Ксаверові для цього й не потрібен. Саме для цього йому не потрібен ніхто. Поки його, Ксавера, залишають з власними нутрощами наодинці, стосунки у них прекрасні. І якби він був у цілому світі сам, то не мав би зі своїми нутрощами ні найменшої проблеми. Проблеми взагалі виникають тільки внаслідок чужого втручання. Викликає підозру вже те, що вони нічого не називають своїм ім'ям. Раптом Ксаверові здалося дуже ймовірним, що це обстеження в Тюбінгені — ідея доктора Майхле та пані Гляйтце. Потім вони придумали про людське око поїздки до Вігратсвайлера, ім пощастило, Ксавера вдома немає, для годиться вони заводять розмову про його здоров'я, а далі все складається точнісінько так, як оце й склалося, — нібито щире піклування, справжнє обстеження... А по суті, Ксавера хочуть провчити...

Потім Ксавер усе відкинув. Він завважив, що його думками знов оволодіває манія величі. Так наче доктор Майхле й пані Гляйтце не мали про що побалакати, крім Ксаверових нутрощів! Авжеж, ти б хотів! Адже на тенісному корті, коли обоє любенько схиляють через сітку одне до одного голови, перше запитання, з яким пані Гляйтце звертається до сивої, аж голубуватої голови, мов у капітана підводного човна з кінофільмів, таке: «А ви, бува, не знаєте, як у цю хвилину проживають Ксаверові нутрощі?» Авжеж, ще б пак. Та годі. Годі обсмоктувати цю проблему.

Помалу Ксавера роздягали все далі й далі, і цього не можна було не помітити. А отой станок, на який він мав стати навколішки для цієї нової скопії... О, як йому довелося ставати! Відколи людина навчилася ходити на ногах, ставати так, як оце, вона, їй-богу, не має права. А поки прийшов професор, Ксаверові довелося натягти білі, неймовірно вутлі паперові трусики. Асистентка, з якою він довгенько пробув у палаті сам, теж, либонь, не мала на собі нічого, крім отого білого, облиплого халатика й не ширших за долоню штанців, що виразно проступали

крізь халатик. Отож, переживши нарешті ці хвилини, Ксавер мав стати навколішки у такій вульгарній позі, що далі нікуди.

Отже, входить професор. І, не кажучи ні слова, рве ті його паперові трусики на клапті. Потім каже йому компліменти щодо сфінктера, вен, щось відсмоктує, промиває, складає. Як тут думатимеш про щось інше! Адже професор поводить ся з ним, як ветеринар із коровами, що засовує їм ззаду руку по саме плече. Хіба ж Ксаверові не шкода було тих корів? А хіба з ним тепер поводяться не так, як із твариною? Але ж, коли людина випросталась, її заду іншим не стало видно. Дідько вхопив навіть здатність дотягтися до нього язиком. Де вже там! Тепер до заду дістають тільки руки, не здатні ні бачити, ні чути нюхом. Тому й відстань туди дедалі зростає й зростає. Ти вже себе не понюхаєш. І ця голова, що більш не хоче мати нічого спільного зі своїм протилежним полюсом, стає, чим вище її тримають, усе важчою. Ксавер знову вдає, ніби його тут нема. Е-е, так діло не піде, докторе Майхле! І ви, докторе Гляйтце! Поцілуйте мене всі в гузно!

У Ксаверовій голові один по одному зринали й тяглися вервечкою Конрадові вислови.

Залишившись у палаті сам, Ксавер одразу уткнувся обличчям у подушку. Хотілося полежати, ні про що не думаючи. Як це зробити? Завжди трапляється те, чого волієш уникнути. А уникати, очевидно, не треба нічого. Тож мусиш терпіти все. Авжеж.

Раптом у дворі вимкнули фонтан. Запала така тиша, що її було навіть чути. На душі у Ксавера стало затишніше. «У цьому Елвісі Преслі таки щось є», — сказала якось Агнес. Та сама «музикальна» Агнес, яка від Юліїних та Магдалениних пластинок страждала куди більше, ніж він, Ксавер. Чому йому спали на думку саме ці слова? А чом би й ні? Ксавер може радіти, що йому спали на думку саме ці слова. Тоді вони його дуже втішили. То було першої неділі після великодня. Чарівного квітневого дня. За будинком. Гучномовець аж надривався від того Преслі. Ксавер поцілував Агнес у шию трохи згодом. Він не хотів цілувати її одразу після тих слів. Це було б безглуздо. Відтоді він почав раз у раз приносити додому пластинки Преслі. А при нагоді казав людям, що Преслі був шофер. Шофер вантажної машини. У штаті Теннесі. Місцевість там, певно, також горбиста.

Але того, що Ксаверові, власне, так хотілося сказати, він не сказав. А сказати йому хотілося ось що: «Співати так може тільки шофер». Ксавер боявся, що не-шофер цього не зрозуміє. Тим-то нічого й не казав. А на різдво під ялинкою знайшли цілу оперу Моцарта. Її поклала туди Магдалена. Вона збирала бузиновий цвіт і заробила грошей. На альбомі лежала записка: «Моему батькові». Просто Магдалена вміла вгадувати думки. Ніхто не вмів угадувати думки так, як Магдалена. Адже вміти не тільки думати, а й водночас сприймати думки іншої людини — це дивовижна риса. На перший день різдва Ксавер усівся на канапу, а Дорле відразу скочила йому на коліна, довго мостилась і нарешті вляглася. Магдалена міняла пластинки. Слухали оперу. «Дон-Жуан». І знову Ксаверові здалося, що музика Моцарта йому не просто знайома. Вона звучала так, ніби він чув її вже багато разів. Чи навіть співав. У церковному хорі. Вуха у Дорле посіпувалися влад музиці, немов перо осцилографа. Кішка відвернула голову, щоб не чути музики. Наприкінці пролунав жіночий крик. Дорле уткнулася головою між Ксаверових ніг. Потім, у фіналі, перед лицем смерті закричав сам Дон-Жуан. То був справді моторошний крик. Дорле його не витримала. Вона кинулася з кімнати. Це вперше кішка в сім'ї так перелякалася. Після того Ксавер щоразу, як ставив цю пластинку, перед фінальною сценою спиняв програвач. Йому не хотілося ще раз лякати Дорле тією страшною кінцівкою. А згодом Ксавер узагалі перестав слухати оперу, бо без фіналу йому ніби чогось бракувало.

Коли професор і доктор Міхель завітали до нього востаннє, професор, простягаючи руки, підніс їх вище, ніж підносив досі, а доктор Міхель усміхнувся лукавіше, ніж усміхався досі. Мовляв, тепер ми знаємо напевне: у вас абсолютно нічого немає. Вітаємо вас! Обличчя в обох сяють, обидва всміхаються. І тиснуть йому руку, показуючи всім цим, що сьогодні у Ксавера свято. Ксавер і собі кивав головою, всміхався, як тільки міг, і щиро дякував. Потім зібрав речі, зійшов униз, сів у машину й поволі рушив. Його не полишало відчуття цілковитої невдачі. Агнес буде рада.

І раптом — він саме в'їхав у Шпайхінген, попереду вже було видно ресторанчик «На семи вітрах», біля якого дорога звертала вбік, — раптом Ксавер зрозумів, чому в нього такий настрій. Він був про себе іншої думки, ніж вони. Тобто Гляйтце. І різниця в цих оцінках

стала не менша, а ще більша. Дружині легко називати його шанобливим. Аж тепер Ксавер усвідомив — і то вперше, — звідки в неї ота неймовірна, невичерпна енергія, з якої вона кожен свій рух перетворює на роботу. Над нею не стоїть ні доктор Гляйтце, ні пані Гляйтце. Нарешті він збагнув, чому майже завжди, коли вони сперечаються про Ксаверову роботу, Агнес поділяє погляди обох Гляйтце швидше, ніж його.

Агнес також вважала, що службові взаємини Ксавера особливо сприятливі. Так гадали й усі родичі та знайомі. Як тільки десь заходила мова про його роботу в Гляйтце, Ксавер щоразу заводив ту саму хвалебну пісню. Так поведлося з перших двох-трьох років. Але найважливішого — він зрозумів це аж тепер — Ксавер висловити не міг: що був про себе іншої думки, ніж решта людей. Він не знав нікого, жодної душі, хто був би про нього такої самої думки, як він. Не було жодної людини, якій би він признався, що про себе думає. Різниця в думках здавалася йому надто великою. Навіть гірше: Ксавер уже не міг сказати, що думає про себе. Тільки відчував різницю. Він так часто, так довго згоджувався з думкою навколишнього світу про себе, що про свою власну оцінку тепер згадував як про щось давно минуле. Тепер вона стала йому майже чужою. Але одне Ксавер пам'ятав добре: якої ваги він надавав власній оцінці проти того, що про нього казали люди. Ніщо не було йому таке дороге, як ця несмілива, майже невловима оцінка самого себе. Оця вже невиразна, нез'ясовна, майже незбагненна певність, що він не такий, як усі про нього думають. Може, тільки Магдалена й здогадувалася, хто він насправді. Часом у Ксавера виникала така підозра. Гляйтце нічого більш не хотіли знати про нього. Їм ішлося тільки про одне: щоб він водив машину добре й надійно. Більшого він і не міг від них вимагати. Одне слово, повернення додому боялись нічого. З тебе не сміятимуться. Тебе не мають за дурисвіта, що вигадує собі всілякі болячки. Його посилають на обстеження до світила, а він однаково здоровий-здоровісінський. О ні, вони скажуть: «Ми дуже раді, Ксавере. Отже, в понеділок о пів на восьму, вілла «Боже сяєво». Шеф послав його в Тьубінген, бо йому потрібен чоловік, надійність якого підтвердила б уся медична техніка. І якщо він, Ксавер, справді хоче бути тим чоловіком, але сам дав привід до сумнівів, то повинен змиритися з цими обстеженнями. Шеф має

право знати все про кожен квадратний сантиметр його нутрощів, це ж бо зрозуміло. Скільки ж сотень рентгенівських знімків вони зробили за цей тиждень? Клацали так, ніби не рентгенівським апаратом, а фотокамерою 8×8. Тепер шеф знає, чого від тебе можна сподіватися. Тепер і ти знаєш, чого можна сподіватися від Гляйтце. Однак Ксавер не вірив нічому, що йому тепер спало на думку проти Гляйтце. Навіть своїй люті. Він не міг нічого з собою вдіяти. І це його лякало. Що йому робити? На думку спав ніж у «мерседесі». Ксавер гучно зареготав. Скоріше пронизливо, ніж гучно. Далі промовив уголос: «Ох, Ксавере!» Потім швиденько глянув на себе в дзеркало. Тоді трохи додав швидкості. Він уже мчав Штокахським спуском. Колезі Фрею також доводилося пристосовуватись до своїх хазяїв, і це втішило Ксавера. Що не кажіть, а порівняно з отими Р. обоє його Гляйтце — просто золото. А в чомусь і ті, й ті між собою дуже схожі. Ну, звісно, такі схожі, як близнюки. Однак це порівняння Ксаверові одразу ж здалося несправедливим щодо пана й пані Гляйтце. Ні, годі, тепер — додому. До Агнес. Звичайно. Але ж Агнес іще ніколи не працювала в чужих людей. Щодо його ставлення до подружжя Гляйтце, то Агнес дотримувалась поглядів майже таких самих неправильних, як і самі Гляйтце. Але ж Агнес... Атож, Агнес... Проте... Авжеж...

5

За такий день Ксаверова мати, звичайно, склала б подяку всевишньому. Знову додому! Мати додержувалась думки, що людині у всьому не щастить. І коли щось хоч трохи вдавалося, вона відразу вклякала навколішки і дякувала богів. Помалу вона привчилася дякувати господу й за невдачі. За те, що, мовляв, могло б обернутися ще гірше, або — коли гіршого, ніж сталося, вже годі було уявити — за те, що це нібито вберегло її від легковажності. І хоч Ксавер уже давно забув думати про боже око й божий суд так безпосередньо, як мати, однак цього квітучого червневого дня в душі його ворухнулось якесь святоблिवе почуття. В зелених кронах шугав вітер. Та, хоч як він колошматив дерева, вони наскрізь, до самісінького стовбура, були зелені. Так, червень — місяць зелений, наскрізь зелений.

Найчудовніша завжди була мить, коли з-за обрію вигулькували сім червоних дахів Вігратсвайлера. Генерів, Корросів, Фігле, Шпетів, Цюрнів, Ерле і Гірерів. Розташовані не с'як-так. І не в один ряд. А правильно розставлені. Та Ксавер ніколи не спинявся тільки для того, щоб просто помилуватися. От тільки дах у садибі Гунгербюлерів треба було перекривати.

Ксавер вимкнув двигун, і машина сама покотилася схилом униз, а потім виїхала на пагорб, де Гунгербюлерова садоба та «Радісна надія» стояли одне до одного трохи ближче, ніж решта садіб у Вігратсвайлері. Мабуть, пагорб можна було б і підсипати. Щоб вирізняться над рештою.

— Ну, то що? — спитала Агнес.

І тут Ксавер знову відчув, як ганебно признаватися:

— Нічого. Абсолютно здоровий.

Ця звістка видимо втішила Агнес. Вона пригорнулася до нього. Але що в неї на думці? Адже тепер він стоїть перед нею зі своїм болем у животі, мов школяр-прогульник. Чи як людина, котра забрала собі в голову бозна-що. Колись Агнес усе ж таки замислиться: чого це він торочить і торочить про свій живіт, коли професор і ціла університетська клініка дійшли до висновку, що в нього все гаразд?

Агнес уже чекала машину. Їй треба було їхати по городину. І телевізор поламався. У четвер Філіп Фігле взяв його полагодити, а сьогодні вже можна забирати. Коли так, Ксавер поїде з нею. А дівчата? Агнес махнула рукою. Дві чорні зморшки обабіч носа залягли ще глибше. Агнес сіла. Так одразу їй несила про все розповісти. Лені вже три дні не сідає до столу. Від ненависті. Вона, Агнес, це відчуває. Від ненависті? А чи досить підстав, щоб робити такий висновок? Вона, Агнес, це знає напевно. Лені тепер і в рот не бере нічого з того, що готує Агнес. Живе на самих консервах. А коли її щось питають, то каже, що не має бажання кожного разу відповідати на ті самі запитання. А Юлія на іспитах засиплеться. Почувши це, Ксавер відразу хотів був кинутися нагору. Та Агнес сказала, що Юлія лежить у ванні. Або йде з дому, або залазить у ванну. А сьогодні видила у ванну кілька пляшок кока-коли й залізла туди в джинсах. Поперше, так нібито трохи полиняє фарба, а по-друге, штани потім краще прилягатимуть до тіла. Юлія розповідала, що Мік зробив те саме, і тепер штани на ньому

лежать мов улиті, вона ще сказала «мов присмоктані». Мік? Та це той, що замінив Герберта, сьогодні він, звичайно, заїде по неї.

— Якщо вона засиплеться, то з дому не вийде ні на крок,— відразу заявив Ксавер. Чого вона має засипатись? Він цього зовсім не розуміє. Досі він гадав, що Юлія просто жартує.

— Коли я бачу, що погано стою на ногах, то сам намагаюся триматися міцніше! А вона ж — моя дочка. Вона знає, що буде, коли засиплеться. І це у Вігратсвайлері. У нас! Юлія ж знає, що вона... що ми...

Ксавер замовк. Йому не хотілося в це вірити.

— Уставай,— сказав він.— Поїдемо.

В машині Агнес одразу почала розмову про Юлію. Але Ксавер спершу вилаяв її за те, що розпатякала докторові Гляйтце, нібито він — тяжко хворий. Це вона винна, що доктор Гляйтце послав його до Тюбінгена. А тепер виходить, провадив далі Ксавер, начебто він — симулянт. Тепер він, Ксавер, пошле її до доктора Гляйтце, нехай там признається, що наплела казна-чого. Він ладен побитися об заклад, що вона сказала шефові, нібито скоро вже й не знатиме, як зарадити чоловікові, так його мучить отой біль!

— А хіба це неправда? — спитала Агнес.

— А хіба,— люто крикнув Ксавер,— у мене щось негаразд?!

— Та ні...

— Отож-бо й воно. А тепер прошу! Що ти тепер скажеш?

— Та лікарі теж не все знають,— тихо промовила Агнес.

Аж тоді Ксавер трохи вгамувався. Своїми словами Агнес довела, що скиглієм його не вважає. Їй таки здається, що в нього справді щось негаразд. Нарешті Ксавер знову спитав про Юлію. Все залежить тільки від пана Вакера, відповіла Агнес.

— О боже! — простогнав Ксавер.— Вакер, латина!

— От-от,— притакнула Агнес.— А з одиницею з географії — у них фройляйн Меркельфінгер — уже нічого не вдієш. Те, що все впирається у Вакера та Меркельфінгер, ми знали. Досі Юлія вбачала у Вакері, тобто в латині, більшу небезпеку, ніж у Меркельфінгер, у географії. А тепер раптом на тобі — ота Меркельфінгер підвела ризику і вже оголосила кандидатів на одиниці. Серед

них і Юлія. Одне слово, якщо тепер і є надія, то тільки на Вакера, на латину.

— І треба ж,— кинув Ксавер.

— От-от,— докинула Агнес.

Ксавер згадав, що помагати дочкам у мовах узявся сам. Англійську й французьку він, стиснувши зуби і з допомогою телевизора, ще сяк-так вивчив, а от про латину не має жодного уявлення. А дружина з мовами однаково не дружить. А може, латина все-таки ближча до її предметів, математичних? Адже кажуть, що латина цілком побудована на логіці. Ксаверові не хотілося докоряти Агнес. Жодне з них не дбало про латину. Школа виявила в сім'ї Цюрнів вузьке місце, спрямувала на нього вістря атаки і ось-ось дістане перемогу. Останнього разу Юлія принесла в табелі двійку з латини. Після того Вакер ставив їй один раз одиницю, а другий раз — двійку з мінусом.

— Отже, одиниця плюс півтори,— почала рахувати Агнес,— буде два з половиною, тобто в середньому один і дві десятих. Двічі по одному і дві десятих буде дві цілих і чотири десятих. Додати сюди двійку з останнього табеля, і матимемо чотири й чотири десятих. Тепер чотири цілих і чотири десятих поділити на три — буде один і сорок шість сотих. Але сотих до уваги не беруть, отже, оцінка була б один і чотири десятих. Але ж були ще усні відповіді. Через те Юлія й чекає одиниці. Після уроку вона підійшла до латиніста, до Вакера, виписала йому на дошці всі свої оцінки й сказала, що їй потрібна двійка, за одиницю її, мовляв, відшмагають. Вакер скривив рота. Це в нього, каже Юлія, така усмішка. Всі знають, що латиністова жінка вже третій рік чахне від раку кишечника.— [Ксаверові здалося, що слова «рак кишечника» Агнес вимовила якось непевно].— Вакер, латиніст, відповів, що на самоті, у вбиральні, подумає про це ще раз. Ізабеллі він поставив двійку, у неї вийшло чотири цілих і дев'ять десятих на три, а в Юлії чотири і чотири десятих на три. А Ізабеллі він таки поставив двійку.

— Отакої! — вигукнув Ксавер.— То чого ж вона йому про це не скаже?

— Тоді йому довелося б поставити одиницю й Ізабеллі, каже Юлія. І тоді й Ізабелла залишиться на другий рік, а я, каже Юлія, не хочу бути в цьому винною. Вона вже тепер сидить на уроках і щодня думає про те, як учителі зневажають другорічників. Просто важко по-

вірити, каже Юлія, як вони цілий рік допікають другорічникам. Так наче ті — колишні злочинці.

Ксавер зірвався на крик. Він уже не міг спокійно розмовляти. Він закричав, що не може такого вже чути. Вона, Юлія, все знає, все розуміє, все передбачає, а нічого не робить, взагалі не вміє дати собі раду, навіть не пробує, тільки й знає лежати колодою у ванні й дивитись, як на неї насувається катастрофа. О господи!..

Ксавер уже не міг вести машину. Досі йому здавалося, що між ним і дочками ще залишилося хоч якесь взаєморозуміння. Нехай воно щодалі менше й менше, але все ж таки є. Щодо них, то вони можуть бути спокійні: він не зробить нічого такого, що б вони не зрозуміли, скажімо, не вскочить до них у кімнату з ножем, щоб зарізати їх, у цьому вони можуть бути впевнені. Та й узагалі, в разі якоїсь катастрофи... Якщо це залежатиме від нього... Але ж саме цього він сподівається й від них; нічого особливого, звичайнісінькі речі; гаразд, виходить, гімназія для його дітей — це щось незвичайне; спроба вігратсвайлерських Цюрнів піднятися у цьому світі бодай на один щабель вище зазнала поразки, і з цим йому доведеться змиритися; хоча Ксавер уже добре вивчив цей світ і знає: не все, що робиться, вкрай необхідне; усе могло б, додав він уже тихіше, бути й інакше; існують не тільки закони, існує й вина, особиста вина; людина завжди має в руках більше, ніж усвідомлює...

— А може,— озвалася Агнес,— він усе ж поставить їй двійку.

— Хто — Вакер, латиніст? — різко закричав Ксавер.— Ніколи! Він же був кадровим офіцером!

Колись одна з дівчат прийшла зі школи додому й переказала одне з зауважень того Вакера: раніше, мовляв, село час від часу ще давало геніїв, а тепер з нього впливає тільки сміття.

Ксавер підвіз Агнес до садівника Кугеля, а сам поїхав до радіотехніка Франца. В майстерні він одразу пішов до пана Біпуса, що всміхався йому назустріч. Пан Біпус розмовляв швабською говіркою, як і санітар з чорними вусами. Ксаверові було не до балачок, він тільки хотів швидше забрати свій телевізор. Але, промовивши кілька слів, одразу зрозумів, що мусить опанувати себе. Про те, що він хоче забрати телевізор, Ксавер повідомив таким голосом, ніби казав: «Затямте собі:

мене взагалі не цікавить, чого ви тут шкірите зуби!» Учениця в майстерні теж усміхалася. Видно, вона саме розповіла панові Біпусу щось смішне й розвеселила його. І пан Біпус вирішив спершу переповісти це Ксаверові, а вже потім перейти до справи. Проте Ксавер Цюрн переступив поріг цієї майстерні справді лише для того, щоб забрати свій телевізор. Те, про що ви тут до сліз регочетесь із своєю ученицею, мені до одного місця! Ксавер насилу опанував себе.

— Хочете забрати телевізор? Ну, звісно, пане Цюрн, вас можна зрозуміти — завтра субота, і чоловікові потрібен телевізор, еге ж? — Пан Біпус натис на кнопку й сказав у мікрофон: — Міхелю, пан Цюрн приїхав по телевізор...

У відповідь щось клацнуло й захрипіло. Пан Біпус переклав:

— Вам явно не пощастило, пане Цюрн, телевізор не готовий. Там треба дещо замінити, ми замовили деталь, але навіть у Фрідріхсгафені її не знайшлося, і чи є вона в Ульмі, ще не...

— Хвилиночку, хвилиночку! — перебив його Ксавер надто голосно. — Кому тут не пощастило, то це вам. Атож. Давайте, будь ласка, називати все, як належить.

— Це ви слушно кажете, пане Цюрн, — відповів, усміхнувшись, пан Біпус. — Тоді нам обом не пощастило.

— Але в мене немає телевізора! — закричав Ксавер.

— От-от, — відказав пан Біпус. — Через те я й кажу, що вам не пощастило.

Ксавер стояв і заціпеніло дивився на пана Біпуса. Що він собі дозволяє! Всередині у Ксавера знов усе почало збиратися в одному місці, і місце те дедалі твердішало. Ксаверові здавалося, що пан Біпус поглядає на нього глузливо чи навіть зловтішно. В кожному разі, з насмішкою. Авжеж, він таки шкірить зуби! Ксавер мусив відвернутися. Він не знав, що сказати, й пішов уздовж прилавка. До дверей. Та коли він хоче дійти до тих дверей живий, то мусить негайно щось зробити. У Ксавера було таке враження, ніби та тверда грудка в ньому стала обертатися. Там уже крутився якийсь клубок. Не в змозі більше стримувати себе, Ксавер, ідучи до дверей, змів на підлогу перше-ліпше, що трапилося йому під руку. Переважно пластинки.

— Хвилиночку! — гукнув нарешті пан Біпус.

Не встиг Ксавер відчинити двері, як Біпус його наздогнав. Тоді Ксавер просто збив пана Біпуса з ніг. Падаючи, той зачепив ще одну полицю з пластинками й перекинув її.

Опинившись надворі, Ксавер спершу кинувся бігти, але опанував себе й, хоч ішов і дуже швидко, однак на втікача не скидався. Він поїхав до садівника. Агнес ще розмовляла з Кугелем. Вони стояли в призахідному сонці серед грядок і балакали про розсаду. Пан Кугель тицяв своїм кривуватим пальцем то в один бік, то в інший, і Агнес щоразу повертала голову туди, куди він показував. Нарешті вона глянула і в той бік, де стояв Ксавер. Потім Кугель з Агнес заходилися накладати в багажник кісткове борошно, торф та загорнені в газети саджанці. Ксавер і пальцем не поворухнув.

Дорогою додому він сидів насуплений, і Агнес запитала, що з ним. Ксавер відповів, що в радіомайстерні по-сварився. З отим паскудою і скалозубом зі Швабії, Агнес його знає. Ксавер розумів, що про напад шаленства доведеться розповісти дружині докладніше. Він не знав тільки, як їй пояснити той напад. Він, власне, вже й сам не розумів, що з ним сталося.

Вдома вони перенесли все з машини в садок. Ксавер сказав, що хоче трохи прогулятися по лісу. Агнес не встигла нічого й запитати, як він уже пішов. Однак не побіг, щоб Агнес, бува, не кинулася за ним услід. Ксавер скочив на велосипед і, не гальмуючи, помчав схилом униз, а потім майстерно звернув за ріг сарая Фігле. Там схил кінчався, і далі дорога бігла майже рівно. Зате все частіше траплялися забруковані місця, і Ксавера добряче трусило. Це йому подобалось, бо нагадувало про давно минулі часи; тоді він завжди починав тут мугикати собі під ніс, але на бруківці так підкидало, що власного мугикання й не чути було. Дорога аж у лісі стала рівенькою. Ніби підлога в кімнаті. Тут велосипед нечутно котився тінистим лісом. Як тільки Ксавер пірнав на велосипеді в ліс, знов ставало чути мугикання. Тут Ксавер здебільшого починав співати по-справжньому. Останній відрізок шляху до річки треба було сходити схилом пішки. Ксавер подався туди, де річка так круто огинала вільшини, що мало не повертала назад. А за цим коліном вода майже стояла, як у невеличкому ставку; це було те саме темне дзеркало, над яким тридцять років тому Ксавер уперше роздзягся, щоб подивитися на себе. Ски-

даючи одержу, Ксавер щоразу давав собі слово тільки подивитись на себе. І щоразу ламав цей намір. Він починав спершу обмацувати себе... А тоді розстрілював камінцями на темному дзеркалі біле сім'я, заганяв пошматовані клапти до течії, і Нонненбах ніс їх далі. І, поки його знов повивав і сковував смуток нової поразки, Ксавер ще встигав собі уявити, як нижче по течії його сім'я хапає і ковтає форель. Потім туга поглинала всі інші відчуття. Крізь віття ледве просотувалося світло. Ксавер важко рушав додому.

Але тоді серце в нього калатало зовсім не так, як сьогодні. Ніщо вже не було йому таке чуже, як оце роздягання. Ксавер ще пригадував свою світлу постать у темному дзеркалі. А тепер від плечей до стегон він мав вигляд бочки. Чого він прийшов сюди сьогодні? Мордуватися, промайнула думка. Конрад правду казав. Тепер він узагалі не хоче знати іншого слова, крім цього. Мордуватися, мордуватися, мордуватися... Ніде більше він не може віддатися цьому слову так, як тут. Мордуватися до нестями. Намордуватися уволу. Донесхочу. Але цього він не міг собі уявити. Ксаверові здавалось, що його жага мордуватися непогамовна. Непогамовна повік. Мордуватися...

Посутило і стало прохолодно. Ксавер знову міг рухатись. Він збирав сухі гіллячки й розламував їх на все менші шматочки, так ніби це було саме те, що йому треба. Потім рушив лісом під гору. На думку знову спали слова з історії Селянської війни: *коли селяни були не в змозі боротися з ворогом, вони вбиралися в шати лісу.*

Додому Ксавер ішов пішки, ведучи велосипед у руках. На подвір'ї вимив забруднені живицею руки в кориті біля колодязя. Доведеться просити Агнес подзвонити до майстерні Франца. В тій конторі ноги його більше не буде. І того Біпуса він не хоче більше знати. Ксавер розповідь про випадок у майстерні так, що Агнес туди все ж подзвонить, однак по-справжньому не знатиме, як безглуздо він там поводився. Дочки не повинні про це дізнатися. Але на тверезу голову Ксаверові не хотілося заводити про це розмову. Отже, за вечерею він вип'є вина. Хіба він не пробув цілісінький тиждень у Тюбінгені! Хіба йому не сказали, що в нього все гаразд! Авжеж! А хіба це не причина для веселощів?! Тут йому спало на думку, що ввечері має прийти новий Юліїн приятель. Агнес, звісно, потягне того типа за стіл. Ніяк

не наслухається патякання тих хлопчаків! Усе їй треба знати. Думає, що ніхто не помічає, як вона тими своїми розпитуваннями обробляє Юліїних женихів. Ксаверові щоразу ставало аж соромно, коли він чув такий допит. Йому було шкода тих жевжиків, яких допитувала Агнес, навіть коли вони йому не подобалися. До того ж усе це, на жаль, доводилося вислуховувати й Магдалені.

Новенький під'їхав на мотоциклі да самого гаража. Юлія провела його в будинок.

— Дееш Мік,— сказала вона.

Чуб і борода золотисто-руді й кучеряві. Ніс гострий. Очі запалені. Принаймні почервонілі повіки одразу привертали увагу. Вони різко виділялися на білявому й блідому обличчі. Хлопець з самого початку сів дуже рівно і їв так, немовби за столом влаштували змагання — хто їстиме якнайнепомітніше. А сир він не тільки не взяв у руки, щоб відрізати собі шматочок, як це робив його попередник, а й щоразу, коли йому щось пропонували, відповідав: «Дякую, не треба». Так тихенько ще не розмовляв тут жоден. Він майже не підводив від тарілки голови. А Юлія сиділа ще рівніше, ніж її Мік. Часом дівчина поглядала на нього, мов на свою власність, якою можна бути задоволеною. Магдалена сіла від столу якомога далі. Вона навіть нахилилася до столу, коли їла. Її підборіддя майже торкалося краю тарілки. А тоді заходилася їсти ложкою смажені кукурудзяні зерна, що їх висипала з бляшанки в оцтову підливу. Магдалена мала вигляд якоїсь згорбленої, скарлюченої, злої істоти. Вона вдавала, мовби нічого не бачить і не чує. На все, що тут можна було побачити й почути, у Магдалени була тільки одна відповідь: похнюпити голову або відвернутись. Ось про що свідчила ця її жахлива поза.

Коли покінчили з обідом, виявилось, що цей Мік, по суті, нічого не їв. Пити він теж не пив, хіба двічі чи тричі ковтнув «Елізабетиного джерела». Від спиртного Мік рішуче відмовився. Ксаверові це сподобалось. Господи, а як повадився його попередник, отой пан абітурієнт,— поклав просто на долоню обчищену головку тільзітського сиру й відбатував собі шматок! Здавалося, він триматиме в руці сир і відрізатиме шматок за шматком доти, доки вже нічого не залишиться. Однак хлопець поклав сир на тарілку. На думку Ксавера, так міг поводитися тільки син різника. Бо так крають ковбасу, коли за неї не треба платити. Правда, батько того сиро-

люба продався, мов той різник, Гайсмайерам і вже багато років працював на автотранспортувачі у Фрідріхсгафені. А його синочок вештався без діла й усе сподівався вступити на хімічний факультет, який зовсім не поспішав відчинити перед ним свої двері. А з другого боку — як-не-як абітурієнт! У Юлії то був виняток. Доти всі її приятелі були робітники. Та й то не справжні. Сезонні, підручні. Юлія казала, що в них не «робота», а «job». Одне слово, волоцюги, та й годі. Абітурієнт теж не далеко від них відкотився. Юлія тільки таких і шукає.

Сьогодні Агнес розпитувала спокійно. Цей хлопець, видно, не нагнав на неї паніки. Репрофотограф. Але чому в нього таке ім'я — Мік? Адже коли в Маркдорфському відділі репродукування заводів Гляйтце замовляють фотографії, за якими потім виготовляють залізні пластинки з інструкціями для сигнальних пристроїв, то не кажуть: «У Міка»! Вже цілих три місяці хлопець працює на заводі сигнальних пристроїв. Хто-хто, а Ксавер через свого кузена, що працює у відділі збуту сигнальних пристроїв, добре знає, як процвітає відділ репродукування. Однак розмови на цю тему не вийшло. Мік лише відповідав на запитання. Та й то майже пошепки. А чому його звати Мік, він не сказав навіть тоді, коли Агнес поцікавилася цим утретє. Тільки щоразу кривив губи в усмішці та поглядав на Юлію. Мабуть, чекав від неї допомоги. Та Юлія допомогла йому аж за третім разом. І то як уміла лише вона. Дівчина встала й сказала:

— Пора вшиватися, поки вона не спитала практично ще й у четверте.

Ім, мовляв, ще треба їхати до *Гафена*. «Практично» вони вже домовились. Але сьогодні нічого особливого там не буде. Так собі, суцї дрібниці. Та й Мік сьогодні «практично», мовляв, теж якийсь кислий. Отож «практично» вони скоро повернуться.

Але ж туди й назад більш як сорок кілометрів, заперчили Юлії.

У Міка така техніка, що це «практично» не має ніякого значення, відказала Юлія.

Коли обоє поїхали, Ксавер з Агнес від подиву, що вони так легко відпустили дочку, не могли промовити й слова. Магдалена тим часом прибрала зі столу, поставила посуд у мийну машину і ввімкнула її. Агнес і Ксавер призналися одне одному, що Мік справив на обох приємне враження.

— Тільки що багато старший від Юлії,— зауважила Агнес.

— Тільки що й цей не з її класу,— сказав Ксавер.

— Тільки що вживає наркотики! — докинула з кухні Магдалена.

— Як? Наркотики?!

Магдалена тоненько й пронизливо захихотіла.

— Такі батьки, як ви, не мають права мати дітей,— заявила вона.— З такими темними батьками дочка, пиши, пропала. Авжеж, коли ви не бачите, що це — заядлий наркоман! Оті його повіки... Невже ви не помітили, які запалені в нього повіки?

Вона, провадила далі Магдалена, знає це, на жаль, ще відтоді, як два роки тому й сама, на жаль, познайомилася з такими ж типами. Певна річ, те знайомство багато чого її навчило. Такі червонуваті повіки й сіро-синюваті кола під очима — незаперечна ознака наркомана. А оскільки Мік — звичайний робітник і на такі очі не заробляє, то він, щоб мати їх, мабуть, ще й перепродує наркотики. Адже це логічно, чи не так? Одне слово, щойно вони повечеряли із стопроцентним наркоманом і спекулянтom,— а як мало він їв і як зневажливо відмовився від спиртного, їм, недолугим праведним батькам, теж, певне, не впало в очі? — а потім ще й відпустили з ним дочку!

Магдалена говорила так, ніби ці двоє — вже не її батьки.

Агнес щосили зціпила пальці в кулачки й заходилася терти ними скроні. Ксавер потяг Магдалену й Агнес до кімнати. Потім приніс два келихи й поналивав білого вина. Магдалена відсунула свій келих на середину столу й сказала, що сама зробить собі чогось випити. Вона згаювала щоразу добрих півгодини на те, щоб заварити по-своєму чай. Дівчина запарювала зілля, що його назбирувала по всіх узбіччях та межах. Поки Магдалена ходила, Ксавер спробував переконати Агнес, нібито доччині підозри свідчать більше проти самої Магдалени, ніж проти отого Міка. Та Ксавер і сам не вірив у те, що казав. Однак він не повинен був дати Агнес упасти в паніку й потягти за собою його. Він знав, що це таке.

А хвилин за десять вони з Агнес кинулися, мов на пожежу, до машини, поїхали у Фрідріхсгафен, почали обігати кав'ярню за кав'ярнею, виставляючи себе там на посміховище, і, нарешті, таки знайшли обох. Юлія

з Міком стояли біля музичного автомата й пили кока-колу... От тобі й на! Виходить, у сім'ї найшвидше впадає в паніку Магдалена. Часом Ксаверові здавалося, що це вона тільки наслідує його, щоб показати йому, який він. Але потім щоразу виявлялося, що Магдалена говорить все те цілком серйозно. Ввійшовши з одним зі своїх глиняних чайничків до кімнати, вона сказала, що просто не розуміє, як батьки взагалі можуть сидіти вдома й пити вино, коли їхня дочка з наркоманом гасає серед ночі на мотоциклі. Магдалена сіла, поклала праву руку на стіл і затарабанила вказівним і середнім пальцями по столу так швидко й легко, що пальців стало майже не видно. Здавалося, її мучив страх. Ксавера теж охопив страх. В Агнес на чолі пролягли згори вниз дві темні зморшки.

— Все, годі! — озвався нарешті Ксавер.

Авжеж! Тиждень він пролежав у лікарні. У клініці! Серед тих паскудних приладів. Нехай Магдалена спершу сама переживе таке, а тоді вже роззявляє рота!

Пальці-щупальці Магдалени враз урвали своє дудоніння.

Ксавер приніс ще одну пляшку. Він був радий, що сьогодні пила й Агнес. Магдалена сиділа, — це була одна з її улюблених поз, — обхопивши обома руками чайничок і притиснувши його до правої щоки. Ксавер припалив свою першу цього дня невеличку сигару. І враз згадав, як на запитання професора, чи він курить, упевнено відповів: «Ні». Тоді професор спитав: «А як щодо спиртного?» На це Ксавер обурливо випалив: «Ні!» — і рішуче крутнув головою. Професор послав копію своїх записів докторові Майхле, і в того Ксавер — завдяки взаєминам Майхле з Гляйтце — також проходив як непитущий. В уяві Ксавера знов постали його прекрасні, елегантні нутрощі, що все здригалися і справляли враження зацькованого, беззахисного звіра. Спочатку нутрощі були чорні. Потім зробилися зовсім прозорі й іще кращі. Так наче вирізьблені срібним різцем. Чи було все те насправді? Ксаверові здавалося, ніби йому про це тільки розповідали. Тепер він мусив собі признатися, що в радіомайстерні піддався нападу люті. Ні, спершу треба було розповісти їм про той тиждень. Про селянок, що стояли в тоненьких нейлонових халатиках біля дверей лабораторії, де в них узяли по краплині крові, і трималися кризь клаптики вати за мочки вух. «Звідки

ви?» — «Я з Грумбах». — «А, з Грумбаха! А я з Ураха». Спершу Агнес і Магдалена повинні були уявити собі, як там його прийняли. Ціла палата для одного! Практично все відділення чекало приїзду Ксавера Цюрна з Вігратсвайлера. Атож. Невже йому мало бути смішно? А всім там вочевидь було дуже смішно. Шофер — і в приватній клініці, та ще й сам у палаті на двох! Ну звісно, якогось генерального директора вони навряд чи поклали б до шофера. Хіба ж із ним цілий тиждень не панькалися, як ото по телевізору з простачком, що виграв бозна-яке багатство? Помалу Ксавер почав розуміти, що з ним сталося за цей тиждень. Обман. Суціль обман.

Ксаверові здавалося, що той напад люті в радіомайстерні він найкраще пояснить, коли розповість, якими приладами його цілий тиждень обстежували в Тюбінгені. Але починати з цього не хотілося, і він вирішив спершу побалакати взагалі про сім'ю. Про родини Цюрнів та Ерле. Просто про минуле. Як тут усе було раніше. У школі Ксавер завжди чекав хвилини, коли мова зайде про Вігратсвайлер чи й навіть про гунгербюлерський двір. Але на уроках завжди говорилося про Монфорт, про людей із Верденберга, Зюргенштайна, Вальдбурга, Фюрстенберга, Зуммерауера, про Равенсбруг, Ліндау, Юберлінген, Канстанц, Відень, Штутгарт, Берлін. Про Вігратсвайлер у школі згадали тільки двічі: один раз у зв'язку з тим, що під час перепису 1515 року в ньому налічувалося одинадцять дворів, під час перепису 1789 року — тринадцять, а під час перепису 1910 року — сім дворів; а вдруге — коли проходили льодовиковий період. Чим особливо приваблює Боденське озеро, сказав учитель Рекгольдер, — то це навколишніми пагорбами, виникнення яких ми завдячуємо льодовиковому періоду. І серед решти поселень, чи, власне, хуторів, розташованих на тих пагорбах, учитель назвав і Вігратсвайлер.

Коли Ксавер заводив мову про минуле, він щоразу розповідав те саме. Але щоразу так, ніби розповідає вперше. Своїми словами йому хотілося викликати у слухачів подив. І щоразу, коли він пояснював, як тут було колись, Агнес із дочками мали примовляти: «Подумати лишень!» Ще як був живий Ксаверів дід, у цьому невеличкому дворі виросло тринадцятеро дітей. Ви тільки собі уявіть: тринадцятеро дітей! В одній кімнаті дівчата, в другій — хлопці. На ліжка, навіть якби вони й були, усіх не покладеш. Стільки ліжок у дві кімнати не влізе.

Спали на мішках, набитих соломою. Кому виповнювалося чотирнадцять, той мусив іти з дому. Байдуже, скільки класів він закінчив. І куди тільки вони не йшли! Але про це Ксавер розповідав не щоразу. Сам він зостався на батьківщині. У діда. Якого він зроду не бачив. Бо той повісився в клуні. Ще в 1912 році. На мотузці, якою перев'язували снопи. Такого лілового кольору. Дід, як і всі Цюрни до Ксавера, був мисливець. Коли йому сповнилося ще тільки одинадцять років, він узяв батькову рушницю й застрелив одного з Генерів, свого однолітка Бертольда. Вони саме гралися. Ненароком. Хто зна, чи й справді ненароком? Ксавер вимовляє це запитання так, як колись його чув. Наступну фразу він проказує також, як колись чув. Дід був нещасний чоловік. А троє його братів були теж диваки. Ксавер чув, як їх називали «прицюцькуватими». Він не був певен, що Магдалена з Юлією знають це слово, тому натовість завжди казав «диваки». Агнес, звісно, знає, що таке прицюцькуватий. Але два брати з дому пішли, і Ксавер, розповідаючи про батьківщину, про них не згадував. Про Бенедикта, який залишився в діда наймитом, Ксавер також нічого не казав. Бо знав про нього тільки одне: вийшовши з нужника, той щоразу ретельно зачісувався, щоб бути певним, що тепер у нього все гаразд. На думку Ксавера, розводитись про таке не варто. Одне слово, дід, — це повідомлення завжди справляло сподіване враження, — у сорок чотири роки повісився у клуні. Але чому? Причина була суто цюрнівська. Колись — завважте, колись! Тепер усе не так! Тепер Цюрни не знають нужди! Тепер кожен Цюрн може щасливо, навіть дуже щасливо доживати свої дні, тепер кожен Цюрн з великою певністю може щасливо чи навіть дуже щасливо доживати свої дні. А от колись Цюрни називали нужди досить часто. І в дев'ятсот двадцятomu році, точніше, в липні двадцятото року, якось увечері дід повертався з лісу додому. Була саме неділя. А до лісу він ходив двічі на день. Вранці з рушницею, ввечері — без. Отож того разу без рушниці. Іде він, значить, додому повз хмільник. Далі понад полем. І, нарешті, спускається Ангельським схилом. Де ростуть черешні. Дивиться дід — овочі й фрукти вродили так, як за його пам'яті ще не родили. Він ще зайшов на кухню й сказав жінці, що буде дешевизна — цього року така, якої ще не було ніколи. Ці слова він не промовив, а ніби аж простогнав. А тоді в клуню — і мотузку на

шию. А жінці тридцять дев'ять років, і тринадцятеро дітей на руках. Ось так. А повісився дід ось чому: він злякався, що через рясний урожай все впаде в ціні. Все стане дешевинкою. Нічого не вартим. А такої дешевини він не міг пережити. Ось так. Ксаверів батько, розповідаючи про діда, у цьому місці завжди казав: «У ті часи євреї, що торгували фруктами, овочами та хмелем, не одного пустили з торбою по світу!» А Ксавер, повторюючи ці слова, від себе додавав, що батько мав на увазі не конче якихось конкретних євреїв, які скуповували врожай. Замолоду Ксавер, мовляв, і сам знав багатьох торговців овочами та фруктами, котрі не були євреями. При цьому він щоразу пригадував одного такого чоловіка з Ліндау — із золотим зубом і дуже жвавого; коли він торгував, чуб пасмами спадав йому на очі, а оскільки його унизані перснями руки були зайняті, то він прибирав чуб, раз у раз стріпуючи головою; його, Ксаверів, брат Георг, до речі, й досі так робить. Ті торговці, скуповуючи врожай, уміли об'євреювати незгірш від справжніх євреїв. І він, Ксавер, вважає, що просто не має права мовчати про це. Він не бажає, щоб його дочки переймалися шкідливими для них настроями. Цюрни повинні бути насторожі, додав Ксавер. Вони мають знов бути попереду. З самого початку помилок допустились не Цюрни. Тільки після того, як вони породичалися з Ерле, в сім'ї з'явилася оця шанолюбність. Певна річ, не з тими Ерле, що з Вігратсвайлера, а з тими, що з Горгенвайлера. Адже досі, як відомо, ще жоден Цюρν не взяв дівчини зі свого хутора. Щоразу, коли Ксавер казав про це, він пригадував, що все своє дитинство і юність не хотів більш нічого, як оженитися на Марго Генер з «Надії». Він бачив, як одного вечора вона сіла на велосипед і поїхала до корабля на танці, де познайомилася з юристом із Рурської області; потім той забрав її з собою, а через два роки відіслав вагітною назад, і їй довелося вийти заміж за кухаря Зеппа Меля з Ліндау-Ройтіна. Того суботнього вечора у червні Ксавер ще не знав, куди вирядилась Марго, але відчував, що вона зібралася зробити щось таке, чому він повинен був перешкодити. Отож Ксавер стояв і дивився, як вона сідає на велосипед. Марго його побачила. Вона нічого не сказала. І він нічого не казав. Сцена була дуже вимушена. Обоє почували себе ніяково. Марго більше не озиралася. Мабуть, йому слід було гукнути: «Вернися!» Але він не гукнув. Скочивши на сідло, дів-

чина щосили натисла на педалі, хоча дорога, якою виходять з Вігратсвайлера пішки чи виїздять на велосипеді, відразу похило спускається вниз. А тепер Марго носить прізвище Мель і така сама товста, як і її чоловік. Та для Ксавера вона й досі гарна. Навіть приваблива. Запаморочливо приваблива. Просто не все забулося. Але про це ніхто й ніколи від нього не довідається. Цюрни вміють тримати таємницю. А ось далі Ксавер уже може говорити вголос. Цюрни хоч і шанолюбні, звернувся він до Агнес, зате ляпати язиком не люблять. На противагу сімейці Ерле. Від одного Ерле практично можна дізнатися більше, ніж він узагалі знає. А Цюрна важко собі уявити без того, щоб він чогось не замовчав. Ось брат Георг,— коли до нього приходить хтось чужий, то брат рота не роззявить, а тільки-но той чужий піде, він неодмінно його перекривить,— то цей Георг zarazом і Цюрн, і Ерле. А він, Ксавер, вважає себе досить-таки чистим Цюрном. Корчити з себе блазня на день Седана в Тетнангу, грати замість флейти на вустрі, як материн дід,— ні, це йому не по нутру. Після історії про материного діда й вустрів, розказаної водночас із відразую і гордістю, Ксавер, щоб точніше змалювати Цюрнів, переходить до історії з батьковим дідом, Давидом Цюрном. Кажуть, ніхто б ніколи не довідався, що робив той юний Гунгербюлер під час війни у Франції, якби один його товариш із Гатнау не повернувся додому й не розповів про це у «Надії». А було ось як. Коли після найдовшої облоги Бельфора, що тривала всю війну, фортецю нарешті взяли, генерал, поміщик із Трескова, наказав підняти на мурах переможеного міста прусський прапор. Тільки прусський. Ні баденський, ні вюртемберзький, ні баварський. Хоча солдати, що з жовтня до лютого стояли в облозі, походили не тільки із Штеттіна, а й з Бадена, Вюртемберга й Баварії. У лютому 1871 року, невдовзі після так званого заснування імперії, то було справжнє зухвальство. І саме Давид Цюрн зірвав уночі прусський прапор, а тоді подер його на клапті й поділив їх між кількома своїми земляками. Вдома він поробив з того прапора собі й братам шнурки. Але, якби не той його товариш із Гатнау, ніхто у Вігратсвайлері так і не дізнався б, де Давид узагалі доп'яв той клопоть прапора.

Знов розповівши про це, Ксавер одразу збagnув, що позбавив сам себе нагоди заговорити про Тюбінген. Адаже він не якийсь там баяндрасник Ерле, а мовчун

Цюрн! Ксаверові раптом захотілося, щоб за цей стіл сів сам професор і розповів, як Ксавер совав ногами і як він, професор, його гладив і т. ін. Цюрни не ті люди, що багато базикають, Ксавер це добре відчуває. Та, мабуть, від Ерле він усе-таки успадкував стільки, що мовчазність Цюрнів викликає в нього заздрість.

— А по Якобові теж видно, як у нього справи,— промовив по хвилі Ксавер. Він хотів, власне, сказати: «Як у нас справи». Але на таке Ксавер не зважився. Це було б з його боку зухвальством. Однак подумки він щоразу додавав: «у нас». І раптом Ксавер відчув, що йому бракує Юлії. Правда, все, що він міг розповісти, вона вже не раз чула. Він розповідав знов і знов, бо про таке не часто почувеш. Гм, як справи! Як у нас справи, свята трясця! По Якобові це теж видно. 1941 року, в Берліні, коли Якоб брав участь у чемпіонаті Німеччини зі стрільби із дрібнокаліберної гвинтівки і на його мішені виявилось п'ятдесят дев'ять дванадцятку, а на мішені супротивника з команди «Вальтер» із Целла-Меліса шістдесят один постріл, то цьому супротивнику замість найгіршого його влучання зарахували дванадцятку, яку, власне, вибив Якоб. Бо замріявся. А через рік Якоб уже був на Сході. Там він і загинув, як і вся армія Шернера. Отак стоять справи. У нас. В історії про долю Якоба найважливіший був кінець, який щоразу залишався невідомим. Ксавер розповідав, а в слухачів знов жевріла безглузда надія, що, може, цього разу Якоб ужене всі шістдесят пострілів у власну мішень і стане чемпіоном Німеччини. Навіть після того, як Ксавер, уже повідомивши про трагічну загибель Якоба, детально описував його неймовірну здатність спокійно зосереджуватись, а також його власний метод стріляти, у всіх знов ворушилась надія на щасливий кінець. О, як він стояв, коли прикладав до плеча гвинтівку! Як він тоді стояв! Коли Якоб цілився, обое очей у нього були розплющені. Одне око на прорізі прицілу й мушці, друге — на мішені. О, це тільки він умів! Це був його метод! Ксавер іще пам'ятає, як брат повернувся додому з Равенсбурга, де він уперше розповідав про свій метод у стрілецькій спілці. Спочатку з нього сміялися. Аж поки він став вибивати дванадцятку за дванадцяткою. І слава про нього докотилася звідси аж до Берліна. Для супротивників найважче було зробити двадцять пострілів з коліна. Зосередитись допомагає тільки дихання. А дихати зосереджено, стоячи

на одному коліні, так само, як і навстоячки чи навлежачки,— це й був Якобів коньок. Стати навколішки для Цюрна нічого не варто. Адже Якоб був паламар. Як приємно було слухати, коли він розповідав про стрільбу. Складалося враження, ніби Якоб мав такий гострий і зосереджений зір, що для його очей куля поціляла в мішень мовби в уповільненій кінозйомці. Він казав, куди влучив, ще до того, як про це оголошували, зразу ж після пострілу. І треба ж було статися, що він на мить опустив погляд, а тоді, коли знов підвів очі, випадково замість своєї мішені подивився на сусідню; Якоб бачив її так само добре, як власну, і, як у власну, забив у неї постріл. А після війни всі зрозуміли, що Якоб не дури-світ, а новатор. Агнес кивнула головою. Вона це знала. І все ж Ксаверові хотілося нагадати про це ще раз, бо то була єдина світла сторінка у долі пропалого безвісти брата. По війні на чемпіонатах світу неймовірно високі результати стали показувати росіяни. А чому? Бо вони стріляли з обома розплющеними очима. Отак-то.

Ксавер припускав, що в таборі для військовополонених у Карелії Якоб, може, відкрив комусь свій метод. Але вголос Ксавер цього нікому не казав. Принаймні це свідчило про те, що Якоб Цюрн був не прицюцькуватий, а новатор.

— Але те, що Якоб уставив у ложе своєї гвинтівки око кажана, таки правда,— сказав Ксавер. Особливого значення це, певна річ, не мало. Просто в Цюрнів була така мисливська традиція. Так робили незалежно від того, вірили в це чи ні. Малим Ксавер теж натирив собі очі кажанячою кров'ю, щоб бачити вночі, як удень. Він і тепер місячної ночі вмикає фари тільки для того, щоб його краще бачили решта водіїв, а не для того, щоб бачити щось самому. Ксавер бачить свою дорогу й без світла.

Розповіді про ту невдачу так, щоб слухачі з хвилини на хвилину дедалі дужче вірили, ніби цього року все скінчиться щасливо,— це був ідеал, якого прагнув Ксавер. Ні в чому він не був так глибоко переконаний, як у тому, що все має кінчатися щасливо. А може, це було не стільки переконання, скільки внутрішня потреба. Через те йому й не давали спокою доля пропалого безвісти Якоба та версії про смерть Йоганна. Ксаверові потрібно було знов і знов нагадувати сім'ї про Якоба і Йоганна, щоб хоч у такі хвилини відчувати самому й примушувати відчувати

інших, ніби все ще лише поставлено на карту і може скінчитися щасливо. Адже життя повинно кінчатися щасливо. Фатальний кінець Йоганнової долі, про яку Ксавер і досі розповідав у версії доктора Кукука,— пряме попадання в лобову броню, і все,— це щоразу була тільки передостання історія в його легенді про Цюрнів. Може, тепер Генрієтта прощалася б зі своїми земляками покvapніше і встигла б прибігти з сусіднього підвалу, щоб застати Йоганна й не дати йому вибігти на вулицю? І чи здався б на її вмовляння Йоганн? Або принаймні, може, він помітив би ті два російські танки, коли — як твердить у своїй версії доктор Кукук — подався на Гагенштрасе, і чи встиг би повернутися назад? І невже він справді мав померти відразу після того прямого попадання, коли вже пізно було його уникнути? Аж скрегочучи зубами, Ксавер доказував про той кінець — про той фатальний кінець... А може... Ні, не треба тішити себе надією, в Сибіру Якоба і Йоганна нема. Їх узагалі вже нема. Вони мертві. Свята трясця! Але для того, щоб це сталося, мала бути війна. Без війни — завважте! — життя в Цюрнів кінчається щасливо.

Ксаверові здавалося, що цю істину він мусить утовкмачити дочкам у голови. Він завжди боявся того дня, коли вони раптом прийдуть до нього й докорятимуть за те, що він привів їх на цей світ. Своїми розповідями про минуле Ксавер прагнув довести, що тепер у Цюрнів усе кінчатиметься щасливо. На завершення він щоразу розповідав про Селянську війну. Цю історію Ксавер вичитав у книжці, яка потрапила в дім також завдяки Йоганнові. То були, власне, три книжки, до того ж дуже старі; їхні обкладинки мали колір листя в Нонненбаху. А на книжках стояли штемпелі монастирської школи. Мабуть, Йоганн просто не встиг їх віднести. Ксавер усе рідше читав легенди й дедалі частіше ті три книжки, що їх у 1841-му, 1842-му і 1843 роках видав у Штутгарті якийсь доктор В. Ціммерман. З усіх історій, які стосувалися Цюрнів, ця закінчувалася найгірше. Сторінки, що розповідали про тутешні події, Ксавер перечитав щонайменше по сто разів. І щоразу сподівався, що тепер селянські ватажки Дітріх Гурлеваген та Айтельганс Цігельмюллер не дадуть себе ошукати командувачеві війська князівств і міст панові Георгу фон Вальдбургу. Усе вирішилося від страсної п'ятниці до другого дня великодня року 1525-го. Не на користь селян. Але чому

так сталося? Адже до цього взагалі не могло дійти. Цього разу все мало скінчитися таки щасливо. Діло було праве. Сили повстанців у кілька разів переважали сили підступного ворога. Навдивовижу вигідні позиції багато чисельніших загонів, що стоять за праве діло. В генерала Георга фон Вальдбурга тільки наймані солдати. А ті вже довели, що вони охочіше проженуть селян, ніж убиватимуть. Вони ж бо й самі селяни! Однак усе скінчилося поразкою. Хоч вірте, хоч ні. Тут що хочеш, те й думай. Але що сталося, того не вернути. Вони ж могли б того пана Георга фон Вальдбурга просто розбити. Разом із його Вільгельмом фон Фюрстенбергом і Фробеном фон Гуттенном. Розбити, закопати живцем у землю. І все, амінь. Селянську війну виграно, раз і назавжди. Кінець кріпацтву і взагалі всякому гнобленню. Всіх вибирають. Від пастора до бургомістра. Така воля біблії. Ісус Христос любить вільних людей. Таж ні. Хоч вірте, а хоч ні, а все кінчилося поразкою. Але ж чому, чому поразкою, коли так статися не могло, коли все йшло так добре, як ніколи доти і як ніколи вже потім? Чому все кінчилося поразкою? Адже цього просто не могло бути, погодьтеся! А тепер, коли ваша ласка [в цьому місці Ксавер замість «слухайте» щоразу вживав діалектне слівце, якого взагалі більш ніколи не вживав]: з восьмитисячним військом генерал Георг фон Вальдбург виступає на Вайнгартен. У чистий четвер на вурцахських луках він нібито почав із селянами переговори, а тоді підступно напав, змусив їх утікати й кілька сот знищив. Далі,— оскільки селяни юрбами подалися на південь,— генерал вирішує подбати про резиденцію вальдбуржців. У Гайсбойрені він нашттовхнувся на наш приморський загін. Десять тисяч селян! На чолі їх — якийсь юнкер із Ліндау, на ймення Дітріх Гурлеваген. А вночі з Вурцаха надходять ще п'ять тисяч під орудою пастора, на ім'я Флоріан. Хоч у книжці написано «піп», Ксавер цього слова сказати не може. Так пасторів називали нацисти. З Маркдорфа підходять ще десять тисяч під командою Айтельганса Цігельмюллера. Такої ночі, як із чистого четверга на страсну п'ятницю 1525 року, в Оберланді доти взагалі ще не було. Та й потім теж. З другої години почали передзвонюватися церкви. З Лойткірха йшли вісім тисяч верхньоальгольців. З Гегау на Вайнгартен теж виступили чотири тисячі. Панові Георгу фон Вальдбургу практично настав кінець. Генералу з вісьмома тисячами найманців можна було

тільки поспівчувати. Тут на нього чекало те, що він робив із селянами у Ляйпгаймі та Гюнцбурзі. Ще в страсну п'ятницю селяни вихопили у нього з-під носа Гайсбойрен. Господар Вальдбурга не мав іншої ради, як виступити назад до Вальдзеє. А вночі перед великоднем командир його кінноти граф Вільгельм фон Фюрстенберг підкупив трьох наймитів,— їм дали десять гульденів,— ті пробралися в Гайсбойрен і з кількох боків підпалили село. Селяни відразу подумали, що напад ворог, покинули Гайсбойрен і вирушили через Альтдорфський ліс у бік Вайнгартена. Тоді не було ще нічого втрачено. В суботу пан Георг фон Вальдбург змушений був послати чотирьох своїх підлеглих у селянський табір на переговори — щоб виграти час і поліпшити своє становище. Десять у лісі селянські ватажки зустрілися з тими чотирма панами. А то були: граф Гауг фон Монфорт, рицар Вольф Гремліх фон Газенвайлер і два члени муніципалітету з Равенсбурга. Якщо селяни складуть зброю і хоругви, переказав Георг фон Вальдбург, то він не йтиме на Вайнгартен. Якщо селяни підкоряться, то будь-яку їхню скаргу розглядатиме, мовляв, обраний обома сторонами третейський суд. А все, що було доти, Георг фон Вальдбург пропонував забути. На великдень селяни зібралися обговорити цю ганебну пропозицію. Вони поставили вимогу на час переговорів припинити всілякі пересування військових загонів. Генерал пообіцяв. Та, поки селяни радилися, вальдбурзький володар, щоб здобути перевагу, наказав своїм військам виступити. Щоразу, коли Ксавер повертався з Ульма й минав Марсвайлер, звідки відкривався вид на долину Шуссенталь, він думав про те, що того великодня генерал фон Вальдбург дійшов аж сюди. Порушивши домовленість із селянами. Але селяни цього сподівалися і стояли вже на схилах з Вайнгартеном у бойових порядках. На великдень четверо парламентарів зустрілися зі своїм генералом біля монастиря Баїндт і доповіли, що селяни згодилися на переговори. Але складати зброю і хоругви вони, мовляв, і не думають. Пан Георг фон Вальдбург бачить, що справи його геть погані. Селяни позаймали всі висоти. Через глибокий рів перед їхніми позиціями кіннота не пройде; а то був ударний рід військ у армії князівств та міст. Тоді генерал наказав вивести наперед, в усьому блиску вісімсот кіннотників — вони мали справити враження на селян, що дивилися з висот униз. «Вночі,— сказав він,— Вайн-

гартен буде обернено на справжнє багаття між обома таборами». З такою погрозою генерал ще раз послав чотирьох парламентарів у табір до селян. Цих других переговорів селяни не витримали. Вони здалися. Капітулювали. Однак зброї не склали. А з тридцяти двох хоругв, що їх селяни мали згорнути до шостої вечора, до ніг вальдбуржця лягли тільки п'ять. Він власноруч розпанахав кожну із хоругв надвоє. Тим часом верхньоальгойці, які не пристали на цю угоду, прибули вже в Шлір, за годину ходи від Вайнгартена. А загін із Гегау, який так само не підкорився, мав надійти вночі. Тому вальдбуржець послав частину своїх військ обійти Вайнгартен і стати між верхньоальгойцями й гегуазцями. Його парламентарі влаштували все так, що потім усі селянські загони, які підходили, одержували оті клапті паперу, названі Вайнгартенською угодою. Так пан Георг фон Вальдбург упорався із скрутним становищем і дістав змогу розправитися з кожним селянським загоном від Вайнгартена до Вюрцбурга окремо. Він знищив сто тисяч селян і здобув собі ім'я Йорга Селянського. Нічого з того, що генерал обіцяв в угоді, він не виконав. То були всього лиш хитрощі. Але хитрощі, які приводять до успіху, дістають потім зовсім іншу назву.

Ксавер помітив, що Агнес кунає. На обличчі в Магдалени була написана готовність слухати до кінця, бай-дуже, скільки ще триватиме розповідь. Ні, вона не засне. А Юлія, ще коли Ксавер дійшов до великодня 1525 року, почала вже читати газету.

— Айтельганс Цігельмюллер і Дітріх Гурлеваген,— промовив Ксавер так, немовби від цих імен Агнес і Магдалена мали негайно стрепенутись.— Пастор Флоріан боровся б,— додав він.— Той, звичайно, боровся б. А берматінгенець Цігельмюллер і ліндауець Гурлеваген— то були справжні негідники. Про це в книжці, звісно, нічого нема, ви ж розумієте,— сказав Ксавер.— Тут пишеться, звісно, про мудрість і геній Георга фон Вальдбурга. Є й про те, що Цігельмюллер обідав з ігуменом Салемського монастиря і дуже тим пишався, а Гурлеваген мав у Гітценвайлері маєток і тільки завдяки цьому знав життя селян. А також про те, що в Ліндау він проторгувався і збанкрутував. Та найголовніше ось що: в книжці написано, нібито на другий день великодня Гурлеваген сам спустився верхи на коні з пологих висот до пана фон Вальдбурга— мабуть, до полудня, коли селяни

ще не здалися. З'їхав, отожд, униз, скочив з коня, став навколішки перед паном фон Вальдбургом і, знявши вгору руки, почав просити, благати генерала зачекати, поки він, ватажок загону приморських селян юнкер Гурлеваген, умовить-таки селян відступити.

У цьому місці Магдалена одного разу сказала, що якийсь Верцінгеторіг, вождь галлів, за таких обставин вчинив те саме — просто прискакав до свого ворога Цезаря і сів у того біля ніг, як ото впав навколішки Гурлеваген.

— А мені,— сказав Ксавер,— ясно: Гурлеваген узяв гроші від генерала. Правда, він однаково не мав щастя, до того ж трохи постраждав під час кривавого бенкету князівств і міст. Але це не означає, що він не падлюка. Це означає тільки те, що йому не вдалося до кінця вмовити селян, і тому він мусив страшенно викручуватись, поки вальдбуржець один по одному нищив селянські загони у Шварцвальді, Унтерланді, Франконії та у Верхньому Альгойї. Гурлеваген зажив поганої слави. Адже селяни потім хапалися за голови, коли чули, що виробляє з їхніми братами фон Вальдбург. Однак на той час вони вже склали присягу. Від кожної общини хтось один поклявся, що тепер вони вже не боронитимуться, а чекатимуть третейського суду. Що то був обман, селяни зрозуміли пізніше, коли пани знов міцно сиділи в сідлі й могли взятися за старе. Звісно, звертати всю вину на Гурлевагена немає рації,— промовив Ксавер.— Адже то наші люди дали себе ошукати. Адже коли вони помітили, як він викручується, то сто разів могли б його вбити. Але в нас додержують присяги. І це найгірше. Тому все й кінчилося поразкою. Вся Селянська війна. Так пише доктор Ціммерман. Селянську війну він узагалі називає Народною війною. Якби при Вайнгартені вдалося розбити оте восьмитисячне військо, то другого б князі й міста не зібрали. Тут, у нас, справа кінчилася поразкою. А найсмішніше те, що вальдбуржці й досі мають усе, що тодішній вальдбуржець одержав як винагороду за вбивство ста тисяч селян. Так, дівчата, злочини — діло вигідне. Вони дають славу. У Вайнгартені навіть є вулиця Йорга Селянського.— І Ксавер вирішив наступного року на другий день великодня почепити на розі тієї вулиці свинячий пузир. На пузирі він напише: «Жертвам вальдбурзької свині-кровопивці».

Ксаверові й цього разу не вдалося розповісти всього

про вайнгартенську трагедію, і він мало ногами не затупав — такий був лютий. Його душа й досі страждала під тягарем давньої поразки. Але найдужче Ксавера бентежило те, що він, розповідаючи про події Селянської війни, так досі й не міг збагнути, чому його земляки дали себе повбивати. І чому вони пристають на угоди, складені панами? Чому й досі існують пани?

— Бо кожен сподівається й сам стати паном, — промовив Ксавер.

Цими словами він щоразу завершував свою розповідь. І так підкреслено махав рукою, ніби цей жест мав допомогти сім'ї зрозуміти, що він хотів сказати. Однак Ксаверове обличчя при цьому кривила люта гримаса, що зовсім не пасувала до того підкресленого жесту.

Агнес розплющила очі й трохи збентежено промовила: — Юлія мала б уже вернутись.

Магдалена підхопилася, взяла свій чайничок та чашку й, ледве чутно попрощавшись, шмигнула з кімнати. Здавалося, вона тільки й чекала нагоди, коли батьки змінять тему розмови і їй можна буде піти.

Ксавер не шкодував, що вона пішла. Йому було б надто важко пояснювати при ній свою поведінку в радіомайстерні. А зволікати з поясненням довше не можна. Вранці Агнес має зателефонувати до майстерні й усе їм пояснити. Найкраще було б, звісно, послатися на те, що він тиждень пролежав у клініці. І коли Агнес попросить рахунок за заподіяну шкоду, то натякне, що ті гроші їм однаково відшкодує лікарняна каса. Авжеж, справа таки серйозна.

Хвилювання за Юлію переростало в панічний страх і Агнес мовчки, нічого не перепитуючи, слухала Ксаверову плутану розповідь про його сутичку в радіомайстерні. Ксавер відчував, що кращю нагоди для цього неприємного пояснення годі й чекати.

Вони просиділи до другої ночі. Потім лягли кожне в своє ліжко. Агнес усе говорила про те, який стриманий, скромний, ввічливий, лагідний, тихий, привітний, безпорадний і т. ін. той Мік. Адже не триматиме він Юлію цілу ніч, знаючи, що її ждуть удома. Та й сама Юлія не дозволить собі просто десь вештатись. Вона ж бо знає, як вони непокояться за неї. Отож цього разу обоє були майже певні, що сталося нещастя. Ксавер усе частіше згадував шефа. Через три тижні Ксавер знов поїде на Женевське озеро забирати з інтернату дітей Гляйтце, Юдіт і Якоба.

Всю дорогу вони знов розмовлятимуть по-французькому. Ксавер заздрив шефові. Майже цілий рік діти не завдають йому ніякого клопоту.

Як завжди, коли схвильовані Агнес і Ксавер отак чекали на Юлію, їхнє хвилювання переростало в роздратування, вони починали драгувати й одне одного, дошкуляючи одне одному докорами, криком. Ксавер і цього разу уявляв своє повернення зовсім інакше.

О пів на шосту ранку Мік підкотив мотоциклом до чорного ходу. Агнес відчинила Юлії двері. Ксавер був надто зморений, аби щось сказати.

6

Буває, що й у червні палить спека. Коли пані Гляйтце загадувала Ксаверові пофарбувати паркан навколо саду, вона не знала, що цей день видасться такий спекотний. За роботою Ксавер намагався переконати себе в цьому, бо відчував, що в ньому ось-ось прокинеться лють на господиню.

Щоразу, коли Алоїзія приносила чогось випити, Ксавер поривався спитати, як це їй спали на думку слова, що він хоч і не вельми мудрий, зате вельми вірний. Звичайно, краще б вона сама заговорила про те, що кажуть Гляйтце про нього. Що вони про нього думають? Чи однакової вони думки? Чи часто взагалі про нього розмовляють? Хто починає таку розмову перший? Чи не важко цьому першому викликати на розмову про Ксавера другого й чи те друге раде нагоді сказати нарешті щось про Ксавера? Чи буває так, що вони сміються, розмовляючи про Ксавера? Чи хоч раз котресь із них засміялося, коли згадали його ім'я? І що то був за сміх?

Та щоразу, коли Алоїзія причалапувала з таким виглядом, ніби крім спеки і спраги ні про що інше їй думати не може, Ксавер не знав, як завести з нею розмову про своє. Алоїзія страждала від спеки куди дужче, ніж він. Адже вона була товща від нього. На ній усе так нависало й налягало одне на одне, що повітря вже не обвівало її тіла. А Ксавер знов і знов заводив балачку про пана та пані Гляйтце. Де це вони сьогодні обоє? Коли ж вони повернуться? Чи не здається і їй, Алоїзії, що пані Гляйтце сідає за кермо все частіше й частіше? Чи вони й справді весь час їздять тільки по сусідах? Чого це вона, Алоїзія, вдає із себе таке велике цабе? А може, вона має щось про-

ти Ксавера? Невже? Справді? Алоїзія схилила голову на бік, уперлася руками в клуби й заявила, що, правду кажучи, їй надто жарко, аби заради отої докторки рота роззявляти. Якщо йому, Ксаверові, більш нічого не треба, то вона вийде знов за якісь півгодини, аби він, боронь боже, не помер від спраги. Застогнавши, Алоїзія нахилилася, взяла піднос і почовгала назад до будинку. І раптом — щось заляцало! Страхітливе ревище. У Ксавера аж випала з рук щітка. У тому лящанні ніби злилися в одне щецет металічних птахів, дзиччання металічних комарів і неймовірно грізний свист. Звук глушив і нищив усе довкола. Ні, то не земні істоти, промайнуло у Ксавера. Це щось жахливе. Той виск, що провіщав кінець світу, долинав з боку вілли. Вгорі під фронтоном спалахувала, як на поліцейській машині, лампочка. Хапаючи ротом, мов рибина, повітря й розмахуючи руками, з будинку вибігла Алоїзія. Ксавер кинувся вслід за нею до підвалу й вимкнув запобіжник сигнального пристрою. Отой старий, з сиреною від американської поліцейської машини, додався йому більше, зауважив, коли настала тиша, Ксавер. Їй також. Цей уже втретє спрацьовує без усякої на те причини.

— Чутливість — умерти можна, — промовив Ксавер і відразу піймав себе на тому, що вжив вислів Юлії.

— Тобі б теж хоч раз не завадило побути таким чутливим, — мовила Алоїзія і скомандувала: — За переляк — по склянці пива!

Ксавер випив склянку одним духом. Йому не хотілося, щоб господарі застали його тут і подумали, ніби він вештається по дому. Але збігати в туалет все ж таки довелося. Щоразу, коли Ксавер ішов через вестибюль вілли, на очі йому потрапляв старий, поточений шашлями високій мисник під стіною. Вдома точнісінько такий самий мисник вони викинули, коли Агнес привезла свій багатий посаг. А ось у туалеті про Вігратсвайлер тут не нагадувало ніщо. Великий і блискучий важіль бачка скидався на опукле дзеркало. Все, що там відбивалося, було неймовірно величезне. Коли чоловік стояв із розстебнутими штаньми над унітазом, то все в тому дзеркалі мало багато більший вигляд, ніж узагалі могло бути. Цей важіль ще з самого початку дав Ксаверові уявлення про життя в такому домі.

Отже, поговорити сьогодні з Алоїзією про пана та пані Гляйтце не пощастить. Зрозумівши це, Ксавер сказав, що

з приємністю проїхався б якось удвох із нею до Лінденберга. Алоїзія подивилася йому просто в очі. Голова схилена набік, руки в боки. Саме до Лінденберга, цього маленького Парижа! О! Ну, коли вона не хоче, провадив далі Ксавер, то він ще жодної не примушував з ним кататись.

— Я так і подумала, — відповіла Алоїзія.

Після цього розмова одразу повернулася так, як Ксавер і не сподівався. Згодом вони почули, що під'їхали Гляйтце. На двох машинах. Ксавер почув їх ще задовго до Алоїзії. Він кинувся з підвалу надвір. Але в дверях ще гукнув, щоб вона подумала над його пропозицією.

На щастя, частину паркану, яку було видно з тераси, Ксавер устиг пофарбувати до приїзду господарів.

З гомону голосів вирізнялося кілька знайомих. Якби Гляйтце не побачили його «рено», то й не знали б, що він тут. Пані Гляйтце вже, мабуть, і забула, що сьогодні покликала Ксавера. Кращої нагоди почути, що вони про нього кажуть, коли залишаються самі, годі й бажати. Ба ні. Труммелі! Ці не дадуть. Якби Гляйтце залишилися вдвох, ото було б діло! А при Труммелях шеф із дружиною взагалі, певно, не стануть про нього розмовляти. Ксавер уже не фарбував, тільки прислухався. Чути добре було майже кожне слово. Він зрозумів, що пані Гляйтце і Труммелі зручно сиділи чи лежали, а шеф переходив від одного до одного або часом зникав у будинку; тоді той, хто саме щось розповідав, говорив голосніше — спеціально для доктора Гляйтце. Ксавер чув навіть, коли хтось виходив з тераси і йшов до будинку. Згодом розмова стихла — вона призначалася тільки для тих, хто сидів на терасі. Тепер Ксавер чув не більше, ніж йому досі випадало чути в машині. Однак він усе ще сподівався на щось особливе, незвичайне. Отже, вони повернулися від шефівого брата Фрідгельма. З його яхти «Альбертіна». Розмовою диригувала пані Гляйтце, яку всі звали Сузанною. Вона була схвильована. Кожного, хто пробував щось сказати, вона перекрикувала своїм верескливим голосом. Чути її було найкраще. Їй страшенно хотілося ще раз усім нагадати, як дружина Фрідгельма Гляйтце, Інга, розповідала про свою поїздку з чоловіком до Тунісу. Своячку явно тішило те, що тамтешні служниці зустрічали її з благоговінням.

— З благоговінням! — з притиском мовила пані Гляйтце, і її голос затремтів од сміху.

І тоді засміялися всі. Труммелеві — того тут називали Ральфом — куди смішнішим було те, що Фрідгельм своє захоплення туніським правителем висловив однією фразою: «О, як він тримає в руках ринок праці!» Доктор Гляйтце — його всі звали Дітером — також щиро засміявся, проте став на захист брата, додавши: «Фрідгельм іще сказав: «Людський матеріал багатющий, і використовують його мудро. Ніхто не заробляє багато, зате мало — всі». Після цих слів вибухнув ще гучніший регіт. Щонайменше два голоси кілька разів повторили: «Ніхто не заробляє багато, зате мало — всі». І ще гучніший регіт. Але тут пані Гляйтце вдалося перекричати гармидер, і вона вигукнула, що найдужче їй, однак, сподобалося Інжине повідомлення про те, ніби останнього разу вона прихопила з собою кілька кілограмів льодяників і багато кого ними потішила. Тепер голоси, які й досі вигукували фразу Фрідгельма про те, що ніхто не заробляє багато, зате всі мало, змішалися з тими, які проказували: «Прихопила кілька кілограмів льодяників і багато кого ними потішила!» На терасі сиділи не тільки обоє Гляйтце та Труммелі. Голосів було принаймні шість, якщо не вісім. Та чи хто помітив, що одну пригоду в своїй подорожі Інга з Фрідгельмом пережили все ж таки вдвох? Ці слова вигукнув незнайомий Ксаверові голос. Відповідь цьому незнайомому голосу компанія проскандувала майже хором. Це означало, що багато хто, коли не всі, помітили, яку пригоду Інга з Фрідгельмом пережили під час подорожі удвох. Там уночі до готелів приїзять асенізаційні машини, забирають фекалії і вивозять у пустелю. Ксавер нетерпляче дослухався, що ж буде далі. Але гості розповідати не поспішали. Як в опері, подумав Ксавер. Отож уночі приїзять асенізаційні машини, забирають у готелях фекалії й вивозять у пустелю...

Відколи Ксавер помітив серед гостей зовсім незнайомих людей, він утратив всяку надію почути щось про себе. Він уже зібрав речі й хотів був піти. Але тут до нього долинуло ім'я. Гізі. Вона теж там? Ні. Просто зайшла розмова про Гізі. Про Бертрама Майстера і його дружину Гізі. Вузькооку жінку, що, ступаючи, ставить ноги одна перед одною і носить туфлі кольору нестиглих помідорів. Несподівано компанія заговорила зовсім інакше. Якось стишено. Розмовляли про вечір у Труммелів. Почав сам Труммель. Він, мовляв, знає напевно, що Гізі ще

дівчина. Він не має права сказати, звідки це знає, але знає. Потім усі знов заговорили голосно, але Ксавер уже зібрав речі й, не попрощавшись з Алоїзією, пішов.

Вночі йому приснилося, ніби він стоїть у нерівно обклясеному золотисто-брунатними шпалерами туалеті вілли «Боже сяєво» й мочиться в гарний порцеляновий унітаз, що тепер має форму супниці... В коридорі чути розгніваний голос доктора Гляйтце. Шеф лається на весь будинок. І все ближче, ближче підходить до дверей, за якими стоїть Ксавер. Ксавер відчуває, як мимоволі зводиться навшпиньки. Потім застигає як укупаний. Він жде, що доктор Гляйтце може щомиті гупнути в двері. В голові крутиться одна думка: чому ж його не виручить Алоїзія? Тепер йому може допомогти тільки Алоїзія. Чого ж вона не йде? Вона повинна відвернути увагу доктора Гляйтце, затримати його, обманути, вбити! Ксавер хотів покликати Алоїзію, але не міг.

На Петра й Павла Ксавер заїхав за Алоїзією на вокзал у Ліндау, і вони поїхали на прогулянку до Лінденберга. Алоїзія хотіла була, щоб він забрав її в Тетнанзі, але Ксавер тільки покрутив пальцем біля скроні. Тоді вона обізвала його боягузом.

На Алоїзії було ясно-жовте плаття без рукавів. Ксавер відчинив їй зсередини дверцята. На обличчя він напустив вигляд, що, як йому здавалося, мав бути похмурим. Він хотів здаватися нещасним, щоб Алоїзія одразу ж відчула, яка недоречна сьогодні її балакучість. Звісно, не зовсім нещасним. А то вона ще візьме та й погладить його, жаліючи, а то вже буде фальш. Отож Ксавер зробив не таке вже й похмуре обличчя. Йому хотілося мати такий вигляд, ніби йому до всього байдуже, проте й не до сміху. Вони ще не переїхали й через міст, як Алоїзія попросила, щоб він змінив вираз обличчя, а то вона, мовляв, вийде. Чи, може, він гадає, що вихідного дня вона кататиметься з отаким набурмосеним чоловіком? Якби їй хотілося дивитись на отаку кислу пику, то вона спокійнісінько зосталася б із пані Гляйтце. Ксавер засміявся. І взагалі, якби вона, мовляв, знала, що цією машиною можна їхати тільки як волами, то й не прийшла б.

— Це, звісно, не «мерседес чотириста п'ятдесят», — відказав Ксавер, щоб якимось перевести розмову на шефа. Він погнав свій «рено» як тільки міг швидко.

— Оце діло! — промовила Алоїзія і випросталась на

сидінні.— Отак мені більше до вподоби. Я тебе навчу, як зі мною кататися. Це тобі не з дружиною їздити на прогулянку.

Ксавер удав, що це його дуже розсмішило.

Авжеж, провадила далі Алоїзія, чи він думає, що їй уже нічого більше й не треба, коли вона свого вихідного дня поїхала з ним на прогулянку? А куди вони, власне, їдуть? Вона не з тих, яких можна із заплющеними очима повезти на неминучу смерть.

Вона ж бачить, відповів Ксавер, що вони їдуть до Рораха. В околицях Лінденберга є багато цікавого. Багато ресторанчиків, додав він.

То він гадає, спитала Алоїзія, що свій вихідний день вона збирається згаяти в ресторанчику?

— В ресторанчику на свіжому повітрі,— уточнив Ксавер.

Ха, в ресторанчику на свіжому повітрі! То Ксавер думає, що вона поїхала з ним до Альгойя заради ресторанчика?!

Після такої заяви Ксаверові довелося поцікавитись, як же вона, власне, уявляє собі їхню прогулянку. Алоїзія відказала, що, як на неї, то на це запитання мав би відповісти сам Ксавер. Адже це він запросив її!

Ксавер став перелічувати: поблукати трохи пішки, помилуватися краєвидом, постояти біля Шайдегерських водоспадів, можна перейти кордон і побувати в Австрії, а вже потім — гарний обід. Хвилюватися нічого. Ксавер знає кілька ресторанчиків, де така кухня, що Алоїзія не пошкодує. Він може побитися об заклад. Ну, й вип'ють чогось, звісно...

— Яка розкіш, я аж зомліла! — крикнула Алоїзія.— Оце-то так! Повні штанці від захвату! Бачу, Ксаверуку, ти давненько-таки одружений. Ото придумав! Але для тебе ж буде краще, коли це діло я візьму в свої руки. Хоча платити дозволю все-таки тобі. Так от, передусім — до Фюссена. Нойшванштайн! Я давно вже хотіла там побувати. В кіно ті місця показують досить частенько, а я живу під боком і досі нічого не бачила. Після Нойшванштайна пообідаємо. Потім вийдемо з машини й прогуляємось. У Лінденберзі, Вангені чи Равенсбурзі — вибереш сам. Аби лиш було цікаво. І ще: вихідний без танців — то не вихідний. А тепер — рушай. Газу! До Нойшванштайна!

Якщо Алоїзія збирається майже цілісінький день про-бути в машині, то йому це якраз на руку. Тоді вони про все й побалакають. На альпійських дорогах можна пороз-мовляти.

Спочатку Алоїзія реагувала тільки на краєвиди. Яке чудо — вдома у них усе вже давно відцвіло, а тут іще цві-те! Найбільше її вразили корови. «Поглянь от туди! — вигукувала вона раз у раз. — Нагорі навіть сніг лежить! О, а он там... Бачиш отих телят?!» Сьогодні Алоїзія роз-мовляла не говіркою, а чистою німецькою мовою. Певне, через те, що вона в сукні, у туфлях і з сумочкою.

— А поглянь на отой фунікулер! Він пасує до зелено-го схилу, як пастор до пляжу. Поки зійдеш на ту гору, то віддаси богові душу! О, нас обігнав уже третій БМВ! А глянь на отой «фольксваген»! Теж обігнав! Ти не хо-чеш чи не вмієш швидше? А втім, мені байдуже. Навіть приємно отак повільно проїхатись природою. Чого я тер-піти не можу, то це коли шофер їде як волами нецікавою місцевістю або місцевістю, де я вже побувала. Сама я з Аїлінгена, проте в Альгойї, хоч вір, хоч ні, ще й разу не була. Виїздила тільки до Вангена. Але не далі. Тож сьогодні в мене знаменний день. Хапати зірки завжди й одразу — таке моє правило. Отже, ти, Ксавере, повинен радіти. Принаймні завдяки мені ти теж побачиш найкра-щий у світі замок. Поглянь тільки на оті он церковні вежі, які ж вони гарні!..

Ксавер каже, що цією дорогою він їздив уже багато ра-зів. Із доктором Гляйтце.

— Але ж не зі мною! — радісно вигукує Алоїзія, знов потягується і кладе руку на спинку його сидіння.

Пані Гляйтце теж полюбляє Нойшванштайн, бреше Кса-вер. Це часом не вона порадила Алоїзії поїхати до Нойш-ванштайна?

— Дуренький! — вигукує Алоїзія. — Я тобі вже каза-ла — все це через фільми. Ох, як я люблю красеня Людвіга!

— Але ж пані Гляйтце теж так захоплено розповідає про Людвіга і про Нойшванштайн, — зауважує Ксавер.

Може, він хоче відбити в неї бажання їхати до Нойш-ванштайна? Тоді нехай ще й утрете скаже, що туди лю-бить їздити шефіня. Але тоді може статися, що вона, Алоїзія, вийде з машини й піде додому пішки, бо у свій вихідний вона ладна стерпіти все, крім спогадів про пані Гляйтце. Вчора вона знов заявила ласкавій пані — і це вже

востаннє! — що вона, Алоїзія, піде від них, і піде рішуче й назавжди, якщо ласкава пані ще хоча б раз назве її, Алоїзію, Жозефіною.

— А-а, Жозефіною! — весело промовив Ксавер.

— Атож, Жозефіною! — вигукнула Алоїзія.— А я ображаю, коли мене плутають з попередницею.

— Отакої! — кинув Ксавер.

Може, Ксавер теж вважає, що її легко переплутати з тією? Вона, Алоїзія, ще встигла з нею познайомитись і знає, що каже. Та коли її ганебно обзивають Жозефіною і вона обурюється, «ласкава пані» тільки белькоче, що не хотіла сказати нічого поганого,— це, мовляв, через те, що дівчата так часто міняються. У них удома, у Відні, з першого до останнього дня служила *одна* дівчина. Лотта. Тоді можна було подумати й про інше, а не запам'ятовувати щораз нові дівочі імена. Лотта. Все життя Лотта. Господи, ото були часи! Про те, що дівчата тікають саме через неї, пані Гляйтце і словом не згадує. Просто їй ліньки запам'ятовувати імена. Це надто важка робота для такої ледачої кобили. О, а тепер поглянь на Зееле — як гарно воно розкинулось! А тепер подивись он туди — Вертах! Стривай, де ж цей Вертах? Спершу тут стоїть *Вертах*, а потім знов нічого. А тепер дивись — *Альтершрофен*, це якраз для тебе.

Ксавер залюбки лишився б зараз у машині на стоянці. Щоразу, коли його пасажири виходили щось оглянути, він був радий нагоді посидіти в машині самому. Йому було просто нецікаво стовбичити й витріщатися на щось. У нього склалося таке враження, ніби саме тоді він нічого не бачить. Коли Ксавер спробував натякнути, що краще залишитись в машині, Алоїзія покрутила пальцем біля своєї вузьенької скроні. Ще чого, він неодмінно піде з нею! Але нагору з усіма Алоїзія не подереться, про це вона заявляє одразу. І ось Алоїзія вже сидить на конці й махає йому рукою. Ксавер підходить. Кучер наказує американцям, голландцям, японцям, французам і німцям тіснитися доти, доки він садить пасажирів удвічі більше, ніж місць на конці. Дорога крута. Ксаверові шкода коней. Помалу на їхніх спітнілих боках виступає, полискуючи, кожна жилка. Кучерові двічі доводиться ставати. Вперше він притримує коней біля старого білобородого чоловіка, що сидить у баварському народному одязі край дороги, перед ним довга вирізана з ліщини палиця і пляшечка тирличівки. Кучер запитує чоловіка, як йому ведеться.

— Кепсько,— відповідає той і хрипким голосом тужно заводить тірольську пісню.

Останній шматок крутої дороги вони мусять іти пішки. Біля замкової брами стоїть фотограф і всіх підряд фотографує. Тут-таки гуркоче асенізаційна машина. Тхне смородом. Припікає сонце. Доводиться ставати в чергу. Коли вони нарешті потрапляють на подвір'я замку, то бачать, яка нескінченно довга й звивиста їхня черга. Вони довідуються також, що замок можна оглянути тільки з групою екскурсантів. Починають сперечатися. У відповідь на різкі запитання Алоїзії Ксавер признається, що зроду ще не брав участі в екскурсії. Доводиться визнати й те, що про короля Людвіга Другого та Нойшванштайн він знає дуже мало. Однак стояти в черзі, щоб почути щось від екскурсовода, не хоче.

— Тоді в тебе просто не всі вдома! — вигукує Алоїзія.

В їхній пересварці серед стовпища людей, що вишикувалися попід стінами схожого на кам'яний горщик і залитого сонцем подвір'я середньовічного замку, Ксавер удався до своєї говірки. Сподівався, що так іноземці нічого не зрозуміють. А тоді заявив, що чекатиме Алоїзію на стоянці. Нехай, мовляв, не квапиться. На стоянці йому ніколи не буває нудно. І пішов.

Униз Ксавер спускався пішки. Коли він поминав старого в народному баварському одязі, той знову підняв свою пляшечку з тирличівкою і знову хрипло завів потірольському. Як би хотілося Ксаверові затопити йому в пику! Щоб отак ганьбити тірольські пісні! Його лють минула аж тоді, коли він побачив, що старий фотографується з екскурсантами й так заробляє собі на хліб.

У машині Ксавер розізлився на себе. Повестися безглуздіше, ніж він, уже не можна було. Щоб приїхати сюди й не побачити найкращого у світі замку! Це було на нього схоже. Ну звісно. Це справжній Ксавер. Справжнісінький Ксавер. І як тільки він і досі сам себе витримує? Він почав розглядати в машині панель приладів. Вона йому подобалась. Ксавер пригадав часи, коли ще працював у майстерні й мав право сісти в машину тільки тоді, як накидав щось на сидіння. Найдужче його завжди приваблювали прилади. Він міг спинятися біля кожної машини й розглядати панель. Ксавер і досі дивувався з того, що сам має машину. Та ще й таку, яка від-

разу, навіть узимку, запускається і в якій ніколи не проколюються шини. Таке взагалі годі собі уявити.

Алоїзія повернулася з двома трофеями. Перший — срібна нитка, що її Алоїзія висмикнула зі спинки королівського крісла у спальні. Вона просто не могла не зробити цього після того, як екскурсовод сказав, ніби в замку Нойшванштайн під час реставрації не замінено нічого, усе й досі те саме, що було колись. Отже, цієї срібної нитки торкався сам Людвіг! Подумати тільки! Кого б таке не кинуло в піт. Другим трофеєм була фотокартка, на якій вони з Ксавером стояли у першому ряду екскурсантів. Алоїзія відразу ж вихопила фотокартку у Ксавера з рук і разом зі срібною ниткою сховала в сумочці.

Повз машину пройшов обвішаний всілякими витребеньками чоловік, вигукуючи берлінською говіркою:

— Остання новинка! Сенсація з Дармштадта! Жіночий пояс із підсвічуванням! Чоловічі підтяжки з телевізором! Музикальний нічний горщик! Остання новинка!..

Він ішов повз вишикувані на сонці машини й, похиливши голову, ніби випльовував на розпечений асфальт свої фрази.

Побачив би тільки Ксавер ту спальню, сказала Алоїзія. Дашок балдахіна над ліжком оздоблений вирізьбленими з дерева досконалыми копіями веж найзнаменитіших церков і соборів усієї Німеччини. А умивальник! Золотисто-ліловий. Виготовлений якоюсь саарбрюкенською фірмою. На жаль, Алоїзія не зрозуміла її французької назви. Але фірма й досі існує. Алоїзія розповідала так, наче незабаром сама збиралася придбати таке. Раптом Ксаверові спало на думку, що всього кілька тижнів тому щось подібне приснилося Агнес. Але ж Агнес зроду не була в Нойшванштайні! Це вже не вперше дружина так його лякала. Мабуть, Агнес здогадується, де він цієї хвилини. Ксавер повільно рушив. Не доїжджаючи до Вангена, звернув убік і зупинився перед ресторанчиком у Штаудаху. Пора їм поговорити.

У ресторанчику Ксавера спершу розлютило те, що Алоїзія ні з сього ні з того починала безглуздо хихотіти й чіплялася до кельнерів, які дуже старалися. Коли їй хотілось узяти з сусіднього столика солянку чи перецьницю, вона зверталася не до Ксавера, а гукала обслугову. Суп Алоїзія завернула — він здався їй не досить гарячим. А коли Ксавер тихенько сказав, що нойшванштайн-

ське повітря, як видно, не пішло їй на добре, Алоїзія гучно заявила, що сьогодні в неї вихідний і нехай її обслуговують пристойно, вона вимагає, а коли в цій забігайлівці обслуговувати не вміють, то вона піде до іншої, де вміють. Тепер Алоїзія розмовляла вже не літературною мовою, а по-віденському. Тон пані Гляйтце вона наслідувала досконало. Алоїзія шкірила до Ксавера зуби. Мабуть, вона влаштувала цю комедію через те, що їй подобалося наслідувати пані Гляйтце.

Ксавер втупив погляд у скатерку. Серед відвідувачів ресторанчика одні підтримували Алоїзію, інші — сміялися з неї. На щастя, антрекот вона вшанувала своєю ласкою. Алоїзія наказала кельнерові, щоб він подякував від її імені кухареві. І коли вона заходилася голосно розхвалювати ресторанчик, Ксаверові стало вже не так прикро. Власне, він би залюбки трохи посидів тут, випив, побалакав, але на них уже звернули увагу, і він став підганяти Алоїзію. Вона це помітила і гучно заявила, що у свій вихідний любить спокійно поїсти, не залишаючи на тарілці...

Вони рушили далі; настрої в Алоїзії був чудовий. Вона випила півлітра лаграїнського вина, Ксавер — чверть літра. Тепер тільки б не трапився шинок з музикою і танцями! Ксавер поїхав у бік Равенсбурга. За Аргеном звернув ліворуч, зупинивсь і запропонував пройтися трохи над річкою. Алоїзія погодилась. Може, пощастить погуляти тут якомога довше, і тоді не доведеться вже йти на танці. Алоїзія все ще розмовляла тоном пані Гляйтце, і це його влаштовувало. В одному місці вони підійшли до самого берега, й Алоїзії закортіло скупатися. Вона зажадала, щоб Ксавер одвернувся. Він зробив це залюбки. Купаючись, Алоїзія не відходила далеко від берега. А хіба одруженому чоловікові не можна купатися, запитала вона. Чи, може, коли ти одружений, то вже більш нічого й не хочеться? Ксавер роздягся і ввійшов у воду. Алоїзія цьому зраділа. Адже вона, мовляв, не вміє плавати. У неї ніколи не було часу навчитися плавати. А він не хоче її навчити? Вона лягла у воді йому на руки. Скрізь, куди не глянь, були її груди. Алоїзія трохи побовтала ногами. Потім їй враз стало холодно. Вона поспішила на берег і вдяглася. Ксаверові знов довелося відвернутись. Щоб нагрітись, обоє кинулися до машини бігцем.

Алоїзія дістала з машини ковдру, розіслала її і лягла. Їй закортіло ще й посмакувати на свіжому повітрі сигаретою. А хіба рдруженому чоловікові не можна сісти по-

руч із незаміжньою? Не встиг Ксавер і поворухнутись, як вона враз змінила тон і наказала своєю говіркою:

— Ану, мерщій сідай!

Згодом Алоїзія зажадала, щоб Ксавер устав, увімкнув у машині приймач і знайшов музику, яку можна було б слухати. Ксавер знайшов. Та Алоїзія заявила, що це не музика, а чортзна-що, підвелася сама і вмить увімкнула таку музику, що в захваті почала аж язиком прицмокувати. «Мене всі звать Нік-Нек...» З приймача пролунало хихотіння, яке нагадало Ксаверові про доктора Гляйтце. Пісня була про Нік-Нека — такого собі чоловічка, що примощується за спиною в трохи підпилого шофера, коли той за кермом. Алоїзія підспівувала, задоволено хихотіла і від утіхи аж ногами дригала. Шкода тільки, що після купання вона зовсім забула про тон пані Гляйтце. Однак і далі розмовляла літературною мовою, ніби відмежовуючись від своєї говірки. А Ксаверові з голови не йшло, як йому заговорити про господарів. Тепер, сказала Алоїзія, якби поруч виявився ще справжній мужчина, то можна було б не нудьгувати. Ксавер і знаку не подав, що почув це. Але в ньому вже прокидалась якась тривога.

— Мені пан Гляйтце теж куди симпатичніший, ніж пані Гляйтце,— зауважив він так, ніби вони не розмовляли ні про що інше, як про своїх господарів.

— А, міняємо пластинку! — відказала Алоїзія.

— Міняємо пластинку? А чого? — спитав він.

— Про це я хотіла б спитати тебе. Мабуть, того, що ти не справжній мужчина. А я, дурненька, ще й вважала тебе симпатичним чоловіком. Через те ти й одружений. Я ще зроду не бачила симпатичного чоловіка, який не був би одружений. І якщо ти зараз же не присунешся до мене, то від холоду я закоцюбну. Мені досить буде хоч полежати з тобою поруч на свіжому повітрі. Хоч ти нічого й не кажеш, я все розумію...

Алоїзія говорила так, наче ось-ось розплачеться. Ксавер розумів, що має щось зробити. Може, погладити її. Тоді поцілувати. Звісно, просто так, легенько.

Вона реагувала на все стократ сильніше, ніж можна було сподіватися. Не минуло й хвилини, як вона вже сиділа гола на ньому. А він лежав під нею, і з одежі на ньому також майже нічого не залишилось. Господи, думав він, господи!

На золотисто-рожевому тлі вечірнього неба Ксавер бачив три однакові завбільшки кулі. Середня, що здійма-

лався над двома крайніми, була її голова. Все, що треба, Алоїзія робила сама. І казала сама все, що треба було. Що довго чекала цієї хвилини. Що він так її розпалив. Вона вже думала, що його натяки — просто пусті слова. Та вона все ж таки десь відчувала, що він чоловік, який даремно не ляпає язиком. Що й вона не така собі легко-важна жінка. Що й вона не відразу згоджується, та коли вже згодиться, то...

Потім Алоїзія замовкла і цілком присвятила себе своїм вправам. У ролі вершниці. Вершниці, яку наздоганяють або яка сама когось наздоганяє.

— А ти не така, як твій святий заступник,— здивовано проказав Ксавер.

— І не думаю бути такою! — відповіла, сопучи, вершниця.

Агнес цього ніколи не робила, подумав Ксавер. Йому це подобалось. Не завадило б навчити такого й Агнес. Лежачи на споді й спостерігаючи за Алоїзією, він тільки й думав про те, як показати все це Агнес. Майже нездійсненна мрія...

Докладаючи зусиль, щоб витримати свою вершницю, Ксавер раптом побачив, як зовсім неподалік з лісу з'явилися дві косулі й неквапом пройшли майже поруч. Цим двом тваринам Ксавер з Алоїзією, мабуть, здавалися однією істотою, якої нічого боятися. У світлі повного місяця, який тим часом викотився з лівого боку так швидко, наче хотів наздогнати сонце, що зайшло праворуч, Ксавер побачив ніби дві білі квітки. Квітка задньої косулі розкрилася, посередині проступила темна цятка, і ту ж мить тварина почала ступати так, немов ішла на хідлях; особливо напруженими здавалися в неї задні ноги; і з кожним кроком косуля видавлювала з білої квітки чорну горошину. Вигляд у тварини, що ступала, видавлюючи чорні горошини, був гордий і страдницький.

Та Ксавер мав думати про свою вершницю. Хотілося ж бути справжнім мужчиною. Адже Алоїзія йому подобається. Справді подобається. Як вона наслідую пані Гляйтце! З цим можна виступати й по телебаченню. Думав Ксавер також, як потім з тугою і болем мріятиме про те, що в цю хвилину він майже не в змозі оцінити. Якщо в його пам'яті хоч раз зрине повний місяць над лісом і ця їхня пригода, йому захочеться повернути мить, коли не знаєш, що діяти, він побачить Марлену в одному берлінсько-

му пансіоні, згадає, як було колись і що він думав цієї хвилини...

Ксавер завважив, що почав себе вмовляти. А саме це було й зайве. Адже Алоїзія просто неперевершена.

Йй було прикро, що він увесь час мовчить, і вона проворкотала:

— Ти часом не молитву бурмочеш собі під ніс, га?

Ксаверові дуже подобалось, коли вона розмовляла своєю говіркою.

Після тривалих і невтомних скачок Алоїзія-вершниця нарешті пододала останню, найвищу і найсолодшу, перешкоду, і з її горла вихопився переможний, радісний крик. Ксавер також піддався їй, а сполохані косулі неквапно, хоч і рвучкими стрибками, перетнули круг місяця. І розтанули в густих сутінках.

Потім Алоїзія почала напівжартома-напівсерйозно жалітися. Еге, Ксавер, мовляв, хитрий. Знає, де пожитися! А Ксавер, навпаки, зважився — після того, як вони вдяглися їй, увімкнувши фари, повільно виїздили на дорогу, — запитувати про все, що хотів. Йому чомусь здавалося, що сьогодні він це заслужив. А вона й справді акторка, почав Ксавер. Чи вона вміє так гарно наслідувати й інших людей? Скажімо, доктора Гляйтце. Ні, доктора Гляйтце ні. Адже в нього взагалі нема чого наслідувати, він-бо бездоганий. Та воно-то так, але Ксаверів брат Георг, приміром, який теж має такий хист і бачив доктора Гляйтце випадково всього лиш раз чи двічі по кілька хвилин, і то кілька років тому, — наслідує його грандіозно. О, тоді вона, Алоїзія, залюбки послухає, що ж такого можна наслідувати в доктора Гляйтце. Ксавер голосно зареготав. Ну, наприклад, як Гляйтце вітається. Рука ще опущена й мляво, мов нежива, звисає з рукава. Але довгуватих рукавів у Георга немає, і він мусить вдавати, що вони такі. Вітатися доктор Гляйтце починає тоді, коли заходжується «витрушувати з вуха воду». Тобто так він простягає свою мляву руку. Коли його брат наслідує Гляйтце, тоді не тільки впізнаєш шефа, а навіть бачиш його наскрізь. Бачиш його наскрізь? А що ж у ньому можна побачити? О, невже вона, Алоїзія, гадає, нібито знає все, що обоє Гляйтце про неї думають? Ну звісно, вона ж весь час крутиться коло них, і його навіть цікавить: що вони кажуть про нього? Про нього? Вона не зовсім його розуміє. А що вони мають про нього, Ксавера,

казати? А коли й кажуть, то яке йому до цього діло? Якщо їй, приміром, до чогось і немає ніякого діла, то це саме до того, що про неї кажуть Гляйтце.

Ксаверові здалося, що тепер він і сам не сказав би того, що, власне, хотів знати. І тут йому спали на думку слова, які Алоїзія нібито чула від Гляйтце, — про те, що він хоч і не вельми мудрий, зате вельми вірний. А такі слова, хай вона знає, не можуть не зацікавити. Але вона, Алоїзія, навіть нічого такого не пригадує. Правда, пам'ять у неї не бозна-яка. А ще коли йдеться про такі дурниці. От якби Ксавер, приміром, сказав їй: «Я тебе люблю», — чого він досі не казав, — то цього вона, як їй здається, вже ніколи б не забула. А його, різко промовив Ксавер, все ж таки цікавить, чи розмовляють Гляйтце про нього і що саме вони про нього кажуть. Алоїзія сміється. Гаразд, відповідає вона, надалі кожну фразу, в якій згадуватиметься його ім'я, вона записуватиме; адже Ксаверикові, видно, аж-аж-аж кортить знати, яку оцінку йому ставлять з поведінки. А втім, що Гляйтце вважають Ксавера дуже їм вірним, вона знає, хоч і не може довести це одним реченням. Але не вельми мудрим, додав Ксавер. Та ні, цього вони не казали. Нічого такого Алоїзія не чула й не казала. Це Ксавер сам вигадав, тепер їй зрозуміло. Вона, Алоїзія, пригадує, що одного разу вони розмовляли про Ксавера у зв'язку з якимсь собакою...

Собакою? А що в нього спільного з собакою?

От-от, якраз про це вона нічого й не пам'ятає.

Ну ось, хіба ж можна таке забути...

Господи, та якби це було щось важливе...

Хвилиночку! Тепер він справді нічого не розуміє. Адже це нелогічно. Якби там і справді ні про що не говорилося, то вона, Алоїзія, навряд чи завважила б, що йдеться про Ксавера у зв'язку з якимсь собакою. А може, навіть не один раз. Тим-то їй це і вкарбувалося в пам'ять. Одне слово, вона повинна пригадати, як саме вони розмовляли про нього у зв'язку з тим собакою. Може, тут є щось спільне з тим, що Гляйтце вважають його дуже вірним?

Та ні, вона, Алоїзія, справді нічого не пригадує. Зате надалі, — вона йому обіцяє, — прислухатиметься, все записуватиме, потім вони знов поїдуть удвох машиною, і вона все йому переповість, слово в слово, згода?

Зрештою, йому це не так і важливо. Та коли їй так хочеться, то, будь ласка, він згоден.

Хвилиночку! Стривай! Їй саме спала на думку одна річ.

Гляйтце, власне, згадували про це досить частенько, тобто не так уже й часто, але принаймні кілька разів, а може, й не більше двох, одне слово, вона звернула увагу — мабуть, тому, що їй це припало до вподоби, а саме: що Ксавер був чемпіоном Німеччини у стрільбі з дрібнокаліберної гвинтівки...

Він поїхав прямо на Тетнанг-Обергоф і висадив Алоїзію неподалік од вілли. Вона пропонувала ще піти на танці. Та Ксавер відповів, що не може повернутися додому дуже пізно. Ну, звісно, промовила Алоїзія, він своє дістав... І поцілувала його так, що Ксавер злякався, чи не почнеться все знову з самого початку. Він відсахнувся від Алоїзії і швиденько сів у машину. А вона стояла й не хотіла йти до будинку. Довелось йому рушити машиною першому. На прощання він мусив непевно пообіцяти, що поїде з нею на прогулянку ще раз.

Опинившись у машині сам, Ксавер натис на газ і вже майже не зменшував швидкості навіть на поворотах. У думці крутилися слова з казки: *«Цього року не пощастило, любий Ларсене»*. Хтось глузливо все прокручував і прокручував ці слова у його голові. До самого гунгербюлерського двору Ксавер курив. Він боявся, що пропах Алоїзією.

Але вдома панували зовсім інші запахи. Надвечір Юлія заснула з непогашеною сигаретою в руці. Постіль затлілася. Магдалена, що працювала у своїй кімнаті, відчула їдкий запах, прибігла до Юлії, заходилася будити її і т. д. Удвох дівчата загасили постіль. Після цього переляку усім трьом уперше за кілька місяців нарешті вдалося спокійно поговорити. Юлія була врятованою героїнею. Магдалена — лише рятувницею. Агнес усе ще гнітили важкі думки. Але від такої злагоди й вона почувала себе щасливою. А Ксавер, коли вони в три голоси розповідали йому про пожежу, думав про те, що винен в усьому тільки він. Ксаверові було невтямки, що брати на себе відповідальність за цю невеличку «димову завісу» просто безглуздо. «Відчиняю двері і бачу — димово завіса!» — розповідала Магдалена, а Ксавер тим часом міркував про те, де вона підхопила цей вислів. Але така вже Магдалена: завжди знає щось таке, чого не знають удома інші, а найменше знаєш те, звідки вона все це знає. Коли Магдалена сказала про оту «димову завісу», Ксавер узяв її руку й стис у своїй. А Магдалена, — і це вражало найбільше, — не висмикнула свою руку відразу. Ох, якби

Ксавер був повернувся додому о пів на шосту! Він би з усіма привітався, а Юлія взагалі не лягла б спати. Ксавер відкоркував пляшку білого вина. Але перед цим ще прийняв душ. Потім сидів посвіжілий з усіма в кімнаті й був дуже роздратований, бо не міг поскаржитися сім'ї про свою невдачу. Спроба довідатись, що пан і пані Гляйтце кажуть про нього, не дала наслідків.

Несподівано Юлія замовкла й показала на півслові у вікно. Над грушами вплив місяць. Юлія промовила, що вечір сьогодні просто «грандіозний». Хвилю усі дивилися на місяць, який для Вігратсвайлера був, здавалося, завеликий. Ксавер майже не дививсь у вікно. Він тільки хитнув головою — так, як хитають, коли хочуть сказати: «Та знаю, знаю».

ЛИПЕНЬ

1

Тільки по радіо неділі минали ще так само, як колись. Щонеділі від другої до четвертої дня Ксавер сидів неподалік від приймача. Сидіти просто біля приймача він не міг. А духові оркестри, що вперто намагались обернути своє гупання й ревіння на гармонію акордів, Ксаверові навіть дужче подобалося слухати через стіну. В неділю він любив послухати співочі гуртки з Аппенцелле, Вальзерталя, Брегенцького Лісу, Альгойя, а також із навколишніх сіл. Вихідний починався з повільних вальсів, що лунали доти, аж доки вже починало паморочитися в голові. Зачувши тірольські переливи, Ксавер мчав до кімнати. Їх він волів слухати не через стіну, а якомога ближче до приймача. Коли чув тірольські пісні, власне життя одразу починало здаватися йому пропащим. Тірольські пісні існують не для того, щоб веселити людину. Для Ксавера це було незаперечно. Слухаючи переливи, він ніби сам ставав співаком. Звичайно, водночас він залишався й слухачем. Людиною, яка не вміє співати по-тірольському. Хоч Ксавер сидів з розплющеними очима, йому здавалося, ніби він стоїть і очі в нього заплющені. Ксаверові ввижалося, ніби він стоїть із заплющеними очима й співає по-тірольському, тоді як він сидів з розплющеними очима й слухав по радіо тірольські переливи. Йому здавалося, що він росте. І не зустрічає ніяких

перешкод. Тірольські пісні пробуджували в ньому своєрідне почуття безмежності. Дедалі довші звуки злітали під усе вищі склепіння. Дедалі довші звуки все протягліше спливали над усе ширшими просторами. Аж поки звук починав тягтися так повільно, що зовсім зависав на одному місці, яке було вже ні далеко, ні близько. Тоді, по суті, вже все переставало існувати. Крім цього звука. Та ще усвідомлення того, що звук не належить тобі. У Ксавера склалося таке враження, ніби звук пливе од Вігратсвайлера через два пасма пагорбів до озера й там, над серединою озера, далеко від світу, спиняється. А Марго, думав Ксавер, поглядає вгору, туди, де завис його голос, і затуляє долонею очі, бо його голос аж сяє! Здитинів, та й годі. Ну звісно. Наступний номер — Венцель Фройдль зі своїм тріо богемців. Ксавер вимкнув приймач. Фройдль передають делалі частіше й частіше. Ходять навіть чутки, ніби він збирається покинути кермо й цілком присвятити себе співу. Але, на думку Ксавера, Венцель Фройдль зі своїм тріо співає надто манірно, одне слово, так собі. Власне, тільки для слухачів. Практично, просто тобі в обличчя. І як тільки люди цього не бачать! Ксаверові музика подобається тим більше, чим більше вона виконується для себе. Справжні тірольські пісні виконуються для себе.

Вся неділя аж до вечора була для Ксавера наперед зіпсована. Несподівано йому стало жарко. І чого вони не позалишали отих богемців у Богемії? Тоді б цей Венцель співав тепер в Егері. Всі так захоплюються цим веселим, веселим Венцелем. А найдужче пані Гляйтце. Ксавер майже певен, що вона залюбки взяла б собі шофером замість нього отого Венцеля Фройдля. Адже в них із Венцелем майже однакова говірка. І його набридливе мекання записали на пластинку, звісно, тільки завдяки їй. На рідво всі чотириста дев'яносто сім робітників Гляйтце дістали в подарунок пластинку Фройдля. Ксавер не зважився принести ту пластинку в свій дім. Через Агнес. Дівчата однаково такого б не сприйняли. Зате Агнес, мабуть, сказала б: «А він такий музикальний!» Ксавер боявся, що Агнес, як і тоді, коли на весь дім прогримів голос Елвіса Преслі, скаже: «А в ньому таки щось є!» А може, вона так і не сказала б. Агнес надто музикальна, щоб через Венцеля Фройдля згадати про Елвіса Преслі. Але якби вона помилилась? Якби поквапилась висловити свою думку? А коли вже людина висловить хибну думку, то потім захищає

її — навіть всупереч власній, уже слухнішій — упертіше, ніж будь-яку слухну. А Ксавер не міг допустити, щоб Агнес похвалила Фройдля. Адже вона не знає, який мерзенний він підлабузник. Ті три пісні на пластинці, які Венцель склав сам, найкраще його характеризують: «Для вас співає Венцель», «Від Шнеєкопце до Геренберга» та «Коли маленьке турчєня святого вперше бачить». Ксавер підозрює, що раніше у Венцеля Фройдля було не таке богемське ім'я та прізвище. Потім — може, з туги за батьківщиною — він вирішив зробити це «богемське» походження своїм другим фахом, щоб згодом обернути його на перший. А бути богемцем, — і він твердить це на кожному кроці, — означає бути музикантом. Щоразу Венцель, як зустрине Ксавера, каже, нібито давно вже міг би жити з самої музики; а за кермом він іще сидить, мовляв, тільки тому, що обоє Гляйтце такі милі люди. Те, що недавно Венцелєві дозволили відвезти вночі «милих людей» додому, дуже типово. Пані Гляйтце, мабуть, іще зажадала, щоб Венцель наостанку заспівав гостям під гітару пісеньку. А Труммель теж десь із тих країв; тільки в нього це не так виразно чути. Ксавер добре собі уявляв, як Венцель відчиняє перед пані шефинею дверцята машини. Венцель щомиті може скорчити на обличчі усмішку й тримати її стільки, скільки треба. Крім того, в нього чорне, кучеряве й дуже цупке волосся. А також густючі бакенбарди. І, звичайно ж, борідка. Але багато густіша, цупкіша, здоровіша, ніж у Труммеля. Ксавер не раз уже збирався піти до директора Гляйтце й запропонувати, щоб той віддав Венцеля шофером своєму братові докторові Гляйтце, а замість Венцеля взяв його, Ксавера. Бо Венцель більше підходить докторові Гляйтце, а він, Ксавер, більше підходить йому, директорові Гляйтце. Ксавер був цілком певний, що так воно і є, тільки не знав, як це довести. Щоразу, коли Ксавер чув, як його пан і пані Гляйтце розмовляють про пана директора та його дружину, він відчував, що тим би він краще підійшов. Директор схожий на того Гляйтце, що в Америці, на найсимпатичнішого Гляйтце з усіх трьох. А найгірший Гляйтце — це його Гляйтце. Вже хоча б через свою вродливу, ліниву й ласу до розваг дружину. Директорова дружина, навпаки, повна й бліда, як смерть. Походить вона з Франконії, і голосок у неї тихесенький. Коли директорова дружина іде з ними в машині й дорогою всі розмовляють та сміються, вона ніколи нічого не каже й не

сміється. І завжди в єдиній своїй перуці. Та перука червона, як вино, й лискуча. Ніби щоб одразу було видно, що волосся штучне. Ксаверові здається, що з усіх людей, яких йому доводилося возити, про директорову дружину він знає найменше. Хоч і чув про неї, безперечно, більше, ніж про будь-кого з своїх пасажирів. Однак вона викликає в нього таке враження, ніби всі смішні й принизливі історії про неї — не що інше, як шум, що його здіймає вітер, коли на шляху йому трапляється щось велике, непохитне. На колінах у директорової дружини завжди лежить старомодна сумочка. Одягається вона завжди в сірі сукні з довгими й широкими рукавами. І закриті до самої шиї. А губи в неї мають такий вигляд, ніби ще ніколи не розтулялися. Директор Гляйтце ще товщий за дружину і має, певне, в Цюріху коханку. Венцель щосуботи відвозить його до Цюріха, а в неділю ввечері забирає назад. Ксавер залюбки робив би це сам. І як взагалі пані директорка терпить отого паскуду Венцеля?! Це незбагненні речі, від яких узагалі можна збожеволіти.

Задзеленчав телефон. Ксавер не поворухнувся. Зате Юлія відразу ж кинулася до трубки. Але дзвонила пані Брас. Спершу прощбетала про чудовий день, чудовішої погоди, ніж у Вігратсвайлері, в липні взагалі ніде не буває, і Ксавер, мовляв, це добре знає, а то хіба б він залишився в неділю вдома, їй подобається Ксаверова розважливисть, але на завтра план міняється, Базель відпадає, Ксавер поїде в Геттінген, пан Гляйтце має бути на похороні професора доктора фон Лавіна, та це й не перший похорон у Геттінгені, але скоро вже буде останній, бо там, звісно, лишилося вже небагато кенігсбержців, а в середу — Штутгарт, тут нічого не міняється, так у нього й збіжить тиждень, а там знов поїздка до Глінденбурга, отож не встигнеш і оком змигнути, як рік минув, а тепер вона ще побажає йому... вона йому просто задрить, і це щира правда, живе вона непогано, він живе добре, їй живеться... та господи, кого цікавить, як їй живеться, вона й сама помічає, що верзе дурниці, а сьогодні ж неділя, отож від'їздять вони з «Божого сяєва» о восьмій годині, він зупиниться, як завжди, в пансіоні «Сакс», доктор Гляйтце, теж як завжди, в готелі «Геггард»...

Ксавер відчув, як у правому боці його щось ущипнуло. Ні, не вкололо, в справді вщипнуло, чи, може... Припини, припини, припини! Він сидів у власному смороді. І боявся, що хтось увійде раніше, ніж запах розвіється.

Страх допоміг йому встати. Ксавер подибав через кухню. Коли він вийшов надвір, у порожній бетонний чан, де колись був перегній, саме залетіли дві сороки. Ксавер подивився, чи нічого не залишилось у мисочці Теля. Досі ця пара сорок прилітала аж у кінці вересня. Ксавер стояв і спостерігав, як літо, досягнувши своєї вершини, повернуло на-осінь. Наче людина, що помирає в сорок років, промайнуло в нього. Він пішов назад через кухню до сходів. Нагорі гриміла група «Пінк Флойд». Треба сказати Юлії, щоб трохи стишила музику. Та не встиг він дійти до дверей Юлії, як ураз Магдалена розчинила свої і вигкнула:

— Вона знов курить! А тоді знов засне, а я не можу працювати, коли весь час тільки й жди, щоб вона знову чогось не підпалила!

Ксавер кивнув головою, постукав до Юлії і відчинив двері. Юлія поскидала на ліжко всі шарфи, які тільки знайшла в домі, й тепер лежала на цьому барвистому ложі. Гола. Зі стін на неї дивилися її кумири — естрадні співаки й музиканти. Втупившись у стелю, Юлія курила. Ксавер забороняв їй курити. Забороняти стомлюєшся, подумав він. Потім швидко зійшов униз і ввімкнув швейцарську радіостанцію. Тут можна не боятися неприємних передач. Почався концерт на замовлення слухачів. Люди, яких життя чимось обділило, мали право замовляти музику. Одна дівчина втратила після ангіни голос, і тепер для неї співали *«Святії ці склепіння не знають помсти, ні. І чистого горіння не згасить смерть в мені»*. Сліпі в листі на радіо розповідали, що грають у футбол, тільки м'яч у них із дзвіночком. А якась сліпа від народження жінка бажала послухати пісню *«Юносте чарівна, юносте прекрасна, тебе мені ніколи, ніколи не вернути. Юносте прекрасна, тебе вже не вернути»*. Найдужче Ксаверові подобався рядок *«Я знов і знов кажу...»*.

Раптом він почув, як Магдалена закричала тонесеньким, хоч у голку засилай, і пронизливим голосом, що не може далі цього терпіти, — внизу надривається радіо, а за стіною — програвач. Ксавер ураз підхопився і вимкнув радіо. Тепер на весь будинок гриміла тільки музика «Пінк Флойд».

Якби Ксавер не вийшов був по Агнес, та копалася б на городі до самої півночі. Немов заведена, вона рвала й рвала при місяці чорну смородину. В куцах сюрчали коники. Золотава місячна мла повила двір. Мальви посту-

ляли свої чашечки й скидалися тепер на сурми. Помалу спадала прохолода. Ксавер наполіг, щоб Агнес пішла до будинку. Милуючись чорно-синіми лискучими ягодами, позаносив до сарая повні ящики. А що зробив він? По Юлію заїхали ще до вечері. Агнес стала захищати Міка від нападів Магдалени. Очі в нього почервонілі, — тепер Агнес знає це від Юлії, — не від гашишу, а від репродукційних фотозйомок, бо йому доводиться щодня сидіти в суцільній темряві. Магдалена пронизливо закричала, що не можна ж бути такою простачкою. Ксавер покинув обох сваритись і пішов. Якщо в програмі сьогодні є ковбойський фільм, пора вмикати телевізор. Ковбойський фільм був. «Герой прерії».

Скоро фільм видався Ксаверові безглуздим. Гарі Купер йому спротивив. Те, що індіанців грали розмальовані білі, вперше викликало в нього відразу. Викликала відразу їхня індіанська кіномова. Викликала відразу те, що виражений, мов блазень, Гарі Купер ганявся за табуном. Ввійшла Агнес і тихо, наче аж злякано спитала:

— Що сталося?

Ксавер відповів, що просто не має сили додивитися фільм до кінця. Його словам важко було повірити — адже йшлося про ковбойський фільм! За останні п'ятнадцять років він ще ніколи не був такий стомлений, щоб відмовитися від ковбойського фільму. Та що він мав сказати? Сьогодні фільм справді викликав у Ксавера огиду. Його взагалі охопило якесь почуття відрази. Якби він зараз уявив собі, що колись знов дивитиметься оцей фільм, то, певно, зомлів би. Ксавер часто дорікав собі, що дивиться забагато фільмів, і цей раптовий напад відрази до кіно навіть пробудив у нього радість. Ніколи в житті не дивитимусь більше фільмів, вирішив Ксавер. На душі враз полегшало. Ні, не тільки полегшало. Його не покидав ще й страх. Що зі мною? Це, мабуть, дуже погано, коли взагалі не хочеться вже дивитися фільмів. Та про мене. Бай-дуже, що це означає, тільки не дивитися більш фільмів. Ніколи, ніколи, ніколи!

Може, в нього щось болить, заңепокоїлась Агнес.

Чи прийшла вже Юлія, спитав Ксавер, перевіривши цим розмову на інше. Агнес відповіла, що краще почекає на кухні.

Залишившись сам, Ксавер відчув полегкість. Пощипування не минало. То й що? Він мав таке передчуття, ніби скоро щось учинить. Наприклад, уб'є щасливу людину.

Ксавер міг зосередити на цій ідеї свої думки, немов погляд на чіткій цятці: убити щасливу людину. Там, де шойно була та цятка, сам собою проступив образ доктора Гляйтце. Коли одна людина вбиває іншу, щасливішу від себе, то ця перша стає така сама щаслива. Після цього висновку на серці у Ксавера стало куди легше, ніж у ті ночі, коли він силкувався сприймати біль у животі як музику. Вбити щасливу людину! Він на це має право. Ксавер може покластися на своє сумління. Школа й церква виховували в ньому переконаність. Вдома ця переконаність завдяки матері ставала ще глибшою і непохитнішою. Якщо в нього народилася ідея вбити щасливу людину і в душі ніщо не повстало проти такої ідеї, то він має право це зробити. Може, це його обов'язок. Отже, доктор Гляйтце. Як природно це ім'я зайняло місце, де досі стояв усього лиш отой загальник — «щаслива людина»! Адже це щось та означає! Ксавер нічого не шукав, не сушив собі голови, не вигадував. Прізвище Гляйтце впало на те місце, мов достиглий плід. Ксавер уже бачив, як у темній машині поблискує схований ніж. Двома пальцями він натиснув на очі. Поблискування не зникло. Ксавер жадав, щоб його любили. І не було нічого такого, чим би він заради цього не пожертвував. Це була суть його ексцентричності. До цього він тягся все своє життя. Тягся, аж надривавсь. Як ото *Жираф*. То був, мабуть, теж ексцентричний хлопець. *Жираф* із Торкельвайлера. Доктор Майхле таки правду казав: Ксаверові треба позбутися своєї ексцентричності. Досить тільки вбити доктора Гляйтце. Тоді вже не буде кому твердити, нібито він, Ксавер, хоче перед ними вислужитись. Досить одного удару ножем. І цей удар має поцілити в доктора Гляйтце. Доктор Майхле і професор Амраїн будуть ним, Ксавером, задоволені. Ксавер уже ладен був негайно підхопитись і їхати до Тетнанга. Довелося взяти себе в руки. Таку гарну ідею гріх псувати легковажним вчинком. Ні, зараз треба полежати. І поспати. Зібратися на силі. Завтра. Все буде добре. Тепер це очевидно. Ти так довго йшов до цього рішення й заради якихось кількох годин не станеш усього псувати, свята трясця! Ксавер почав ретельно готуватися до сну. Це була робота душі.

Збудили Ксавера своїм галасом відвідувачі «Надії». Агнес лежала поруч. Отже, Юлія повернулася. Псувати собі настрої через п'яних порушників громадського спокою не хотілось. Але нічого іншого не лишалось. Пара-

граф 30, пункт I правил вуличного руху. Ксавер збирав з усіх газет повідомлення про накладення штрафу на порушників громадського спокою. Там скрізь писалося про те, який тонкий у людини слух, яке значення має для здоров'я душі чутливе вухо, чиї шістнадцять тисяч слухових кліток працюють і тоді, коли людина спить. Однієї ночі Ксавер так побіжить до Марго та її Зеппа й крикне їм у вічі, що кінець кінцем іде в суд і подає на них позов, нехай так і знають. Інструкція про дотримання тиші! Ксавер спробував загорнутись у ці слова, щоб не чути ідіотських криків — п'яні відвідувачі ресторану саме прощалися одне з одним. Щоразу, коли Ксавер у п'ятницю, суботу чи в неділю прокидався отак серед ночі, він намагався не розрізнити з того п'яного галасу окремих вигуків. Та передусім йому не хотілося впізнавати голос Марго. Але всі його зусилля кінчалися тим, що голос Марго до нього долинав чіткіше, чистіше й пронизливіше, ніж решта голосів. Ксавер чув тільки її. Потім в уяві одна картина починала народжувати іншу. Ось вони попорали роботу, йдуть сходами в свою нову простору спальню, роздягаються, залазять у величезну ванну, а тоді... Щоразу, коли Ксавер думав про це, у нього паморочилося в голові. Чи цілував він Марго? Це була його найболючіша, нерозв'язна проблема. Дуже часто він прокидався переконаний, що один раз поцілував Марго. Якось на масницю, у них на вечірці, — він тоді не був одружений ще й року, — йому вдалося затягти Марго в підвал за двері й поцілувати. Того поцілунку він ждав двадцять років. Марго затрепетала так, що в нього ще й тепер, як згадає про це, паморочиться в голові. Все в неї затрепетало. Ніщо не лишилося там, де було доти. Все переплуталось. Може, то був океан? У кожнім разі, Ксавер відчув себе безсилим проти стихії, з якою раптом зіткнувся. Здавалось, то страшний ураган кинув Марго на Ксавера, притис її до нього, а вона з усієї сили намагається вивратись від нього, але марно. Вона немов приросла до нього, хоч він і не тримав її і вона не трималася за нього. Ще більшим чудом було те, стільки всього в неї виявилось. У неї було все. І яке! Але ж про це він знав і доти. Здогадувався. Ні, таки знав. А то хіба чекав би всі ті двадцять років! Та ні, Ксавер-бо зовсім не чекав, адже перед цим він саме одружився. А потім нагодилась Агнес. Власне, відразу. Тільки-но він припав до Марго губами, коли це — рип! — і Агнес тут як тут. Немов уві сні. Мар-

го помітила її перша. Агнес уже хотіла була піти. «Та не тікай, не тікай,— гукнула Марго,— можеш забрати його назад!» І ніби її й не було. Засміялась і зникла. Агнес відвернулася й побігла додому. Ксавер — за нею. Щоразу, коли він доходив у думках до цього місця, в нього прокидався сумнів. І чим більше він напружував пам'ять, тим більше впевнювався, що ніякого поцілунку зовсім і не було. Просто за ці роки той поцілунок народився в його уяві сам. Помалу в Кавера складалася дедалі правдивіша картина того, що сталося. Гаразд, нехай того поцілунку зовсім і не було. Тоді звідки ж він, Ксавер, знав, що на дверях підвалу зсередини була прибита дошка, а на ній три мідних гачки для одержі? І тільки на середньому висів сільський капелюх — сріблястий сірий велюр, зелена стрічка, ще й пір'їна збоку! Адже Ксавер залишивсь на п'ятачку перед входом сам і мав час роздивитися двері зсередини. А може, йому все-таки пора раз і назавжди признатися, що того поцілунку зовсім не було, що то тільки витвір його уяви? Адже так зненацька, як Агнес, перешкоди з'являються тільки вві сні. Та Ксавер одразу відчув, що прийняти ту подію за витвір уяви понад його сили. Надто довго вона в ньому визрівала. Вона мусила відбутися. Звідки ж Ксаверові знати, які м'які в Марго губи? Дуже скоро ті м'які й гарячі губи стали ще божевільнішими. До таких м'яких, гарячих і вологих губів він не припадав більш ніколи. І цього не було? Не було. Не... Вдень та примарна подія майже не викликала в нього сумніву. Й аж коли Марго проводжала своїх відвідувачів і її голос розлягався у велетенській бочці ночі, Ксавер уже втрачав владу над тим, що вона будила своїм голосом.

Вже розвиднилося, коли Ксавер прокинувся від сну. Йому приснилося, ніби згори на нього мчить у вузькій і довгій машині якийсь чоловік. А кругом майже темно. Тільки по його рухах Ксавер здогадується, що чоловік дістає ніж. Ось він його заносить. Ксавер бачить, що чоловік не попаде у його, Ксаверів, лівий бік. Якщо він ударить туди, куди цілить, то розпанахає на Ксаверовому плечі сіру формену куртку. Так воно й виходить. Як тільки чоловік ударив і проштрикнув куртку, Ксавер впився йому зубами в руку. Прокинувся Ксавер від того, що кусав свою долоню.

За сніданком Агнес докірливо сказала, що сьогодні

він знову прокинувся дуже рано. З ним, бува, нічого не сталося? Ксавер похитав головою.

— Тоді щасливо вертайся додому,— попрощалась Агнес.

Коли в Маркдорфі Ксавер викотив з гаража «мерседес-450», через двір саме йшов Венцель Фройдль. Побачивши Ксавера, він так щиро помахав рукою, що Ксавер не тільки махнув у відповідь, а навіть мимоволі пригальмував і спитав, що сталося. Венцель був здивований. І відповів, що нічого не сталося, просто він радий бачити Ксавера. А то проїздиш, мовляв, один повз одного, та й годі. Йй-бо. А його, Венцеля, щоразу щось трохи пощипує за серце, адже він любить Ксавера, йй-бо. Йй-бо, треба було б якось посидіти вдвох. Ну, щасливої дороги! Куди сьогодні? А, в Геттінген, непогано. А він у Нюрнберг, додому до ласкавої пані, а в нього там завжди стискається серце, бо ще дві-три години їзди — і він у себе на батьківщині, йй-бо. Домашнє повидло, пивний суп... Йй-бо.

Ксаверові не лишалося нічого іншого, як весь час кивати головою. Вже рушаючи, він таки спромігся видавити з себе кілька слів. Учора по радіо — такий клас! Венцель зробив широкий жест рукою і вклонився. Ксавер натиснув на газ. Отакої! Тепер він мусить ще й соромитися того, що вчора подумав про Венцеля. А в цього просто нюх. Відчув, що Ксавер проти нього щось має. У Венцеля взагалі звичка улещувати людей. І чим більше хтось має щось проти нього, тим привітніший він буде з тим чоловіком. Отак і прихиляє всіх до себе. А може, він просто забалакує з кожним, бо сподівається, що вчора його чули по радіо, і тепер вимагає від усіх компліментів. Ксавер був задоволений, що вдалося видавити з себе кілька слів про Венцелів виступ по радіо. Якби він цього не зробив, Венцель вважав би його запеклим ворогом і виступав би проти нього. Та Ксавер таки не поскупився на жаданий комплімент, і тепер Венцель вважає його своїм прихильником, отож нічого й не робитиме йому на шкоду, а коли при ньому хтось згадає Ксаверове ім'я, то не скаже про свого прихильника нічого поганого. Такий висновок напрошувався після кожної зустрічі Ксавера з людьми. Нашкодив він собі чи допоміг? Щоправда, Венцелеві довелося таки довгенько побалакати, поки він нарешті діждався від Ксавера комплімента. Коли сьогодні ввечері Венцель сяде підраховувати свій урожай, то виявить, що

ніхто інший не зволював так довго з компліментом і ні в кого іншого комплімент не був такий скупий, як у Ксавера Цюрна. Отже, Венцелеві доведеться з усією очевидністю визнати: справжнього ворога звати Ксавер Цюрн. І в голові Венцеля одразу почне визрівати план нищівного удару. Все життя, авжеж, таки все життя Ксавер допустився саме цієї помилки. Як приємно було б тепер сидіти за кермом, якби він не піддався Венцелеві й не сказав йому отого комплімента! Конфронтація. Що ж, побачимо, хто кого... А як легко було б тепер у нього, Ксавера, на серці, якби він привітав Венцеля не просто так, а якнайщиріше! Було б вийти з машини. Обійняти Венцеля, розхвилюватися так, щоб аж сльози на очах виступили. Венцель родом із Богемії. З ним палиці не перегнеш. А те, що зробив Ксавер, просто важко збагнути. Він підкорився, привітався, але так, що не тільки не допоміг собі, а навіть прикро нашкодів. Ну чому, чому він нічого не навчився? Ксавер мав таке відчуття, ніби через нього його сім'ю скоро спіткає лихо.

Алоїзія підбігла з речами доктора Гляйтце, але не дозволила взяти в себе ні портфеля, ні плаща, ані валізи; вона поводитася так, ніби тільки їй відомо, куди в машині що класти. Не пощастило Ксаверові сьогодні й піти по доктора Гляйтце до кабінету. Алоїзія поверталася з паном Гляйтце від кабінету так, мовби шеф належить їй. Вона згорнула руки й дуже неприродно задерла вгору підборіддя. Пані Гляйтце не видно було. Це нічого не означало, бо всі знали, що вона завжди спить до години десятої — пів на одинадцятку. Коли доктор Гляйтце й Ксавер уже сіли, Алоїзія знов підбігла спереду до машини, загородивши дорогу, а тоді натисла пальцем собі на ніс, похитала головою і сказала:

— Мені раптом здалося, що, перше ніж вас відпустити, я мушу щось переказати. А тепер нічого не пригадаю!

— Може, щось від моєї дружини? — спитав доктор Гляйтце.

— Ні-ні,— покvapно і впевнено відповіла Алоїзія. Вона похитала головою.— Щось інше.

Ксавер рушив, і Алоїзія відскочила вбік. Ксавер побачив, як вона помахала рукою. Доктор Гляйтце помітив це, певно, також. Він і собі помахав. Але так, ніби вчився махати.

— Добра душа,— мовив він.

Цей кумедний вчинок Алоїзії викликав у Ксавера страх, і його аж у піт кинуло. Може, вона хотіла сказати щось не докторові Гляйтце, а йому, Ксаверові? Що за вагітніла або ще щось...

Сьогодні Ксавер уникав погляду доктора Гляйтце. Надто багато він передумав про шефа відтоді, як бачився з ним у п'ятницю востаннє. Але те, що Ксавер думав про шефа минулої ночі — вбити щасливу людину, — тепер здавалося йому безглуздя, нісенітницею. Ні, так думав не він. То був нічний привид. Авжеж, жарт, та й годі. Не більше.

Ксавер мав таке враження, наче сьогодні машина всіма чотирма колесами прилипає до асфальту. Такою важкою йому не здавалося ще жодна поїздка. Тільки завдяки його силі волі ця блискуча машина ще рухалась. Що кілометр, то зусилля. А той, що сидить позаду, вірить у кінські сили! Коли взагалі у щось вірить.

Вони вже поминули Штутгарт, і шеф раптом спитав, що це сьогодні з Ксавером сталося, чому він не завернув у місто забрати Рогалів. Ксавер не знав, що треба було заїздити до Штутгарта. І не розумів, чому мав спокотувати недогляд пані Брас. Слово в слово він повторив те, що пані Брас учора пополудні сказала йому про зміни в плані на тиждень. Він говорив так підкреслено тоном пані Брас, що її вина стала очевидна.

— Вона золота жінка, — промовив доктор Гляйтце, — але сили в неї просто вже не ті.

Виправдавшись перед доктором Гляйтце, — вони вже в'їхали в Штутгарт, — Ксавер раптом збагнув, що хвилину тому прогавив неповторну нагоду розповісти шефові про свого брата Йоганна. Чого ж було не сказати, що він, Ксавер, може забути будь-яке доручення, тільки не те, яке пов'язане з паном і пані Рогаль. Як вас розуміти, спитав би тоді шеф. А так, пане докторе. Як звертається пан професор Рогаль до своєї глухуватої дружини, коли повторює голосніше те, що вона, на його думку, не дочула. Ну, як? «Йоганно-Генріетто, м-м, дозволь тобі сказати»... — усміхнувшись, відповів би доктор Гляйтце. Правильно, сказав би Ксавер, і саме через це з усіх знайомих доктора Гляйтце обоє Рогалів подобаються йому найбільше. Однаково нічого не розумію, знизав би плечима шеф. Тут діло таке, почав би Ксавер, бачте, пане докторе, у мене був брат, звали його Йоганн, він захищав фортецю Кенігсберг і мав подругу зі Східної Пруссії, пане докторе,

звали її... Я лічитиму до трьох, а ви спробуйте відгадати, як її звали; атож, звали її Генрієтта, і якби обоє, мій брат і Генрієтта, не загинули, захищаючи фортецю Кенігсберг, пане докторе, то свою першу дочку, без сумніву, назвали б Генрієтта-Йоганна. Ось що сказав би Ксавер. Він аж радів зустрічі зі старими Рогалями, радів, що знову почує оте: «Люба Йоганно-Генрієтто, дозволь тобі сказати....»

Обоє старих і сухеньких Рогалів, що нагадували одвілі кульбабки, дрібцювали перед давно замкненими воротами свого будиночка на Вернгальденштрассе. Їм просто не вірилось, що доктор Гляйтце, син найкращого їхнього товариша, забув про них. Хоч які старі й забудькувати вони були самі, а все ж не могли повірити, що... Але для Ксавера все обернулося двічі краще. Тепер попереду й позаду сиділи кенігсбержці. Як завжди, коли вони їхали до Геттінгена. Звичайно до Геттінгена вони вибиралися тільки раз на рік — виїздили 21-го і поверталися 23-го квітня. На день народження кенігсберзького філософа. Ксавер підчитав про нього в дружининій енциклопедії Брокгауза. Коли в Геттінгені йому доводилося підвозити земляків Гляйтце від готелів до Малої актових зал чи на Штернштрассе або когось до Геттінгена чи з Геттінгена, мова завжди йшла про Канта. З розмов Ксавер дізнався, чого той навчав: найбільше добро — бути добрим. Вони так часто розмовляли про чоловіка, який народився понад двісті років тому, що Ксавер аж диву давався. Щороку в квітні там вибирають «Бобового короля». Це нібито пов'язано з уподобанням філософа до їжі. Але про це в енциклопедії нічого не сказано. Вони там точно вираховували також, скільки Кант мав відсотків німецької крові, скільки литовської, а скільки якої іншої. Вже те, що Кантова прабабуся по батьковій походила з-над Боденського озера, дає цілковиту підставу твердити: Кант мав понад п'ятдесят відсотків німецької крові. Коли Ксавер почув про це, від гордоців йому аж жарко стало. А решта сім'ї прийшла вочевидь із півночі і всім, що мала, поділилася з кров'ю філософа. Отже, певних п'ятдесят відсотків звідси. Прекрасно! Та ще й із Геттінгена. Щоразу, коли до шефа приходили в гості кенігсбержці, вони неодмінно їхали до головної фірми Нотгельферів, до «Кройца» в Гедінгені, який тепер належав, правда, не Нотгельферам, а втікачам із Кенігсберга.

Коли Ксавер чув повнозвучний кенігсберзький голос,

перед очима в нього ніби поставав ліс. Він бачив бурі, здавалося, аж червоні, стрункі стовбури. Бо, коли Ксавер щось чув, він завжди мовби щось бачив. Один побіля одного щільно стояли переважно червоно-бурі стовбури. Він бачив жовте, мов пісок, листя. І бурштиново-жовтий цвіт. А серед лісу — Генрієтта. Ксавер її чув. Виразніше чув, ніж бачив. А серед пеньків своєї мови дріботіли легенькі, мов насіння кульбаби, старі кенігсбержці і все переказували одне одному свіжі новини про Кенігсберг. Хто був останній раз на Юнкерштрассе? Ох, Юнкерштрассе... Багаті магазини по обидва боки вулиці лежали в руїнах, і між ними лишилася тільки вузенька стежечка. Де, на Юнкерштрассе?! Звісно!! Ще в лютому сорок сьомого її міцно тримала в руках ватага бандитів. Російські дезертири, рештки німецького війська, безпритульні діти. Кілограм картоплі — дев'ятнадцять карбованців, ви ж самі знаєте. Від того великого бору, Лосиної долини, лишилися самі пеньки, ну звісно. У Метгетенському лісі не зосталося жодного дерева. Отаке-то. Жодного деревця! Ні, спершу на вокзал, через міст Генігбрюке або через Зелений. Та що вам, м-м, сказати... До Скотного базару ще можна через Високий міст. А Шіндекопського нема. Великого Понартського — теж! Понарт? Ксавер про це щось чув. Туди привезли з Трауготом Йоганнову Генрієтту. Голоси в машині деренчали, мов струни розбитого рояля, вони переспівували одне одному те, що багато гірше розповідали доктор Кукук, Траугот Бірле і той третій Йоганнів товариш... Господи боже, а були ж часи... Чотирнадцятий рік. Як же звали того чоловіка — він позначував усі мерзоти, що їх чинили царські війська у Східній Пруссії? О, ви, м-м, про це не знаєте? Шеф політив усіх порізаних курей. Усі пошкоджені фруктові дерева. Кожен ляпас. Одне згвалтування. Винних козаків, м-м, одразу порозстрілювали. Один випадок убивства в бійці... Про те, що вулиця, м-м, Червоноармійська спершу якийсь час називалась, як і раніше, Кенігсштрассе, ви знаєте. А площа Ерїха Коха так і зосталася площею Ерїха Коха! А от вулиця генерала Літцмана стала називатися, м-м, проспектом Радянським. А про те, що вулиця Гінтерросгартен тепер називається Мінською, ви ж знаєте? А надбудова на могилі Канта ще стоїть. Без бронзової огорожки, звісно. До речі, а в Данцігу з'явився якийсь кравець, на ім'я Йоганн Кандт, за походженням, м-м, без сумніву, шотландець, і помер до тисяча шістсот вісімдесят

першого року. А до речі, треба, м-м, сказати правду, перейменовувати у тридцять сьомому році сільце Юдчен на Кантгаузен тільки через те, що Кант служив там колись домашнім учителем, було, м-м, помилкою. А скажіть, у Модіттені це стоїть такий невеличкий, м-м, будиночок — він належав лісництву, і там жив Кантів приятель Вобзер, атож, Вобзер, той, що влітку шістдесят третього дав там Кантові притулок, і Кант дістав змогу викласти свої думки про, м-м, почуття прекрасного і піднесеного? В отій манюсінській і вологій, м-м, халупці? Атож, у ній. Тільки там, в отій халупці, могли народитися такі слова, зауважив професор і співучим, тремтливим голосом додав:

— Натуру, якій властиве почуття піднесеного, у спокійній тиші літнього вечора, коли тремтливе світло зірок просочується крізь буру запону ночі, а самотній місяць зависає над обрієм, помалу сповнюють високі поривання, почуття дружби, вічності, зневаги до світу.

Головною темою розмови цього разу був подарунок шефові на іменини — рояль із червоного дерева Германа Густава Гетце, якому сухоти перешкодили добити у Вінтертурі привезений із Кенігсберга інструмент. Усе, що шеф узнавав про кенігсбержців, він потім переповідав іншим кенігсбержцям. Так, видно, робили всі кенігсбержці. Але частіше шеф тільки вдавав, ніби йому щось відомо дуже давно, хоч насправді, — і Ксавер це добре знав, — він довідався про це напередодні чи навіть годину тому. А те, що доктор Гляйтце щойно почув від професора Рогаля про такого собі Еренгота Андреаса Крістофа Вазіанського — чоловіка, який вів домашнє господарство в Канта, написав його біографію і керував виготовленням першого в Кенігсберзі рояля, — про це він розповідав усім кенігсбержцям, яких протягом наступних тридцяти годин у Геттінгені вони підвозили від готелів «Гебгард», «Централь» і «Зонне» до кладовища чи до однієї з вілзамків лісистого Східного кварталу. Та в цьому ділі кожен кенігсбержець собаку з'їв. Тобто доктор Гляйтце щоразу довідувався більше, ніж розповідав сам. Скажімо, згадавши про свій подарунок на іменини, він дізнався куди більше про виробництво роялів у Кенігсберзі. У Геттінгені кожного, хто сідав у машину, шеф питав, чи не було в замковому музеї після сорок п'ятого року рояля, зробленого ще Вазіанським та Гарбрехтом. Цього не міг йому ніхто сказати. Зате кожен розповідав докторові Гляйтце щось інше. Що Раухів пам'ятник Канту зник, за-

лишився тільки постамент, тепер він стоїть у Марауненгофі. А ви ще пригадуєте, які слова стояли, м-м, на колишній будівлі суду біля Північного вокзалу? Ні; на жаль, забулося... А ви пам'ятаєте, як ми, м-м, зібралися в Геттінгені вперше? Це було ще не на Штернштрассе. В одній, м-м, викладеній кахлями колишній солдатській лазні. Лазня для рядового складу, ось так! А хіба це було не в кімнаті куратора Гофмана? Принаймні Гартман там був. Невже?! Звичайно. І Стевенгаген, і Камла. А хто виступатиме з доповіддю про Кантового вчителя Шульцта цього року? Ви маєте на думці духовну суть світу? Це було тоді, як сюди вперше приїхав отой американець, до речі, як його звали? Принаймні це було на тому засіданні, де возз'єднання східних німецьких земель розглядалося взагалі як перша і найважливіша мета всієї майбутньої німецької політики, пам'ятаєте?.. Так ставив питання федеральний уряд. А ми казали, що духовних і гуманних засад досить, треба тільки їх засвідчити *urbi et orbi*¹. А коли потім, м-м, виникло оте питання з Одером і Нейсе, було вже запізно. Тільки ми цього, м-м, ще не знали... До речі, пора вже нам, м-м, сказати собі правду: єдина наша надія — це, м-м, Китай. Атож. Син Чжоу Еньлая загинув під час оборони Кенігсберга. Йоганн Цюрн також, подумав Ксавер. У відповідь на здивовані вигуки присутніх той, хто розповідав, пояснив: Чжоу вчився в Геттінгені, доклав зусиль, щоб одна тутешня студентка залишилася при надії, а потім діставав інформацію про все, що стосувалося його сина, який народився у тисяча дев'яцсот двадцять сьомому році.

Коли Ксавер слухав кенігсбержців, душу йому сповнювала радість. У них теж свої проблеми. Ксавер почував би себе іще щасливішим, якби мав право сказати, що його брат загинув з тими, що воювали на боці сина Чжоу. Від хвилювання Ксавер аж спітнів. Якби на повороті від готелю «Геггард» на вулицю Берлінерштрассе з його вини сталася аварія, то на допиті він би сказав, що розмова про Кенігсберг відвернула його увагу, адже його брат... І тоді про це стало б відомо. Раз і назавжди. А з другого боку, іноді казав собі Ксавер, це навіть зовсім непогано, що його новина завжди в нього напихваті. Як тільки шеф коли-небудь дізнається, що Ксавер ніколи не був чем-

¹ Місту і всьому світові (латин.).

піоном Німеччини у стрільбі з дрібнокаліберної гвинтівки, що навіть його брат Якоб і той ледь-ледь, а все ж не став чемпіоном, тоді Ксавер скаже: це правда, я й сам багато років з дня на день чекав нагоди про це розповісти, тільки ж ви не давали мені слова. Я навіть не міг вам сказати, що ще один мій брат, Йоганн Цюрн, у свої двадцять років загинув на Шубертштрасе від снаряда, за якихось кілька годин після капітуляції Кенігсберга. Пане докторе! Я гадаю, ми квити. А якщо ні, то я дам волю рукам. Бо я давно вже не маю сили стримувати себе! У мене таке враження, що нарешті я повинен-таки завдати удару. А то... А то...

На зворотному шляху до Штутгарта у машині розмовляли менше. Рогалі сиділи геть стомлені. В їхньому віці їздити на похорон...

Ксавер хотів провезти любих своїх пасажирів по Вернгальденштрасе так, щоб їх ніде й не гойдуло. Він уже відчував, що скоро йому знову доведеться їхати до Штутгарта. На два похорони зразу. Двоє в одній труні. Якщо люди ще не втратили почуття поваги, то цю пару вони покладуть в одну труну. Доктор Гляйтце сказав обом, що сьогодні в Штутгарті віддасться своєму «пороку».

— Моцарт! — повчально промовив пан Рогаль до дружини.

Пані Рогаль висловила невдоволення цим роз'ясненням. Так ніби вона сама не знає! Прощаючись, старенькі нагадали докторові Гляйтце, щоб той, незважаючи на Моцарта, не забув щиро, якнайщиріше привітати батька від імені Йоганни-Генрієтти й Альберта Рогалів. Дві одцвілі кульбабки, подумав Ксавер. Якийсь блідий, з кучмою темного, аж до плечей, волосся хлопець спинився і постояв, поки обоє стареньких зникли в будинку, а тоді пішов попід парканом далі.

Ксавер рушив до готелю «Шлосгартен», де шеф завжди переодягався після дороги. Отже, сьогодні Ксавер матиме трохи більше вільного часу, адже після вистави доктор Гляйтце посидить ще із музикантами. Виїзд о пів на першу ночі. Якщо Ксавер схоче взяти номер і доти полежати, сказав шеф, то йому це, мовляв, тільки на руку. Ксавер відповів, що там буде видно.

Пополудні надворі випогодилося. Сидіти в готелі не хотілось, і Ксавер вийшов на вулицю. До нього приєднався ще один шофер, який так само щойно привіз сюди свого шефа. Скільки в тебе часу? Чотири години. А в тебе?

До самої півночі. Ого! Ксаверові було приємно погуляти в парку з колегою із Оснабрюка. Той приїхав сьогодні з Карлсруе. Зате вчора довелося долати відстань від Екс-ан-Прованса до Карлсруе. Для Ксавера в цьому не було нічого нового. Він уже щонайменше разів сім їздив від Екс-ан-Прованса до Тетнанга. А наступного тижня — до Гліндебурна, поквапно додав він. Гліндебурн оснабрюкенця не цікавив, а от Екс-ан-Прованс цікавив. І взагалі — Міді... Монпельє? Звичайно, відповів Ксавер. А на вулиці Фош випадало пити каву? Ксавер швидко відказав:

— Un grand crème¹.

Після цього колега потяг його до однієї з кав'ярень у парку й узяв склянку пива, а Ксавер, який, власне, краще випив би мінеральної, замовив пиво й собі Герд — так звали оснабрюкенця — розклав на столику карту й став показувати міста, обведені жирним фломастером, ніби то все фортеці, які треба завоювати. Він одразу ж скинув куртку й почепив її на спинку стільця, хоча й був у сорочці з короткими рукавами. Ксаверові це не дуже сподобалось. Він, звісно, не сподівався, що кожен носитиме такі вишукані запонки, як у нього. Проте чоловіки з білими, зовсім голими та ще й у ластовинні руками не повинні носити сорочок з короткими рукавами. А оснабрюкенець мав саме такі — білі, тонкі, не вкриті волоссям — руки. І всіяні ластовинням. Герд розповідав, що маршрут, яким він їздить від Оснабрюка до Марселя й назад, розробив не він, а його син. І взагалі, всі його маршрути вдома прокладає син.

— Ну, тоді в хлопця з географії «відмінно!» — сказав Ксавер, аби щось сказати.

— Любий мій друже! Та якби ж то тільки з географії! — вигукнув Герд. — Він приносить відмінні оцінки з чого хочеш.

Колега пояснив, що цілком свідомо виховує з сина другого пілота. Шофери нерідко називають себе пілотами. На думку Ксавера, нічого доброго в цьому немає. І він висловив своє невдоволення колезі. Мовляв, це звучить так, ніби водити автомашину — мало, треба ще робити з себе шофера літака. Та ні, нічого такого оснабрюкенець ані сказав, ані хотів сказати. Просто він називає пілотом того, хто сидить попереду, ось і все. Та коли Ксаверові більше до вподоби бути шофером, то будь ласка!

¹ Велику порцію кави з вершками (фр.).

Оснабрюкенець засміявся і цокнувся з Ксавером, а той признався собі, що він дріб'язковіший за колегу. Він так розкритикував чоловіка, а той спокійнісінько вислухав його, засміявся і нітрохи не образився. Легковажний колега починав уже викликати у Ксавера захоплення. Потім Герд спритним, як у циркача, рухом згорнув карту, сховав її в чорну, на довгому ремінці шкіряну сумку й дістав звідти прозорий клейончастий мішечок із стосиком квадратних аркушів; посередині ті грубенькі аркуші мали круглий отвір завширшки сантиметрів два. Це серветки, пояснив оснабрюкенець. Йому зараз саме потрібно в туалет. Береш одну серветку, приклеюєш до заднього проходу, і через цей отвір виходить усе, що треба. Що, ніколи про таке не чув, еге? Оснабрюкенець простяг Ксаверові мішечок. На ньому стояло: «Галопласт». Ксавер згадав про Тюбінген.

— Любий мій,— проказав оснабрюкенець дуже голосно, як він взагалі розмовляв,— ти просто не уявляєш собі, з яким задоволенням я зараз піду до пристойної німецької вбиральні. Ти ж бо знаєш — обідаємо у Франції, до вбиральні ходимо в Англії, а якби навпаки — о, то була б уже трагедія. Ану, покажи дядечкові, де тут у вас можна той...— звернувся він до кельнера і зник.

Ксавер допив своє пиво, заплатив за обидві склянки й, коли оснабрюкенець нарешті з'явився, сказав, що мусить іти, мовляв, обіцяв іще завітати до родичів.

— Я нікого не тримаю,— кинув оснабрюкенець.

Ксавер хотів був іще додати: «За твоє пиво я заплатив»,— але не зміг промовити більш ні слова. Він пішов у бік вокзалу. Оснабрюкенця вдалося позбутися, це головне. Взагалі Герд симпатичний чоловік, але про свій шлунок він став розводитись даремно. На вокзалі Ксавер знов замовив пива. Йому треба було випити ще склянку. Через отой прохід. Потім він прислухався до розмови двох іноземців — один, на його думку, був турок, другий — грек. Каліченою німецькою мовою іноземці сперечалися про те, де ховати родича — тут чи везти додому. Вони аж кричали один на одного. Зненацька грек кинувся тікати. Турок погнався за ним і схопив грека за плече. Та вдарити не встиг — його перехопила рука поліцейського.

Ксавер вийшов з вокзалу й рушив до старої частини міста. Там він, не поспішаючи, плентав повз жінок, що вирядились на вечірні лови, і декотрі навіть перепиняли

його. У Штутгарті жінки гукали до чоловіків не так безглуздо, як у Марселі. Ксавер і тут довгенько простояв перед вітринами. Нарешті натрапив у кінці кварталу на пристойний шинок і з'їв ростбіф по-швабському. Запивав його мінеральною водою. Далі знов пішов блукати вуличками. Коли обходив усе вже втретє, нічне життя було в повному розпалі. Ксавер злякався, що його вештання та шпигування може не сподобатися жінкам. Він вібрався зі старої частини міста й зайшов у шинок. На превеликий свій подив, Ксавер знов замовив пиво. Потім ще раз. І ще. Щоразу він гадав, що це вже остання склянка, і щоразу тут-таки розплачувався. Потім сів. Кілька відвідувачів стояло біля високого довгого столу. Згодом двоє завелися. Один із них, років тридцяти, був без піджака, в самій сорочці; довгі рукава він двічі закотив, і було видно його дужі й волохаті руки. На другому був піджак і краватка. Ксавер бачив, що пози та жести в обох ставали чимдалі загрозливіші. Через гармидер, як ото в детективному фільмі по телебаченню, Ксавер ніяк не міг уторопати, чого ті двоє не поділили. Той, що в піджаку, був десь такого віку, як Ксавер. Кінець кінцем молодший, що був у самій сорочці, хлюпнув тому, що в піджаку, межі очі пивом. Тих, хто дивився на них збоку, це не здивувало. Тоді старший узяв у молодшого й на вигляд дужчого з руки склянку (і що дивно — той слухняно її віддав) і хотів був ударити нею супротивника по голові. Але той, що без піджака, блискавично перехопив руку сорокарічного, склянка брязнула в куток і розбилась на друзки. Стіл перекинувся. Забіяки попадали на підлогу. Мабуть, кожен із них старався більше, ніж здавалося збоку. Після цього майже всі в шинку кинулися до них. Їх розборонили. Зчинився галас. Той, що в піджаку, кричав найголосніше. Він вимагав, щоб йому негайно дали автомат. Він викрикував це раз у раз. Не треба, мовляв, поліції, дайте автомат! Ксавер стояв тепер біля молодшого, того, що в самій сорочці, і тримав його за лікоть. Тримав обіруч, хоч чоловік і не пручався. Ксавер почав його вмовляти. Всі умовляли обох забіяк. Хіба ж так можна, казав Ксавер, узяти й вилити чоловікові межі очі пиво! Молодший відповів, що нехай би той, другий, так не сміявся. Та ти з глузду з'їхав, хлопче, правив своєї Ксавер, подумай, де ми, через якусь дрібницю лити межі очі пиво? Ти, їй-богу, здурів. Тоді той, що був у самій сорочці, закричав, і то, як на Ксавера, аж надто гучно:

— В усякому разі, ми не на Сході! — І рішуче скинув зі свого ліктя Ксаверові руки.

Навкруги залунали вигуки:

— Правильно, правильно! Чого ти маєш мовчати?!

Ксавер зрозумів, що може перепастися і йому.

— Та ви всі тут подуріли,— промовив він так тихенько, що, крім нього самого, цих слів ніхто більше й не почув. Потім, ніби це йому набридло, повернувся до свого столика. Господиня великою мокрою ганчіркою змела бите скло, високий стіл поставили на місце, забіяк уже не тримав. Та не встиг ніхто й оком змигнути, як той, що в піджаку, підскачав до того, що в самій сорочці, й зацідив йому кулаком в обличчя. Чоловік схопився за око і скорчився. Крізь пальці потекла кров. Всі кинулися до нього. Ксавер злякався. Він не міг устати. Господиня принесла купу великих полотняних серветок. Той, що в піджаку, бундючно випнувши груди, підійшов до Ксавера. Ксавер почав йому дорікати. Мовляв, ще хвилину тому я був на вашому боці, коли той, другий, хлюпнув вам межі очі пивом. Але тепер ви перший ударили. Ксавер це добре бачив. А той, другий, зовсім не сподівався удару. Цей, що в піджаку, стояв блідий, спітнілий, однак шкірив зуби і на кожне Ксаверове слово кивав головою, а тоді ще й показав руку, якою вдарив свого супротивника. Тоді Ксавер сказав:

— Такий здоровенний перстень однаково не дає права бити людину в обличчя.

— Це коштовний перстень,— широ промовив чоловік і підніс руку Ксаверові до самих очей.

— Мені на твоєму місці було б соромно,— сказав Ксавер.

— Соромно?! — вигукнув чоловік і розмахнувся, але Ксавер пригнувся й, перше ніж той розмахнувся вдруге, просто збив його з ніг. Так само, як пана Біпуса в радіомайстерні.

Чоловік упав, ударившись головою об підлогу. Ксавер вийшов повз нього на вулицю. Він ще чув, як один із відвідувачів крикнув, щоб ніхто не розходився, зараз приїде поліція, адже його товаришеві вибили око. Ксавер побіг і спинився аж тоді, коли кілька разів завернув за ріг. Було пів на дванадцятю. Йти за свідка він уже не мав часу. Докторові Гляйтце навряд чи сподобається, що Ксавер у робочий час устряв у бійку. До того ж Ксавер випив три чи три з половиною склянки пива. Це, правда, не має ні-

якого значення, однак він усе-таки заходив до шинку, і там сталося те, чого ніколи не бувало, коли він заходив до кав'ярні і їв морозиво. Від самої думки про те, що шеф чекає перед готелем «Шлосгартен», а Ксавера все нема й нема, бо в цей час він розповідає поліцейському чиновникові (а той двома пальцями клацає на друкарській машинці) про бійку в шинку, Ксаверове обличчя мимоволі скривилося в болісній гримасі.

Було чверть на другу ночі, коли з чималою компанією з'явився шеф. Усі розсілися в трьох таксі та у Ксаверовій машині й вирушили в бік гори Кіллесберг. Доктор Гляйтце був п'яний. Він відрекомендував Ксавера двом дамам і чоловікові, що їхали з ними. Одна з дам скрикнула:

— О, Ксавер! Яке миле ім'я в Дітерового шофера!

Але ніхто в машині не зрозумів, чого дама так зраділа, і тоді вона вигукнула, що Ксавер — святий заступник подорожніх, і нехай доктор не каже, нібито цього не знав, коли брав собі шофером Ксавера. Тоді доктор Гляйтце нагадав, що він — протестант. І чхати йому на те, якого він найняв собі святого заступника, головне те, що Ксавер — чемпіон Німеччини, тобто був чемпіоном Німеччини, атож! Справді? І з чого ж? Формула два чи яка? Ні, у стрільбі з дрібнокаліберної гвинтівки. О, з дрібнокаліберної гвинтівки, це просто чарівно! Та ще чарівніше, на думку дами, було те, що Ксавера звати Ксавер. Потім актриса, — а всі троє нових пасажирів були актори, це Ксавер уже зрозумів, — закричала, що тепер докторові Гляйтце як протестантові не уникнути благословення божого. І коли чоловік носить ім'я Дітер, то все одно слушно робить, що віддає себе під захист Ксавера.

На Кіллесберзі з боку Фойербаха зупинилися. Шеф сказав, що Ксавер може спокійно трохи подрімати.

Коли Ксавер лягав у машині спати, то щоразу боявся, що ві сні в нього відвисне щелепа й він почне посалувати або хропіти; тоді нагодиться шеф, але не розбуркає його відразу, а стане й довго розглядатиме. Отож Ксавер умощувався так, щоб щелепі не було куди відвисати. Те, що передавали по радіо, ображало його почуття. Хіба можна казати таке людям! А чи варто йому взагалі спати? Ксавер пригадав, про що думав минулої ночі. Ні, щоночі думати про таке не можна. Якщо ти часто думатимеш про це й ніколи цього не робитимеш, тобі кінець. Все одно ті нічні думки якісь ідіотські. Бо дещо вирішується саме собою. Принаймні є багаті люди, яких ти ніколи не бачив

спітнілими, напруженими, розлюченими, переляканими. У них багато чого вирішується саме собою. Вони лежать у шезлонгах, сидять на стільцях з високими спинками, підносять до рота чашку з чаєм, радіють рясному дощу, шелесту пальм, їхні справи процвітають, про це вони подбали задалегідь. В єдино слухну мить котрийсь із них устає, підходить до телефону, щось каже, щось занотує. Тільки-но він кладе трубку, як у дверях з'являється молода жінка. Вона принесла два коктейлі. Очі променисті, мов перламутр, відкриті в усміщці зуби, шурхотить шовк. Жінка вітає його з успішним завершенням комерційної операції. Тільки-но він легенько доторкується до неї, вона одразу ж солодко мліє і одно промовляє: «Ні, ні, ні-і-і!» А ввечері — друзі, для яких день минув так само успішно. Один каже: «Сьогодні мені в усьому щастило». Інші невимушено всміхаються. Жартома поплескують одне одного по плечу. Випивають. Потім розходяться, лягають з жінками в ліжка, кохаються. Нарешті всі засинають і спокійно дихають носом. Ніякого тобі хропіння. Сняться їм тільки звичайні, здорові сни. А коли настає час, кінчають життя самогубством. Певно, вони можуть подбати й про те, щоб їм укоротив віку хтось інший. А от він, Ксавер, мусить усе робити сам. Інакше справи з місця не зрушаться. А те, чого він не зробить, обернеться проти нього. Він уже не здатний сприймати себе серйозно. Як тільки уява починає брати гору над дійсністю, всьому настає край. Кілька днів тому повернувся його грошовий переказ на адресу НАК¹ з поміткою: *«Ваш переказ не може бути прийнятий, оскільки рахунок слід вказувати так...»* А далі все йшло саме так, як він написав і як стояло на поверненому корінцеві. Ксавер жахнувся. Коли людина подивиться з висотної вежі і в неї запаморочиться голова, але вона може схопитися за надійний поручень, то це не страшно. Та якщо поручень раптом відпадає й опиняється в руці, тоді...

Коли повернувся шеф, було вже початок четвертої. Доктор Гляйтце привів із собою якогось чоловіка. Їх проводжала господиня. Вона була саме з таких жінок, про яких Ксавер щойно перед цим думав. Обидва чоловіки виявляли до неї увагу, і їй це подобалося.

— А воно, той, м-м, пізенько вже, — проказав шеф. — Завтра, тобто, м-м, сьогодні вже нічого не вийде.

¹ Німецький автомобільний клуб у ФРН.

Ксавер нагадав, що пані Гляйтце о десятій годині мала їхати в Тойфен до лікаря.

— Краще скажіть, м-м, до знахаря! — відповів доктор Гляйтце й захихотів.

Чоловік, що прийшов з шефом і хотів під'їхати до Тюбінгена, захихотів і собі. Отже, залишається останній відрізок дороги. Ксавера це влаштувало. Шеф і незнайомий більше хихотіли, ніж розмовляли. Коли той Тюбінгенець вийшов, шеф сказав, що наступного тижня Ксавер матиме змогу поніжитись у зеленому Гліндебурні. Машина тихо котилася залитою місячним сяйвом дорогою. Мимо пропливали схожі на верблюдів обриси гірського пасовища. Чому Ксавер раптом згадав про *Жирафа*? Через те, що вони саме поминули Тюбінген і він там востаннє думав про хлопця, коли його накачували? Але тепер у Ксавера перед очима була інша картина: *Жираф* біжить від токарного верстата, тримаючи двома пальцями лівої руки великого пальця правої, і всім показує того пальця, на якому висить чималий шматок сухожилля. Це було дуже кумедно, й дехто навіть не стримавсь і засміявся. Але найкумедніше було інше. *Жираф* ще й тоді не збагнув, що той закривавлений великий палець зі шматком сухожилля — його власний! Здивовано й водночас приголомшено хлопець сказав, що знайшов пальця на верстаті. Потім хтось потяг його до санітара...

Що тільки не лізе в голову вночі! У Шемберзі Ксавер звернув ліворуч і поїхав коротшим шляхом через Веллендінген. Ліпша дорога не та, що коротша, а та, що краща. Та начхати! Той, що позаду, все одно дримає. І нехай. Обличчя в Ксавера скривилося. Несподівано шеф озвався. Він попросив Ксавера при нагоді зупинитись — йому, мовляв, треба хутенько збігати в куці. Він так і сказав: хутенько збігати в куці. Ксавер уже ладен був зупинитися відразу біля ставочка. Та йому стало шкода цього свого трикутного ставочка. Отож він загальмував аж за Веллендінгеном, коли ліс підступив майже до самої дороги. Шеф невпевненою ходою дійшов до лісу й став безцеремонно поливати листочки на кущах. Ксавер дивився на його постать у вже трохи потьмянілому світлі місяця. Ксаверова уява несамовито запрацювала. Несамовито, але не безладно. Зненацька Ксаверові все здалося можливим; він так довго готувався, що тепер все можна зробити без особливої поквалпності, проте досить швидко й легко. Проблем більш не існувало. Нарешті все станеть-

ся саме собою. Дістати ніж, шкіряні піхви можна залишити в машині, потім підійти ззаду до освітленої місяцем постаті, замахнутися, і ніж та запонки зблиснуть у місячному світлі водночас. А далі вдарити двічі-тричі під ліву лопатку. А втім, правою рукою зручніше буде — суто машинально — заганяти ніж під праву лопатку. Отож слід постаратися й узяти трохи ліворуч. Щоб не помилитися. Спершу встромити вістря ножа, потім натиснути щосили і загнати все лезо. Шеф упаде долілиць, інакше бути не може, а тоді вдарити ще, ще і ще. Все колоти й колоти. І щоразу примовляти: «Колись це однаково мало скінчитися. Весь час так тривати не могло. Я ждав довго. І весь час було ще зарано. То й що! Гаразд, я божевільний, а то хіба б я це зробив!..» Так ти й повинен казати. Що тебе просто не полишає відчуття, ніби ти — божевільний. Це відчуття — немов чохол, що прилип до шкіри. Хоч як крути головою, а він не відпадає. По суті, це відчуття — сама голова. Гаразд. Тоді бити й бити ножем. Бити мертвого Гляйтце. Мокрий шелест, наче аж стогін. Так воно й мало статися, так воно й мало статися, так воно й мало статися! Швидше! Не барись! На щастя, ти у шоферських рукавичках. А тепер слід зробити щось таке, що допоможе звести між тобою і світом межу. Найкраще буде спершу відрізати у доктора Гляйтце вухо, потім перекинути труп на спину й покласти те вухо йому на губи. Так наче покійник уважно прислухається до себе. А потім ще й чоловіче хазяйство. Атож, вирізати чоловіче хазяйство! Це те, що потрібно для межі. На щастя, у тебе з собою коробка для сніданків. Порожня. Отуди все й покладеш, а тоді — ходу. Хвилиночку! Треба ще справити велику нужду. Біля покійника. Може, нюх у нього ще не відібрало, отоді шеф і відчує: смердить! Аби лиш відчув. А вже потім — ходу. Добра машина, аж співає. Тепер можна завести по-гірільському. Нарешті! Вперше ти можеш заспівати по-гірільському, свята трясця! На жаль, за кермом не можна заплющити очі. Зате ж ніхто не заважає співати фальцетом, аж поки звук могутньою колоною здійметься нарешті над залитими нічним сяйвом долинами Шварцвальду. Тільки б не сталося якоїсь аварії. Такого цінного вантажу він іще не возив. І не дзвонити. Якщо вийде Алоїзія, вона знову все зіпсує. Треба вилізти на терасу. Потім на балкон. Залазити в будинок не варто. Сигналізація. Тільки стукати. Тільки стукати. У вікно до пані докториці. Вперто стукати. Хоч

би й цілу годину. Нічого взагалі її боятися. Нехай думає, що це її приятель. Доктор Майхле. Ти диви, ось і вона. Підходить до дверей. Прошу вибачити, ласкава пані, Ксавер вам щось привіз. Вранішнє рожеве світло дуже вигідне для цієї нагоди. Бачите, що в цій коробочці для сніданків? Упізнаєте? Ці запитання треба вимовити так, ніби розмірковуєш уголос. Тоді відступити трохи вбік, щоб на оте хазяйство не падала твоя тінь. Отак і стояти, поки запросять увійти. А ти мовчиш. Від цієї хвилини ти мовчиш. Поліцейський потім скаже, що дізнатися нічого не пощастило; та якби тієї миті, коли за тобою зачиняються двері камери, з губів щось і злетіло, то найскоріше це було б слово «Дякую!». А потім — Вайсенау. В'язниця приймає тебе в свої обійми. Серед лісу ти — король. Агнес прийшла тебе провідати, ти пишеш їй записку: «Пальто знов тісне». Щороку восени ти пишеш їй таку записку. Щоб не зникла та межа. І щороку вона приносить тобі щоразу більше й більше пальто. Ти зшиваєш усі пальта до купи. Виходить неймовірно велике покритвало. Межа, людоньки! Могутні дерева вже промовляють: «Нарешті знову король!» А може, притримати лівою рукою доктора Гляйтце за ліве плече, щоб ніж легше ввійшов у тіло?

Ксавер був цілком спокійний. Ніж лежав у нього на долоні. Ксавер ще подумав: «Доктор так довго мочиться — просто жах!» У нього було таке враження, ніби раніше він знав і про це. Допуститися помилки він не міг.

Коли Ксавер хотів був уже вийти з машини, шеф, не перестаючи мочитись, видав характерний звук. Ксавер мимохідь відвернувся. Якщо шеф зараз гляне в його бік, він не повинен здогадатися, що Ксавер чув отой непристойний звук. Тим часом доктор Гляйтце вже повертався до машини. Ксавер кинув ножа в ящик. Шеф ніби й не дивиться на нього, Ксавера; а може, він вивчає його скоса?

— Ви хотіли вирізати сопілку? — спитав доктор Гляйтце.

— Ні-ні,— відказав Ксавер.

— Тоді їдьмо.

Доктор Гляйтце почав мугикати веселі, знайомі вже Ксаверові мелодії Моцарта. Так голосно шеф іще ніколи не мугикав. Він уже не мугикав, а майже співав. «Чарівна флейта»,— подумав Ксавер. Мабуть, у Штутгарті ставили «Чарівну флейту».

У Тетнанг-Обергофі доктор Гляйтце вийшов, позіхнув і не сказав нічого, крім «добраніч». Коли шеф пішов, Ксавер був у такому стані, що йому хотілося втекти від самого себе.

Коли пізніше він лежав нерухомо поруч із Агнес, дружина поклала на нього руку. Ксавер заціпенів. Але все-таки видавив із себе:

— *«Цього року не пощастило, любий Ларсене».*

Агнес забрала руку й незабаром заснула. Ксавер не спав. Він не міг нічого вдіяти з своєю пам'яттю, яка знов і знов намагалася згадати оте лопотіння шефового струменя по листю. Ксавер узагалі силкувався втекти від тих купців, від Шварцвальду, від землі. Йому хотілося думати про страхи, руйнації. Ніщо не було б йому зараз таке приємне, як картина загальної і повної руйнації, внаслідок якої переможці неминуче постраждають більше, ніж переможені. Коли Ксавер дійшов цього висновку, йому стало тепліше. Здавалося, його зігріває мохер.

Ксавер сидів біля самісінького Конрадового ліжка. Кузен із дружиною мали дуже багато квартирантів і через це мусили класти кількох дітей на ніч у своїй тісній спальні. Конрад розмовляв так, немов боявся студити губи, бо буде боляче. Голос його, що колись дзвінко лунав з-під розкішних вусів, тепер нагадував жалібне шепотіння. Та коли Анні,— вона весь час стояла у Конрада в ногах,— пробувала замість нього щось пояснити, Конрад одразу морщив лоба, й Анні вмить замовкала. Руки його лежали випростані уздовж тіла, долонями догори.

Вони удвох з Анні накладали хуру — адже дружина мала ще й луки, і за сіно вони щороку вимінювали кілька ящиків картоплі. Конрад раптом промовив: «Анні, я більше не можу. Я більше не можу стояти». Однак вила із сіном не випустив, а ще висадив на хуру. Його пройняв такий біль, розповідав потім Конрад, що просто годі собі уявити. Проте біль одразу наче й минув. Конрад тільки відчув, що його хилить додолу. Він чи то ліг, чи то впав, принаймні опинився на землі. Потім приїхала з машиною Анні. Конрад уже й не пам'ятає, як вона здужала покласти його в машину. Анні знов хоче щось пояснити, але Конрад не дає їй сказати й слова. А як їхали полем додому, біль став іще нестерпніший, ніж тоді, коли він викидав останній навильник. Кожна ямка, кожен горбочок на дорозі віддавалися всередині ножем. Удома Конрад помі-

тив, що увесь мокрий. Це того, подумав, що на луці во-
лога. Адже він лежав на землі. Потім Конрад почав роз-
дягатися й бачить — у нього повні штани. Йому ще стало
аж соромно. Та ненадовго. Далі він знову нічого не па-
м'ятає. А за три дні Конрад довідався, що мав інфаркт.
Хвалити бога, йому пощастило відкараскатись від лікар-
ні. Ти ж знаєш, Ксавере, що вони втнули із твоїм бат-
ком! Поклали в оту схожу на домовину палату — і все.
А з ним такий номер не пройде. В родині Ерле від інфарк-
ту ще ніхто не помирав! В усіх було розширення серця. Не-
дарма ж один із тих, що розглядали його серце на екрані,
сказав: «Ого, аж у груди вперлося!» Ні, в нас серце не
стискається, а тільки розширюється. Та на четвертий
день після сіножаті стався ще один випадок. Але про це
вже розповіла Анні, та й то тільки за дверима, коли Кса-
вер уже потис майже неживу Конрадову руку. Ксавер
мав заїхати о пів на третю до пані Брас і був радий, що
має, навіть на Конрадову думку, поважну причину піти
з лікарні. А проте кузен зробив йому пальцем знак, щоб
він іще не йшов.

— Ти не забув, Ксавере, який суп мають зварити у мене
на поминках?

Ксавер відповів, що пам'ятає, та навіть якби забув, то
Конрад ще сотні разів матиме змогу йому про це на-
гадати.

— Ні, ти забув, — промовив Конрад.

— Суп із фрикадельками з печінки, — відказав Ксавер.

— Тоді все гаразд, — мовив Конрад і звів очі до стелі,
як людина, що дала всьому лад і тепер може спокійно
померти.

Справжній Ерле, подумав Ксавер. Отак Конрад вирі-
шив трохи його затримати. Хіба пані Брас важливіша за
його смерть? Ксавер пішов. Надворі Анні ще хотіла йому
неодмінно щось сказати. Не про те, що збирається проти
волі Конрада покласти його до лікарні. Просто іноді вона
вже не може дати собі раду. На четвертий день після
цієї оказії вона почула, як Конрад замикається у спальні.
Повертає ключ у замку раз, потім ще раз. Вона підхо-
дить до дверей, стукає і раптом чує, як за дверима Кон-
рад падає на підлогу. Вона це добре чує, отож біжить до
телефону й викликає лікаря, а коли повертається назад,
двері вже відчинені, а Конрада немає — втік через кух-
ню. Приїздить лікар, повідомляє в поліцію, поліція шу-
кає в лісі, в річці, і навіть з прожекторами. Десь аж о два

надцятій годині ночі з'являється Конрадів брат Філіп і каже, що Конрад годині об одинадцятій прийшов до нього додому в Горгенвайлер. У піжамі й босий. Зате в пальті. Вони поклали його на канапі. Анні одразу ж виїздить із Філіпом до Горгенвайлера. Там їх зустрічає Гедвіга й каже, що Конрад щез. Залишив тільки записку, мовляв, він зникає на віки вічні, шукати його — річ марна. Та вже на другий день увечері він постукав у вікно спальні. Скоро ріше мрець, ніж жива людина. Відтоді йому з дня на день стає помітно краще. Але про свою втечу до Горгенвайлера Конрад нічого не пам'ятає.

Може, у нього щось з головою?

Ксавер зауважив, що все те Конрад робив, мабуть, не-свідомо. Просто він мусив спробувати, чи подолає шлях до рідного двору. Тепер він у цьому впевнений, і йому пішло на краще. Говорячи так, Ксавер знав, що чинить підло. Анні все ще безпорадно стояла серед подвір'я. Він залишив її і пішов.

Коли Ксавер постукав до пані Брас, була вже за п'ять хвилин третя. Він вибачився. Пані Брас не цікавили його пояснення. Вона вибачила йому залюбки.

— Всі ми не молодшаємо, — сказала вона. У неї, мовляв, теж не ліпші справи. Вона весь час щось не встигає, щось забуває і вже сама дивується з того, скільки терпіння в доктора Гляйтце. Скоро вона змушена буде попросити шефа доручити їй у домі щось не таке відповідальне. Вміти вчасно піти, — і цього вона, мовляв, училася все життя, — це найбільше й найважче мистецтво в роботі.

Розповідаючи, пані Брас заварила каву, поставила на невеличкий столик чашки, показала Ксаверові на стілець. При цьому вона раз у раз несподівано зупинялася, замовкала і якусь хвилю мовчки дивилася на Ксавера. І всміхалася. Усмішка в пані Брас збирала навколо очей і біля вуст однакові зморшки і, певне, однакову їх кількість. І коли вона всміхалася, то у своєму віночку золотаво-білявого волосся, що сходилося в золотосіяному вузлі, мала вигляд золотоконої мадонни. Та тільки-но згасала усмішка, враз здавалося, ніби пані Брас плаче. Золотавинка... Одне слово, пані Брас гадає, що з Ксавером діється те саме, що з нею, хоч він, звісно, і багато молодший; а з другого боку, як для шофера, то він теж уже не дуже молодий. І все-таки докторові Гляйтце, мовляв, важко зважитися на те, на що пора зважитись. Узагалі доктор Гляйтце ніколи при ній не обмовився й словом

про Ксаверові літа. Це, власне, її думка. Доктор Гляйтце навіть приводу не дав говорити про це. Вона тільки помітила, що йому дуже важко на це зважитись. Якось шеф натякнув, нібито Ксавер сам дійде цього рішення краще, ніж будь-хто інший. Просто з роками людині легше працювати звичайний робочий день. А водити на складі номер два автотранспорту куди простіше, ніж щодня пірнати машиною в дедалі небезпечніший вуличний рух. А Ксаверові, якщо вона зрозуміла доктора Гляйтце правильно, стає дедалі важче відмовитись від кухля пива. Часом він, Ксавер, якщо вона правильно тлумачить надзвичайно стримані висловлювання доктора Гляйтце, і справді не може потерпіти до вечора й не потягти пивця. Ох, чого це йому коштувало! Як вона його розуміє! На щастя, все вже позаду. Тепер він має право. Доктор Гляйтце змушений був прийняти рішення: заради Ксавера відмовитися від нього. Вона ладна заприсягтися, що мало які рішення давалися докторові Гляйтце так важко, як оце. Це рішення доктор Гляйтце, — пані Брас може це підтвердити, — просто-таки вистраждав. Не кожного ж дня трапляється шофер з титулом чемпіона Німеччини! Хіба ні?

Пані Брас помішала каву. Вона вже не всміхалася і знов мала такий вигляд, ніби плаче. Пані Брас засмагла. Як засмагають удома на терасі. Потім вона підвела очі й усміхнулася, а Ксавер зняв брови й теж усміхнувся. Принаймні він сподівався, що на його обличчі в цю мить з'явилася усмішка. Пані Брас підвелась, узяла підготовлений папір і зачитала Ксаверові, що йому надається — там так і стояло — шістдесят дев'ять днів відпустки. Одне слово, перш ніж приступити до роботи на складі номер два, він матиме відпустку, відпустку і ще раз відпустку. О, як вона йому задрить! Пані Брас побажала Ксаверові щасливих вихідних. Він їй також. Коли вони прощались, вона вже не всміхалася. Тож і йому не треба було всміхатись. Пані Брас подала Ксаверові руку. Отакі-то справи. Спершу кава, а потім ще й рука, свята тряця!

Ксавер поїхав туди, де завжди грав у лото. До автоматів. Спинившись перед табло, зауважив, що не здатний вибрати число. А треба було вибирати. Він грав у лото п'ятнадцять років. Коли вже Гляйтце зміг відучити його від лото, виходить... Уяви собі таке: завтра ввечері ти сидітимеш перед телевізором, на екрані перекочувати-

муться кульки... А тебе це не обходитиме. А він же міг завжди вибрати більше чисел, ніж йому дозволяли гроші. А тепер? Невже втратив будь-яку надію? Погляд спинився на числі 23. Це його число. І 32. Ксавер просто не міг собі уявити, що виграє 23 або 32. Смішно навіть подумати, що 23 або 32 виграє тільки тому, що йому так забаглося. Он 17, 19, 27. Його числа... Ксавер уже не міг на них дивитися. Вони викликали у нього огиду. Хіба є число, огидніше від 32! Тільки ідіот може поставити 32. Але не він. Він ніколи більш не ставитиме 32, 23, 17, 19, 27... Не кажучи вже про решту чисел. Ксавер уже ні в що не вірив. Він став таким самим недовіркуватим, як... доктор Гляйтце. Який зроду не сідав у літак. Ксавер не міг більше грати в лото. Його поймав страх. Щоб не звертати на себе уваги, він купив десять коробок сигарет. Опинившись на вулиці, зрозумів, що жодної ще суботи в житті йому не було так важливо мати в кишені заповнені картки лото, як цієї. Треба вернутись або заповнити картки в машині. Він сів, підклав під картки гаманця і втупився поглядом у сорок дев'ять чисел. Але почати не міг. Не було сенсу ставити хрестики, душа не лежала. Ксавер просто присилював себе вибирати числа й ставити на них хрестики. Раніше його рукою водила по картці якась невідома сила. І щоразу він був певний, що принаймні четверо чисел угадає. Троє він і справді угадував досить часто. А от сьогодні не міг вибрати жодного. Він навіть здивувався, як узагалі міг приїхати сюди. Ту ж мить відчув, що їхати далі не може. Всередині все переверталось. Нутрощі судомило, судомило так, ніби вони от-от мали обернутися в клубок. Схоже було, що цього разу клубок вийде найтвердіший з усіх, що були досі. Ксавер поворошив пальцями. Не допомогло. Мимоволі він згадав про сіно. Сіно — це прекрасно! Таке сухе, легеньке, духмяне. Отой щедрий, чим тільки не насичений запах! Чи є щось прекрасніше від сіна? Немає нічого чистішого за сіно. А впасти в нього! Сінник у Ксавера порожній. Він не полізе туди вішатися. Ніколи! Ксавер знов його заповнить. Сіном. Щоб, як і колись, можна було впасти на сіно. Клубок у животі помалу обертався на цвях. Треба його чимось обгорнути. Скажімо, думками. Щоб цвях не так колов. Та про таке Ксавер може тільки мріяти. Це один із заходів Гляйтце спричинив таке розслаблення. Один шефів захід — і в Ксавера таке відчуття, ніби цієї хвилини він ні на що не здатний. Єдине в його свідомості —

це отой гострий цвях у животі. Все інше — пустака. Всі порожнини й місця, з яких людина відчуває приплив сили, раптово зникають. І ти всього лише важка порожня маса. Та ще оцей клубок болю. Щоб не сидіти марно, Ксавер став мугикати собі під ніс слово «колоти» доти, доки й сам перестав розуміти, що воно означає. Потім у його свідомості почали навально й монотонно зринати інші думки. Оскільки бога, напевно, нема, то залишаються тільки росіяни. Чого ж вони зволікають, чого зрештою не прийдуть сюди й не покінчать з цією потолоччю, щоб завести відверту несправедливість, адже це краще, ніж така видимість; якщо росіяни не покладуть цьому край... якщо проти цих узагалі нічого немає... тоді все марно, тоді вони можуть робити все що захочуть... після смерті, марно, перед смертю, марно, все марно, тоді треба негайно бити, бити їх у пику, щоб аж зуби ззаду вискакували, *свята трясця!*

Ксавер сопів так, мовби тримав на плечах важенний тягар. У нього паморочилося в голові. Конраде, Конраде... Якийсь час Ксавер не міг збагнути — ще день чи вже ніч. Потім усе поволі стало на свої місця. У голові проясніло. Тягар спав. Ксавер відчув себе так легко, як у снах, коли він, одірвавшись від землі, злітав у повітря й зависав над кронами дерев та дахами Вігратсвайлера; він плив над світом. Знизу на нього дивилися сусіди, очам своїм не вірили й дивувалися йому. Ксавер бачив, як він стоїть перед натовпом — вишкіривши зуби і з піною на устах. Хто б не хотів бути грізним! І не платити за це. Стати жорстоким — це, мабуть, не важко, — і тоді все у твоїх руках. Це означає бути паном. Стати жорстоким і не платити за це...

Тільки б не потрапити зараз в аварію. До Вігратсвайлера Ксавер під'їздив, як курсант автошколи. Побачивши Агнес, відчув, що відразу розповісти про все йому забракне сили. Та робити це й не треба було. Дівчата поприносили зі школи табелі, Юлія провалилась. *«Вашу дочку Юлію до наступного класу переводити не можна»*, — прочитав Ксавер. Он воно що. Авжеж. А хіба він цього не знав? Ні. Навіть не здогадувався. Тобто тепер він бачить, що досі й думки такої не припускав. Хіба ж знаєш, який удар на тебе чекає! Тільки після удару починаєш щось розуміти. Поволі, невиразно...

Чи не зректися тепер усього, що перед цим він думав про Гляйтце та його оточення? Раптом рішення Гляйтце

здалося Ксаверові недосяжним для будь-якої критики. Школа, ця висока інстанція, виправдала Гляйтце. Цюрих виявились нездарами.

— Де вона? — спитав Ксавер.

— Поїхала, — сказала Агнес.

Він зиркнув на дружину так, ніби не вірив їй.

— На ось, — сказала вона, — подивися ж оцінки й Магдалени.

Ксавер переглянув табель. Переважно «задовільно» й «добре». Фізкультура — «відмінно». Релігія — «відмінно». Музика — «відмінно». Біологія — «відмінно». Ксавер підійшов до Магдалени й ущипнув її вище ліктя.

— Де вона? — спитав він ще раз.

— Приїхала з Міком, покинула портфель і табель, Мік навіть не глушив мотора, Юлія гукнула, що через годину повернуться, але через годину подзвонила й сказала, нібито збираються до Зігмарінгена в дискотеку «Революція» і вдома будуть об одинадцятій.

Ксавер сів на велосипед і поїхав у ліс до Нонненбаху. Там він пішов до своїх вільшин, де колись утопив пластинку Венцеля Фройдла. Де втопив уже багато чого. Втопив, довірив листю вільшини. Довірив затишку отих щорічних шарів. Позбувся і втопив. Віддав на збереження листю.

Ви весь час опираєтесь, казав доктор Майхле. Годі вам так опиратися. Вдовольніться ж нарешті, вгамуйтеся, адже нерви у вас перенапружені, чоловіче!

Ваша правда, докторе.

Змирися з тим, що не маєш рації. Втішайся тим, що не маєш рації. Зарийся в свою неправоту. Глибше. Ще глибше, ще. Твоя помилка ось у чому: тобі скортіло позмагатися з доктором Гляйтце у правоті. Ідіот! Треба було змагатися з ним у неправоті. Там ти б його побив. Ламаючи гілля, Ксавер рушив до велосипеда. Людина щоразу думає, нібито найгірше позаду. Це тільки ілюзія, яка продовжує життя! Найгірше ніколи не минає. Це йому слід було б знати.

Коли Ксавер вернувся додому, саме приїхав пан Кеберле. З дочкою. Ксавер похвалив себе за здогадливність. Поки надійшла Агнес, Ксаверові довелося вислухати співчуття й коментар з приводу переведення його, Ксавера, на нижчу роботу. Та лихо Кеберле було, на його думку, куди більше, ніж переведення Ксавера у водії автотранспорту. Ксавер, мовляв, живе, як у раю, а в нього, Ке-

берле, відрізають третину садка — прокладають новий під'їзд до федеральної автостради. То, власне, буде віадук, який біля його садиби сягатиме другого поверху будинку й практично пройде повз усі його кімнати для найму. Отож усі ті кімнати, які він прибудував за останніх двадцять років, тепер, вважай, нічого не варті. Але ж по другий бік теперішнього під'їзду до федеральної автостради ще ніхто не живе. Одне слово, там чистий луг. І каже вони той новий віадук пустили вздовж широкого повороту теперішнього під'їзду, то розширили б його за рахунок чистого лугу. Таж ні. Новий під'їзд їм треба зробити рівним, як струна! Вирівняти, і край, для них це найважливіше. А бургомістр каже, що все було вирішено вже давно, ще за його попередника. Протестувати — марна річ. Бульдозери вже приїхали.

— Людина, — додав майстер Кеберле, — тепер нічого не варта.

— У нас, — суворо поправила батька Сабіна.

— Сьогодні ми тільки хочемо взяти трохи вишень, — сказав Кеберле. — А на вечерю зостатися ніяк не можемо. Прошу нас правильно зрозуміти, але наша матуся, відколи в садок нагнали бульдозерів та екскаваторів, сидить на кухні з таким виглядом, наче в неї шок. Через це ми не маємо права залишати її надовго саму.

Ксавер запропонував їм, щоб вони взяли собі в садку всього, що треба, самі. Агнес поралася на кухні. Ксавер пояснив їй, що чекає родину Кеберле. Сьогодні з ними, мовляв, краще взагалі не заводити балачок.

Агнес тільки сказала:

— Та свого доб'ється.

Видно, вона мала на увазі Сабіну.

Агнес була змучена, млява, бліда. Поразку Юлії вона переживала глибше, ніж він, Ксавер. Дівчину не перевели до наступного класу через математику, й Агнес відчувала в цьому свою провину. Несподівано їх підвів зовсім не Ваккер, латиніст, а Вагнербергер, математик. А його Юлія саме й не боялася. Те, що удару завдав не Ваккер, латиніст, трохи заспокоювало Ксавера. Бо тоді йому взагалі було б важко щось збагнути. А так, будь ласка, — Вагнербергер, математик. Якийсь незрозумілий чоловік. На батьківських зборах ілюструє все, порівнюючи зі своїми враженнями від високих гір. Так наче він бігав кожної вільної хвилини до прямовисної скелі й показував усім, як треба на неї вилазити. Такий упертий,

замкнутий і з товстою спідньою губою. Підступний, холодний чоловік. Зворушити його може хіба тільки прямовисна північна скеля.

Обличчя у Ксавера було перекошене. Спотворене. Опухле. Йому хотілося підтримати Агнес. Але сказати він нічого не міг. Магдалена вже давно стояла біля матері й помагала відривати від вишень хвостики. Мабуть, тільки через те, що збирала ті хвостики, потім сушила, а взимку заварювала на них чай і пила його, коли застуджувала бронхи. Ніби знаючи, що на думці в кожного тільки школа, Магдалена завела про це розмову. Її слова були відповіддю на те, про що думав Ксавер. Дочка йому заперечувала. Мовляв, Вагнербергер, математик, узагалі один із найкращих учителів. Принаймні підмальованими віями його не купиш. А Меркельфінгер, географічка, взагалі одна з найулюбленіших учительок. Бо дуже терпляча. Зіпсувати з нею стосунки практично неможливо. Вона щоразу залишає тобі шанс, потім ще і ще. Учневі треба було б хіба що плюнути їй межі очі, щоб Меркельфінгер втратила до нього інтерес. І взагалі, оте голосяння про вимоги школи!.. Нічого смішнішого Магдалена не чула. Бо, скільки вона знає життя, ніде не чинять справедливіше, ніж у школі. Коли школі й можна щось закинути, то це її майже успішне прагнення до цілковитої справедливості. Кожен учень, який ще усвідомлює ці майже райські успіхи в прагненні до справедливості, не може без жаху дивитися в очі реальній дійсності, що наступає на нього. Такого утвердження справедливості, як у школі, вона, Магдалена, досі ніде не бачила. І якщо її мати й батько мають намір ганьбити школу, то нехай роблять це не при ній. Вона цього не перенесе. Юлія сама винна. Вона, Магдалена, не хоче зруйнувати свою власну і єдину засаду, аби лиш і далі сприяти засліпленню Юлії. І батьки, які досі просто жили собі безтурботно, навіть не пробуючи усвідомити глибини своєї провини, на її думку, повинні почути це від неї, щоб потім, коли наслідки такого безтурботного життя виявляться ще виразніше, не казали: мовляв, треба було попередити їх раніше. Певна річ, нема нічого такого, до чого можна було б прирівняти невихованість батьків. Та ця обставина не знімає з них вини. Їй гідко було слухати їх, коли вони вчитували одне одному з газет облудні висловлювання політиків про перевантаження школярів, не помічаючи, що ті політики просто використовують до з. ліп-

лення жалісливу сентиментальність батьків, аби тільки завоювати їхню прихильність на наступних виборах...

Магдалена замовкла. Дівчина говорила весь час якось монотонно, байдуже, й тепер незрозуміло було, чому вона замовкла,— чи сказала все, що хотіла, а чи вже навідривала собі досить хвостиків. У кожному разі, промова над мискою з вишнями урвалася.

Коли Магдалена вийшла за двері, Ксавер сказав:

— Ця теж свого доб'ється.

— Якщо не помре від сверблячки,— відповіла Агнес.

Ксавер заперечив. Тоді Агнес додала, що каже так не для того, щоб принизити Лені, а тільки зі страху, бо Лені — а чому, вона, Агнес, і сама не знає,— зовсім не відчуває огиди до бруду. І це зайшло так далеко, що вона, Агнес, навіть боїться Ксаверові казати.

— Тоді краще мовчи,— кинув Ксавер.

Ксаверові здавалося, ніби Агнес, звинувачуючи Магдалену, прагне допекти тільки йому. Агнес мовби хотіла сказати: «Юлія хоч і засипалась, і в цьому моя вина, але вона переживе все, як нормальна людина. А от Магдалена...» Ксавер пішов до кімнати. Але згодом зауважив, що звичка дивитися телевизор цього разу його підводить. Найбільше йому хотілося гримнути на дружину: «Нащо ти відпустила Юлію?! Вона провалюється на іспиті, а ти пускаєш її з дому!» Проте він був навіть радий, що сидить у кімнаті сам. Ксавер відчував, що гримати йому зараз несила. А може, в нього просто немає бажання гримати. Недавно він кричав уві сні на Юлію. На крик прибігла якась чужа дівчина й почала штрикати Юлію ножем; дівчина весь час поглядала на нього, Ксавера, ніби вимагаючи похвали.

Задзвонив телефон. Ксавер сидів за кілька кроків від апарата, однак підвестись і взяти трубку не міг. Нарешті прийшла Агнес. Він кинув:

— Не бери.

— А якщо це Юлія? — заперечила Агнес.

— Забери руку! — гримнув він.

Агнес повагалась, тоді взяла трубку.

Ксавер вибіг надвір. Спершу він подався за будинок до Теля. Потім рушив з собакою в садок. Стоячи серед кущів смородини, Ксавер признався собі, що й досі вірить, ніби найгіршого не станеться. А як признатися по щирості, то він і досі не вірить, що справи в нього складуться серйозно. Та й

що таке може статися, щоб він сприйняв це серйозно? Невже такий настрої навивають куці смородини? Щоразу, коли Ксавер стояв тут, його сповнювала ця жахлива вдоволеність. Вдоволеність усім. Мабуть, на світі взагалі немає нічого сильнішого, ніж здатність цих куців заспокоювати. Ти бач, яка пиха! Авжеж, коли можеш постояти отут... Принаймні тепер йому не доведеться їхати до Марселя й зупинитися у готелі «Європейський», кімната 209. А торік отой жук у ванні. Сантиметрів зо два завдовжки. Задні лапки довгі, з зубчиками. Середні куценькі. А передні — не довгі й не куці. І величезні вусики. Коли жук не міг учепитися за гладеньку стінку ванни, він починав шалено борсатись і всіма лапками одночасно бити по слизькій поверхні. Навіть вусиками. Та кінець кінцем жук падав на дно ванни. А потім знов дряпався, скільки міг, угору. Найбільшого успіху — хоч йому й це не допомогло — жук досяг тоді, коли скористався одночасно правою задньою і лівою передньою лапками. Ксавер підставив йому шнур від електробритви. Але жук і за нього не втримався. Тоді Ксавер підклав йому ланцюжок, на якому висів чопик до ванни. Це вже була майже справжня драбинка. Жук учепився за ланцюжок тільки лівими лапками. Вчепитися й правими йому все ще не вдавалося. Ксавер наставив порожній мішечок. Жук одразу заліз до нього. Тоді Ксавер поклав мішечок за вікно, а вікно причинив. Коли через десять хвилин він знову глянув за вікно, вітер уже здув мішечок униз. А вікно виходило у внутрішній двір. На рівні другого поверху видно було дах з хвилястого шиферу, комини й вентиляційні труби. Мішечок лежав біля однієї з труб. А жук, певно, впав у трубу. Ксавер знав, що Магдалена засудила б його вчинок з жуком. Але в Ексан-Провансі номерів не вистачало, і Ксаверові доводилось почувати здебільшого в Марселі. Всі пожилиці й прислуга готелю «Європейський» завжди мали такий вигляд, наче їх, як тільки від них відводили погляд, хтось мордував. Ксавер і справді міг радіти, що його... Та він навіть не міг сказати Агнес, що його... Звичайно, Ксаверові й самому не вірилося, що його... І якщо бути з самим собою щирим, то слід признатися: він таки вірить, що доктор Гляйтце через кілька днів його покличе. Конрад розповідав, що Франца, двоюрідного брата з Боднега, врятував його шеф.

Ксавер вирішив бути обережним. Найкраще, мабуть,

ні в що не вірити. Адже найбільшою його помилкою завжди було те, що він надто багато допускав. Власне, це вже була не помилка, а риса його вдачі. Найгірша риса його вдачі. Власне, його ексцентричність. Тебе врятують. Саме тебе врятують. Он у Берти, дружини Фігле, на гомілці десь узялася папула, її неправильно опромінили, ногу довелося відтяти, і Берті виплатили сорок тисяч марок страховки; є люди, котрі одержують мільйон, коли в пресі помилково повідомлять, нібито вони вступають у шлюб не вп'яте, а вшосте; але в тебе, Ксавере, не вийде так, як у тих людей, ні, з тобою буде так, як із Бертою Фігле, свята трясця! Ти ніяк не хочеш у це повірити. Думаєш, доля буде ласкава до тебе. Торік у глухому містечку за Екс-ан-Провансом ти посварився на стоянці з таким, як і сам, шофером, бо заявив, ніби ніколи не потерпів би того, що той терпить від своєї дюссельдорфської шефіні. Їхати по неї з Дюссельдорфа до Марселя, щоб тільки підвезти її кілька кілометрів від аеропорту до Екс-ан-Прованса й прокатати по місту! А ти, відповів ти колезі, сказав би своєму шефові, щоб він у таких випадках брав таксі. Дюссельдорфському колезі ця заява видалася вкрай нерозважною. Йому, мовляв, приємніше проїхати такий світ самому, ніж зі своєю «козою». Тоді ти крикнув, що за душею в нього, певно, немає ні крихти порядності, ні краплі розуму, а то б він просто відмовився від такої безглуздої поїздки. Тоді колега знову своєї: для нього, мовляв, узагалі немає нічого кращого, ніж коли «коза» летить до Зальцбурга чи Гамбурга літаком, а він їде туди сам, зустрічає її в аеропорту, везе до готелю... Ксавер уже не міг нічого сказати, тільки кричав. Тоді той чоловік звів очі на готель «Мулен», схопив Ксавера за барки й заявив, що коли Ксавер зараз же не перестане кричати, то він його поб'є. Ксавер знав, що й інші шофери вчинили б на його місці так само. Працювати так безглуздо йому не хотілося.

За вечерею Ксавер усе їв, їв, майже не перестаючи. Коли він помітив, що й Магдалена їсть так само, його аж ужахнуло. Якщо він їстиме так далі, вона теж не кине. Магдалена раз у раз брала новий пакет сколотин, виливала їх у тарілку, дрібно нарізала груші, насипала шойно змеленого пшеничного борошна, тоді перемішувала все і їла. Ще й гризла одну за одною погано помиті морквики. Агнес уже давно повечеряла. Тепер вона сиділа й дивилася, як їдять Ксавер і Магдалена. Ксавер пив біле вино.

Живіт у нього, здавалося, ось-ось лусне. А в голові аж паморочилося. Його сповнювало приємне передчуття — ось зараз він упаде й лусне. Нарешті Ксавер усе-таки поклав ложку. Він уже не міг дивитися на Магдалену, що, як і він, бездумно поглинала їжу. Тепер Ксавер знав, що ніколи не зможе по-справжньому серйозно осмислити становища свого і своєї сім'ї, хоч це становище було вкрай безнадійне. Щастя вони не знатимуть. Але тобі це байдуже. Тебе нічого не обходить. Ти тільки жереш та дудлиш. І край.

Коли згодом Ксавер причинив за собою двері спальні, Агнес попросила відчинити — вона хотіла чути, коли повернеться Юлія. Ксавер відповів, що не спатиме на протязі. Тоді Агнес устала й прочинила двері сама. Їхня розмова відразу обернулася на злу пересварку, яка спалахувала щоразу, коли котроїсь із дочок пізно ввечері не було вдома. Потім Ксаверові приснився сон про довгу й важку дорогу. Вони поверталися додому. Дорога десь зникала, лишалося тільки безкрає і страшне бездоріжжя. Вони мало не падали з ніг. Дорога чимдалі крутіше бралася вгору. Ноги, ці болючі колоди, впиралися перед кожним кроком. Там, серед вершин, їхньою метою була найглибша западина південного хребта. Западина, не занесена снігом. Вони вже казали одне одному, як буде гарно там, попереду. І вони досягли мети. І поглянули вниз. Тут дорога спускалася в долину. Звичайна дорога. Не дорога, а справжня винагорода. Вони йшли і співали. Переночували під каштанами. З ранішнім сонцем потепліло. Вони витримали все. Потім стали легко спускатися понад струмком, що весело дзюркотів поміж камінням. Вони знали: нічого неможливого для них немає. Навіть важко собі уявити, що котресь із них вивихне ногу. Вони раз у раз поглядали одне на одного. Ми свого домоглися! Бачиш, а якби ми були здалися? Ти ж бачиш, ніколи не треба здаватися! Хіба я не казав так завжди? Несподівано загриміло. Усі поглянули вгору. По той бік струмка знялася дибки гора каміння й на очах обернулася на прямовисну скелю. Потім униз ринула темна маса. Вони стояли й не могли зрушити з місця. Лавина каміння насувалася просто на них. Куди тікати — вгору чи вниз? Лавина була надто широка. Може, вона зупиниться по той бік струмка? Струмок був глибокий. Каміння, підстрибуючи й гуркочучи, вмить засипало струмок і посунуло на їхній берег. Двох із них воно розтрощило одразу. Решту тільки

присипало. Їм ще вдалося вистромити з-під дрібного каміння голови. Але в них було поламано стільки кісток, що вони нічим не могли собі зарадити. Один за одним умирали вони від спраги.

Ксавер прокинувся від болю. Надворі вже розвиднілось. Болів увесь живіт. От бовдур несусвітений! Чого ж було не кинути їсти бодай на півгодини раніше! Ні, тут щось не те. Треба зараз же встати і знов їсти, знов пити. Ну звісно! Тільки їсти й пити. Та, якщо встане він, прокинеться й Агнес. Вона, мабуть, десь години до третьої чекала Юлію. Отже, з їжею треба почекати до шостої чи до пів на сьому. Цього разу, певно, буде смішна субота. І ще смішніша неділя. А понеділок! Хтось казав, пригадалося Ксаверові, що сьогодні зберуться всі. Приїде Георг із сім'єю з Нітценвайлера. Філіп з Горгенвайлера. Доктор Цюрн із дружиною та дітьми з Юберлінгена. Конрад з Анні та дітьми. Далі сімейство Ерле з Унтеррайтнау й тітка Клотільда, що вийшла заміж у Боднег, а також... Ксавер побачив сам себе збоку. Він лежав. А всі стояли довкола. Ох, приїхав навіть професор Амраїн із Вільпольшвайлера. Це так мило, пане професоре, що й ви тут... Одні мацали його за ліву руку, інші — за праву, хтось поклав йому руку на плече, діти терлися об нього носами, хтось його гладив, усі навперебій розмовляли, однак стояв не гармидер, а скоріше якийсь ясний спів, що приємно заколисував, мов на хвилях... Потім Ксавер розповідатиме, що відчував. А Георг наслідуватиме доктора Гляйтце. Тільки-но Гляйтце вийшов, Георг підхопився, побіг до дверей, а увійшов уже як доктор Гляйтце. Ступивши на середину кімнати, він обернувся, позирнув з-під лівої руки назад і вгору, витрусив з вуха воду, а тоді м'яво простяг комусь руку. Всі зареготали. Таки справжнісінький Гляйтце! Потім усі стали просити Георга ще раз показати, як входить Гляйтце. Відтоді цей номер — коли доктор Гляйтце заходить, обертається і простягає руку — в Георга один із кращик. Ксавера дуже тішило те, що Георга будь-коли можна попросити перекривити Гляйтце. Атож, пане Гляйтце, тут, у Вігратсвайлері, ми непогано розважаємось.

Смішно якось уперше прокинутись після такої події. Цілком іще невідоме, неприємне відчуття. Як воно наростає! Він уже не шофер доктора Гляйтце.

Здається, ця звістка тільки й чекала на те, коли Ксавер

нарешті розплющить очі, бо, поки він спав, її сковували пута. Тепер, зібравшись на силі, вона накидається на нього. Ти можеш пробувати робити все що завгодно, однак ні про що вже не думатимеш. Тобі доведеться терпіти. Хай усе буде, як є. Чуєш у голові цей клекіт? То клеко-чуть аргументи на твою користь. Немов кров'яні тільця, мчать вони до враженого місця. Як би тобі полегшало, коли б оте місце не завдавало більше клопоту! Все, що привертає твою увагу до того місця, знесилою тебе. Навіть коли здається полегкістю. Але те місце — ти сам. І більш нічого. На грушах сьогодні не співає жодна пташка...

Ксавер надів сорочку, позастібав на манжетах гудзики. Коли Агнес здатна буде усвідомити всю глибину зміни, що сталася, він попросить її попришивати гудзики до всіх його службових сорочок.

За сніданком Ксавер — на догоду Магдалені — примусив себе кинути на адресу Юлії кілька різких слів. Він дорікнув дочці, що вона геть пустилася берега. Провал у школі — це, мовляв, тільки один із виявів того, що вона пустилася берега, такої безвольної людини він узагалі ще не бачив, адже Юлія не тільки не хоче вибратися з того становища, в яке вона потрапила через звичайнісіньке недбальство, а навіть утішається ним. Атож, замість того щоб вибратися з багна й відчутти під ногами ґрунт, — а це для неї найлегше, — вона розкошує у смердючій ковбані.

— Іди ти знаєш куди?! — огризнулась Юлія, не перестаючи спокійнісінько їсти.

Ксавер різко махнув рукою, і її хліб упав зі столу. Юлія підвелась і сказала:

— Тобі, здається, справді хочеться піти туди. — А тоді підняла хліб, подивилась на нього й кинула у відро.

Ксавер схопився на ноги. Він ледве стримався, щоб не змести к бісу все, що було на столі! Але робити цього він не мав права. Вже за порогом він дещо собі дозволив. Хряснути дверима. Він іще почув, як Агнес накинута на Юлію. Вона кричала на дочку пронизливим і стомленим голосом. Навіть спробувала кілька разів її вдарити. Але Юлія, звісно, навіть голови не підвела. Ксавер подався за сарай, потім на город. Тель, прищуливши вуха, підібгавши хвоста й увесь згорбившись, побіг услід за ним. Собака раз у раз повискував, як повискував завжди, коли накоїв чогось і боявся, що його покарають. Мабуть, Телю здавалося, що то Ксавер кричав на нього.

Прийшла Агнес, але Ксавер відіслав її назад. Він почав

рвати і їсти вишні. Ксавер ними аж запихався. У кожній вишні він бачив очі Юлії. Вона цілилась йому просто в рот! І як влучала! Ксавер аж диву давався. Він так набив вишнями рота, що ледве міг жувати. Прийшли Агнес і Юлія. Агнес сказала, що Юлія хоче поїхати з Міком на вихідні у Венецію. До вівторка. А вона, Агнес, проти цього. Мотоциклом до Венеції! У розпал сезону! Ксавер знизав плечима. Він не міг нічого сказати. Ще й години не минуло, а дочка вже підходить до нього й сподівається, що він буде на її боці! От стерво. Ну гаразд, а якщо з неї нічого путнього не вийде? Агнес запитала, чи й він проти. А Ксавер знов удав, ніби все, що стосується цієї дочки, йому геть байдуже. Юлія з радістю констатувала, що батько не заперечує. Ще радісніше вона вигукнула: «Дякую!» — і побігла. Тель — за нею. На обличчя Агнес немов упало павутиння; отже, вона здалася. Ксавер пригорнув її і жакнувся. Як виразно відчув він усі лінії її тіла! Ксавер міг би відтворити її всю у будь-якому матеріалі. Найкраще підійшла б світла деревина липи. Агнес промовила, що мусить щось робити. Ксавер подумав: «Як завжди». Він вирішив нарешті все їй сказати. Якщо вже казати, то найкраще тут, серед кущів смородини. Агнес додала, що коли вже Ксавер відпускає Юлію, то треба подивитися, щоб дівчина тепло вдяглася. Він поволі рушив за нею. З гуркотом під'їхав Мік. Юлія поставила на мотоцикл сумку. Потім вони повільно, ніби хизуючись, рушили. Юлія підняла руку й радісно помахала їм. Стару шкіряну куртку й захисний шолом для Юлії вони взяли, певно, в Нонненгорні у Вільтуди, дівчини, що була в Міка перед Юлією. Чи одежа хоч не завелика на Юлію, стурбовано запитала Агнес. Якраз упору, відповів Мік і окинув Юлію несміливим, однак досвідченим поглядом. Коли мотоцикла вже не стало чути, Магдалена, стоячи вгорі на сходах, зауважила: батьки ж, певне, добре, усвідомлюють, що роблять.

Свої критичні зауваження Магдалена ніколи не висловлювала голосно чи з докором. Складалося враження, ніби вона ніколи не втрачає самовладання; ніби про найголовніше дівчина воліє не говорити; ніби те, що вона все-таки промовила, вихоплюється в неї саме, проти її волі. Ксавер підійшов до Магдалени й ущипнув її вище ліктя. Він був радий, що Юлія поїхала на тому мотоциклі до Венеції. Як ото він колись їздив до Гліндебурна, Екс-ан-Прованса, Брауншвайга. Бо вирушати в далеку дорогу — це не

абищо! Може, вони загинуть. Десь на крутому повороті в горах. Годині о дванадцятій дня. В одну мить. Без страждань. Тільки блись — і ніч. І все. Бідна Агнес. І все ж Ксавер був радий, що до вівторка Юлії не буде вдома. Краще він розповість про все тільки Агнес. Він уже бачив, як тіла Юлії і Міка злітають у повітря. Шкіряні ляльки... Ксавер тут-таки схопив газету й перечитав її від початку до кінця. Помогло. У Фрідріхсгафені на набережній, за яку Ксавер відчував себе відповідальним, муніципальний робітник Вільгельм Грюбель, родом із Зельмнау, підійшов до тридцятишестирічного Вільфріда Вайсфлога, вченого-музикознавця, що приїхав з Мюнхена на Боденське озеро у відпустку, — той сидів не на лавці, а на її спинці, — приставив йому до грудей дробовик, натиснув на гачок, і вченого ту ж мить не стало, а муніципальний робітник сам з'явився в поліцію. Ксавер знав Віллі Грюбеля. Кілька років тому він купляв у нього зайців. Із Магдаленою та Юлією. Віллі тримав у Зельмнау величезний заповідник, де зайці знову мало не дичавіли. Якось у газеті навіть видрукували були знімок із того заповідника. Та у Вігратсвайлері про Віллі знали й без газет. Родина Грюбелів із Зельмнау була добре відома. А, власне, чому? Тому що всі мали буйні чуприни й червоні обличчя? Авжеж. І такі великі голови. Віллі частенько можна було побачити в «Надії». Його прозивали Віллі Кріт. Він любив дивитись, як люди танцюють. У часи третього рейху одного з його братів убили в психіатричній лікарні Графенвер. Другий брат лежав у іншій лікарні. А батька й матері вже не було живих; у цих місцях їх знали теж як дуже побожних людей. Газета писала, що той учений-музикознавець щодня приходив на набережну й сидав не на лавку, а на її спинку, і цим, певно, роздратував Віллі. Можна, мовляв, припустити, що напередодні між Вільгельмом Грюбелем та Вільфрідом Вайсфлогом спалахнула суперечка. Газета зверталася з проханням до людей, що бачили тих двох, відгукнутися. Бо Грюбель, відколи з'явився до поліції, не сказав більше жодного слова! І це дає підстави гадати, що він уже нічого й не скаже.

Коли Ксавер прочитав це повідомлення, на душі в нього трохи полегшало. Нехай люди краще розмовляють про те, що скоїв Віллі Грюбель, аніж про його переведення на нижчу роботу. В іншій статті йшлося про Гліндебурн. У цьому році «Фігаро» викликає справжній захват. Ці рядки Ксавер читав, як корінний гліндебуржець. Наступно-

го четверга... Він мусить розповісти про це Агнес. Одна зі статей була повністю присвячена панові Труммелю. Пан Труммель іде з заводів Гляйтце і буде шефом корпорації «Євре-Еро-Спейс». Це доччине акціонерне товариство американського концерну ВТВ. Кар'єра й засади пана Труммеля, писалося в газеті, заслуговують на увагу, бо однаково повчальні. Його робочий стіл щовечора немов підметений. Сам він тверезий математик. Інтелегентний чоловік з гострим розумом. Кар'єра пана Труммеля йшла тільки по висхідній. Він вибрав юриспруденцію за її абстрактну ясність. Захоплюється тенісом, лижами, вітрильним спортом. Але за воротами заводу він уже не директор. На тенісному корті — якщо в його календарі-щотижневику ще залишається на це час — спортивні правила для нього чинні так само, як для будь-якого дрібного службовця. Всього за рік і два місяці він пройшов у мюнхенській фірмі «Осрам» усі комерційні відділи й став заступником голови правління. У Гляйтце він спеціалізувався спочатку на виробництві, його організації та раціоналізаторській діяльності, потім керував також збутом. До кривої своїх успіхів Труммель завжди робив великий власний внесок. Труммель каже: «Я ніколи в житті не просив підвищити мені заробіток». Задоволений Труммель буває тільки тоді, коли дістає від начальника якогось із відділів таку відповідь: «Того, що ви тепер вимагаєте, ми вже не можемо зробити». Тож і не дивно, що в Маркдорфі не поспішають потрапляти йому на очі. Однак кожен йому бажає...

Ксавер мав таке відчуття, неначе в сліпучо-яскравому небі пролітають тіні. Він вирізав статтю про Труммеля і вклав її в конверт, який підписав на ім'я Конрада. Потім лизнув язиком по краю конверта і хотів був його запечатати, але помітив, що клей не бере. Мабуть, сьогодні в його слині чогось не вистачає, і клей не розпускається. Ксаверові спало на думку, що газетну вирізку можна ж посилати й у незапечатаному конверті. Тут він почув, що до воріт під'їхала машина. Він вибіг надвір і побачив, як зі старенького «порш» вискочив хлопець. На ньому була червоно-біла картата теніска. Руки — як у боксера. Назвався він Зепом Броєм. По-перше, він привіз ножа, що його Ксавер забув у машині, а по-друге — коробку праліне й на додачу вітання від пані Гляйтце. Ксавер одразу побачив, що це «Трюф-Шампань». І, він був майже певен, ті самі, які купляв ще він сам. Ксавер квапливо

відвів хлопця якомога далі від будинку. Праліне й ножа він поклав на старому стільчику біля колодязя.

— Розумієш, тепер я працюю на твоєму «мерседесі»,— почав хлопець. Йому страшенно хотілося знати, чому це Ксавер ні з сього ні з того пішов з роботи, адже про таких панів, як Гляйтце, ні в кого нічого не довідаєшся. Сам він потрапив до них зовсім випадково. І зразу ж треба їхати з шефом до Гліндебурна. Власне, він уже працював у одного пана з Аугсбурга, але у того виявили рак; він, видно, приятелює з доктором Гляйтце. Той аугсбуржець, коли ще вірив у своє одужання, послав його в Озонью на скорочені курси перепідготовки. Ксавер теж був на тих курсах? Мабуть, ні, адже туди посилають практично тільки зовсім молодих водіїв. Той Уннус Гендрікс коли вже когось візьме, то візьме! Може, ти знав його ще тоді, коли він брав участь у ралі. О, як він їздив зигзагами, як виводив машину з заносу, як розвертався на місці на сто вісімдесят градусів! Це, звісно, божевілля, а все ж цікаво. А якщо ті пани бояться дужче гангстерів, ніж раку, тоді нехай Ксавер одразу навчить його, Зепа, як йому давати від них драла. А Ксавер, зважаючи на ніж, любив, видно, погрітися в бійці! Та ножа тепер уже мало, авжеж. Ну, йому час ушиватися; спершу він їде до Клотена зустрічати якогось американського хлопця. Passenger Mr. Albert Gleitze, please come to the information desk...¹

Ксавер уже хотів був переказати Альбертові Гляйтце щирі вітання, та, на щастя, вчасно захопився. Хлопець, уже сидячи в старенькому «порш», гукнув:

— Алоїзія тебе вітає! — Підморгнувши Ксаверові, Брой поволі рушив від воріт. Він, мабуть, забув, що мав намір розпитати в Ксавера про пана й пані Гляйтце. А може, й зовсім не збирався розпитувати. Ксавер згадав свого попередника Жоржа. За склянку пива того перевели розвозити пошту. Коли Ксавер бачив Жоржа десь на подвір'ї заводу, він щоразу підходив до нього. Його мучило сумління. Одного разу,— Жорж уже років зо три розвозив пошту,— той, зустрівши Ксавера, потер ліве плече й скривився. У нього, сказав, жахливо болить лівий бік. «Тоді йди додому й ляж,— відповів Ксавер.— Сідай, я тебе підвезу». — «Ще чого! — вигукнув Жорж. Після того як його перевели на пошту, він почав випивати.—

¹ Пасажир містер Альберт Гляйтце, підійдіть, будь ласка, до довідкового бюро (англ.).

Ходімо краще перехилимо по чарці». Однак по дорозі до ідальні біль подужчав. «Ні,— вирішив Ксавер,— я зараз же відвезу тебе до доктора Майхле». Жорж не заперечував. Доктор Майхле запитав: «Ви почуваете себе хворим?» Жорж відповів: «Анітрохи. Тільки болить у лівому плечі». Тоді доктор Майхле промовив: «Ви скільки років пропрацювали шофером?» — «Двадцять вісім»,— відповів Жорж. «Отож-то й воно. Це ревматизм. У шоферів таке часто трапляється з лівим плечем». Жорж посміхнувся, вишкіривши зуби. Ксавер відвіз його додому і вийшов із ним сходами нагору. Коли дружина відчинила двері й побачила чоловіка, то від подиву широко розплющила очі. «Що сталося?» — питає. А Жорж показує правою рукою на своє ліве плече й шкірить зуби. А потім геп — і лежить на підлозі. Ксавер навіть не встиг його підхопити. І мертвий. Жінка тільки промовила: «Що ж це ти зробив, Жорже?»

Агнес вийшла надвір і спитала, хто то був. Один чоловік із заводу приїздив сказати, що мою заяву на відпустку підписали, відповів Ксавер. Потім він пояснив здивованій дружині, що збирався, власне, розповісти про все аж увечері, але тепер можна й не чекати до вечора. Він попросив у відділі кадрів підрахувати, скільки в нього набігло відпустки, й повідомити його, чи не має він права взяти відпустку цього літа. А отого хлопця найняли, щоб працював замість нього, Ксавера, всі шістдесят дев'ять днів відпустки, які йому дають. Бо так уже остогидло снувати між Гліндебурном, Віднем та Марселем і ціле літо залишати всю роботу на Агнес! Уявляєш, наступного четверга знову треба було б їхати до Гліндебурна! Агнес прикусила спідню губу. Ксавер уже подумує про те,— правда, їм іще слід добре все обміркувати,— чи не варто йому взагалі покинути ці далекі поїздки. І піти працювати, скажімо, на склад. Нормований робочий день. Ніякого тобі ризику. Ніяких хвилювань. В усякім разі, жодних зайвих витрат. Адже можна було б уяскі про це поговорити. Чи?.. Агнес іще дужче прикусила губу. Їй так приємно було про це чути. А може, це здавалося їй мало-ймовірним. Або взагалі неймовірним. Адже вона вже й думати забула, що її чоловік візьметься колись за розум. А може, з ним щось не те? Кажі ж! Це отой біль у животі? Та ні, просто у Ксавера заговорив здоровий глузд. Ксавер пригадав: так висловлювались кенігсбержці.

Агнес обхопила Ксавера руками за шию, пригорнулася

й повисла на ньому, як тоді, двадцять років тому, коли вони зійшли на вершину гори. Господи, промовила Агнес, вона вже давно гадає, що робота в Гляйтце не для Ксавера, але ж він завжди справляв таке враження, наче дуже прив'язаний до пана Гляйтце, і вона не зважувалась нічого йому сказати. Хоч завжди й мала таке відчуття, ніби для нього та робота — те саме що отрута.

— Отакої! — вигукнув Ксавер.

— То недобрі люди, — промовила по хвилі Агнес.

— Ми про це ще побалакаємо, — відповів Ксавер.

От коли Ксавер частіше буватиме вдома, тоді можна куди більше посадити в садку й на городі, почала Агнес. Може, навіть пощастить забрати назад у Георга кілька моргенів землі. Агнес іще хотіла додати, що зробить-таки із Ксавера землероба, та він перебив її, сказавши, що збирається до лісу. Агнес не заперечувала, адже всі знали, що Ксаверові й батько, й дід щодня ходили до лісу.

Перш ніж сісти на велосипед, Ксавер відніс ножа до спальні й поклав у нижню шухлядку нічного столика, де — під шкарпетками — лежали ще п'ять ножів. Тепер він мав їх шість. Ксавер уже й думки не припускав, що будь-коли купить іще один. Нащо йому ножі? Він дістав усі шість і поклав у поліетиленову торбинку. Зверху ще ввіпхнув праліне й сів на велосипед. Дорогою страшенно трясло, й від цього на душі у Ксавера знову полегшало. Потім він плавно завернув на свою чепурненьку лісову стежку. До свого зеленого сховку. Коли Ксавер, стоячи на переплетеному корінні своїх вільшин, кинув ножі й праліне в Нонненбах, у нього аж мороз по шкірі пробіг. Праліне одразу потонуло. Ножі під водою зблиснули й згасли. Мов комети. Шкода, що він не прихопив і запонок. Навіть нових, отих перламутрових. Ксавер і їх тут потопить. Усі. Він потопить усе, що нагадає Гляйтце. Геть усе. Цікаво, що його предки довірили цим на вигляд ніби старанно складеним шарам вільшинового листя? Треба якось зазирнути до цього листяного архіву. А може, вони справді приходили сюди щодня тільки заради лісу й дичини? Як же безглуздо топити ножі й праліне тут! Тепер цей вільшиновий куточок став пам'ятником перемоги доктора Гляйтце й поразки його, Ксавера. Хоч би вже було не розбивати тут пластинку Венцеля Фройдля! Хоч би вже... Та чого він має виправдовуватись? Що таке, власне, переможець? Різниця між переможцем і переможеним тільки та, що переможець згадує про пере-

моженого лише тоді, коли схоче, а от переможений му- сить думати про переможця незалежно від того, хоче він цього чи ні. Ти ж про це знаєш? Знаєш. Якщо ти, примі- ром, накладеш на себе руки, це для них буде найкращий вихід. Вони зробили так, що все діється само собою. А вони нібито взагалі нічого до цього не мають. Навіть не зацікавлені. Якщо ти накладеш на себе руки, то це означатиме, що ти сам зрозумів, які в тебе справи. Ти зро- бив висновок. Як у Равенсбурзі двоюрідний брат із Бодне- га. Тоді вони ладні будуть зі шкури вискочити, аби лиш тебе врятувати. Чого ж ти стоїш, зроби приємність Гляйт- це, наклади на себе руки! Ну ж бо!

Коли до нас наближається світло, казав у проповіді пастор Дільман, ми кидаємо чорну тінь. Коли наближа- ється тьма — білу. Ця біла тінь — господь бог. Так казав пастор Дільман. Тільки-но ти подумаєш про Гляйтце — одразу ж кидаєш білу тінь. Чи щось подібне до білої тіні, коли подумаєш про Гляйтце. А тепер згадай, як хихотить доктор Гляйтце, коли йому пощастить розсмішити інших. Хіба він не підо хихотить? Агнес узагалі любить біль- ше мовчати, але на людей у неї таке відчуття, яке мож- на порівняти хіба що з абсолютним музикальним слу- хом. І саме Агнес сказала, що Гляйтце — недобрі люди. А ти ніколи не міг такого сказати, А ось Агнес сказала. Колега Фрей мав свою думку. Якщо в тебе нема такого відчуття на людей, як в Агнес, то треба мати бодай влас- ну вагому думку. Особливо про так званих надійних лю- дей. Гляйтце — то єпископ. Авжеж. А ти цього не помі- тив. Адже Гляйтце позирає на світ зі свого одягу точні- сько так, як позирають на світ зі свого вбрання вельмо- жі на давніх картинах. Стольник Гляйтце, князь Гляйтце, доктор Гляйтце! А ти його Гурлеваген, свята трясця!

Ксавер поламав гілочку й кинув шматочки у воду. О Джоне, помолися за мене! О Віллі, помолися за мене! О ти, біла тінь, якби ж можна було щось знищити!

Коли Ксавер вивів з лісу велосипед, небо на заході було майже чорне. Вітер, мовби чогось шукаючи, люто бурхав у кронах дерев. Він просто-таки шматував дерева. Ще зда- леку Ксавер почув, що Агнес грає на роялі. Вперше за скільки років? А сьогодні ж і не неділя! Звичайно, знов Моцарт. Коли Агнес грала, Ксавер ніби бачив, як по дому бігають звуки. То вгору по стінах, то вниз, швидко-швид- ко й ні на мить не спиняючись. Ксавер бачив, як Агнес жене звуки поперед себе, примушуючи їх підскакувати.

Ксавер прослизнув до будинку. Агнес і справді сиділа, як і колись, у незручній позі за роялем. Ексцентрична, подумав Ксавер. Коли Агнес сідає ґрати, тоді видно, що й вона ексцентрична. Адже вона сидить на стільці просто-таки фанатично. Випроставши спину й нахилившись усім тілом наперед. Ксавер був радий, що Агнес знов за роялем. Слід сподіватися, її чує весь Віґратсвайлер. А може, й доктор Гляйтце саме проїздить поволи вулицею і чує, як Агнес грає Моцарта. Нехай тепер вона грає всі шістдесят дев'ять днів, поки в будинку й біля нього не залишиться жодного місця, від якого б не відскакували звуки. І кожного, з оцих шістдесяти дев'яти, дня він виходитиме надвір аж тоді, коли, як і дідів брат Бенедикт, справить велику нужду.

Задзвонив телефон. Ксавер хутко зняв трубку і вийшов з нею у коридор. Він не любив розмовляти по телефону, бо соромився називати своє прізвище. Йому здавалося, що це прізвище — щось таке, чим можуть називати його решта людей. Сам називати своє прізвище Ксавер не вжився. Надто тоді, коли треба було, як і годиться, називати себе повністю: Ксавер Цюрн. Для нього природніше було б сказати: Ксавер. І то не вимовити це слово, а скоріше проковтнути. Можна було б ще додати: *Віґратсвайлер*. Тільки щоб не промовляти *Ксавер Цюрн*. Ці слова просто зависають у повітрі.

Дзвонила Алоїзія. Вона, мовляв, телефонує вже вдруге. Вона тільки хотіла сказати, що пішла від Гляйтце. Бо вже остогидло ходити перед отою лінивою трясогузкою на задніх лапках та ще й терпіти, коли тебе називають Жозефіною! Та докторова корова і справді подумала, ніби Алоїзія тільки жартома заявила, що не хоче, аби її називали Жозефіною. О, як та пані вилупила баньки, коли вона, Алоїзія, повідомила про своє рішення піти від них! Вже тільки задля того, щоб побачити ті баньки, варто було прослужити в неї два роки. Тепер Алоїзія наймається на пошту. Мабуть, нарешті здійсниться її давня мрія і вона працюватиме листоношею. Свіже повітря! Отож нехай він радіє, що позбувся тієї роботи. Отак. І Алоїзія повісила трубку.

Коли Ксавер закінчив розмову, він геть спітнів. Згори східцями бігла і щось пронизливо кричала Маґдалена. Вона ніби раз у раз повторювала: «*Ось! Ось! Ось!*» На простягненій долоні в неї лежала купа недокурених самокруток. Маґдалена знайшла їх у Юліїному підруч-

нику з теології. Вона, мабуть, усе перевернула в кімнаті Юлії догори дном. І ось у підручнику з теології кінець кінцем знайшла недокурки, в яких одразу ж упізнала самокрутки з маріхуаною. Зрештою, Магдалена якось сама пробувала курити наркотик. Але тільки один раз. Щоб тільки знати, що воно таке. Ось так. Тепер, слід сподіватися, любі батечко з матінкою переконалися, що то за хлопець, з яким ушилися їхня доця. Будь ласка!

Агнес кинула грати, як тільки почула оте Магдаленине «Ось!». Тепер вона й Ксавер стояли над купою недокуроків, що їх Магдалена висипала на стіл. Потім Агнес сіла, обхопила голову руками, і на її обличчі проступила страшенна втома. І сповнений скорботи погляд. Важко було навіть уявити собі, що ці очі колись проясніють. Плакати Агнес, здавалося, вже не мала сили. З тиші виринув гуркіт мотора. Ксавер виглянув за двері.

— Георг,— промовив він.

Всі рушили на ганок. Георг вийшов з машини, звів угору брови, випнув губи й, кивнувши головою, махнув рукою так, ніби хотів сказати: «*Та годі вам!*» або «*Хай воно все горить!*». Чи були вже тут з дорожньо-будівельного управління, спитав Георг. А в нього були. Учора вдень. Дві машини, четверо панів. Коли Георг сказав «панів»; він мимоволі витягся, якось задер голову, шия в нього подовшала, а підборіддя випнулося вперед. Ті четверо розгорнули на капоті карту й показали йому, що В-31 у майбутньому проляже повз його сарай. Атож, повз його сарай. Вони відрізають у нього двадцять соток садиби. За безцінь. Він, звісно, одразу запитав, що буде з Вігратсвайлером. Далі Георг згадував уже тільки «високого», який серед тих чотирьох був, очевидно, старший. Георгова рука протягом його розповіді дедалі довшала, а капот машини опускався дедалі нижче й нижче. Зігнувши пальця, Георг, удаючи з себе директора будівельного управління, черкав ним по розісланій на машині карті, а сам до неї навіть не нахилився. І не тільки черкав, а й постукував тим зігнутим пальцем то там, то там, обводив місця, щось креслив. Розповідаючи, Георг раз у раз шкірив зуби. То Ксавер усе зрозумів? Ні? Тоді ще раз. Довга рука, зігнутий серпом палець, невеличка, високо піднесена голова... Доктор Кукук! Ну звісно. Доктор Кукук із Тюбінгена. Довга жердина з голівкою-набалдашником. І такий самий худючий. Але він так захоплено пояснював, що маршрут дороги прокладено згідно з параграфом

шістнадцятим федерального закону про магістральні шляхи, що плановий акт уже набув чинності, і тепер ніхто не має права ставати на перешкоді... Ні, Георг не збирався нагадувати Ксаверові про звістку, яка надійшла сюди понад двадцять п'ять років тому. Ні про торговця фруктами, ні про копченину, ні про полудник. Він більше їх не знає. І його сьогоднішня звістка не багато краща за ту. А Вігратсвайлер це будівництво зачіпає аж двічі. Внизу, метрів за п'ятдесят нижче від «Радісної надії», пройде нова В-31. А вгорі, тільки почасті вздовж теперішньої вузької дороги, проляже нова районна. Вона вже не огинатиме вершину пагорба. Вершину взагалі знесуть. Зріжуть двадцять тисяч кубометрів землі. Ну звісно. Схил добряче постраждає, додав Георг і нарешті вийшов з ролі отої «довгої жердини» доктора Кукука.

— А садок? — спитав Ксавер.

— Ти втрапиш шістдесят дерев, — сказав Георг. — І тридцять соток землі. Згодний ти чи ні — будівництво вони почнуть все одно. Тільки якщо ти згоден, то одержиш гроші зразу. Там, де буде районна дорога, — шість марок за квадратний метр, а де буде В-31 — вісім марок і ще по сто п'ятдесят марок за кожне дерево. На тому тижні община має повідомити про свою згоду. Це, звісно, для годиться, ти сам це розумієш. Вони там усі «за», вчителі. У раді общини останнє слово за ними. За вчителями й бургомістром. У голові в них, крім доріг, узагалі більш нічого немає, в отих учителів.

На прощання Георг ще раз увійшов у роль «довгої жердини» доктора Кукука, рука в нього ще раз витяглася, голова закивала, а зігнутий серпом палець зашкрябав по уявній карті. Всю цю фінальну сцену своєї вистави Георг зіграв без жодного слова. А тоді вишкірив зуби і сказав, що втрачати двадцять соток землі йому жалкіше, ніж Ксаверові тридцять. Але Ксаверові до того байдуже. Навпаки. Він належить до тих людей, яким потрібно дедалі більше доріг. І це для Георга єдина втіха — що хоч один із їхньої сім'ї матиме вигоду. У Ксаверовій уяві вмить постав його благородний «мерседес-450»; але тепер ця незрівнянно прекрасна машина здалася йому якоюсь ніби досі не відомою науці комахою.

Георг гукнув, що мусить їхати далі, до Горгенвайлера — пояснити Філіпові й Гедвізі, чого слід чекати їм.

— Ви дивитесь виставу мандрівного театру Георга Цюрна «Катастрофа!» — прокричав він і дав газу.

— Ходімо,— мовив Ксавер до Агнес і пішов з нею в садок. Потім до Магдалени: — Ходімо з нами!

Магдалена похитала головою й рушила до будинку. Вона йшла пряміше, ніж звичайно. Так ніби хотіла цим щось показати. Магдалена, певно, хоче показати тільки те, подумав Ксавер, що вона ходить прямо. Але й цього досить, міркував він. Його це втішило.

Ксавер з Агнес посідали біля столу під грушею й задивилися на пагорб. Коли його вершину зріжуть, він, певне, матиме досить смішний вигляд. Найпривабливіше на Боденському озері — це навколишні пагорби, виникненню яких ми завдячуємо льодовиковому періоду, казав колись учитель Рекгольдер. Потім Ксавер замислився про незвичайну властивість кущів смородини заспокоювати людину. Майже половину цих кущів він утратить.

Увечері Ксавер випив дві пляшки «Білої осені» із тих шести, що їх доктор Гляйтце привіз із Юберлінгена, коли приїздив у лютому по яблука. Вони з Агнес мовчали, і слово взяла Магдалена. Вона пояснила, що і як треба думати, щоб люди нічого не зрозуміли. Магдалена говорила, як завжди. Майже не розгуляючи губ. Власне, нечутно. Аж дивно було, що цей тихий голос вони добре розуміли. Тепер це був уже голос не зі *світла й меду*, а скоріше з каменя; з невеликого каменя, який, однак, трохи дзвенів. Вона й сама, казала Магдалена, здається собі нерозгаданою. І такою й хоче залишитися. Людина не повинна мріяти про те, щоб її розпізнали, інакше їй кінець.

Ксаверові було неприємно слухати Магдалену. А вона провадила далі, що спочатку була відверта, намагалася знайти контакт і жити з усіма одним життям. На щастя, невдовзі помітила, що там, де вона шукала контакту, можна знайти тільки спільників. Тоді вона наштотвхнула на саму себе. Зараз вона існує як егоїст. Магдалена не думає, що такою і зостанеться. Їй ще треба, мовляв, лишити позаду батьків. Найважче завдання в дітей — це їхні батьки. Байдуже, які ці батьки, все одно вони — найбільша небезпека. Витримаєш їх — нічого особливо поганого з тобою вже не станеться. В батьках закладено принцип ірреальності. Якщо так не ослаблює і не збиває з пуття, як усе батьківське. Що довше живеш із батьками, то менше шансів, щоб потім від цього одужати. Вона теж мало не стала жертвою батьків. Але виявлена небезпека — це як душ або соковите яблуко влітку.

Вона таки з'їхала з глузду, подумав Ксавер. На щастя, вела далі Магдалена, вона може існувати, стоячи однією ногою в снігу. Босоніж. Ну-ну, кажи далі, міркував Ксавер. Коли вона позбудеться батьків та школи, провадила Магдалена, то поїде найматися на роботу до Радольфцеля. У ткалі. Вона, мовляв, спиною відчуває, що може легко витримати на собі цілу фабрику з тисячею робітниць. За умови, якщо їй поталанить дістати найнижчу роботу й залишитись на ній. Найменше підвищення для неї означатиме поразку чи й смерть.

Скінчивши говорити, Магдалена тихо попрощалась:
— Добраніч.

Згодом Агнес озвалася:

— Якби ж вона тільки не колупалася весь час у носі, коли про таке каже... Ти це розумієш?

— Та дай їй спокій,— відповів Ксавер. Однак і йому слухати Магдалену було б куди приємніше, якби вона, розповідаючи, бодай на мить кинула колупатися в носі. Чи, може, вона не могла вже без цього обійтись? А може, вона хоче в такий спосіб не дати їм з Агнес, своїм слухачам, відчутти гордість чи й розчулитись? Ксавер ще встиг, поки Магдалена не пішла, вщипнути її вище ліктя.

— О Магдалено! — промовив він так тепло, як тільки міг. Ксавер залюбки ще б вигукнув: «Щастя тобі! Тільки будь обережна! Ти свого доб'єшся. Ти з-поміж нас перша, з ким вони не зможуть зробити того, що зробили з усіма нами. Ти прагнеш униз, а не вгору. І свого доб'єшся». Але сказати цього Ксавер не зважився. Йому лише стало духу вщипнути Магдалену за руку. Вона всміхнулась, як уміла,— зневажливо й багатозначно.

Агнес дістала з шухляди щоденник Юлії. Ксавер запротестував. Тоді Агнес сказала, що Юлія часто кидає щоденник розгорненим, ніби пропонуючи його прочитати.

— А коли вона кидає де попало одержу, ти називаєш її нечупарою,— дорікнув Ксавер.

— А тепер послухай,— нетерпляче мовила Агнес і почала читати: — «Найдужче я люблю... Якби я це знала, то не раділа б завжди з того, чого не люблю. Австралія... Звучить непогано. Австралія... Варто спробувати. Австралія... А тоді — носом у квітку й забутись...»

Агнес висловила припущення, що Юлія поїхала з Міком до Австралії. Ксавер жажнувся й заперечив:

— Ти з глузду з'їхала, Агнес! Дочка Цюрнів до Австралії не поїде. Туди не поїде навіть дочка Ерле.

— Зате дочка Гульдінів поїде,— буркнула Агнес.

Вона заходилася гортати щоденник, шукаючи інших натяків. Даремно. «*A togі — носом у квітку й забутись...*» Чи мають ці слова відношення до отих недокурків? Ксавер дістав недокурки, які позбирав удень, і скрутив із них цигарку. Агнес потягти відмовилась. Довелося курити самому. Однак нічого підозрілого Ксавер не відчув. Потім вони перейшли до спальні. Немов команда, що до останніх сил намагалася когось урятувати й не врятувала. Агнес не казала нічого, однак Ксавер відчув: уся вина за поїздку Юлії до Венеції лежить на ньому. Це він відпустив її. З наркоманом.

Вони роздяглися. Кожне саме по собі. Над комодом висіло дзеркало, і Ксавер, коли стояв уже майже роздягнений, побачив своє відображення. Він одразу ж відступив убік. Як тільки він себе побачив, йому здалося неймовірним, що Агнес його ще терпить. Щоправда, іноді в нього з'являлася думка про те, що, крім Агнес, немає, певне, жодної іншої жінки, якій було б так легко його терпіти. А втім, їй, певно, не так уже й легко його терпіти. Ні, все це дурниці. Їй не важко його терпіти. Анітрохи. Проте Агнес його не любить. Тобто він її не хвилює. Ксавер це усвідомлює щоразу, коли відчуває, як вона хвилює його. Як він за нею тужить! Як йому хочеться все на ній рвати! Пошматувати її вже через те, що він не може нею вдовольнитися! Якби й з нею було те саме, вони б коли-небудь і справді пошматували одне одного через те, що їм несила одне одним вдовольнитися. Та Агнес нічого такого не відчуває. Ксавер це знає. Вона його просто терпить. Охоче терпить. Він узагалі їй осоружний. Так він сподівається. Сьогодні Ксаверові особливо неймовірним здається те, що вона охоче його терпить. Йому просто не віриться. Йому, отій бочці, що погойдується між плечима та стегнами. І ніякова усмішечка, від якої надуваються щоки. Він стає сам собі дедалі огиднішим.

Ксавер як міг тихіше ліг. Мабуть, сьогодні вже знову прокинулася ворожість, яка панувала між ними щоразу, коли з котроюсь із дочок було щось негаразд. Ця катастрофічна атмосфера, що швидко стає дедалі напруженішою,— не що інше, як наслідок материнської істерії Агнес. Вона завжди бачить або бруд, який не може обійти, або катастрофу в котроїсь із дівчат. Вираз обличчя в обох випадках у неї той самий. Свята трясця! Так гарно, як сьогодні, у них не було вже давно. Магдалена говори-

ла дуже гарно й наговорилася доскоchu. Юлія десь вештається понад осяйними каналами Венеції. В руках хлопця, який нам так приємно незнайомий, як життя після смерті. Він, звісно, може, щось і курить... Свята трясця!

Чому Агнес нічим не виказує, що такий, як оце тепер, стан може терпіти й вона? А те, що шістдесят дев'ять днів і ночей він буде вдома, на неї взагалі не справило ніякого враження. Вони вже просто не здатні долати щоденні прикрощі так, щоб уночі безтурботно торкатись одне одного. І це означає, що Гляйтце весь час панує і тут, у нашій спальні, свята трясця! Ксавер відчув, як усередині в нього все раптом почало стягуватись у клубок. Він побачив перед собою власні нутрощі, як тоді, в Тюбінгені. Побачив, як тремтить, ніби на нього полоють, кишечник. Ох, не кишечник, а благородна дичина, зітхнув Ксавер. Щоб розім'ятися, він поворушив пальцями на обох руках. Агнес запитала, чому йому не спиться. Він знизав плечима. Це була надто різка відповідь. Якби Ксаверові не хотілося, щоб вона допомогла йому як рідна сестра, він просто щось буркнув би собі під ніс. Той німий порух плечима стривожив Агнес так, ніби він нестямно кликав на допомогу. Та було пізно. Вона вже йшла. Йшла йому на допомогу. Він спробував боронитися. Тоді вона натисла рішучіше. Він змушений був її образити. Довелось — хоч і тихенько — гримнути на неї. Агнес і собі тихенько гримнула на нього. Здавалося, за ці кілька хвилин їх відкинуло одне від одного далі, ніж будь-коли досі. Та, оскільки невидима нитка між ними не урвалася, водночас і взаємний потяг неймовірно зріс. Їх потягло одне до одного. Їх просто кинуло одне до одного. І в тому герці вони ще з'ясовували — задихаючись і не добираючи слів — частку вини кожного, на думку другого, в їхньому жахливому віддаленні останніх хвилин — та що хвилин! — останніх тижнів, місяців. Кожне хотіло якомога глибше скривдити другого, звернути на нього всю вину за холод останніх хвилин, годин, тижнів і місяців, намагалось якомога глибше образити другого, покарати, вимучити. Ксавер вибрав хвилину, потягся рукою до свого нічного столика й дістав індійські парфуми, які лежали там ще від поїздки до Гайдельберга. Він нерозважно вилив усю пляшечку на Агнес. Вона розважно їх розмазала по тілу, але надалі заборонила приносити додому такі солодкуваті парфуми. Ксавер відповів, що тепер однаково вже ніколи не поїде до

Гайдельберга. Цю звістку Агнес зустріла із захватом. Індійські парфуми мали такий міцний запах, що Агнес мусила вийти під душ. Ксаверові довелось її чекати. Це було йому на руку. Після всього Ксавер запитав себе, чому він і досі дістає від статевого життя таку неповторну насолоду. Чи залишиться щось від тих щасливих давніших часів, коли ще треба було мати дітей? Але звідки це відчуття, ніби з Агнес він справедливіший, ніж без неї? Він і себе уявляє більше з Агнес, ніж без неї. Без Агнес Ксавер здається собі шкідливішим. Вона все вмів поліпшувати. На цій думці його здолав прийнятний сон.

Коли Ксавер прокинувся, день іще не пробивався крізь важкі штори. Але щебет і тьохкання вже так переплелися, що Ксаверові здавалось, наче перед його очима зависла суцільна павутина пташиного співу.

Ох, якби Агнес поскидала оці важкі штори! Як йому хочеться зараз помилуватися нею! Якось вони ночували в одному цюріхському готелі, і крізь тоненькі завіски з вулиці до кімнати проникало світло. І він задивився на Агнес, що лежала поруч. Вона лежала на боці, відвернувшись від нього, вкрита лише тоненьким простирадлом. Її тіло було мовби з білого мармуру. Агнес мала вигляд статуї, що лежала на боці, демонструючи стегно. А вдома вона згоджується на це тільки вночі.

Ксавер помітив, що Агнес уже не спить. Він швидко встав, відсунув важкі штори й ліг біля неї. Погода знов видалася багато кращою, ніж він сподівався. Немов дві грядки під сонцем, лежали вони тепер одне біля одного. Як тільки він поглядав у її бік, вона й собі повертала до нього голову. Очі її були ще не зовсім розплющені, не зовсім ясні, ще сповнені сну і ночі; погляд її був лагідний; все, що тепер потрапляло на ці очі, одразу тонуло в них; ці очі не дивилися, а всотували в себе. Ксавер бачив, що Агнес згадує минулу ніч і хоче нагадати про неї і йому. Вони не довго дивились одне одному у вічі. Вони не робили цього ніколи. Не вміли. Він прислухався до її подиху. Вона знов заснула. Це був доказ того, що їй не коңче потрібна темрява. Він уже не чув нічого, крім її тихенького дихання, і також знову заснув.

З М І С Т

ДВА РОМАНИ МАРТИНА ВАЛЬЗЕРА

Дмитро Затонський

3

ФІЛІПСБУРЗЬКІ ПОДРУЖЖЯ

Переклав Євген Попович

19

РОБОТА ДУШІ

Переклав Олекса Логвиненко

256

МАРТИН ВАЛЬЗЕР

Филипбургские браки Работа души

РОМАНЫ

Перевод с немецкого *Е. А. Поповича* и *А. П. Логвиненко*

Киев, издательство художественной литературы

«Дніпро», 1984

(На украинском языке)

Редактор *Г. Г. Лозинська*

Художник *О. М. Походенко*

Художний редактор *О. Д. Назаренко*

Технічний редактор *І. І. Швець*

Коректор *Ю. А. Мороз*

Інформ. бланк № 2923

Здано до складання 23.09.83. Підписано до друку 10.04.84.

Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір друкарський № 3. Гарнітура балтика

Друк високий. Ум. друк. арк. 25,2. Ум. фарб. відб. 25,2.

Обл.-вид. арк. 28,103. Тираж 65 000. Ціна 3 крб. 10 к. Зам. 3—2651.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига». 252057, Київ-57, Довженка, 3

Вальзер М.

В16 Філіпсбурзькі подружжя; Робота душі: Романи/
Перекл. з нім. Є. Попович та О. Логвиненко; Передм.
Д. Затонського.— К.: Дніпро, 1984.— 480 с.

Понад два десятиріччя пролягло між першим, що увійшов до книжки, і другим романом. Проте в обох відомий західнонімецький письменник залишився вірний своїм прогресивним ідеалам: із властивою йому гострою іронією розповідає він про розклад сучасного капіталістичного суспільства, в якому навіть освячені віками родинні стосунки перетворюються на ширму, засіб побудувати кар'єру.

